

ՄԻՐԶԱ
ՅՈՒՍՈՒԹ ՆԵՐՍԵՍՈՎ

ՀՇՄԱՐՏԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2000

*Մեկենասությամբ Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան
Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

*This Publication was made possible by Armen and
Bersabe Jerejian Foundation Inc. USA*

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

MIRZA YUSUF NERSESOV

**A TRUTHFUL
HISTORY**

**Translation,
introduction and commentaries by
K. P. Kostikian**

YEREVAN- 2000.

ՄԻՐԶԱ ՅՈՒՍՈՒՖ ՆԵՐՍԵՍՈՎ

**ՃՇՄԱՐՏԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

Թարգմանությունը՝ քնագրից,
մերածությունը և ծանոթագրությունները
Զ. Պ. Կոստիկյանի

ԵՐԵՎԱՆ 2000 թ.

A II
86142

Խմբագիրներ՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մ. Կ. Զուլայան

պ.գ.թ. Պ. Ա. Չոբանյան

ԴՏՀ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 43

և 631

Ներսեսով Մ.

և 631 Դժմարտացի պատմություն. - Եր.: Զանգակ-97, 2000. - 360 էջ:

և $\frac{0503020913}{0003(01)2000}$ 2000 թ.

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 43

ISBN 99930-2-137-7

© «Զանգակ -97»

© Զ. Կոստիկյան

Հրատարակչության տնօրեն՝ ՄՈԿՐԱՏ ՄԿՐՏՉԵԱՆ,
Հրատարակչության խմբագիր՝ ՄԱՇԱ ՄՆԱՅԱԿԻՆՅԱՆ,

Նկերիչ՝ ԱՐԱ ԲԱՂՂԱՍԵՐՅԱՆ,
Համակարգչային ձևավորող՝ ՆՈՒՆԵ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ, բուրդը՝ օֆսեթ, չափեր՝ 60x84/16, ծավալը՝ 22.5 տպ. մամուլ,
տպաքանակը՝ 300, գինը՝ պայմանագրային

«ԶԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Վարդանանց փակուղի 8: 54-89-32

E-mail: zangak@arminco.com

*Մեկենասությամբ Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան
Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

*This Publication was made possible by Armen and
Bersabe Jerejian Foundation Inc. USA*

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Գիտական
Խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մ. Կ. Զուլայան
պ.գ.ք. Պ. Ա. Չոբանյան

ԴՏՀ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 43
Ն 631

Ներսեսով Մ.

Ն 631 Ծշմարտացի պատմություն. - Եր.: Չանգակ-97, 2000. - 360 էջ:

Ն $\frac{0503020913}{0003(01)2000}$ 2000 թ.

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 43

ISBN 99930-2-137-7

© «Չանգակ -97»

© Զ. Կոստիկյան

Հրատարակչության տնօրեն՝ ՍՈԿՐԱՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Հրատարակչության խմբագիր՝ ՄԱՇԱ ՄԱՅՄԿԱՆՅԱՆ

Նկարիչ՝ ԱՐԱ ԲԱՂՂԱՍՄԻՅԱՆ
Համակարգչային ձևավորող՝ ՆՈՒՆԵ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ, բուրժը՝ օֆսեթ, չափեր՝ 60x84/16, ծավալը՝ 22.5 տպ. մամուլ,
տպարանակը՝ 300, գինը՝ սխառնագրային

«ԶԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Վարդանանց փակուղի 8: 54-89-32

E-mail: zangak@arminco.com

فرهنگستان علوم جمهوری ارمنستان

انستیتوی خاورشناسی

میرزا یوسف نرسسوف

تاریخ صافی

ترجمه متن فارسی، مقدمه و حواشی به اهتمام

کریستینه کستیکیان

ایروان ۲۰۰۰

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	11
ԱՌԱՋԱԲԱՆ	34
ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼԻ, ԽԱՄՍԱՅԻ ԵՎ ՋԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԱՅՆՏԵՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՈՒ ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՍԵՐՆԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	35
ԳԱՆՉԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ: ԱՅՆՏԵՂԻ ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ	38
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ	39
ՋԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂԻ ՈՐՈՇ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	44
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՀՋՈՐԱՅՈՒՄԸ	46
ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԴԵՄ	50
ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ՀՋՈՐԱՅՈՒՄԸ: ՆՐԱ ԱՎԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԻ	53
ՇՈՒՇԻ ԲԵՐԴԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ, ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ՀԱՍԱՆ ԽԱՆ ՂԱՋԱՐԻ ՀԱՐՉԱԿՄԱՆ ՈՒ ՁԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ	54
ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ՈՒ ՄՅՈՒՄ ԽԱՆԵՐԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԵՐԱԿԼ ՎԱԼԻԻ ԿՈՂՄԻՑ	57
ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՖԱԹՀԱԼԻ ԽԱՆ ԱՖՇԱՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՂ, ՊԱՏԵՐԱՋՄՆ ՈՒ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԻՐԱՎՀԻՄ ԽԱԼԻԼ ԱՂԱՅԻ (ՊԱՏԱՆԴ) ՏԱՆԵԼԸ ԻՐ ՀԵՏ	59

ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱԼԻԼ ԽԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ԵՎ ԱՅԼՈՒՐ: ՀԱՐԵՎԱՆ ԽԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ՆՐԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	63
ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ.....	64
ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԽՈՅԻ ԿՈՂՄԵՐԸ.....	64
ԱՂԱ ՍՈՒՀԱՍՄԱՆԴ ԽԱՆԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ՇՈՒՇԻ ԱՄՐՈՑԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ՁԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԴԱՐՉԸ.....	66
ԱՂԱ ՍՈՒՀԱՍՄԱՆԴ ԽԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԹԻՖԼԻՍ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԵՐԱԿԼ ՎԱԼԻԻ ԴԵՄ, ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԹԻՖԼԻՍԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ.....	69
ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՍՍ ՎԱԼԵՐԻԱՆ ԶՈՒԲՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԲԱԶԿԻ ՈՒԺՈՎ.....	71
ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԱԼԻԻ ՀԵՏ ԳԱՆՉԱԿԻ ՎՐԱ ՈՒ ՄԵԼԻՔ ՄԵՋՆՈՒՆԻ ՍՊԱՆՎԵԼԸ.....	73
ԱՂԱ ՍՈՒՀԱՍՄԱՆԴ ԽԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	73
ՎԱԴԻՖԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	76
ՀԵՐԱԿԼ ԽԱՆԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ԳԵՈՐԳԻ ԽԱՆԻ ՎԱԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ.....	77
ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՈՒՈՒՆԵՐԻ ՍՈՒՏՔԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ: ՂԱԼԱՇՆԵՐԻ ԴԵՄՆՐԱՆՑ ՄԱՍՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՐԻ ՈՒ ԱՅԼ [ԴԵՊՔԵՐԻ] ՄԱՍԻՆ.....	78
ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ԼԱԶԱՐԵՎԻ ՄԱՐՏԵՐԸ ԱՎԱՐԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՕՍՄԱՐ ԽԱՆԻ ԴԵՄ ՈՒ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	79
ԴԱՎԻԴ ՄԻՐՉԱՅԻ ՎԱԼԻՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ [ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ] ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ.....	83
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐՉԱՆԸ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՐՉԱՆՈՒՄ.....	84

ԻՇԽԱՆ ՅԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՋԱՌ ՈՒ ԲԱՅԼԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻՆ ՊԱՏԺԵԼԸ.....	85
ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԳԱՆՁԱԿԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱՎՈՒՄԸ.....	86
ԻՇԽԱՆ ՅԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՐԵՎԱՆ, ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՂԱԼԱՍԵՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՄ ՈՒ ՁԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ.....	87
ԻՇԽԱՆ ՅԻՑԻԱՆՈՎԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԳԱՆՁԱԿ, ԻՐԱՆԻՄ ՈՒ ՍԵԼԻՄ ԽԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ, ՂԱՐԱԲԱԴԻ ՈՒ ՆՈՒԽԻԻ ՀՊԱՏԱԿԵՑՈՒՄԸ ՈՌԻՍԱՍՏԱՆԻՆ.....	91
ԻՐԱՆԻՄ ԽԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	92
ՂԱԼԱՍԵՆՆԵՐԻ ՋՈՐՔԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱԴ: ԳՆԴԱՊԵՏ ԿԱՐՅԱԳԻՆԻ ՄԱՐՏԵՐԸ.....	93
ԻՇԽԱՆ ՅԻՑԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԲԱՔՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	94
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐԱՋԱՆՈՒՄ ՀԵՏԵՎԱԿԱՋՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՍՍ ԳՈՒԴՈՎԻՉԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՐԱՋԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	96
ՀԵՏԵԼԱՋՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ՏՈՐՄԱՍՈՎԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՐԱՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.....	98
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ՄԱՐԿԻՋ ՊԱՌԼՈՒՉԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՐԱՋԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	100
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐԱՋԱՆՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ- ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ՌՏԻՇՉԵՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՂԱԼԱՍԵՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՆՔԱԿՑ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ.....	102
ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ԵՐՄՈԼՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՂԱԼԱՍԵՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽԱՂԱԴ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՐԱՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.....	104
ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴԱԹՈՎԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԱԲԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ՀԵՏ.....	106

<p> ԴՋԼԲԱԸՆԵՐԻ ՈՒ ՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽԱԹԱՐՈՒՄԸ: ԱՐԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԴԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ..... </p>	107
<p> [ՊԱՐՄԱԿԱԿԱՆ] ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԴԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ..... </p>	110
<p> ՄԿՋԲՆԱԿԱՆ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ ..... </p>	116
<p> ԴՋԼԲԱԸՆԵՐԻ ՋՈՐՔԻ ԴԱՐԱՆԱԿԱԼ ՀԱՐՉԱԿՄԱՆ ԱՆՀԱՋՈՂ ՓՈՐՉԸ ..... </p>	117
<p> ԾԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՓԱՌՔԸ ..... </p>	119
<p> ՊԱԸԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ..... </p>	121
<p> ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴԱԹՈՎԻ ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԱՐԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ԴԵՄ ԳԱՆՉԱԿՈՒՄ: ԱՐԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ..... </p>	131
<p> ԴՋԼԲԱԸՆԵՐԻ ՓԱՆՈՒՍՏԻՑ ՀԵՏՈ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՋԱՆԱՋԱՆ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ..... </p>	134
<p> ԻՇԽԱՆ ՊԱՍԿԵՎԻՉԻ ԱՐԸԱՎԱՆՔԸ ԻՐԱՆ, ԿՈՒՎԸ ԱՐԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ԴԵՄ: ԱՐԱՍԱԲԱԴԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐԴԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄՆ ՈՒ ՄՅՈՒՍ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ..... </p>	138
<p> ՔԵՋԼԱՐԻ ՈՒ ՋԵՎԱՆՔՈՒԼԱՂԻ ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐԸ, ԱՐԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԴՐՈՇՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ ..... </p>	139
<p> ԱՐԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԱՊԱՐԱՆԻ ՌՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ ..... </p>	141
<p> ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ ..... </p>	145
<p> ԻՇԽԱՆ ԷՐԻՍԹՈՎԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԹԱՎՐԻՋԻ ՎՐԱ ..... </p>	145
<p> ԲԱՌԱՐԱՆ ..... </p>	150
<p> ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ..... </p>	156
<p> ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ..... </p>	162
<p> ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ..... </p>	169

Ղարաբաղի պատմության ուսումնասիրությունը պատմագիտության արդի խնդիրներից է և կոչված է օգնելու մրա շուրջ ծագած ներկայիս հարցերի ճիշտ ըմբռնման ու լուսարանմանը: Հայագիտության մեջ այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարվել, որի ընթացքում հայագետները ստիպված էին պայքարել աղբյուրների «պատմաբանների» կեղծարարությունների դեմ: Վերջիններս ջանում են ամեն կերպ սեփականացնել հայոց արևելյան մահաճգնների պատմական ժառանգությունը¹: Ղարաբաղի պատմության ուսումնասիրության համար մեծ արժեք են ներկայացնում պատմական սկզբնաղբյուրները:

Ղարաբաղի XVIII-XIX դարերի պատմությունն աչքի է ընկնում իր սկզբնաղբյուրների առատությամբ, որոնց մեջ մեծ խումբ են կազմում տեղի հայ ու մահմեդական պատմագիրների երկերը: Այդ երկերի որոշ մասը դեռևս հրատարակված չէ: Հայերեն աշխատությունների մեջ հիշատակության են արժանի Առ. Կոստանեանցի երկհատոր «Պատմություն Արցախի»², Յակոբ Ջաքարեանցի «Պատմություն գաղափին Արցախու»³, Բաֆիու «ժամայի մելիքություններ»⁴ և Վարդան Օձնեցու «Պատմություն հայոց»⁵ պատմագրական երկերը:

Ղարաբաղի XIX դարի պատմության մահմեդական հեղինակների աշխատություններն են Միրզա Աղիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղնամեն» (գր. 1845թ)⁶, Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի «Թարիխ-ե Ղարաբաղը» (գր. 1847թ)⁷, Միր Մեհդի Խազանի «Քեփար-ե քարիխ-ե Ղարաբաղը»⁸, Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրի «Ղարաբաղի 1747-1805թթ. քաղաքական կացության մասին» գիրքը⁹, Ռզագուլի-բեկ Միրզա Ջամալովիչի¹⁰ և Հասան Ալի խան

¹ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении т. 1, Ереван 1991; Մ. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Աղբյուրների բռնակցված շրջաններում, Երևան 1999, և այլն:

² Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. 7822, 7823:

³ ՄՄ, ձեռ. 2734:

⁴ Բաֆիի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան 1964, էջ 161-383:

⁵ ՄՄ, ձեռ. 4331:

⁶ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку 1950: Նրա քարզմանությունը, տե՛ս Միրզա Աղիգյոզալ-բեկ, Որպիստիմը խանացն Գանձակայ, ՄՄ, ձեռ. 4463:

⁷ Мирза Джамаль Джеваншир Карабаги, История Карабага, Баку 1959; также: Газета "Кавказ", Тифлис 1855, № 61, 62, 65, 67, 68, 69.

⁸ Միր Մեհդի Խազանի, Քեփար-ե Թարիխ-ե Ղարաբաղ, Աղբ. Հանր. ԳԱ ձեռ. ֆոնդ, 5-518/ 11602:

⁹ Ахмед-бек Джеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Баку 1961.

Ղարաղաղի¹¹ «Ղարաբաղնամեն» խորագիրը կրող ձեռագրերը և Արդու-Սամեղ-բեկ Բահման Միրզայի «Շուրջյուննամեն»¹²:

XIX դարի կեսերից նկատվող պատմագրության վերելքին նպաստում են ինչպես երկարատև խաղաղությունը, որը հաստատվել էր Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո, այնպես էլ ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների ցուցաբերած հետաքրքրությունը իրենց ենթակա տարածքների պատմական անցյալի նկատմամբ, որի իմացությունը կօգներ նրանց տարածաշրջանում կառավարման ձևերի ընտրության հարցում: Պատմագրական երկերի մի մասը գրվել են հենց Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովի ու այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների պատվերով¹³:

Սակայն փոքր չէր նաև Ղարաբաղում մեկ այլ գործոնի դերը տեղի պատմագրության զարգացման հարցում: Այդ գործոնը երկու հակամարտ կողմերի (քրիստոնյա հայերի և բյուրքական ու քրդական ցեղերի) առկայությունն էր Ղարաբաղում և նրանց միջև չդադարող պայքարը երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում գերիշխող դիրքեր գրավելու համար¹⁴:

XIX դարի 40-ականների կեսերից է, որ Ղարաբաղի մահմեդական բեկերը սկսում են գրել պատմական աշխատություններ: Մինչ այդ չի գրվել որևէ պատմագրական երկ մահմեդական որևէ հեղինակի կողմից նվիրված Ղարաբաղի պատմությանը: Համեմատության համար նշենք, որ հայ մի շարք պատմագիրներ (Մ. Կաղանկատվացի, Կ. Գանձակեցի,

¹⁰ Ռաբգուլի-բեկ Միրզա Ջամալովիչ, «Ղարաբաղ», Աղդր. Հան. ԳԱ ձեռ. ֆոնդ, 4701/ 5224:

¹¹ Հասան Ալի խան Ղարաղաղի, «Ղարաբաղ», Աղդր. Հան. ԳԱ փ. 1949/11844:

¹² Արդու Սամեղ-բեկ Բահման Միրզա, «Շուրջյուննամեն», Աղդր. Հան. ՊԻ, գետ. արխիվ, փ. 3212 (А. Х. Аванесов, Бахман и его сочинение “Шукр-наме-ни шахин-шахи”, Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. наук, Ташкент 1972): Այս աշխատությունների մասին տե՛ս նաև Դ. Абдуллаев, Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, Баку 1965, с. 41-42:

¹³ 1844թ. Վրացա-իմերեթական մահմեդի մահմեդապետին է ներկայացվում Ա. Բակիխանովի «Գյուլիստան-իբան» աշխատությունը (տե՛ս А. Бакиханов, Сочинения. Записки. Письма, Баку 1983, с. 320):

Ղարաբաղի զավառապետ փոխգնդ. Կուլեբյակինի պատվերով գրվել ու Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովին է ներկայացվել Միրզա Աղիյոզալ-բեկի Ղարաբաղնամեն, տե՛ս Мирза Агизааль-бек, ур. соч., с. 43:

Նույն փոխարքային է ներկայացվել նաև Շահամիր-խան Բեգյարովի պատվերով գրված Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի «Ղարաբաղի պատմությունը», (տե՛ս Мирза Джамаль, ур. соч., с. 61):

¹⁴ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Զ. Կոստիկյան, Ղարաբաղի պատմության լուսարանությունը XIX դարի պատմագրության էջերում, Միոճավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVII, Երևան 1998, էջ 73-75:

Եսայի Հասան-Ջալալյան) գրել են պատմական աշխատություններ՝ նվիրված այդ տարածաշրջանի միջնադարյան և ուշ միջնադարյան պատմությանը:

Տեղի մահմեդականները, ցանկանալով պահպանել խանական շրջանի իրենց արտոնությունները և գերիշխող դիրքը տեղի հայության նկատմամբ, մյուս կողմից էլ հայերը, ջանալով պաշտպանել իրենց լիազորությունները և ռուսական կառավարությանը ցույց տալ իրենց դերն ու մասնակցությունը երկրի նախորդ դարի քաղաքական կյանքում, XIX դարում ստեղծում են մի շարք պատմագրական երկեր՝ նվիրված Ղարաբաղի XVIII-XIX դարերի պատմությանը: Համապատասխանաբար պատմագրական աշխատությունների այս երկու խմբերը Ղարաբաղի XVIII-XIX դարերի պատմությունը արտացոլում են հիմնականում տարբեր տեսանկյուններից և կարոտ են պատմա-համեմատական վերլուծության: Ղարաբաղի XIX դարի պատմագրության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Մ. Յ. Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի» («ճշմարտացի պատմություն») պարսկերեն պատմագրական երկը:

ՄԻՐՉԱ ՅՈՒՍՈՒՖ ՆԵՐՍԵՍՈՎԻ (ՀՈՎՍԵՓ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆՑ) ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հովսեփ Ներսեսյանցը¹⁵ («Յուսուֆ»-ը նույն անվան արաբա-պարսկական տարբերակն է, իսկ Միրզանրա պաշտոնի անվանումը) ծնվել է 1798թ. Ղարաբաղի Հադրութ գյուղում, Ախարից գաղթած հայի ընտանիքում: 8-9 տարեկան հասակում զերվում է պարսիկ ավարառուների կողմից և տարվում Իրան: Այստեղ նա ներկայացվում է շահին, մահմեդականացվում ու կրթություն ստանում¹⁶: Ապագա պատմագիրը սովորում է պարսկերեն, քուրքերեն և արաբերեն լեզուները, որից հետո որպես գրագիր (միրզա) աշխատանքի է անցնում քաղաքապետ Աբաս Միրզայի քեռի՝ պալատական քաղաքատիվ ճանաչողական պաշտոնյա Ամիր խան սադլարի գլխավորությամբ: Այստեղ իր պաշտոնավարության 18 տարիների ընթացքում, ինչպես ինքը՝ հեղինակն է նշում. «Կատարելապես տիրապետեցի նրանց լեզվին [պարսկերենին] և ճանապարհորդությունների ժամանակ ծանոթացա տարբեր ցեղերի ու ժողովուրդների հետ»¹⁷: Իրանում գտնվելու ժամանակ Ներսեսովը ուսումնասիրում է նաև պարսկալեզու պատմագրությունը:

1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին շարունակելով վաղել իր պաշտոնը և գտնվելով Ղարաբաղ ներխուժած Ամիր

¹⁵ Այդպես է նրան անվանում Բաֆֆին (տե՛ս, Բաֆֆի, Խամսայի մեկնությունները, Երկերի ժողովածու, հ. X, էջ 349):

¹⁶ Կենսագրական տեղեկություններ կան «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի առաջաբանում և Սեիդ-զադեի հոդվածում, (տե՛ս مریز یوسف ترسوف تاریخ صافی - Մ. Յ. Ներսեսով, Թարիխ-ե Սաֆի, էջ 1ա-3բ; Сеид-Заде, Мирза Юсуф Терсесов, Известия Азерб. Фил. АН СССР, 1942, № 9, сс. 10-17):

¹⁷ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 2թ:

խան սարդարի զորաբանակում՝ Ներսեսովը ականատես է լինում այն-տեղ ծավալված ռազմական գործողությունների¹⁸։ Վարում է նաև իր վերադասի նամակագրությունը թագաժառանգի ու այլ խաների հետ¹⁹։

1828թ. Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո Միրզա Յուսուֆը վերադառնում է հայրենի Ղարաբաղ։ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը նրան մկրտում է²⁰։ Միրզա Յուսուֆի առաջին կինը, որ Թավրիզի բրթուհի էր, չի ցանկանում քրիստոնեություն ընդունել և բաժանվում է։ Երկուորդ կինը՝ Շողակաթը, հայուհի էր և նրա բոլոր 5 զավակների՝ Ալեքսանդրի, Եկատերինայի, Նիկոլայի, Ներսեսի²¹ ու Աննայի մայրը։

Հայրենիքում Ներսեսովը որոշ ժամանակ մանկավարժությամբ է զբաղվում։ 1847-1848թթ. նա ազերի քյուրքերեն ու պարսկերեն է դասավանդում Շուշիի Հայոց Թեմական դպրոցում²²։ Հետագայում նա, ըստ երևույթին, սեփական մախաձեռնությամբ, բացում է մասնավոր արական դպրոց, որը 1853թ. ինչ-ինչ պատճառներով փակվում է²³։

Իր մասնավոր դպրոցի փակումից հետո Միրզա Յուսուֆը տեղափոխվում է Դաղստան և ծառայության անցնում հյուսիսային Դաղստանի զորքերի հրամանատար Գ. Օրբելիանու մոտ որպես թարգմանիչ²⁴։

Իր կյանքի այս շրջանում է Ներսեսովը գրում «Թարիխ-ե Սաֆի»-ն՝ Օրբելիանու պատվերով ու իշխան Դ. Ջորջաձեի օգնությամբ²⁵։ Դաղստանի Դեմիր-խան-Շուրա քաղաքում հեղինակը 1855թ. վնաստիպ եղանակով հրատարակում է XVIII-XIX դարերի քյուրքալեզու պոեզիայի իր հավաքածուն՝ «Վաղիֆի ու նրա մյուս ժամանակակիցների բանաստեղծությունների ժողովածու» վերնագրով, որը նա սկսել էր կազմել 1828 թվականից²⁶։

Ներսեսովը իր ժամանակի պարսկերեն ձեռագրերի լավագույն ընդօրինակող-մատենագիրներից (պարսկ. - خوشنویس) էր։ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվում են նրա ընդօրինակած երկու

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 134ա։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 124բ, 129ա, 133ա, 134ա։

²⁰ Сеид-Задэ, ук. соч., с. 13.

²¹ Մ. Յ. Ներսեսովի Ներսես որդին (1848-1894թթ) Մոսկվայի Համալսարանի քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի պրոֆեսորներից է եղել (Энциклопедический словарь, издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, т. XX^а, СПб. 1897, с. 909)։

²² Լեո. Պատմորիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի, Թիֆլիս 1914, էջ 204։

²³ Акты Кавказской Археологической Комиссии (АКАК), т. II, с. 739.

²⁴ Сеид-Задэ, там же.

²⁵ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 3բ։

²⁶ میرزا یوسف نرسوف واقف و دیگر معاصرین، دمیرخانشورا ۱۲۷۲ - ՄՄ, պարսկ. տպ. գրքերի ֆոնդ, 158։

պարսկերեն ձեռագրեր²⁷։ Ներսեսովը «Թարխիս-և Սաֆի»-ի վերջում նշում է, որ մտադիր է մի առանձին գիրք նվիրել Դադստանի XIX դարի կողմների պատմությանը²⁸, սակայն հայտնի չէ քն աբդյոք նրան հաջողվե՞լ է իրականացնել իր այդ մտադրությունը²⁹։

Ներսեսովի մահվան ստույգ ժամանակը հայտնի չէ։ Որոշ տվյալների համաձայն Մ. Յ. Ներսեսովը մահացել է 1864թ. Ղարաբաղում³⁰։

«ԹԱՐԻԽ-Ե ՍԱՖԻ» ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻ ՍԿԶԵՆԱԴՅՈՒՐ-ՆԵՐԸ։ «Թարխիս-և Սաֆի»-ի մեզ հայտնի միակ ձեռագիրը գտնվում է Վրաստանի Հանրապետության ԳԱ, Կ. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի, Արևելյան լեզուների բաժնում, P- 195 համարի տակ, այն չի հրատարակվել։ Ձեռագրի ֆոտոպատճենը մեզ էր տրամադրել պրոֆ. Հ. Դ. Փափազյանը։ Ներսեսովի պատմագրական աշխատությունը բաղկացած է հետևյալ մասերից. առաջաբան (մոդադդան), 9 գլուխներ (մադալե) և վերջաբան (խաթմե)։ Պատմագիտական արժեք են ներկայացնում աշխատության միայն VIII և IX գլուխները, որոնց բնագիրը, հայերեն և անգլերեն թարգմանությունները ներկայացվում են սույն գրքում։

Իր օգտագործած սկզբնաղբյուրներից հեղինակը հիշատակում է Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմությունը»³¹։

Միրզա Աղիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամե»-ի հետ համեմատությունից պարզ է դառնում, որ «Թարխիս-և Սաֆի»-ի 8-րդ և 9-րդ գլուխների ուրոշ հատվածներ հեղինակը գրել է՝ հիմնվելով այդ աշխատության հանդուդումների վրա։ Երկու պատմական աշխատություններն էլ ունեն համեմատական կառուցվածք³²։

Ներսեսովը խմբագրում է իր սկզբնաղբյուրների համապատասխան մասերը՝ գրի առնելով զուտ պատմական տեղեկությունները և հանելով

²⁷ Առաջինը «Թոգուրաք-և Թեյմուրի» ձեռագիրն է՝ ընդօրինակված 1827-1828թթ. Թեհրանի Գոլիակ ամառանոցում, քրիտանական դեսպան Մանի պատվերով (Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. 579)։ Երկրորդը՝ «Դերբենդ-նամեի» նոր խմբագրությունն է՝ կատարված 1856թ. Դեմիր-խան-Շուրայում Հ. Լազարյանցի պատվերով (ՄՄ, ձեռ. 239)։

²⁸ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 119թ, 149ա։

²⁹ Հնարավոր է, որ «Դերբենդ-նամե»-ի վերոհիշյալ խմբագրությունը, ուր շարադրված է Դերբենդի միջնադարյան համառոտ պատմությունը, եղած լինի նրա այդ գրքի առաջին մասը (ՄՄ, ձեռ. 239)։

³⁰ Сена-Задз, ук. соч., с. 17.

³¹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ. 81ա։

³² Թե Միրզա Աղիգյոզալ-բեկը և քն Միրզա Յուսուֆը խոսում են Ղարաբաղի խաների ծագման ու հզորացման, Շաքիի Հաջի Չելեբիի 1749թ, Ուրմիայի Ֆաթ-հալի խանի 1761-1762թթ., Իրանի շահի հավակնորդ Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարի 1757թ ու շահ Աղա Մուհամմադ խանի 1795թ. և 1797թ. Ղարաբաղ կատարած արշավանքների մասին (համեմատիր Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 77թ-105թ և Мирза Аджизаль-бек, ук. соч., с. 57-96)։

ավելորդ նկարագրությունները ու քնարական զեղումները: Առանձին դեպքերում նա գրեթե առանց փոփոխելու վերաշարադրում է բյուրքալեզու հեղինակի հաղորդումները:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ում շարադրված է Ղարաբաղի հայկական մելիքությունների, մահմեդական խանության և XIX դարի ռուս-պարսկական պատերազմների մամրամասն ու հավաստի պատմությունը: Անտեսված չեն տեղի հայ և բյուրք բնակչության հիշյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևոր դեպքերը: Հեղինակը չի ջանացել խեղաթյուրել իրեն հայտնի փաստերը և չի պաշտպանել հակամարտ կողմերից (Իրան և Ռուսաստան) որևէ մեկին: Նրա երկում չի զգացվում ոչ բյուրքալեզու հեղինակներին բնորոշ ռուսամետ կողմնորոշումը³³, ոչ էլ պարսկական պալատական պատմագրությանը հատուկ իրադարձությունների կողմնակալ լուսարանումը: Ինչպես իր երկի առաջաբանում է գրում. «Քանի որ պատմական գրքերից մի քանիսում սուտ ճոռոմաբանությունների հանդիպեցի, որոշ ընկերներիս ցանկությամբ ու խորհրդով որոշեցի մի ճշմարիտ պատմություն գրել, որը գերծ կլիներ ավելորդ նկարագրություններից ու ստից»³⁴:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ XVIII-XIX ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՄԻՋԱՅՈՒՄՈՒՅ ՆԵՐՍԵՍՈՎԻ «ԹԱՐԻԽ-Ե ՍԱՖԻ»-Ի: Հայկական քարձրավանդակի Կուր և Արաքս գետերով սահմանափակված հյուսիսարևելյան հատվածը սկսած XIII դարից կոչվում էր Ղարաբաղ: Այն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի նահանգներից Արցախն ու Ուտիքը ամբողջությամբ, իսկ Սյունիքի ու Փայտակարանի միայն որոշ շրջանները:

Ներսեսովին, որպես հայազգի պատմագրի, խիստ մտահոգում էր իր հայրենի Ղարաբաղում մահմեդական տարրի հաստատման և ուժեղացման հանգամանքները: Ուստի նա հարկ է համարում Հայաստանի (Արմենիայի) հողերի բլին Ղարաբաղի պատկանելության փաստը արձանագրելուց հետո նշել, որ «օտար բանակները» տարիներ շարունակ ավերել են իր հայրենիքը. «Արաղի և Ատրպատականի մահմեդական բնակչության մի մասը գաղիս բնակություն է հաստատում մինչև Ալազան գետն ընկած տարածքներում» Ղարաբաղում, Շաքիում ու Շիրվանում»³⁵:

Ներսեսովի միտքը հաստատում են միջնադարյան սկզբնաղբյուրները, որոնցում արտացոլված այս իրողության ուսումնասիրությանն է նվիրված Հ. Դ. Փափազյանի աշխատությունը³⁶: Հայոց երկիրը XI դարից հետո շարունակաբար ենթարկվում էր արևելյան քոչվոր բյուրքական և մոնղոլ-թաթարական ցեղերի արշավանքներին, որոնց համար

³³ Г. Иманов, Вопросы историографии Азербайджана, Труды Азербайджанского филиала АН, т. 30, Баку 1936, с. 156.

³⁴ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 3ա:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 76բ:

³⁶ А. Д. Папаян, Аграрные отношения в Восточной Армении, Ереван, 1972, с. 57.

հայկական արևելյան մահաճգնեղի հարթավայրային շրջանները ծառայում էին որպես իջևանատեղի³⁷։ Իրենց քոչվոր կենսակերպի և մարտական բարձր պատրաստվածության շնորհիվ նրանք հետզհետե նեղում ու իրենց մշտական բնակավայրերից դուրս են քշում մատակյաց հայ հողագործներին։ Այդ գործընթացը հատկապես զգալի մասշտաբների է հասնում Արարատյան դաշտի ստորին հատվածներում, Շարուրում, Նախիջևանում, ինչպես նաև Մակվի, Խոյի, Սալմաստի ու Ղարաբաղի Արաքսին հարակից շրջաններում³⁸։

Նույն պատմական իրողությունն է արձանագրում Ներսեսովի վկայությունն այն մասին, որ Արցախի հարթավայրային շրջանները ևս անցյալում բնակեցված են եղել հայերով, որոնք թշնամական բանակների ու քոչվոր ցեղերի արշավանքների հետևանքով հայազրկվել են։ Հեղինակը ցավով է խոսում այն մասին, որ զրկվելով իրենց նախկին բնակիչներից, Ղարաբաղի բնակավայրերի ու գյուղերի մի մասը իր ժամանակներում «ամայի ու անմշակ մնալով՝ ավերակների են վերածվել» և դարձել քոչվոր ցեղերի ժամանակավոր կացարանները³⁹։

Ամայացած բնակավայրերի թվում, որոնցից իր ժամանակներում պատմական հուշարձաններ ու հնություններ էին պահպանվել, Ներսեսովը հիշատակում է Ջառուզիքիլը, «Սնիր կամ Միլ», Պարտավ և Բաքի քաղաքները⁴⁰։

Ջառուզիքիլ տեղանունը ծագել է Ծար գավառի և նրա Տայե բնակավայրի աղավաղված Ջիբիլ տարբերակի կցումից։ Տայելը հիշատակվում է XII-XVIII դարերի հայկական աղբյուրներում, որպես Թարթառի վտակ Թուրխուտի խովտում գտնվող տարածքի անվանում, որը հետագայում տեղայնացվում է գավառի գյուղերից մեկի վրա⁴¹։ «Ջառուզիքիլ» անվանումը գործածական էր XVII դարից և տարածվում էր Ծար գավառի վրա⁴²։ Ջառուզիքիլ գավառի հայության հիմնական զաղթը տեղի է ունեցել 1725թ., և հետագա 2-3 տարիների ընթացքում այն զրեթե ամբողջովին դատարկվել է։ Այնպես որ 1760-ական թթ. նրա տարածքը, իրաք. զրեթե

³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 170, 188, 207։ Այս հարցերը իր աշխատության մեջ քննում է ռուս նշանավոր արևելագետ Պետրուշևսկին (И. П. Петрушевский, Очерки из истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в 16-м начале 19 в. в., Ленинград, 1949, с. 66)։

³⁸ А. Д. Папазян, ук. соч., с. 64.

³⁹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 76ր։

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 76ա-բ։

⁴¹ Ա. Ա. Հակոբյան, Ա. Հ., Սիմոնյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տայեի տեղադրության հարցը. «Պատմա-քանասիրական հանդես» (ՊԲՀ), Երևան, 1998, № 1-2, էջ 231։

⁴² ՄՄ. Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, քոչ. 241, գործ 1, վավ. 26։ Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 13։

լիովին հայագրելվել էր, քացառությամբ խուրավան գյուղից և քեմական կենտրոն Դաղի վանքից⁴³:

Հեղինակը նշում է, որ «Միլ» քաղաքի անվան հնագույն ձևը «Մեիր»-ն է և այդպիսով Միլ քաղաքը նույնացնում է Մ. Կաղանկատվացու հիշատակած Միրավան քաղաքի հետ⁴⁴: Ըստ Ս. Ջալալյանցի, Միլը գտնվում էր Ուտիքի դաշտում, Կուր և Արաքս գետերի միախառնման վայրի մոտակայքում⁴⁵:

Բարդան կամ Պարտավը Պատմական Հայաստանի հնագույն խոշոր քաղաքներից է, որը գտնվում է Թարքառ գետի ափին:

Բաքի կամ Պասպի քաղաքը ըստ XIX դարի ուսումնասիրողների գտնվում էր Արաքսի հյուսիսային ափին՝ Դիզակ գավառի հարավային հարթավայրային հատվածում և կրում էր իր հիմնադրողի անունը⁴⁶:

Օտարերկրյա նվաճողները և քոչվոր վերնախավը XIV-XVII դարերում աստիճանաբար ոչնչացնում են հայ նշանավոր իշխանական տները և տիրում նրանց ֆեոդալական կալվածքներին: Պարսկալեզու հրովարտականերում ու կալվածագրերում հստակ արտացոլված են մահմեդական ֆեոդալների կողմից հայ իշխանավորների հողատիրություններին տեղ դառնալու զանազան եղանակները⁴⁷: Պատմական հայոց մահանգների բնիկ հայ բնակչությունը կենտրոնանում է հիմնականում Արցախի լեռնային շրջաններում, Դիզակի, Վարանդայի, Ջրաբերդի, Խաչենի ու Գյուլիստանի, ինչպես նաև հարևան Սիսիանի, Կասպանի, Քաշաթաղի և Գանձակի հայ մելիքների իշխանության տակ⁴⁸: Իրանի Սեֆյանների ժամանակ մելիքներ էին կոչվում հիմնականում գավառի կառավարիչները, իշխանները, իսկ առանձին դեպքերում նույնիսկ մեկ կամ մի քանի գյուղերի կառավարիչները: XVII-XVIII դարերում Ղարաբաղի մելիքներից յուրաքանչյուրը իշխում էր մի ամբողջ գավառի վրա⁴⁹: Հայ մելիքների ուժեղացումն ու մելիքությունների ամրապնդումը Հայաստանի XVII-XVIII դարերի կարևոր իրողություններից է:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 12:

⁴⁴ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969, էջ 133:

⁴⁵ Ս. Ջալալյան, Գանապահոդություն ի Մեծն Հայաստան, Տիֆլիս, 1842, հ. 2, էջ 364:

⁴⁶ Առ. Կոստանեանց, նշվ. ձեռ., հ. 1, էջ 36; Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 263; Ղ. Ալիշան, Արցախ, Երևան 1993, էջ 121):

⁴⁷ А. Д. Папазян, ук. соч., с. 76, 64, 65.

⁴⁸ Նշված հայ մելիքությունների մասին տես Ս. Բ. Արությունյան, Освободительное движение армянского народа в первой четверти 18-ого века, Москва 1954, с. 47-86:

⁴⁹ Զ. Պողոսյան, Խամսայի մելիքների իրավունքների ու պարտականությունների մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, № 1, էջ 198:

Արժեքավոր է Ներսեսավի վկայությունն այն մասին, որ իր ժամանակ Տաթև գյուղում էին բնակվում Սյունիքի Օրբելյանների սերնդից Մելիք Մուսի, Մելիք Մանուչեի և Ռոստամ-բեկ Օրբելյանովները⁵⁰։ Մելիք Մանուչար և Ռոստամ բեկ Օրբելյանովների մասին հիշատակում է նաև Դ Ալիշանը⁵¹։ Մելիք Մանուչար Օրբելյանը XIX դարի կեսերին եղել է Տաթևի հոգևոր կառավարության անդամներից⁵²։

Երևանի Մատենադարանում պահվում է մի *թա'լիդ* տրված 1813/1814թ. Ֆարհալի շահի կողմից Պետրոս Օրբելյանին, որով հաստատվում են վերջինիս ժառանգական իրավունքները Ամաղու գյուղի և Նորավանքի նկատմամբ⁵³։

Ներսեսավի հիշատակությունը Գորիսի, Խնձորակի, Տեղի, ինչպես նաև Սիսիանի որոշ բնակավայրերի նշանավոր մելիքական տների գոյության մասին⁵⁴ հաստատում են XIX դարի հետագա ուսումնասիրողները⁵⁵։ Ե. Լալայանի հավաքած տվյալների համաձայն Գորիսում իշխում էին Մելիք-Հուսեյնյանները, Տեղում՝ Մելիք-Բարխուդարյանները⁵⁶, իսկ Սիսիանի նշանավոր մելիքներից էին Անգեղակոթում իշխող Մելիք-Սաֆրազյանները և Բոնակոթի Մելիք-Թանգյանները⁵⁷։

Ղարաբաղը, դեռ վաղնջական ժամանակներից լինելով հայաբնակ, XVIII-XIX դարերում ևս (հատկապես Արցախի լեռնային շրջաններում) բնակեցված էր գերակշիռ հայ բնակչությամբ։ XVIII դարում Ղարաբաղը դառնում է հայոց ազգային ազատագրական պայքարի կենտրոններից մեկը⁵⁸։

Ներսեսավը անդրադառնում է XVIII դարի 20-ական թթ. Դավիթ Բեկի ու Ավան յուզբաշու գլխավորությամբ Սյունիքի ու Արցախի հայության մղած ազատագրական կռիվներին։ Նա արժեքավոր տեղեկություն է հա-

⁵⁰ Մ. Զ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 79թ։

⁵¹ Դ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ 1893, էջ 18։

⁵² Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ереван, 1993 с. 218

⁵³ ՄՄ, Կարթոլ, դիվան, քրդ. 1գ, վավ. 1006։

⁵⁴ Մ. Զ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 80 ա։

⁵⁵ Մ. Չամչյանը հիշատակում է սիսիանցի Մելիք Ղազարին, որը Նախիջևանի կառավարիչ Հեյդար Դուլի խանի դեմ մղված պայքարում սպանվում է (Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան 1985, էջ 843)։

⁵⁶ Ե. Լալայան, Չանգեզուր, Ազգագրական հանդես, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1898, էջ 8։

⁵⁷ Ե. Լալայան, Սիսիան, Ազգագրական հանդես, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 116-117։

⁵⁸ Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы, СПб. 1898, с. С.

դուրդում Ավան յուզբաշու և նրա քաջերի Չավնդուրում օսմանյան զորքերի դեմ մղած հաղթական կռվի մասին⁵⁹:

1724-1725թթ. օսմանյան զորքերի Անդրկովկասյան արշավանքները ընթանում են երկու ուղղություններով՝ Թիֆլիս-Գանձակ-Ղարաբաղ և Երևան-Խոյ-Թավրիզ⁶⁰: XVIII դարի 20-ական թվականների Սյունիքի և Արցախի ազատագրական պայքարի պատմությանը վերաբերող փաստագրական նյութերում հիշատակություն կա այն մասին, որ 1724թ. զարմանը Ղարաբաղի *սղնախնները* Ավան Յուզբաշու և Իվան Կարապետի գլխավորությամբ 2000 մարդկանցով օգնության էին գնացել դավաճ-ցիներին՝ նրանց իսկ խնդրանքով⁶¹: Ըստ երևույթին, հենց այս շրջանում են տեղի ունեցել Ներսեսավի նկարագրած դեպքերը:

Թե Ղարաբաղում և թե Կասպանում ազատագրական պայքարի մասնակիցները զենքի ու զինամթերքի պակասություն էին զգում, քանի որ շրջապատված էին քչամանիներով⁶²:

Հետաքրքրական է այս առումով Ներսեսավի վկայությամբ Ղարաբաղի Ահար քաղաքի հայության կոտորածի պատճառների մասին: Հայ ունեւոր բնակչությանը նախանձելով՝ այնտեղի մահմեդականները շահի մոտ զրպալաւում են, թե՛ «Հայերը այնքան են հարստացել, որ չեն ցանկանում Իրանին հպատակվել: Ավան Յուզբաշուն վառող ու զնդակ են ուղարկում, որպեսզի գա իրենց էլ ազատի»⁶³:

Ինչպես վերը արդեն նշել ենք, հեղինակի հայրը Ահար քաղաքից էր, ուստի ամենայն հավանականությամբ Ներսեսավի այս վկայության աղբյուրը նրա հոր հիշողություններն էին:

Տեղեկություններ կան Թավրիզում տեղի ունեցած նմանատիպ մի իրադարձության մասին⁶⁴: Ու թեև Ներսեսավը ժխտում է Ահարի հայության իրական օժանդակությունը Սյունիքի ու Արցախի ազատագրական կռիվներին և այդ մասին պատմական սկզբնաղբյուրներում որևէ վկայություն չկա, չի բացառվում, որ Ահարի հայ բնակիչները իսկապես օգնած լինեին ազատագրական պայքարի մասնակիցներին, քանի որ այդ շրջանում պայքարը օտար բռնակալների դեմ ստացել էր համաժողովրդական բնույթ:

1738թ. Նաղիբ շահի հրամանով Ղարաբաղի հինգ հայկական մելիքությունները՝ Գյուլիստանը, Ջրաբերդը, Խաչենը, Վարանդան և Դիզա-

⁵⁹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 80 ք:

⁶⁰ П. Т. Аргутин, укр. соч., с. 167, 168.

⁶¹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան 1953, էջ 82:

⁶² Г. А. Эзов, укр. соч., с. 367.

⁶³ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 79 ք:

⁶⁴ Հ. Ա. Կնյազյան, Ազատագրական պայքարը Ղավիթ Բեկի գլխավորությամբ, Երևան, 1963, էջ 66:

կը միավորվում են մեկ վարչական միավորի՝ «Մահալ-ե Խամսայի» մեջ՝ դրվելով Իրանի շահի անմիջական ենթակայության տակ⁶⁵։

Խամսայի *մահալների* տարածքային բաժանման հարցերը հետաքրքրել են հայ ուսումնասիրողներից Բաֆֆուն, Լեոյին և այլոց, որոնք ընդհանուր գծերով են նշում հայ մելիքությունների սահմանները։ Միշտ է, այդ սահմանները երբեմն փոփոխվել են, սակայն XVIII դարում, ըստ երևույթին, գոյություն են ունեցել որոշակի սահմանագծեր, որոնցում ժողովուրդը առանձնացնում էր մելիքություններից յուրաքանչյուրը։ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի» աշխատության շնորհիվ հնարավոր է դառնում ճշգրտել XVIII դարի Ղարաբաղի Խամսայի հայ մելիքությունների սահմանները։ Հիմնականում համընկնելով Բաֆֆու տվյալների հետ⁶⁶, դրանք որոշակիություն են մտցնում Ղարաբաղի հայկական տարածքների հարցում, որը անտեսվել էր XIX դարի Արևելյան Անդրկովկասի վարչական բաժանումների ժամանակ։ Համեմատությունը ցույց է տալիս նաև, որ Խորհրդային իշխանության հաստատման տարիներին Այրբեջանի ենթակայության տակ դրված ԼՂԻՄ-ը չէր ընդգրկում Ղարաբաղի հայկական տարածքները ամբողջությամբ։ Նրա սահմաններից դուրս էին մնում բավականին ընդարձակ հայկական շրջաններ, որոնք ինչպես երևում է Ներսեսովի վկայությունից, XVIII դարում պատկանում էին Խամսայի մելիքությունների հայաբնակ տարածքների թվին։

Ներսեսովի վկայությամբ Դիզակի *մահալը* ձգվում էր արևմուտքից դեպի արևելք Հազարի (Աղավնու) գետից (Մալ-թափե) մինչև Քյոնդալանը գետը (Գյուլ-թափե), հարավում՝ Արաքս գետից մինչև Քիրսի լեռնաշղթան (Խորխատ լեռ)։ Վարանդայի հարավային և արևմտյան սահմանն էր կազմում Քիրսի լեռնաշղթան, արևելյանը՝ Ալի Բալի հովիտը⁶⁷, հյուսիսայինը՝ Գարգառի հարավային վտակները։ Խաչենի *մահալը* «Թարիխ-ե Սաֆիում» ներկայացված է հետևյալ սահմաններում. հյուսիսային և հարավային սահմաններն էին կազմում Գարգառ և Ղաբարթու⁶⁸ գետերը։ Արևմտյան սահմանը ձգվում էր Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի (Միլս-թուրյան և Ղըրխղըզ) երկայնքով, իսկ արևելքում այն եզերում էր Բայաթուրյան և Ղըրխղըզ երկայնքով, իսկ այժմ ետանտառային մարզագետնային մակսկիւում անտառային, իսկ այժմ ետանտառային մարզագետնային գոտին⁶⁹։ Ջրաբերդի արևելյան ու արևմտյան սահմաններն էին կազմում նորից Ղարաբաղյան լեռնաշղթան ու Բայաթի անտառը, այս անգամ իրենց հյուսիսային հատվածներով, իսկ հյուսիսային ու հարավա-

⁶⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 186։

⁶⁶ Համեմատիր Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., 77թ-79ա, Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 162։

⁶⁷ Карта J-38-11-6, (Մարտունի) ռաձ. 1973.

⁶⁸ Ղաբարթու (կամ Կավարտ) գետակը հոսում է Խաչենագետի ու Թարրառի միջև ընկած տարածքով (Карта Закавказского края, см. р. Кабарты. Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 73)։

⁶⁹ Советский Азербайджан, Баку, 1958, с. 38.

յին սահմաններն էին Թաթարառ և Ղարաբքու գետերը: Խամսայի 5-րդ՝ Թալիշի *մահալի* սահմաններն են կազմում Մուսլ ու Գյուլիստան լեռները և Կուր, Գերան ու Թարքառ գետերը:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ի 8-րդ գլխի «Չանգեզուրի *մահալների* ու այնտեղի դեսպերի մասին»⁷⁰ ենթավերնագրի տակ հեղինակը անդրադառնում է Սյունիքի վարչա-քաղաքական բաժանումների հարցին և խոսում այնտեղի նախկին իշխանական տոհմերի մասին: Չանգեզուրի շրջանը Ղարաբաղին էր միացվել դեռևս Փանահ խանի օրոք և մնում նրա կազմի մեջ մինչև XIX դարի կեսերը: Այստեղ հեղինակը հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում, քե՛ անցյալի և քե՛ իր ժամանակի Սյունիքի վարչա-քաղաքական դրության վերաբերյալ, ինչպես նաև հավաստի տվյալներ է տալիս նրա բնակչության կազմի մասին:

Պարսկական պետության բուլացման ու նրա զահին հավակնողների միջև երկարատև զահակալական կռիվների հետևանքով, Անդրկովկասի ու Ատրպատականի տարածքներում 1747 թվականից հետո անկախություն են ստանում և ստեղծվում հետևյալ պետական կազմավորումները՝ Վրաստանի քաղավորությունը, Ղարաբաղի, Երևանի, Նախիջևանի, Մակվի, Ղարադաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի, Բաքվի, Շիրվանի, Շարխի, Թալիշի, Արդեբիլի, Մարադայի, Սովուզ-Բուլաղի խանությունները⁷¹: Այդ խանությունների հիմքը մեծ մասամբ կազմում էին քոչվոր ցեղերի ժառանգական տիրույթները՝ *օլթաները*, ինչպես օրինակ Նախիջևանի, Խոյի, Արդեբիլի և մյուս խանությունների դեսպում:

Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում Ղարաբաղում բացի հայ մելիքների տիրույթներից, կային քոչվոր ցեղերի մի քանի *օլթաներ*, որոնց թվում էր նաև օթուզիքի ցեղային միության ժառանգական *օլթան*, որը ընդգրկում էր Պարտավից դեսպի հարավ տարածվող Ղարաբաղի հարթավայրային շրջանը⁷²: Վերջինս էլ հիմք է ծառայում Ղարաբաղում նաև խանական իշխանության հաստատման համար: XVIII դարի 40-ական թթ. վերջին Իրանի Աղե շահի կողմից Ղարաբաղում խանության լիազորագիր ստացած Փանահը և նրան հաջորդած Իբրահիմ խանը համառ պայքար են սկսում Խամսայի մելիքությունները իրենց ենթարկելու համար:

Պատմա-քաղաքական կարևոր արժեք ունի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի այն վկայությունը, ըստ որի Խամսայի մելիքությունների ամբողջ բնակչությունը քրիստոնյա է եղել⁷³: Այստեղ, լիարկե, հեղինակը չափազանցում է պատմական իրականությունը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, քաղաքակրթական միատարր բնակչություն ունեցող մեծ տարածքներ չկան: Սա-

⁷⁰ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 79բ:

⁷¹ И. П. Петрушевский, ук. соч., с. 86.

⁷² Там же, с. 136

⁷³ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., 77բ:

կայն այն, որ Ղարաբաղյան լեռնաշխարհը XIX դարում ունեցել է 95% հայ բնակչություն, հաստատում են Անդրկովկասի այդ ժամանակաշրջանի պատմության այլ հետազոտողներ⁷⁴:

XVIII դարի սկզբի տվյալներով Ղարաբաղում հայության թիվը հասնում էր շուրջ 100000 տան⁷⁵: Նույն դարի երկրորդ կեսին այդ թիվը նվազում է մինչև 60000⁷⁶: Ղարաբաղի քոչվոր բնակիչները թիվը նույն շրջանում նշվում էր 20000 վրան⁷⁷: Ընդ որում Ղարաբաղում էր բնակվում Անդրկովկասի բնիկ հայության հիմնական մասը⁷⁸: Ղարաբաղի հայության նվազեցման պատճառը մահմեդական խաների այդ ուղղությամբ նախաձեռնած քայլերն էին, որոնց մասին կարևոր տեղեկություններ է տալիս Ներսեսովը:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ում հավաստի տվյալներ կան Փանահ խանի օրոք հարևան խանությունների հաշվին Ղարաբաղի տարածքային ընդարձակման⁷⁹ և այդ խանություններից որոշ քոչվոր ցեղերի՝ մասնավորապես Երևանի խանությանը հպատակ քոյանիների, Վրաստանին հպատակ ջինլի ու դեմիրչի-հասանլու ցեղերի և Նախիջևանի բենգերլու ցեղերի այստեղ գաղթեցնելու վերաբերյալ⁸⁰: Ներսեսովի վկայությունը քոյանի ցեղի Երևանի խանությունում բնակվելու վերաբերյալ հաստատվում է այլ սկզբնաղբյուրների տվյալներով⁸¹: Հովսեփ Էմինը քրդական այդ ցեղի Ղարաբաղ գաղթելու և այնտեղի խանին հպատակվելու ակամատեսն էր⁸²: Բենգերլու⁸³, դեմիրչի-հասանլու⁸⁴, քոյանի և մյուս ցեղերի

⁷⁴ В. Н. Хуладов, Закавказье (Историко-экономический очерк), Москва-Ленинград, 1926, с. 62.

⁷⁵ Г. А. Эзов, ук. соч. д. 252, с. 388.

⁷⁶ АКАК, т. 2, Тифлис 1866, с. 623

⁷⁷ И. П. Петрушевский, ук. соч., с. 136.

⁷⁸ С. П. Зелинский, Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказья, т. 2, Тифлис, 1887, с. 13.

⁷⁹ Պատմական աղբյուրները հաստատում են «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի տվյալները այն մասին, որ 50-ական թվականներին Փանահ խանը նվաճում է Սյունիքի Մեղրիի, Տարևի, Սյախանի, Ջանգեզուրի ու Կապանի «մահալները», որոնք նախքան այդ մտնում էին Նախիջևանի, Ղարաղաղի ու Երևանի խանությունների մեջ (М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений. кн. 1, Ереван, 1956, с. 265; А. Бакиханов, Полистин-ирам, Баку, 1926, с. 128; Армяно-русские отношения в 18-м веке. Сборник документов. т. 4, Ереван, 1990, с. 213; Մ. Շամյան նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 848):

⁸⁰ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 84 ր:

⁸¹ Симеон Ереванци, Джамбр, Москва, 1958, с. 106; И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи, СПб. 1852, с. 318.

⁸² The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. London 1792, Vol. 2, p. 309-310.

ներկայությունը XVIII դարում Անդրկովկասի այլ գավառներում, իսկ Ղարաբաղում XIX դարի բնակչության կազմում⁸³ հաստատում է հեղինակի վկայությունը հարևան խանություններից նրանց բերված լինելու մասին:

Ներսեսովի նշված վկայությունը լրացնում է Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրը, որի համաձայն՝ Ղարաբաղի խաները իրենց երկիրն են գաղթեցնում մահիկյան, սաֆի-քյուրդ, ղըզլը-հաջիլի, բոյ-ահմեդլի, սաաքլի և մյուս ցեղերը⁸⁴:

Ներսեսովի ու մյուս հեղինակների այս կարևոր վկայությունները ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղի մահմեդական բնակչության քիվը զգալիորեն ավելանում է միայն սկսած XVIII դարի կեսերից: Խաները այդ կերպ ջանում էին ամրացնել իրենց սոցիալ-քաղաքական դիրքերը Ղարաբաղում:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ի պատմագիտական արժեք ներկայացնող մասերից է Շուշի բերդի (կամ Փանահաբաղի) կառուցմանն ու քաղաքական պատմության հարցերին նվիրված հատվածները⁸⁵: Հեղինակը բյուրիմացության մեջ է, քանի որ Շուշի բերդը կար մահ նախորդ դարերում⁸⁶:

Կարևոր է հեղինակի արձանագրած այն փաստը, որ Շուշիի բնակչության կազմի վերաբերյալ, որի համաձայն «1855թ. քաղաքի բնակչության 2/3 մասը կազմում էին հայերը, իսկ 1/3-ը՝ չիա մահմեդականները»⁸⁷:

Անդրկովկասի ու Ատրապատականի մանր իշխանությունները XVIII դարում անվերջ պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ, որոնց մի մասին անդրադառնում է մահ Ներսեսովը՝ լրացնելով ու ճշգրտելով ժամանակի մյուս սկզբնաղբյուրների տվյալները:

⁸³ Զենգերու ցեղը, որ պատկանում էր ղըզլաշ ցեղերի թվին, հիմնականում բնակվում էին Նախիջևանում, որը այդ ցեղի ցեղապետների ժառանգական *օրթան* էր (И. П. Петрушевский, ук. соч., с. 127):

⁸⁴ Դեմիրչի-հասանլու ցեղը հիշատակվում է XVIII դարում Վրաստանին հպատակ ցեղերի թվում, որոնք, բնակվելով Ղազախում, հաճախ զինվորներ էին մատակարարում վրացական բանակին (Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները հայերի ու Հայաստանի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 132, 140):

⁸⁵ Описание Карабагской провинции, сост. полк. Ермоловым и Могилевским в 1823г, Тифлис 1866, владения Мехди Кули хана; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886, Тифлис, 1893, Елисаветпольская губерния.

⁸⁶ Ахмед-бек Джеваншир, ук. соч., с. 71.

⁸⁷ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 85ա-86բ:

⁸⁸ Sh'u Arмянно-русские отношения в XVIII веке, т. 2, ч. 1, Ереван 1964, с. ХLI; Դ. Ա. Չոբանյան, Շուշ և Քարազլուխ սղնախների նույնացման հարցի շուրջ, ԴԲՀ, 1994, № 1-2, էջ 183-187:

⁸⁹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 86 բ:

Ներսեսավի պատմագրական երկում կա եզակի մի հիշատակություն 1203 թ. ք. (1788/1789թ.) Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի կողմից դեպի Խոյի խանություն ձեռնարկված արշավանքի մասին⁹⁰, որի վերաբերյալ այլ աղբյուրներում որևէ վկայության չենք հանդիպել: Ներսեսավի գրի առած այդ իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը որևէ հակասություն չի պարունակում, որը թույլ կտար պնդել նրա տեղեկությունների սխալ լինելու մասին:

1780-ական թվականների սկզբից Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հավակնությունների առարկան էր Նախիջևանի խանությունը, որի համար նա բազմիցս պատերազմներ է մղում և արշավանքներ ձեռնարկում դեպի այնտեղ: Այդ արշավանքներից մեկը տեղի է ունենում 1791թ., որի վերաբերյալ մանրամասն ու հավաստի տեղեկություններ կան «Ժաթիխ-ե Սաֆի»-ում: Ներսեսավի նկարագրությունից ակնհայտ է դառնում նաև Ղարաբաղի խանին հայատակված հայ մելիքների մասնակցությունը իրենց ջոկատներով այդ կռիվներին⁹¹:

90-ական թվականներին Խամսայի մելիքներն էին՝ Վարանդայի Մելիք Ջումշուղ Շահնազարյանը, Դիզակի Մելիք Աբաս Եզանյանը, Խաչենի Մելիք Ալլահվերդին՝ Միրզախանի որդին, Ջրաբերդի Մելիք Ռուստամը՝ յուզբաշի Ալլահվերդիի որդին և Գյուլիստանի Մելիք Ֆրիդուն Բեգլարյանը⁹²: Այն, որ Ղարաբաղի թե Փանահ, և թե Իբրահիմ խաները իրենց ռազմական արշավանքների ժամանակ օգտագործում էին հայ մելիքների ռազմական ուժերը, հաստատվում է նաև այլ աղբյուրների վկայություններով⁹³:

Վրաստանի Հերակլ Թագավորի կողմից ռուսական կառավարությանը հղված մի մամուլում նշվում է Ղարաբաղում յոթ հայկական իշխանությունների գոյության մասին: Ամենայն հավանականությամբ այդտեղ հաշվի են առնված նաև Ղարաբաղի խանության մեջ մտած Սյունիքի շրջանների իշխանավորները: Ընդ որում, այդ փաստաթղթում մատնանշվում է այն փաստը, որ «հայերի ռազմական ուժերը հասնում են 4500-ի, իսկ ջաղանշիրցիներինը՝ 2500-ի: Բայց քանի որ հայերի միջև միասնություն չկա, ուստի ջաղանշիրցիները նրանց իրենց իշխանությանն են ենթարկել»⁹⁴: Փանահ խանը իրեն ենթարկելով Նախիջևանի, Սյունիանի ու Կապանի կողմերի մի շարք բնակավայրեր՝ անհրաժեշտության դեպքում այն վայրերից ստանում էր 1000-ական զինվոր⁹⁵:

⁹⁰ Նույն տեղում, 91թ:

⁹¹ Նույն տեղում, 91ա:

⁹² Кавказская старина, Тифлис, 1872, № 2, с. 35.

⁹³ Армяно-русские отношения, т. 4, с. 213.

⁹⁴ Грамоты и другие исторические документы относящиеся до Грузии, ч. 1, СПб. 1891, с. 434, նույն տե՛ս նաև Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 154:

⁹⁵ М. Нерсисян, ук. соч., с. 265:

Ներսեստվը հավաստի արտացոլում է Իրանի տիրակալ Աղա Մուհամմադ խանի Ղարաբաղյան արշավանքը և նրա զորքերի կողմից Շուշիի պաշարումը: Ներսեստվը վկայում է Ղարաբաղի բնակչության կողմից պարսկական զորքերին ցույց տված համառ դիմադրության մասին, որը հաստատվում է այլ աղբյուրների դրան վերաբերող ավելի ընդարձակ նկարագրություններով⁹⁶:

Ըստ «Ճարիխ-ե Սաֆի»-ի, Ղարաբաղ ներխուժած Աղա Մուհամմադ խանի բանակը կանգ էր առել Շուշիի մոտակայքում Զանախչիի ու Շուշիքենդի միջև գտնվող Նաբաթ-խան կամ Շահ-յուրտ կոչված վայրում: Այստեղ Իրանի ապագա շահը, իր բանակատեղիի շուրջը «ամրություններ է կառուցում, որոնց հետքերը այժմ էլ կան»⁹⁷: Դրանց անհրաժեշտությունը ծագել էր հավանաբար զարաբաղցիների (հատկապես հայերի) անընդմեջ հարձակումների հետևանքով, որոնց մասին վկայում է ինչպես ինքը՝ Ներսեստվը, այնպես էլ այդ շրջանի մյուս քե՛ հայ և քե՛ այլազգի պատմագիրները: Ներսեստվը շեշտում է արցախահայության մեծ դերը Աղա Մուհամմադ խանի զորքերի դեմ պայքարում⁹⁸:

Հեղինակը կարևոր վկայություններ է տալիս Աղա Մուհամմադ խանի զորքի ու սպառազինության մասին, որից ակնհայտ է դառնում պարսից բանակի զենքերի հնացածությունը:

«Ճարիխ-ե Սաֆի»-ում իրենց ճշմարտացի արտացոլումն են գտել 1796թ. տեղի ունեցած Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի ու Վրաստանի Հերակլ քագավորի համատեղ հարձակումը Գանձակի Ջավադ խանի վրա, Վ. Ջուրովի գլխավորությամբ ռուսական զորքերի արշավանքը Անդրկովկաս, ինչպես նաև 1797թ. Աղա Մուհամմադ շահի երկրորդ արշավանքը Ղարաբաղ և նրա սպանությունը⁹⁹:

Ներսեստվի երկում հակիրճ շարադրված է Ռուսաստանի Անդրկովկաս ներքափանցման պատմությունը: XIX դարի սկզբից Ռուսաստանը ակտիվ քաղաքականություն է վարում Անդրկովկասյան երկրները իր գերիշխանության տակ առնելու նպատակով: 1801թ. Վրաստանն անցնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ, որին հաջորդում է հարևան Ջառ ու Բալականի, Գանձակի խանության հպատակեցումը: Պարսկաստանը չէր հաշտվում նախկինում իրեն ենթակա անդրկովկասյան տարածքների կորստի հետ: Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի միջև տեղի են ունենում երկու պատերազմներ (1804-1813թթ, 1826-1828թթ.), ո-

⁹⁶ Грамоты и другие исторические документы, т. 2, вып. 2, СПб. с. 93; Мирза Джа-маль, ук. соч., с. 80. В. Н. Левинатов, Очерки из истории Азербайджана в 18-ом веке. Баку 1948, с. 168.

⁹⁷ Մ. Յ. Ներսեստվ, նշվ. ձեռ., էջ 93 ա:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 94 ա:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 97թ- 99ա:

լոնց ընթացքում ռազմական գործողությունների մի մասը տեղի է ունեցում Ղարաբաղի տարածքում:

XIX դարի սկզբին Ղարաբաղում ու նրա հարակից շրջաններում տեղի ունեցած այս դեպքերի պատմությունը առավել ճշգրիտ ու մանրամասը լուսաբանված է ռուսական սկզբնաղբյուրներում:

Ղարաբաղի տվյալ շրջանի պատմության առանձին հարցերին անդրադառնում են նաև Իրանի պալատական պատմագիրները, որոնց հաղորդումներին, ինչպես արդեն նշել ենք, անհրաժեշտ է զգույշ վերաբերվել¹⁰⁰:

Հավաստի տեղեկություններ ունենալով 1804-1828թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ՝ Ներսեսովը շարադրել է այդ ժամանակաշրջանի հանգամանալից ու իրական պատմությունը: Նրա հաղորդած պատմական տեղեկությունները մեծ մասամբ հավաստի են ու անկողմնակալ, հաճախ նաև եզակի, քանի որ պարունակում են այլ աղբյուրներում բացակայող փաստեր:

Ներսեսովի վկայությունները նոր տվյալներ են պարունակում 1805թ. Դիզակում, 1812թ. փետրվարին Սուլթանբուղում և 1812թ. հոկտեմբերին Ասլանդուզում մղվող կռիվների մասին:

Ներսեսովը պաշտպանում է այն տեսակետը, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի ու նրա մերձավորների սպանությունը 1806թ. մայիսին մայոր Լիսանկիչի ռուսական զորագնդի կողմից, նրա դավաճանական քայլերի հետևանքն էր¹⁰¹: Պարսկական արքունիքի հետ Իբրահիմ խանի հաստատած մամուկագրական կապի և նրա դավաճանական մտադրությունների փաստը արձանագրում են այդ ժամանակաշրջանի աղբյուրներին մեծ մասը¹⁰²:

Ներսեսովը տեղյակ լինելով XIX դարի սկզբի անդրկովկասյան իրադարձություններին՝ հիշատակում է այդ տարածաշրջանում ռուսական կառավարության կողմից նշանակված կառավարչապետներից յուրա-

¹⁰⁰ Այս մասին տե՛ս Զ. Կոստիկյան, Արդ-առ-Ռազակ իբն Նաջաֆզուլի Դումրուլի «Մասսեր-ե Սուլթանիե» պատմական աշխատությունը Արևելյան Հայաստանի XIX դարի սկզբի քաղաքական իրադարձությունների մասին, Երիտասարդ արևելագետների համրապետական XX գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզեր, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան 1999, էջ 15:

¹⁰¹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 112թ:

¹⁰² Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, Тифлис, 1901, с. 241; АКАК, т. 2, д. 1480, с. 722; В. А. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1, вып. 3, СПб. 1887, с. 340; Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ե, Թիֆլիս 1902, էջ 494-495; رضاقلیخان هدایت، تاریخ روسیه،

الصفای ناصری، جلد نهم، تهران، ۱۳۳۹، ص. ۴۳۱:

քանչյուրի թիֆլիս գալու ու իր պաշտոնը ստանձնելու ճշգրիտ ժամանակը:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ում քաջակայում է 1807-1811թթ. պարսկական ջոկատների կողմից Ղարաբաղում գործած ասպատակությունների պատմությունը, որոնց մասին մամրամասն տեղեկություններ կան Արդառ-Ռազակ Դումբուլիի պատմագրական երկում¹⁰³:

Ներսեսովը XIX դարի Ղարաբաղի պատմագիրներից միակն է, որ շարադրել է 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ամբողջ ընթացքը, անդրադարձել Ղարաբաղում ու հարևան շրջաններում տեղի ունեցած զրեթե բոլոր խոշոր իրադարձություններին՝ փորձելով լուսաբանել այդ պատերազմի բռնկման պատճառները, պարսից հրամանատարության ռազմական ծրագրերը և դրանց իրագործման ճանապարհին ծագած դժվարությունները: Գտնվելով Ամիր խան սադլարի գլխավորությամբ Ղարաբաղ ներխուժած քանակում՝ հեղինակը ակամատես է լինում այնտեղ ծավալվող իրադարձություններին: Պաշտոնի բերումով Ներսեսովը ծանոթ էր նաև Ամիր խանի նամակագրությանը՝ քարծրաստիճան պաշտոնյաների ու քազաժառանգի հետ և մեջ է բերում դրանցից մի քանիսի պատճենները:

Վերոհիշյալ հանգամանքների շնորհիվ նրա «Թարիխ-ե Սաֆի»-ն հարուստ է այդ պատերազմի պատմությամբ վերաբերող եզակի արժեք ունեցող հավաստի տեղեկություններով:

Պատերազմի դրդապատճառների շարքում հեղինակի աչքից չեն վրիպել ինչպես Եվրոպական երկրների ռազմական օգնությունն ու սադրանքները¹⁰⁴, այնպես էլ Պարսկաստանի շահագրգռվածությունն այդ հարցում և Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն իրադրությունը:

Մյուզա Յուսուֆը իրավացի կերպով մատնանշում է նաև Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած տարածքների մալսկին տիրակալների և հավակնորդների դերը պատերազմի բռնկման հարցում¹⁰⁵: Վերջիններս պետք է գլխավորեին ռուսական կառավարումից դժգոհ տարրերի ապստամբությունը և անցումը պարսիկների կողմը, որը, ինչպես հայտնի է, վճռական դեր է ունենում պարսկական կողմի սկզբնական հաջողություններում¹⁰⁶:

Պարսիկ իշխանավորների ու պաշտոնյաների մեջ կային այնպիսիները, որոնք հավանություն չէին տալիս Ռուսաստանի հետ խաղաղ հա-

¹⁰³ عبدالرزاق دثلی، مآسر سلطانیه، تهران ۱۳۵۱، صص. ۲۵۵-۱۶۰.

¹⁰⁴ Ују мaшһн տһն Н. А. Кузнецова, Иран в первой половине 19-ого века. Москва 1983, с. 55; АКАК, т. 6, часть 2, д. 341, с. 178.

¹⁰⁵ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ծեռ., էջ 121ր:

¹⁰⁶ Н. Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 6, с. 625-626.

րաբերությունների խզմանը և նրա դեմ պատերազմ սկսելուն: Այդ ան-
ձինք որքան էլ սակավաթիվ էին, այնուամենայնիվ հնարավորության
դեպքում ջանում էին շահին ու թագաժառանգին ետ պահել այդ վտան-
գավոր ձեռնարկումից: Այդ պաշտոնյաներից մեկի՝ Աբաս Միրզայի *սան-
քուդդար* Հեյդար Ալի խանի այդ ուղղությամբ կատարած համարձակ
քայլերի մասին եզակի վկայություն է տալիս Ներսեսովը¹⁰⁷:

Ներսեսովը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում պարսկական
բանակի կազմի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շաքիի, Գանձակի ու Թալիշի
տարածքները ներխուժած նրա առանձին զորամիավորումների թվաքա-
նակի, իրամանատարների և շարժման ուղղությունների մասին:

Ներսեսովի մեջ բերած Աբաս Միրզայի մամակների պատճենները
կարևոր փաստեր են պարունակում պարսից իրամանատարության
ռազմական ծրագրերի վերաբերյալ: Հայտնի է դառնում, որ թագաժա-
ռանգը ստադիո էր չհշտակի գրոհով Ղարաբաղը նվաճել, որի համար Ա-
միր խան սարդարն ու Մեհլի Դուլի խանը պետք է կազմակերպեին և դե-
կավարեին տեղի մահմեդականների ապստամբությունը, իսկ ինքը՝ Ա-
բաս Միրզան, պետք է մարտի ելներ այնտեղի ռուսական զորքերի դեմ:
Արագընթաց հարձակումով պետք է նվաճվեին Ռուսաստանի տիրապե-
տության տակ գտնվող Անդրկովկասյան գավառները:

Պարսկական իրամանատարության ծրագրերը խափանվում են գնդ-
Ռեուտի խելամիտ ու սքափ գործելակերպի շնորհիվ: Պարսից զորքերի
ներխուժման մասին լուրեր ստանալում պես նա շտապում է ռուսական
զորագնդերը տանել Շուշի: Իրենց ծրագրին խստորեն հետևելու դեպ-
քում Աբաս Միրզան բերևս կարողանար հասնել Ավետարանոց (Չա-
մախչի) նախրան ռուսների այնտեղից հեռանալը: Սակայն Նազիմկայի
գլխավորած Գորիսի ռուսական կայազորի դեմ տարված հաղթանակը
արքեցնող ազդեցություն է ունենում Ղարաբաղ ներխուժած պարսկա-
կան բանակի ու թագաժառանգի վրա՝ դանդաղեցնում է նրանց ընթացքը:
Աբաս Միրզան հարկ է համարում իր զորքի շարժման ուղղությունը փո-
խել դեպի Կոռնիձոր գյուղը՝ տեսնելու ռուս զերիներին, հանդիպելու
պարսիկների կողմն անցած մահմեդական բեկերից Հաջի Աղալարին և
վայելելու առաջին հաջողության բերկրանքը¹⁰⁸:

Ներսեսովը պատկերում է պարսկական բանակին բնորոշ անկարգա-
պահությունը ի դեմս Մուհամմադ Ջաման խանի, որը «կռվել մի կողմ
դրած» կանգ է առնում Շենեք գյուղի մոտաայքում և զինաբերուք կազմա-
կերպում»¹⁰⁹: Ամիր խան սարդարը ևս անհնազանդություն է ցույց տալիս
զլխավոր իրամանատար Աբաս Միրզայի նկատմամբ ու հրաժարվում

¹⁰⁷ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 122բ-123ա:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 125բ:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

պաշտպանվել Գանձակի բերդում¹¹⁰։ Պարսկական հսկայական զորքերի պարտությունը բացատրվում է վերջիններիս անկարգապահությամբ ու անկազմակերպվածությամբ¹¹¹։

Շուշի ամրոցի պաշտպանությունը ռուսական փոքրաթիվ կայազորի ու տեղի հայերի կողմից 1826թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Ղարաբաղի պատմության հերոսական էջերից է։

Շուշիի պաշարման ընթացքում պարսկական կողմի գործողությունների ու պահվածքի վերաբերյալ համաձայնալից տեղեկություններ կան «Ժաքիխ-ե Սաֆի»-ում՝ գրված ականատեսի ձեռքով։

Շուշիի պաշտպանությունը թուլացնելու նպատակով Աբաս Միրզան փորձում էր իր կողմը գրավել տեղի հայ պաշտպաններին։ Այդ նպատակով նա բերդի պարիսպների տակ է ուղարկում պարսից բանակում գտնվող հայերին, որպեսզի նրանք համոզեն այնտեղի հայ պաշտպաններին դավաճանել ռուսներին։ Աբաս Միրզայի պահանջով Շուշիի հայ պաշտպաններին ուղղված հորդորական մամուլներ են գրում Գանձասարի Սարգիս արքեպիսկոպոսը, Մեհդի Ղուլի խանը և այլք, սակայն ապարդյուն¹¹²։ Այս կարգի մի քանի դեպք է նկարագրում մահ Ներսեսովը, որտեղ երևում է հայերի միահամուռ աջակցությունը ռուսական զորքերին։

Ներսեսովը շեշտում է Ղարաբաղի և հատկապես Շուշիի հայության անձնագոհ աջակցությունը տեղի ռուսական կայազորին։ Այդ պայքարին մասնակցում էր մահ հարևան Շուշիքենդ և Քարինտակ գյուղերի բնակչությունը¹¹³։ Այդ փաստը իր արտացոլումն է գտել մահ ռուսական աղբյուրներում¹¹⁴։

Ռուսներին ցուցաբերած աջակցության հետևանքն է լինում Ղալաբաղի ավերումը, հայության նկատմամբ դաժան վերաբերմունքը և Աբաս Միրզայի հրամանով բազմաթիվ խաղաղ բնակիչների սպանությունը։ Այս փաստերը արձանագրված են ինչպես «Ժաքիխ-ե Սաֆի»-ում¹¹⁵, այնպես էլ այդ շրջանի Ղարաբաղի պատմությանը վերաբերող այլ սկզբնաղբյուրներում¹¹⁶։

Պարսիկ զինվորականները շատ ցածր ռոճիկ էին ստանում և ստիպված էին իրենց վարձատրությունը հայրայքի կողոպուտի ու ավարա-

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 133թ-134ա։

¹¹¹ Статистическое обозрение Персии составленное подполковником И. Ф. Бларамбергом в 1841 году, СПб. 1853, с. 53.

¹¹² Кавказский сборник, т. 24, с. 71, 74, 79.

¹¹³ Լ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ. 128 ք, 131ա-ք։

¹¹⁴ Утверждение, т. 4, ч. 1, с. 107; Кавказский сборник, т. 24, с. 88, 93.

¹¹⁵ Լ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 131ք։

¹¹⁶ Առ. Կոստանեանց, նշվ. ձեռ., էջ 74։

ռուբլյունների միջոցով¹¹⁷։ Հայազգի հեղինակը վկայում է պարսկական բանակի Ղարաբաղում կատարած ավարառությունների, ալան-քալանի մասին։ Անգամ այն, որ Աբաս Միրզան ջանում էր խաղաղ ճանապարհով հասնել ամրոցի գրավմանը, իսկ մյուսները, մասնավորապես, Ամիր խան սարդարը և զինվորները կոտմ էին նրա ուժով նվաճելու տարբերակին, հեղինակը բացատրում է քաղաքի հարստություններին տիրելու ձգտումներով։ Շուշիի խաղաղ անձնատուր լինելու դեպքում բերդի ողջ հարստությունը ընկնելու էր թագաժառանգի ձեռքը, իսկ հակառակ դեպքում կողոպուտը կատարվելու էր նրա զինվորների ու ենթակայների կողմից և բաժանվելու էր նրանց միջև¹¹⁸։

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ն ճշգրիտ տեղեկություններ է տալիս Գանձակի խանությունում գտնվող պարսկական զորագնդի ձեռնարկումների ու նրա հրամանատար Ամիր խան սարդարի տակտիկական քայլերի մասին։ «Թարիխ-ե Սաֆի»-ում նկարագրվում է պարսիկներին ցույց տրված ջերմ ընդունելությունը Գանձակի մահմեդականների կողմից, ինչպես նաև Բիլիսաբենդ թաղամասի հայերի խոհեմաբար հնազանդություն հայտնելը¹¹⁹։

Ռուսական աղբյուրների վկայությամբ մինչև պարսկական զորքերի գալը Գանձակի մահմեդականները ապստամբել էին՝ մասամբ կոտորելով, մասամբ էլ քաղաքից վտարելով տեղի ռուսական կայազորը։ Այնպես որ պարսկական զորքը առանց որևէ դժվարության կարողանում է մտնել քաղաք¹²⁰։

Հայազգի հեղինակը որոշ մանրամասներ է ավելացնում 1826թ. սեպտեմբերի 3-ին Շամխոր գետի ափին, նույն ամսվա 13-ին Գանձակի Ջազալու վայրում¹²¹ և 1827թ. հուլիսի 5-ին Ջևանբուլաղում¹²² տեղի ունեցած ճակատամարտերի վերաբերյալ։ Հեղինակը հավաստի փաստեր է հաղորդում այդ ճակատամարտերին մասնակցած պարսկական ուժերի, նրանց հրամանատարության ծրագրերի, ռազմական գործողությունների և պարտություններին հաջորդած խուճապահար փախուստի վերաբերյալ։

Միրզա Յուսուֆը նկարագրում է գեներալ Մադաթովի մոտորը Շուշի, նրա հոգատարությունը իրեն ենթակա տարածքների բնակչության նկատմամբ¹²³, որով էլ Ներսեսովը քաջատրում է 1826թ. դեկտեմբերի 28-ին սկսած արշավանքը դեպի Ղարաղալ։

¹¹⁷ А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, с. 28-29, 30

¹¹⁸ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 128թ։

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 132 ա։

¹²⁰ Н. Н. Дубровин, т. 6, с. 655-656.

¹²¹ Մ. Յ. Ներսեսով, նշվ. ձեռ., էջ 135թ-137թ։

¹²² Նույն տեղում, էջ 142թ-143թ։

¹²³ Кавказский сборник, т. 26, с. 51, 102.

Պարսկաստանի պարտությունները Շամխորի ու Գանձակի կոլովներում անկումային տրամադրություններ են առաջ բերում պարսկական բանակում¹²⁴, որոնք վառ զույներով արտացոլված են Ներսեսովի երկում¹²⁵:

Առավել հետաքրքրական է «Թարիխ-ե Սաֆի»-ում նկարագրված պատերազմական դեպքերի ընթացքը Նախիջևանում, խոյում ու Թավրիզում, որոնք պատկերում են թագաժառանգ Աբաս Միրզայի անհուսալի դրությունը¹²⁶:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ն գերծ չէ մահ որոշ թերություններից: Դրանց մեջ առաջին հերթին պետք է նշել XVIII դարի դեպքերի հաճախ ոչ ճիշտ թվագրումը: Այսպես, Ավարիայի Օմար խանի 1785թ. արշավանքը նկարագրելիս Ներսեսովը հիշատակում է 1205 հ. թ., (1790/1791թ.)¹²⁷: 1805թ. զնդ. Կարյազինի ջոկատի կոլովները Ղարաբաղում պարսկական զորքի դեմ հեղինակը թվագրում է 1806թ.¹²⁸:

Առանձին դեպքերում նկատվում են որոշ իրադարձությունների հաջորդականության խախտումներ, որոնց պատճառը, թերևս, նրա օգտագործած սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած համամասն սխալներն են: 1752թ. Վրաստանի թագավոր Հերակլի կողմից Ղարաբաղի, Գանձակի ու Ղարադաղի խաների դավադրական կալանավորման հետ կապված դեպքերը նկարագրվում են 1757թ. տեղի ունեցած Մուհամմադ Հասան խան Ղազարի դարաբաղյան արշավանքից հետո, իսկ Ավարիայի Օմար խանի 1785թ. դեպի Վրաստան ու Երևանի խանություն և Իբրահիմ խանի 1789թ. դեպի խոյի խանություն կատարած արշավանքները՝ 1791թ. Իբրահիմ խանի զորքերի Նախիջևան ներխուժելուն վերաբերող դեպքերից հետո:

Հաճախ չեն համապատասխանում հեղինակի նշած մույն իրադարձությունների հիջրեթի լուսնային ու եվրոպական օրացույցների թվականները: Այսպես, Բայաթի ամրոցը, ըստ Ներսեսովի, հիմնադրվել է 1162/1752թ.¹²⁹, մինչդեռ 1162 հ. թ. համապատասխանում է 1748/1749 թվականին¹³⁰:

«Թարիխ-ե Սաֆի»-ի լեզուն գեղեցիկ է ու պարզ՝ համեմված բազմաթիվ ասացվածքներով ու բանաստեղծական տողերով: Թեև հեղինակը խուսափում է ճոռոմ արտահայտություններից, սակայն նրան հատուկ է պարսից պատմագրությանը բնորոշ պերճախոս ոճը: Կարծում ենք, որ

¹²⁴ B. A. Пятто, *указ. соч.*, т. 3, кн. 2, с. 249; АКАК, т. 6, ч. 2, д. 704, с. 388; д. 705, с. 389:

¹²⁵ Մ. Յ. Ներսեսով, *նշվ. ձեռ. էջ 140 ա*:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 147թ:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 92 ա:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 113 ա:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 82 ա:

¹³⁰ Մնացած ամհամապատասխանությունները նշվում են բնագրի թարգմանության մեջ:

պատմագրական երկը որոշ չափով ծանրաբեռնում են ճակատամարտերի երկարաշունչ գեղարվեստական նկարագրությունները: Ներսեսովը հարկ է համարում տալ նաև նշանավոր անձանց՝ զորավարների, մելիքների ու շահերի խառնվածքի ու բնավորության բնութագրական գծերը:

Հեղինակը հարկ էր համարում մեջ է բերում բյուրքերեն ասացվածքներ, դիպուկ խոսքեր և արտահայտություններ, չի խորշում նաև բյուրքերեն բառերի հաճախակի գործածելուց («շենլիք»- բրբ. բազմություն: «քե բաքրի-բաք»- բուրբ. մի կերպ, մի հմարով): Հեղինակի խոսքում տեղ են գտել նաև քաղմարիվ ոռոսական բառեր և տերմիններ, ինչպիսիք են «սալդաք» («солдат»), «պոլկ» («полк») «վարս» («верста»), «քլանչի» («клан») բառի բուրքացված տարբերակը, «եներալ» («генерал») և այլն: Ներսեսովը զրի է առել նաև ոռոս նշանավոր անձանց տրված իրանական մականունները, ինչպիսիք են «Փշթախդար» (Ցициановի մականունը, որը «иностранец» բառի աղավաղված ձևն է), «ղըզըլ-այադ» (բուրբ. «կարմրաոտ», Վ. Զուբովի մականունը, որ տրվել էր նրան արհեստական ոտք ունենալու պատճառով):

Ներսեսովի պատմական երկում դրսևորվել են հեղինակի բանաստեղծական հակումները: Այստեղ առատ են բնարական մեջբերումները պարսկալեզու և բյուրքալեզու պոեզիայից:

Թարգմանության մեջ տրված է «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի առաջաբանում հաղորդվող տեղեկությունները հեղինակի կենսագրության վերաբերյալ, VIII և IX գլուխների թարգմանությունները, որոնցում տեղ չեն գտել միայն պատմագիտական կարևորություն չունեցող մինչև XVIII դարն ընկած ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող համառոտ ակնարկը, բանաստեղծական մեջբերումները, շատ երկար ու ավելորդ նկարագրությունները:

[ ]- փակագծերում ավելացրել ենք տեքստում չնշված այն բառերը, որոնց առկայությունը սակայն ավելի հասկանալի է դարձնում հեղինակի միտքը:

Թարգմանության մեջ նշել ենք ներկայումս գործածվող տեղանունները, անձնանունների ճիշտ ձևերը, իսկ -( ) փակագծերում տալիս ենք հեղինակի նշած, մեծ մասամբ նրանց իրանական տարբերակները:

Հիմնականում շեղագիր տառերով գրված պարսկական տերմինների բացատրությունը տրվում է թարգմանությանը հաջորդող բառարանում:

Հեղինակը խորին երախտագիտություն է հայտնում «Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան» հիմնադրամի հարգելի նախագահ Արսեն Ճերեճեանին սույն գրքի ծախսերը հոգալու մասին:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

(2ր) Այսպես է ասում որևէ կողմնակալությունից ու [իրականության] աղավաղումից զերծ այս գովելի պատմության հեղինակ, ձեր խոնարհ ծառա Միրզա Յուսուֆ Ղարաբաղցին: Քանի որ նվաստս մանուկ հասակում Ղարաբաղից տարվելով ղզլբաշների երկիրը¹³¹ 18 տարի մնացի Ամիր խան *սարդարի* մոտ, կատարելապես տիրապետեցի նրանց լեզվին: Որոշ ժամանակ լինելով [Ամիր խանի] դիվանի գրագիրը և վարելով [նրա] մամակագրությունը, զբաղվում էի նաև «պատմությունների» և ուղեգրությունների ուսումնասիրությամբ: Շփվելով ամեն տեսակ ցեղերի ու ժողովուրդների հետ՝ ծանոթացա նրանց հավատալիքներին ու քարքերին:

1828թ. երբ Ռուսաստանի (Ռուսիա) և Ղզլբաշների միջև կրկին հաշտություն է կնքվում, նվաստս վերադառնում է իր հայրենի ծննդավայրը՝ Ղարաբաղ: Ռուսաստանի փառապանծ կայսր Նիկոլայ Պավլովիչ I-ի օրոք, որը մեծահոգաբար (Յա) հավատքի ու գաղափարների համար որևէ մեկի չէր նեղում ու անհամդուրժողականություն չէր ցուցաբերում, նվաստս որոշ ժամանակ զբաղվեցի անտիկ շրջանի սրբերի վարքի ու տարբեր բնագավառների նոր գրքերի ուսումնասիրությամբ: Լիակատար պատկերացում կազմելով նրանց մասին՝ քանի որ պատմագրական գրքերում որոշ կողմնակալ ու կեղծ փաստերի հանդիպեցի, մի քանի ընկերներիս խորհրդով ու առաջարկով որոշեցի մի իրական, ճշգրիտ ու ճշմարտացի պատմություն գրել, որ զերծ կլիներ ստից ու ավելորդ նկարագրություններից:

Ամեն կողմից (նյութը) հետազոտելուց հետո տեսնելով, որ յուրաքանչյուր հարցի շուրջ արդեն գիրք և պատմություն կա ստեղծված, ջանացի գրել Ասիայի խաների ու Կովկասյան տարածքների իշխանավորների կյանքի ու գործերի, ինչպես նաև նրանց երկրների Ռուսաստանի հզոր պետության գերիշխանության տակ անցնելու պատմությունը: Այդ դեպքերի մեծ մասին ինքս ականատես եմ եղել, մի քանիսի մասին լսել եմ վկաներից, մի մասի վերաբերյալ էլ նյութեր եմ քաղել հայերեն և այլ հայտնի գրքերից:

Համառոտ շարադրեցի նաև հեռու անցյալի ու ժամանակակից դեպքերի մասին, որպեսզի պատմությունը հաջորդական և միտքը կապակցված լինի: Այն գրեցի հաճելի ոճով ու գեղեցիկ արտահայտություններով, որպեսզի ընթերցելը հաճելի լինի...

¹³¹ Ղզլբաշ ցեղերը կազմում էին Իրանի Սեֆյան և Ղաջարական քաղաքական տոների ռազմական ուժերի հիմնական մասը, ուստի այդ երկիրը պարսկալեզու սկզբնաղբյուրներում հաճախ անվանվում էր նրանց անունով:

(3բ) Այնուամենայնիվ երկար ժամանակ կարիքի ու նեղության պատճառով չէի կարողանում նպատակս իրագործել, և ցանկությունս անկատար մնաց: Որոշ ժամանակ այս պատճառով մտախոգ էի: Սակայն անդուլ աշխատանքից հետո քախտը նորից ժպտաց և եկավ բարենպաստ մի ժամանակ, երբ 1854/1201թ. Կասպիական գորգերի գլխավոր հրամանատար և Հյուսիսային Դաղստանի կառավարիչ ուղղամիտ իշխան Գ. Օրբելյանի՝ բարյացակամ հրավերով նրան ներկայացա և ստացա նրա գրագրի պաշտոնը: Նրա խնդրանքով էլ ձեռնամուխ եղա գրքիս շարադրանքին և ց. գ. իշխան, Դ. Դ. Ջորջաձեի բարեհամ օգնությամբ այն իր ավարտին հասցրի:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

(74ա) ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՆՑՅԱԼԻ, ԽԱՄՍԱՅԻ¹³² և ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ¹³³

ՄԱՀԱԼ ՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԱՅՆՏԵՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՈՒ
ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՍԵՐՆԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայտնի է, որ Ղարաբաղի¹³⁴ հողը հայկական տարածքներից է և այն ... երկրամասի մեջ է մտել:

Հին ժամանակներում բաղկացած էր չորս մասերից.

Առաջինը, որ կոչվում էր Սումեսրան, Սիսական, Սիսիան և «Լեռներից այն կողմ»¹³⁵, Սևանա (Գյոքչա) լճից երկայնությամբ ձգվում էր մինչև Խո-

¹³² «Խամսայի մահալներ»-ը («խամսա» արաբ. նշանակում է «հինգ») XVIII դարում Պարսկաստանի կազմի մեջ մտնող վարչական միավորներից էր, որը կազմված էր Ղարաբաղի հինգ հայ մեյքություններից, (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, էջ 186):

¹³³ Սյունիքի հիմնական մասը, որ ռուսական իշխանությունների օրոք մտնում էր Ելիսավետսկոյի նահանգի մեջ, Զանգեզուր էր կոչվում (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 9):

¹³⁴ Ղարաբաղ տեղանունը, որն ընդգրկում էր Կուր և Արաքս գետերով սահմանափակված Հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան մասը, պատմական սկզբնաղբյուրներում իշխատակվում է սկսած XIII դարից (حماد الله مستوفی):

¹³⁵ (قزوینی، نزاهة القلوب، تهران ۱۳۳۶، ص ۷۱):

¹³⁵ Հայկական Սյունիք գավառի պատմական տարրեր անվանումներն են, (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 6):

դա-Աֆերիմի կամուրջը, իսկ լայնությամբ՝ Արաքս (Արաս) գետից մինչև Մռավ ու Գանձակի Այրում¹³⁶ լեռները: Այժմ այս վայրերը «Լեռներից այն կողմ», Ջանգեզուր են անվանում:

Երկրորդը՝ Արցախը, որ ներկայումս Ղարաբաղ են անվանում, հարթավայրային կողմում է, երկայնությամբ ձգվում է Զիրս (Զերս) լեռից մինչև Ջավադի մահալը, որ Կուր ու Արաքս գետերի միախառնվելու վայրն է, իսկ լայնությամբ՝ Խոդա-Աֆերիմի կամրջից մինչև Խաչեն գետը:

Երրորդը Ուտիքը (Ուրի, Ուդի) երկայնությամբ ձգվում է Մռավ սարից մինչև Կուրի ափն, իսկ լայնությամբ Խաչեն գետից մինչև Գանձակի Բյուրակ գետը: Նրա խոշոր քաղաքը Պարտավն (Բարդա'ն)¹³⁷ է եղել:

Չորրորդը Փայտակարանն է: Այդ շրջանը գտնվում է Կուրի ու Արաքսի միջև և տարածվում մինչև Կասպից ծով:

Գանձակի հողը ևս Առանի¹³⁸ տարածքներից է...

(74ր) Այս տարածքները Արմենիա են անվանում, որովհետև կապվում են Հաբեթի որդիներից Նոյի հինգերորդ որդի Արամի անվան հետ...

Ներկայումս Զիրս լեռան արևմտյան կողմը Ջանգեզուր ու Կասպյան (Ղափանաթ)¹³⁹ են անվանում, իսկ հյուսիսային կողմը՝ Ղարաբաղ: Նրա կիժման քիչ խոնավ է, և այնտեղի մարդիկ քեև փոքր-ինչ հաստակող են, սակայն քո-

¹³⁶ XVIII-XIX դարերում այդպես էր կոչվում Գանձակի խանության հարավային լեռնակողմը, (տե՛ս Ս. Կարապետյան, Այրումներ, լր. «Գարդմանք», 1996, № 3):

¹³⁷ Պարտավը միջնադարյան Անդրկովկասի խոշորագույն քաղաքներից էր, որը հիմնվելով VI դարի սկզբին Սասանյան Կավաթ I-ի (մ. թ. 488-531թթ.) կողմից Թարթառի ափին, շուտով դառնում է Աղվանից մարզպանության մայրաքաղաքը (A. A. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 122): Գտնվելով առևտրական ճանապարհների հատման վայրում, այն արաբների տիրապետության շրջանում ևս շարունակում է մնալ տարածաշրջանի գլխավոր քաղաքը (В. В. Бартольд, Сочинения, т. 7, Москва 1971, с. 213):

¹³⁸ «Առան» տեղանունը քեև հայ և քեև հատկապես արաբ-սլաոնական միջնադարյան պատմագրության մեջ հիշատակվում է «Աղվանք» տեղանունի փոխարեն: Հունա-հռոմեական անտիկ պատմագիրների և հայ վաղ շրջանի պատմագիրների տվյալներով «Աղվանքը ձգվում է հարավում մինչև Կուր գետը, արևմուտքում մինչև Ալազան գետի արևմտյան ափը, հյուսիսում են Կովկասյան լեռները, իսկ արևելքում Կասպից ծովը: Մ. թ. V դարում Աղվանքին են միացվում հայոց Ուտիք և Արցախ մահաճգները, որի հետևանքով էլ այդ շրջանների վրա ևս տարածվում է «Աղվանք» անվանումը» (A. АКОПЯН, УК. СОЧ., с. 36, 110). XIV դարից մույն տարածքը նշելու համար զուգահեռաբար գործածվում էին Առան և Ղարաբաղ տեղանունները՝ «Առանի Ղարաբաղ» ձևով (Эвхарст Орта Реса, Азербайджан и Арран, Ереван 1993, с. 38):

¹³⁹ Ղափանաթի շրջանը Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում ընդգրկում էր Ջանգեզուրի ու Կասպանի լեռների միջև ընկած լեռնաշխարհը (տե՛ս А. Д. Патакан, УК. СОЧ., с. 51):

լոր արհեստներում հմուտ ու քաջությամբ նշանավոր են: Նրանք ամեն մի երկրում իրենց մմանների ու հասակակիցների մեջ առաջնության են ձգտում: Հին ժամանակներում առանձին իշխանություն են ունեցել, բայց երբեմն էլ Իրանին են հալատակվել...

(76ա) Ղարաբաղում մի քանի մեծ քաղաքներ են եղել: Դրանցից են Մեհր¹⁴⁰ քաղաքը, որը ներկայումս Միլ անվամբ է հայտնի, Բաքի¹⁴¹ քաղաքը, Պարտավը և այլն: Բոլորը օտար բանակների արշավանքների հետևանքով ավերվել են, իսկ նրանց բնակիչները իրենց կյանքն ու պատիվը պաշտպանելու նպատակով լեռնային շրջաններում են բնակություն հաստատել...

(76բ) Հին ժամանակներում Արաղի և Ատրպատականի¹⁴² (Ազերբայջանի) մահմեդական բնակչության մի մասը գալիս, բնակություն է հաստատում մինչև Ալազան գետը ձգվող [տարածքներում]՝ Ղարաբաղում, Շամախիում և Շաքիում: Սեֆյան ժամանակաշրջանում Ջուղայի հայ բնակչության մի մասը գաղթեցվում է Սպահան, այնպես որ այնտեղ այժմ Նոր Ջուղա անունով մի բնակավայր կա: Ղարաբաղի լեռնային շրջանների գյուղերի ներկայիս բնակիչները մեծ մասամբ քաղաքաբնակներ են եղել, որոնք չլիմանալով դաժան կառավարիչների բռնություններին, ցրվել և լեռների ամմատչելի վայրերում են ապաստանել: Այնպես որ Ղարաբաղի գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը Մեհր քաղաքից է, որն այժմ հայտնի է Միլ անվամբ, ինչպես նաև Ղարադաղի¹⁴³ Միար¹⁴⁴ քաղաքից: Ասում են, Միարում հայերի մեծ քաղամաս է եղել, որի բոլոր բնակիչները ունեկոր էին: Սեֆյան շահերի ժամանակաշրջանում քաղաքի մուսուլման բնակչությունը նրանց դավաճանության մեջ է կասկածում և շահին դիմում հղում, քե. «Հայերն այնքան են հարատացել, որ չեն ցանկանում Իրանի պետությանը ծառայել: Ավան Յուզբաշուն վառող ու գնդակ են ուղարկում, որպեսզի նա ուժեղանալով գա իրենց ազատի»:

¹⁴⁰ Միլ ավերակ քաղաքի մասին հիշատակություններ կան XIX դարի հայ ուսումնասիրողների մոտ (Մ. Բաքիտյան, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 68, 69; Ս. Ջալալյան, Նշվ աշխ., հ. 2, էջ 364):

¹⁴¹ Բաքի ավերակ բնակավայրը նշվում է Դիզակի հարավում Արաքսի գետի հյուսիսային ափին (տե՛ս Առ. Կոստանյան, Նշվ. ձեռ., էջ 36; նաև Ս. Ջալալյան, Նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 263: Ղ. Ալիջան, Արցախ, էջ 121; նաև Карта Армении и сопредельных стран, X. Ф. Б. Лихча и Ф. Османова):

¹⁴² Ատրպատականը և Արաղը Իրանի հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան սահմանակից շրջաններն են:

¹⁴³ Ղարադաղի լեռնաշղթան ձգվում է Ատրպատականի հյուսիսային մասով Արարատ լեռից մինչև Թալիշի լեռները:

¹⁴⁴ Միարը Ղարադաղի կենտրոնական քաղաքն է, որ գտնվում է Սարալան լեռան հյուսիս-արևմտյան կողմում, Քուշե Դաղից, Աղ Դաղից և Այրի Դաղից դեպի արևելք, Թավրիզից 117 կմ, իսկ Մեշքինից 75 կմ հեռավորության վրա: Նրա պատմությունը սկսվում է նախաիսլամական շրջանից:

Դրանից հետո Սեֆյան արքունիքից քաղաքի հայ բնակչությանը կոտորելու կամ մահմեդականացնելու հրաման է արձակվում: Մեծ մասին կոտորում են, ոմանք մահմեդականացվում են, մի մասն էլ՝ ցարուցքիվ է լինում:

Թաղթե Ղափույի¹⁴⁵ բնակչության մի մասը հարթավայրային տարածքներից հեռանալով՝ լեռներում է ապաստանել, մի մասն էլ ցրվել, գնացել է Ղզլարի, Աստրախանի (Հաշտարխանի) և Ռուսաստանի կողմերը: Այնպես որ այժմ բնակավայրերի ու գյուղերի մի մասը ամայի ու անմշակ են: Դրանց թվում է Ջառուզիթիլ բնակավայրը, որ Ղարաբաղի ու Գանձակի միջև է գտնվում¹⁴⁶, ինչպես նաև գյուղերի մի մասը, որոնց հետքերը պահպանվել են: Մի խոսքով, արգավանդ վայրերը անբնակ ու դատարկ են և հաճախ՝ բնակեցված քոչվորներով:

Սեֆյան շահերի ժամանակաշրջանում Ղարաբաղը ենթարկվում էր Գանձակի կառավարիչներին ու *թեկլարթեկերին*, որոնք էլ գանձում էին այնտեղի *դիվանի մալիյեն*:

ԳԱՆԶԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: ԱՅՆՏԵՂԻ ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

(77ա) Չնայած, որ հնում, թե՛ մոնղոլական նվաճման շրջանում, թե՛ սելջուկյան սուլթանների ու թուրքմեն խաների օրոք Գանձակում միշտ էլ պատվարժան խաներ ու *թեկլարթեկեր* էին նստում, սակայն Սեֆյանների օրոք, երբ շահ Աբասը վերանորոգում է Գանձակ քաղաքը, այնտեղ մեծամասամբ *ղաջարական գիադոլլի*¹⁴⁷ ցեղի խաներն են սկսում իշխել: Նրանց էր ենթարկվում նաև Ղարաբաղը:

Ջիադոլլի խաները մշտապես հավատարիմ են եղել Սեֆյան պետությանը: Այնպես որ շահական հրովարտակներում ու այլ գրություններում նրանց «*Ամիր-ալ-ումմարա*, Գանձակի ու Ղարաբաղի *թեկլարթեկ* Ղաջար Ջիադոլլի» տիտղոսով էին մեծարում: Այդ խաների ենթակայության տակ էր

¹⁴⁵ Թախթ-ե Ղափու - Ղարաբաղի թե հայ մեկիքությունների և թե քոչվոր ցեղերի մասին խոսելիս հեղինակը հիշատակում է «Թախթե Ղափու» տեղանունը: Այս տեղանվանը, բացի «Թախթ-ե Սաֆի»-ից որևէ այլ պատմական աշխատության մեջ չենք հանդիպել: Հավանական է, որ այն լինի հեղինակի կողմից կատարված «Փայտակարան»-ի թարգմանությունը:

¹⁴⁶ XIX դարում Ջառուզիթիլը նշվում էր Երևանի նահանգի Գյոքչա գավառի մահմեդական գյուղերի թվում (И. Шонен, ур. соч., с. 599; Գ. Սմբատեանց, Նկարագիր Ժովազարդ գաւառին Գեղարքունու, Վաղարշապատ, 1895, էջ 630):

¹⁴⁷ Ղաջարական ցեղերը ըստ Արդ-առ-Ռազակ Դումբուլիի կազմվել էին քյուրքական սուլդուգ, ցելայիր և Թանգուր ցեղերի միավորումից (տե՛ս عبدالرزاق دمنلي، مأسر سلطانية، تهران ۱۳۵۱، ص. ۴):

գտնվում Սընդդի¹⁴⁸ կողմերից, որը Թիֆլիսի ու Գանձակի սահմանագծին է, մինչև Խոդա-Աֆերիսի կամուրջը և Արաքսն [ընկած տարածքը] ու երբեմն անգամ Թիֆլիսը:

Նաղիբ շահի օրոք 1148¹⁴⁹ Մուղանի դաշտում անցկացված ավագանու ժողովում, որի ժամանակ Իրանի շահ ընտրելու համար Նաղիբի հրամանով բոլոր *վիլայեթներին* մարդիկ էին հավաքվել, Գանձակի խաները դեմ են լինում Նաղիբի գահակալելուն և անգամ մյուսներին հրահերում, որ քացի Սեֆյանների ժառանգներից, այլ շահ չընտրեն: Նաղիբ շահը, լինելով հիշաչար ու անողորմ, գահ քարձրանալուց և ինքնուրույնություն ձեռք բերելուց հետո ջանում է ոչնչացնել Գանձակի խաներին և աստիճանաբար թուլացնում է նրանց իշխանությունը:

Ղազախ¹⁵⁰ ու բորչալու¹⁵¹ (բոշչալու) ցեղերին իրենց առաջնորդների հետ նրանց [Գանձակի խաների] ենթակայության տակից հանում ու հանձնում է Վրաստանի *վալիին*: Ղարաբաղի ջևանշիր, օթուզիքի ու քյաքիբու ցեղերին¹⁵² հրամայում է քոչել Խորասան: (77բ) Իսկ Ղարաբաղի Խամսայի Ջրաբերդ (Չեխբերդ)¹⁵³, Խաչեն (Խաչին), Թալիշ, Վարանդա և Դիզակ *մահալներին* յուրաքանչյուրում հայերից մեկի է նշանակում ու հրամայում, որպեսզի երբևէ որևէ այլ անձի չենթարկվեն և իրենց խնդրագրերը ուղիղ շահակամ արքունիք հղեն: Այս պատճառով Գանձակի խաների իշխանությունը հետզհետե թուլանում է:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ղարաբաղի Թախսե Ղափուի հինգ *մահալները*, որոնց բնակչությունը ամբողջովին քրիստոնյա է, հայտնի են Խամսա անունով, քանի որ 5 թիվը արաբերեն խամսա բառն է: Դրանք են.

¹⁴⁸ Սընդդ (քյորփի) - աղբը. կոտրված կամուրջ, այդպես էր կոչվում Խրամ գետի վրայով անցկացված կամուրջը:

¹⁴⁹ 1148 թ. համապատասխանում է 1735/1736 թթ.: Նաղիբ շահը իշխել է 1735-1747 թթ.:

¹⁵⁰ Ղազախ ցեղը համարվում է բյուրքացած մոնղոլական ուզբեկական ցեղի ճյուղերից (տե՛ս В. В. Бартольд, *Сочинения*, т. 5, Москва 1968, с. 212); Այդ ցեղի մի մասը գաղթում է Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Այն պատկանում էր ղզրաշ 15 ցեղերի թվին (տե՛ս И. П. Петрушевский, *ук. соч.*, с. 92, 134):

¹⁵¹ Բորչալու քոչվոր ցեղը, ինչպես նաև նրա հարևան շամշադինլու և դազախ ցեղերը բնակվելով Երևանի խամսայան հյուսիսային շրջաններում, XVIII դարի կեսերին ընդունում են Վրաստանի իսլամականությունը և զինվորներ մատակարարում վրացական բանակի համար, (տե՛ս Л. У. Меликшеч-реки, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 124, 132):

¹⁵² Օթուզիքին 32 քրդական ու բյուրքական մար ցեղերի արհեստական միավորում էր, որի մեջ էր մտնում նաև ջևաշիր ցեղը, (տե՛ս И. П. Петрушевский, *ук. соч.*, с. 96, 136):

¹⁵³ Ջրաբերդի հնագույն անվանումներն են Զարաբերդը, Ճառաբերդը, Զրեբերդը, Զրքերդը, Ջրքերդը և Ջերմուկը (Ղ. Ալիշան, *Արցախ*, էջ 40): Հեղինակը Ջրաբերդի մահալը անվանում է Չեխբերդ, իսկ Ջերմուկ ամրոցը՝ Զարմիխ:

Առաջինը Դիզակի մահալն է: Այն Հազարի գետից ու Մալ-բափեից¹⁵⁴ ձգվում է մինչև Գյուլ-բափե¹⁵⁵ և լայնությամբ տարածվում Արաքս գետից մինչև խորհատ լեռը¹⁵⁶: Եկամտաբեր շրջան է, այստեղ մշակվում են բամբակ, բրինձ, մետաքս, ցորեն և այլ հացահատիկային բույսեր: Մի քանի խոշոր քաղաքներ է ունեցել Արաքսի ափին, որոնցից այժմ միայն ավերակներն են մնացել: Այնտեղի մելիքները հնում Թուրքիայից (Ռում) են եկել¹⁵⁷: Նաղիր շահի օրոք Մելիք Եզանը մեծ հարգանքի տեր անձնավորություն էր, և Նաղիր շահը նրա հետ հատուկ բարեհաճությամբ էր վարվում: Նրան շահի «քարալըղ»¹⁵⁸ էին անվանում:

Մի անգամ, երբ Նաղիր շահի բանակը գտնվում էր Մուղանում, Մելիք Եզանը շահին է ներկայացնում: Վերջինս նրան փորձելու նպատակով սունկ է պահանջում: Նա [Եզանը], - _Լսում եմ, - ասելով դուրս է գալիս:

Գյուլական ավազներն ու տանուտները նրան ասում են. «Ինչու՞ հանձն առար այդ դժվար հրամանը կատարել, չէ՞ որ տարվա այս եղանակին սունկ չի լինում»:

Նա պատասխանում. «Ձեր գործը չէ, ես եմ պատասխան տալու»:

¹⁵⁴ Գյուլ-բափեի գտնվում է Քյոնդալան գետից քիչ հարավ, նրա գետաբերանի մոտակայքում (Карта Кавказского края с показанием густот населения, Баку, 1908; Дорожная карта Кавказского края, составлена и литографирована в военно-топографическом отделе Кавказского военного округа, Тифлис 1870, см. п. Польшатинский):

¹⁵⁵ Մալ-բափեի գտնվում է Հազարի (Աղավնու) գետի միջին հոսանքի աջ ափին (Карта Закавказского края до 1917г. - см. к. Мать-тапа.)

¹⁵⁶ Խորհատը Մեծ Բիրսից դեպի հարավ-արևելք ձգվող լեռնաշղթայի լեռներից մեկն է, որը գտնվում է Դիզակիայտ (կամ Զիարեղ) լեռից քիչ դեպի արևելք (Карта Закавказского края, см. г. Кургат):

¹⁵⁷ Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները Դիզակի Մելիք-Եզանյանների ծագման վերաբերյալ տարբերվում են: Մեր կարծիքով, դրա պատճառը նախնական սկզբնաղբյուրի՝ Միրզա Աղիգյոզալ բեկի «Ղարաբաղ-Նամեի» տվյալ մասի անընթեռնելիությունն է: Ըստ այդ աշխատության ռուսական հրատարակության, Դիզակի Մելիք-Եզանյանները Լոռիից էին (Мирза Абдигезал-бек, ук. соч., с. 57): Նրա XIX դարի հայերեն քաղաքից էին (ՄՄ, ձեռ. 4463, էջ 6): Միրզա Աղիգյոզալ-բեկի աշխատությունը գրված է եղել արաբատառ թուրքերենով, որի դեպքում նշված տեղանունների գրությունը նման է (رومی, رومی): Զանի, որ ըստ Առ. Կոստանեանցի Դիզակի մելիքների ծագումով Վրաստանից էին («Նխորեք հայ մելիքութեան մասին», պր. Ա, էջ 12-13), և Լոռին այդ շրջանում մտնում էր վրաց քաղաքականության կազմի մեջ, ուստի առավել հավանական է, որ Մելիք-Եզանյանները Ղարաբաղ են եկել Լոռուց:

¹⁵⁸ «Բարալըղ»- թուրք. «ժայռացու»:

Մի քանի օր անց շահին ներկայանալով՝ (78ա) [Մելիք Եզանը] զեկուցում է, թե. «Չեր հրամանի համաձայն մարդ ուղարկեցի լեռները: Այն վայրերը, ուր սունկն աճում է, դեռ ձյունով են ծածկված»:

Նաղիր շահին շատ է դուր գալիս նրա խոհանարարությունն ու իր հրամանը կատարելու նրա պատրաստակամությունը: Նա ասում է. «Հա՛յր իմ, ես ինքս էլ զիտեի, որ այս եղանակին սունկ չի լինում, քայց Չեր հնազանդության ու խելամտության աստիճանն էի փորձում»:

Դրանից հետո նրան «շահի բարալըդ» էին անվանում: Նա Նաղիր շահի ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի մելիքների ավագն ու ամենապատվարժանն էր: Որոշ դեպքերում իր ազնվության ու արդարասիրտության շնորհիվ նա էր դառնում բոլոր *մահալների* լիազոր ներկայացուցիչը¹⁵⁹:

Պատմում են, մի օր Նաղիր շահի հարեմի կանայք Մելիք Եզանի կնոջը հյուր են կանչում, որպեսզի վերջինիս պատվեն իրենց հյուրասիրությամբ: Երբ Մելիք Եզանի կինը շահի կանանցն է մտնում, շահական խոհանոցից տանտիրոջ կողմից նման հյուրին վայել զանազան խորտիկներ ու կերակուրներ են բերվում նրան հյուրասիրելու համար: Նա հրաժարվում է՝ ասելով. «Այսօր պաս է, և ուտել չեմ կարող»:

Նաղիր շահին շատ է դուր գալիս նրա բարեպաշտությունը և հրամայում է նրան նվերներ ընծայել:

Երկրորդ Վարանդայի *մահալ*ն է: Այն ձգվում է Քիրս լեռից մինչև Ալի Բալի հովիտը¹⁶⁰ երկայնությամբ ու խորհատ լեռից մինչև Շուշիքենդ ու Խալֆալու գետերը¹⁶¹ լայնությամբ: Նույնպես եկամտաբեր *մահալ* է: Հացահատիկային և այլ մշակովի բույսերից առավել լավ ցորենն է [այստեղ] աճում: Տեղի մելիքները Գեղարքունիքի (Գյոքչայի) ազնվականներից են եղել և Ջեյվա գյուղից եկել¹⁶², Ավետարանոց գյուղում են բնակություն հաստատել: Թեև երբեմն (78բ) նրանց ժառանգների միջև երկպառակություններ են ծա-

¹⁵⁹ 1735թ. Մելիք Եզանը Նաղիր շահի կողմից նշանակվել էր Արցախի հայկական մահալների ընդհանուր կառավարիչ կամ, ինչպես նրա ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրությունում է նշված «խան և բեկլարբեկի» (Հ. Դ. Փափազյան, Մելիք Եզանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրությունը, «Լրագիր հասարակական գիտությունների», Երևան 1985, № 5, էջ 76):

¹⁶⁰ Ալի Բալի (կամ Ալաբալի) Արցախի Մարտունու շրջանի հարավ-արևելյան մասում գտնվող հացահատիկի դաշտերից է (Կարա J-38-11-6, (Մարտունի) Խճ. 1973):

¹⁶¹ Խալֆալուն (կամ Ղայրալի) ու Շուշիքենդը (կամ Ջարինտակ) Գարգառի վտակներն են, որոնցից առաջինը հոսում է Շուշի քաղաքի արևմտյան, իսկ երկրորդը՝ արևելյան կողմով (Ղ. Ալիջան, Արցախ, էջ 110-111):

¹⁶² Ըստ Կ. Տեր-Մկրտչյանի նրանց տոհմից ոմն Մյրզաբեկ 1603թ. Գեղարքունիքի տեղափոխվում է Վարանդա և այստեղ հիմնում Մելիք-Շահնազարյանների մելիքությունը (Կ. Տեր-Մկրտչյան, Դօփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914, էջ 134):

գել, և նրանք միմյանց դեմ պայքար են մղել հանուն մեկիքական պաշտոնի, այնուամենայնիվ հիմնականում նրանք են վարել Վարանդայի մեկիքների պաշտոնը և հայտնի են որպես Մելիք-Շահնազարյաններ (Շահնազարովներ): Նաղիյր շահը նրանցից ոմն Միրզաբեկի, հանցանք վերագրելով, պարանով խեղդամահ է անում և ասում. «Սա Շիրույենների¹⁶³ ցեղից է»:

[Դրանից հետո] որոշ ժամանակ [Վարանդայի] մեկիքի պաշտոնը վարում են այլ անձինք, բայց շուտով նորից այն անցնում է Մելիք Շահնազարի ժառանգներին: Մելիք Շահնազարը լինելով շատ հարուստ՝ Ղարաբաղի խաներին ծառայություններ է մատուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում: Փանահ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կարիք էր զգում, Մելիք Շահնազարը անհրաժեշտության դեպքում օգնության էր հասնում և նրա կարիքները բավարարում: Իր որդի Ջումշուդի (Ջամշիդ) հետ մշտապես խաներին ծառայելով՝ [նրանց] հարգանքն էին վայելում:

Վերջում Մելիք Շահնազարը իր գործերը բարելավելու և դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Հուրզադ խանումին, կնության է տալիս Իրրահիմ խանին, և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում: Ասում են, մի անգամ, դեռ Փանահ խանի իշխանության սկզբում Մելիք Շահնազարը նրան ասում է. «Ժնչու՞ ես մտախոգվում, յո՞ր տարի է, քո բանակը ընտիր աշորայով եմ պահում»:

Այժմ ևս Մելիք Շահնազարի հետնորդներից մի քանիսը կենդանի են և Ռուսաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում պատվավոր անձինք են:

Երրորդը Խաչենի *մահալ*ն է: Այն լայնությամբ Գարգար գետից տարածվում է մինչև Ղաբարբու¹⁶⁴, իսկ երկայնությամբ՝ Ղըրխղզ¹⁶⁵ և Միխրության լեռներից¹⁶⁶ մինչև Բայաթի անտառը: Այնտեղ ևս ցորեն ու զանազան այլ բույսեր են մշակվում, բայց ոչ Վարանդայի նման առատ ու բարձրորակ: Որոշ տեղերում մշակվում է նաև բրինձ, իսկ տարածքները մեծամասամբ ծածկված են անտառներով ու այգիներով: (79ա) Ասում են Խաչենի մեկի-

¹⁶³ Շիրույեն կամ Կավատ II-ը Սասանյան շահերից է եղել, որը 628թ. գահ է բարձրանում իր հորը՝ Խոսրով Փարվիզին, գահընկեց անելով:

¹⁶⁴ Ղաբարբու (կամ Կավարտ) գետակը հոսում է Խաչենագետի ու Թարբաղի միջև ընկած տարածքով (Карта Закавказского края, см. р. Кабарту):

¹⁶⁵ XIX դարում նույն անունով է կոչվել Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի Ղըզ-դալա գյուղից դեպի հյուսիս-արևմուտք մինչև Խաչենագետի ակունքները ձգվող խառվածը (А. К. Артамонов, ук.соч., с. 105. Карта Закавказского края, Карта Кавказского края.):

¹⁶⁶ Միխրության լեռնաշղթան կազմում է Թարբաղ և Հազարի գետերի ջրբաժանը և լեռների գծով միանում Ղարաբաղի լեռնաշղթային: Միխրության լեռնաշղթային է պատկանում Միխրությանը լեռը, որն ունի 3411մ բարձրություն:

քությունում Հաթերք անունով մի փոքր ամրոց է եղել, որը այժմ ընդամենը մի գյուղ է: Այնտեղի մեկիքները սերում են Հասան-Ջալալյանների (Հասան-Ջալալովների) տոհմից:

Փանահ խանի օրոք, նրանց ոչնչացումից հետո, ի հայտ է գալիս ոմն Մեկիք Միրզախան խնձիրստան (խնդրստան) գյուղից¹⁶⁷, որը վերոհիշյալ խանին մատուցած ծառայությունների ու նվիրվածության համար մեկիք է դառնում: Նրա զավակները ևս ստանձնում ու վարում են տեղի մեկիքի պաշտոնը մինչև Ռուսաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանը: Նրանցից վերջինը Մեկիք Ղահրամանն է:

Չորրորդը Ջրաբերդի (Չեղբերդ) *մահալն* է: Այն երկայնությամբ տարածվում է Ղըրխ-ղըզի սահմաններից մինչև Բայաթի անտառի¹⁶⁸ մի հատվածը և Պարտավ, իսկ լայնությամբ՝ Խաչենագետից ու Ղարաբրուի հովտից մինչև Թարբատ գետը: Այնտեղ ևս բարձրորակ ցորեն ու այլ հացահատիկային բույսեր են մշակվում: Այնտեղի մեկիքները Մաղավուզից¹⁶⁹ են եկել: Այնտեղի բնակիչները հայտնի են իրենց խիզախությամբ ու քաջասրտությամբ: Շատ են անտառային ու անմատչելի վայրերը: Մի ամրոց կա Ջերմուկ (Չարմիխ) անունով, որը բավական անառիկ ու անուր մի վայր է: Մեկիքները միշտ նրանում են բնակվել և գործել խիզախ արարքներ: Քանի որ իր քաջությամբ նշանավոր Մեկիք Ալլահդուլին զորավար Արդալլահ Քյոփրուլուօղլի փաշայի դեմ Նաղիր շահի մղած կռվում՝ վերջինիս ծառայելով մեծ արիությամբ և ցուցաբերում, Նաղիր շահը հրամայում է, որ նրան այսուհետև մեկիք չկոչեն, այլ Ալլահդուլի *սուլթան* հորջորջեն: Նրա տոհմը Հայաստանի նշանավոր տոհմերից է:

Հինգերորդը Թալիշի *մահալն* է: Այն ձգվում է Մուավ լեռից ու այգեշատ Գյուլիստանից մինչև Կուրը երկայնությամբ, և Թարբատ գետից մինչև Գեբրան (Գուրան)՝ լայնությամբ: (79ր) Այնտեղ մշակվում են ամեն տեսակի բարձրորակ հացահատիկային և այլ բույսեր: Մեկիքները Շիրվանից են եկել ու Թալիշ գյուղում հաստատվել: Հայտնի են որպես Մեկիք-Բեգլարյաններ (Բեգլարովներ): Նրանց տոհմից մի քանիսը վարում են [այնտեղի] մեկիքությունը, որից հետո Մեկիք Հովսեփ (Ուսուր) Մեծը գրավում է Գյուլիստանի

¹⁶⁷ Խնդրիստան գյուղը գտնվում է Խաչեն մահալում, Հիլիսի հյուսիս-արևմտյան կողմում (Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 160):

¹⁶⁸ Ներկայումս Բայաթում անտառներ չկան, սակայն անցյալում եղել են, որովհետև նրա հողերը ետանտառային մարգագետնային են (Советский Азербайджан, с. 38):

¹⁶⁹ Մաղավուզը Սյունիքի Աղահեճք, հետագայում Քաշաթաղ կոչված զավառի XVI-XVIII դարերում զործածական անվանումն է (Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 127): Այլ աղբյուրներում ևս վկայություններ կան այն մասին, որ Ջրաբերդի մեկիքները հանդիսանում են Քաշաթաղի Մեկիք Հայկազի հետնորդները (Մ. Բարխուդարյան, Պատմություն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս 1907, էջ 51):

քերդը և այնտեղ ամրանում: Ներկայումս նրա ժառանգները Ռուսաստանի պետությանը ծառայելով՝ մեծ հարգանք են վայելում:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԱՀԱԼՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂԻ ՈՐՈՇ ԻՐԱ- ԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Լեռան այն կողմում», ուր Զանգեզուրն ու Կապանն են և կարաչոռլու, հաջի-սամլու¹⁷⁰, քեյրաջար¹⁷¹ ու մյուս քրդական ցեղերը, կան մի քանի *միմ-րաշիտրյուն* Կարաչոռլու, Հաջի-սամլու, Խնձորակ (Խանգիրաք)¹⁷², Գորիս (Գորես)¹⁷³, Տաթև¹⁷⁴, Սիսիան, Մեղրի Գունեյ, Կապան և Չավնդուր (Չուլդուր)¹⁷⁵: Նրանցից յուրաքանչյուրը կառավարվում է առանձին անձի կողմից: Անցյալում Կապանը¹⁷⁶ Մեղրի - Գունեյի¹⁷⁷ մի քանի *մահալների* ու Աջանանի¹⁷⁸ հետ ենթարկվում էր Ազատ-Ջիրանին, Օրդուբադը¹⁷⁹ և Սիսիանը¹⁸⁰

¹⁷⁰ XIX դարում Դարալագյազի շրջանում էր բնակվում իսլամի շիա ուղղությանը պատկանող քրդական կիսաքուլվոր կարաչոռլու ցեղը, որի ճյուղերից էր հաջի-սամլու ցեղը, (տե՛ս Ս. Լերք, Исследования об иранских курдах и их предках, северных халдеях, кн. 1, СПб., 1856, с. 89):

¹⁷¹ Քեյրաջար ցեղի մասին պատմական աղբյուրներում որևէ հիշատակության չենք հանդիպել: Եթե Մ. Յ. Ներսեսյունը չի սխալվում. և այդպիսի ցեղ իրոք եղել է ապա այն իր անունը ստացել է բնակության վայրից՝ Շար գավառում գտնվող Քարվաճառի աղավաղումից (այդ տեղանվան մասին, տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 51):

¹⁷² Խնձորակ բնակավայրը XIX դարում նշվում է Սյունիքի Շահապունիք գավառում, Բջնաղից քիչ դեպի հյուսիս (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 486):

¹⁷³ XIX դարում Գորիսը Զանգեզուրի մարդաշատ բնակավայրերից էր (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 261):

¹⁷⁴ Սյունիքի հոգևոր կենտրոն Տաթևը XIX դարում մտնում էր նույնանուն *մահալի* մեջ, Բարգուշատ գետի հարավային վտակի ափին (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, էջ 15):

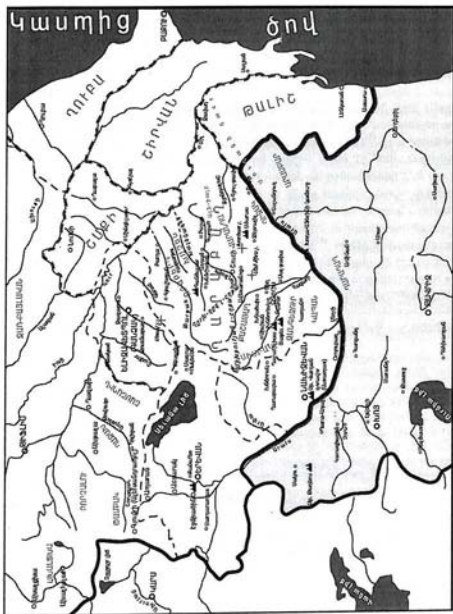
¹⁷⁵ Չավնդուրը ընդգրկում էր Արաքսի հյուսիսային նույնանուն վտակի ափի երկայնքով ձգվող Սյունիքի նախկին Կովսական գավառի տարածքը: Հեղինակը այդ տեղանունը նշում է «Չուլդուր» ձևով, որը չպետք է շփոթել Հայաստանի Արևելյան և Արևմտյան հատվածների սահմանագծին գտնվող Չըլդըր լեռների և նույնանուն լճի հետ:

¹⁷⁶ Ըստ Ղ. Ալիշանի, Կապանի շրջանը ընդգրկում էր Սյունիքի իրար սահմանակից Չորք և Բադք գավառները (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 8-9):

¹⁷⁷ Մեղրին և Գյունեյը Սյունիքի Արևիք գավառի բուրքական և պարսկական քարգմանական տարբերակներն են (Նույն տեղում):

¹⁷⁸ Աջանանը Սյունիքի Բադք գավառի արևմտյան մասն էր (Նույն տեղում, էջ 315-344):

¹⁷⁹ Ազատ-Ջիրանն ու Օրդուբադը Սյունիքի Գողթն գավառի շրջաններն են:

մրանց շինությունների ու վանքերի ավերակները: Դրանց մի մասը պահպանվել են Միքենցե¹⁸⁵ ու Բազարդուզ¹⁸⁶ գյուղերում, որոնք շատ զեղեցիկ ու ամառանոցային վայրեր են: Այժմ այդ ավերակներում քրդական ցեղեր ու մահմեդականներ են բնակվում:

Հավատքի համար բշնամիների դեմ համառ պայքար մղած նշանավոր անձանցից է Ավան Յուզբաշին¹⁸⁷, որը Ղարաբաղում ամրանում է Շուշիի Խազինեդարասի¹⁸⁸ կոչվող վայրում և խիզախ արարքներ գործում: Ասում են, որ երբ ... բվականին օսմանյան բանակը զալով՝ Երևանը, Թիֆլիսը և Գանձակը գրավում է, նույն Ավանը քիչ մարդկանցով զիջերային գրոհի է դիմում Կապանի Չավդուրի (Չուլդուր) շրջակայքում կանգ առած օսմանյան 7000-անոց բանակի վրա, պարտության մատնում և մրա մեծ մասին կոտորում: Մյուսը Դավիթ զորավարն էր, որը ... բվականին փոքրաքիվ հետևորդներով ու օգնականներով բավական զորք է ջարդում և մի քանի ամրոցներ գրավում...

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ

Նրանք ծագումով ջհանշիր ցեղի սարիջալու¹⁸⁹ ցեղախմբից են: Ոմանք ասում են, որ նրանք թաթարական ցեղից են սերում: Իբրև թե վերոհիշյալ ցեղի ազդեցիկ իշխանավորներից մեկը ինչ-ինչ պատճառներով հեռանում է

¹⁸⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտականք, պրակ 2, Երևան, 1959, վավ. 15, 9, 32, էջ 67, 89, 99:

¹⁸⁵ Միքենցեղ գտնվում էր Աղահեճք գավառում, Հազարի գետի Երեմես վտակի ափին, (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 101, 243):

¹⁸⁶ Բազարդուզ վայրի վերաբերյալ Ղ. Ալիշանը գրում է, որ այն գտնվում էր Աղահեճք գավառի Հազարի գետի Ղորչի-չայ վտակի հովտում, «որ գոյ և ընդարձակ միջոց լերանց Պազարտիզ կոչեցեալ», (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 270):

¹⁸⁷ Ավան Յուզբաշին XVIII դարի սկզբի Արցախի սղնախների մղած ազատագրական պայքարի ղեկավարներից է:

¹⁸⁸ Խազինեդարասի (թուրք. - գանձերի ձոր), Շուշիի հարավ-արևմուտքում Զարինտակ գետի խոր ձորի անվանումն է: Ըստ Հ. Ջաքարյանցի, Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքի ժամանակ Ղարաբաղի հայ բնակիչներից շատերը ապաստանում են Շուշիի հարավում գտնվող ձորի մի քարանձավում, որը այնքան անմատչելի էր, որ Իբրահիմ խանը այնտեղ է տեղափոխում իր գանձերը (ՄՄ, ձեռ. 2734, էջ 6): Ըստ երևույթին, այս պատճառով է ձորը հետագայում անվանվում Խազինեդարասի:

¹⁸⁹ Թյուրքալեզու սարիջալու ցեղի բնակավայրերը նշվում են XIX դարի ռուսական պաշտոնյաների կազմած վիճակագրական տվյալներում, (տե՛ս Описание Карабагской провинции сост. полк. Ермоловым и Могилевским в 1823г.):

հայրենիքից և գալով Վրաստան՝ քնակություն է հաստատում Լոռի ամրոցում: Գանձակի խաների հզորության շրջանում նա գալիս, նրանց մոտ ծառայության է անցնում: Ի վերջո այնտեղից էլ գալիս է Ղարաբաղ, ջևանշիր ցեղին միանում և այնտեղ էլ ամուսնանում: Նա մի որդի է ունենում, որի անունը Ալի է դնում: Որովհետև այդ Ալին դժգույն էր, նրան Սարիջե¹⁹⁰ Ալի էին կոչում: Հարստության շնորհիվ նրա շուրջը ծառաների և վարձու գործավորների մեծ քաղմություն է հավաքվում, ու այդ խմբավորումը հայտնի է դառնում Սարիջե-ալիլու անվամբ: Հետագայում Սարիջե Ալիի այդ ունեցվածքն ու հարստությունը նրա որդուն՝ Իբրահիմ Աղային են անցնում¹⁹¹: Նա իր հարստությամբ էլ ավելի մեծ ճանաչում է ստանում: Նրան են պատկանել Աղդամի¹⁹² ալլին և Արաքսի ավին ու Արասբարում¹⁹³ գտնվող հանդերը, արոտավայրերն ու չորքոտանիների հուտերը: Իբրահիմ խալիլի անունը նշված է Ղալաղ կոչվող ամառանոցային վայրում¹⁹⁴:

Երբ Նադիր շահը ջևանշիր ցեղից զորք էր հավաքագրում, նույն Իբրահիմ խալիլի ավագ որդուն, որի անունն էր Ֆազլ Ալի Բեկ, տանում է իր հետ և դարձնում *իշխրադասիի քարիններից* մեկը: Երբ նա (81թ) ուզեցի դաշտում սպանվում է, Նադիրը կանչում է նրա փոքր եղբորը, որի անունը Փանահ Ալի էր, և մեծ եղբոր փոխարեն նրան հանձնում մուսնեռիկի պաշտոնը: Ծառայության անցնելուց որոշ ժամանակ անց Փանահ Ալին ինչ-որ կերպ Նադիր շահի մոտից փախչում, գալիս է Ղարաբաղ և սկսում մեկուսի կյանք վարել: Որքան էլ Նադիր շահը Ատրպատականի իշխանավորներին, *բեկլարբեկերին* և Շիրվանի ու այլ տեղերի խաներին խստորեն հրամայում է բռնել նրան ու ետ ուղարկել, չեն կարողանում: Մինչև որ 1161 հ.թ.-ին¹⁹⁵ տարածվում է Նադիր շահի սպանության լուրը և Փանահ Ալի բեկը իր գաղտնի ապաստարանից դուրս գալով՝ իր շուրջն է համախմբում ցեղերի մի քաղմություն և սկսում բռնություններ ու ինքնագլուխ արարքներ գործել: Ջևանշիր, օրուգիքի, քյաքիրլու ցեղերին, որ Ղարաբաղի խոշորագույն ցեղերից էին և Վրաստանի ցեղերի հետ խորասանից ետ էին վերադարձել, իր հովանավորության

¹⁹⁰ «Սարիջե» - բուրբ. «ղեղնավուն»:

¹⁹¹ Ղարաբաղի խաների սերնդաբանությունը տե՛ս AKAK, т. 2, д. 1415, с. 695:

¹⁹² Աղդամ- Գարգառի ծախ կոչմուն գտնվող այս քնակավայրը հիմնվել է XVII երկրորդ կեսին: Փանահ խանն ու նրա հաջորդները Աղդամը դարձնում են իրենց ծննդավայր կացարանը (Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 222):

¹⁹³ XIX դարում Արասբարի միևրաշխությունը գտնվում էր Արաքսի հյուսիսային ափին՝ Ջեբրայիլի հովտում (տե՛ս Обзорение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 3, СПб. 1836, с. 262):

¹⁹⁴ Հեղինակն ամենայն հավանականությամբ ի նկատի ունի Բայաթի մոտակայքում գտնվող Ղալաղ-թափա դամբարանաբլուրը (Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 213):

ներքո, բնակության վայր է տրամադրում: Նրանց բոլորին սիրաշահում է, իսկ անվանի երիտասարդներից իր շուրջը մի խումբ կազմելով, սկսում է երկրում հանդուգն արարքներ կատարել: Սրա-մրա հետ կոխվ է տալիս, բշնամություն անում:

Այդ ընթացքում, Նադիր շահի սպանությունից հետո [Իրանում], գահ էր բարձրացել նրա եղբորորդի Ալի Ղուլի խանը, որ հայտնի էր Ալի շահ անվամբ¹⁹⁵: Ամիր Ասլան Ղրղուն¹⁹⁷ նրա կողմից նշանակվում է Ատրպատականի երկրների կառավարիչ և զորքերի գլխավոր հրամանատար: Լսելով Փանահ Ալի բեկի գործերի մասին՝ ցանկանում է նրա հետ տեսակցել: Նրան հանդիպելով՝ պահանջում է հպատակվել Ալի շահին: Փանահ Ալի բեկը այդ ժամանակ նպատակահարմար է գտնում հնազանդվել: Ամիր Ասլան խանը այդ մասին տեղեկացնում է Ն. Մ. Ալի շահին ու Փանահ խանի համար խալ'աթ, սուր և խանության ռադամ բերում:

Այնուհետև, քանի որ նոր էր իշխանության գլուխ անցել, Փանահ խանը մտառովում է (82ա) ընդհարումների ժամանակ ապահով ապաստարան ունենալու խնդրով: 1752/1162¹⁹⁸ թ. Բայաթում¹⁹⁹ ամրոց է հիմնում, պարիսպներ կառուցում և այնտեղ բնակություն հաստատում: Այդ ժամանակ օթուզիքի և ջհանշիր ցեղերը Ղարաբաղի Խամսայի մելիքների հետ մախանձից դրդված խնդրագիր են գրում Հաջի Չելեբիին²⁰⁰, որը Շիրվանշահների տոհմից էր և այն ժամանակ Շիրվանի ու հարևան այլ շրջանների ինքնիշխան տերը: Նրան հասկացնում են, որ Փանահ խանը Ղարաբաղին տիրելով, ամրոց է կառուցել և ջանում է հզորանալ: Սկսում են խարդավանքներ նյութել և Հաջի Չելեբիին պատերազմի հրահրել: Գրում են, որ եթե այս հարցում անփութություն թույլ տրվի, հետագայում նրա դեմ պայքարելը դժվար կլինի...

¹⁹⁵ 1161 թ. բ. համապատասխանում է 1748թ.-ին: Նադիր շահը սպանվել է 1747թ.:

¹⁹⁶ Ալի կամ Ադիլ շահը իշխել է 1747-1748թթ.:

¹⁹⁷ Ղրղուլ ցեղախումբը բուրքմենական աֆշար ցեղի ճյուղերից էր, որը Թուրքեստանից գաղթել էր Ատրպատական: Նադիր շահը 1151 թ. (1738թ.) Ամիր Ասլան խան Ղրղուլին նշանակում է Ատրպատականի կառավարիչ: Հետագայում Իրանում գահ բարձրացած Ալի Ղուլին հաստատում է նրան իր պաշտոնում (میرزا محمدی خان استرآبادی، تاریخ عالم‌آرای نادرى، صص. ۱۷۱-۱۷۰): Բուտկովի վկայությամբ Ամիր Ասլան խանը գալիս, պաշարում է Փանահ խանի բերդը և վերջինս հարկադրված է լինում հնազանդություն հայտնել (տե՛ս П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., т. 1, СПб. 1869, с. 236):

¹⁹⁸ 1162 թ. բ. համապատասխանում է 1748թ, ըստ Սիրզա Աղիյովալի Բայաթը կառուցվել է 1161 թ., (տե՛ս Мирза Адагезаль-бек, ур. соч., с. 53):

¹⁹⁹ Բայաթ ավերակ ամրոցը գտնվում է Գարգիսի մախ կողմում, Աղջաբեդուց 26 կմ դեպի արևմուտք:

²⁰⁰ Շաբիի Հաջի Չելեբի խանը 1745թ. ապստամբում է Պարսկաստանի Նադիր շահի դեմ և անկախություն ձեռք բերում: Նա մահացել է 1755թ. (տե՛ս В. Н. Левинатов, ур. соч., с. 125):

Հաջի Չելեբին նրանց խնդրանքի համաձայն մեծ զորք է Ջառ ու Բայլականից²⁰¹, Շիրվանից և այլ տեղերից հավաքագրում ու գալիս ոչնչացնելու Փանահ խանին²⁰²: Փանահ խանն էլ իր մարդկանց ժողովում է Բայաթ ամրոցում և սկսում պաշտպանվել: Հաջի Չելեբին երկար պատերազմում է, քայքայված և քայքայված զորքով որևէ արդյունքի հասնել, ձեռնունայն չես է վերադառնում: Ճանապարհին ասում է. «Փանահ խանը մինչև այժմ մի ոսկի էր առանց դրամի դրոշմի, մենք եկանք այն դրամ դարձրինք ու վերադարձանք»: Եվ այս խոսքը մարդկանց մեջ առածի է վերածվում:

Դրանից հետո Փանահ խանը ավելի ամուր մի վայր փնտրելով՝ 1755/1165²⁰³ թվականին գալիս է Թառնակյուտ, որ հայտնի է Շահբուլաղ անվամբ²⁰⁴, և սարի ստորոտում ամրոց հիմնում: Կառուցում է մզկիթներ և տներ, հիմնում շուկա ու քաղնիքներ և այն դարձնում մի ապահով ապաստարան: [Այնուհետև] սկսում է պայքարել Ջրաբերդի ու Թալիշի մեկիքների դեմ, վնասել նրանց:

(82բ) Այս դեպքերի ընթացքում Ղարաբաղի մեկիքների միջև անհամաձայնություններ են ծագում ավագ ընտրելու հարցի շուրջ, որը պետք է լիներ նրանց գլխավորը, և բոլորը պետք է նրան ենթարկվեին: Վարանդայի Մելիք Շահնազարը իր հորեղբայր Մելիք Հուսեյնին սպանելով՝ ինքնագլուխ կերպով մեկիք է դառնում: Խամսայի մեկիքները այս վրդովեցուցիչ լուրը լսելով՝ գայրացած, ցանկանում են պատժել նրան: Համաձայնության գալով՝ յուրաքանչյուրը իր զորքն առած հարձակվում է Մելիք Շահնազարի վրա: Մելիք Շահնազարն էլ Ավետարանոց գյուղում մի փոքր ամրություն է շինում, շուրջը պարսպապատում և սկսում պաշտպանվել: Ի վերջո մեկիքները, չկարողանալով Ավետարանոցը գրավել, Վարանդայի մահալը կողոպտում են և չես

²⁰¹ Ջառի գավառն «ընկած է Կախալան և Ջաքարայի արևմտեան գետակների, Դաքրանդեան պարսպի շարունակութեան և Բաղասական Բայլական հարավային դաշտաբերանի շարունակութեան վրա», (տե՛ս Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս 1893, էջ 271): Ջաքարալայում գտնվող Բայլականի շրջանը չպետք է շփոթել Ղարաբաղի կամ Սյուի հարթավայրում գտնվող հին Բայլական քաղաքի հետ (В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, Москва 1963, с. 33): XIX դարում միասնական վարչական միավոր էին կազմում Ջառի, Բայլականի, Թալիշի ու Մինիխի համայնքները (տե՛ս История, география и этнография Дагестана 18-19-ого веков, Архивные материалы, Москва, 1958, с. 254):

²⁰² Հաջի Չելեբի խանի դարաբաղյան արշավանքի մանրամասների մասին տե՛ս Զ. Կոտիկյան, Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միղզա Յուսուֆ Մ. Յ. Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆիի», ՊԲՀ, 1999, № 2-3, էջ 348-349:

²⁰³ 1165 հ. թ. համապատասխանում է 1751/1752թթ:

²⁰⁴ Թառնակյուտ կամ Շահբուլաղ ամրոցը գտնվում է Աղղամի շրջանում, Վանքասարի հարավ-արևելյան ստորոտում, «Շահբուլաղ» անվամբ հայտնի աղբյուրից քիչ հարավ (Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի, էջ 226):

վերադառնում՝ այն մտադրությամբ, որ հաջորդ տարին կրկին զորք ու բազմությունով հարձակվեն Ավետարանոցի վրա, գրավեն այն և պատժեն Մելիք Շահնազարին: Մելիք Շահնազարը զգալով իր տկարությունը մելիքների հանդեպ՝ անհանգստացած սկսում է ելք որոնել: Ճարահատյալ դիմում է Փանահ խանի օգնությանը, նրան հպատակվում և հավատարմության երդում է տալիս և նրա աջակցությամբ ազատվում մելիքների պատժից:

ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ԽԱՍՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԴԵՄ

Փանահի խանության սկզբնական շրջանում Դիզակի Մելիք Եսային (Սայի) որը հայտնի էր իր քաջությամբ, նրա դեմ բազում կռիվներ է մղում: Որոշ ժամանակ նրանց միջև թեժ մարտեր էին տեղի ունենում²⁰⁵: Եվ մի անգամ Մելիք Եսային Փանահ խանի զորքը այնպես է ջախջախում ու ցարքոցրիվ անում, որ նա, Բայաթի կողմը փախչելով, մեկ ամիս անտառներում է անցկացնում՝ չհամարձակվելով այնտեղից դուրս գալ: (83ա) Այդուհանդերձ Հաջի Զելեքիի օգնությամբ իր զորքը նորից կարգի է բերում ու մարտի դուրս գալիս Մելիք Եսայու դեմ: [Շուտով] հաշտարարների միջնորդությամբ որոշվում է հաշտություն կնքել: Մելիք Եսային, լինելով պարզասիրտ ու հպարտ մի մարդ, իր տանուտերեքից ու ավազներից մի քանիսի հետ Փանահ խանի մոտ է գնում: Վերջինս նրան նենգորեն կալանավորում է և սպանում²⁰⁶: Նրա բոլոր զավակներին տանջանքների է ենթարկում և ունեցվածքը բռնագրավում: Ոմանք փախչում են, ոմանք էլ հարկադրված են լինում մահմեդականություն ընդունելով, իրենց կյանքը փրկել: Այժմ ևս նրանց հետնորդների մի մասը մահմեդական է, մի մասն էլ՝ քրիստոնյա²⁰⁷:

Խաչենի *մահալում* Ուլուքաթի բոռը²⁰⁸ ըմբոստանալով՝ տարբեր գյուղերից մարդ է հավաքում ու ամրամալով Բալլուդայա բերդում²⁰⁹, սկսում կռվել

²⁰⁵ Ըստ Առ. Կոստանեանցի Փանահ խանի ու Մելիք Եսայու միջև կռիվները տևում են 7 տարի (Նիսբեր հայ մելիքության մասին, պրակ Ա, Ս. Վաղարշասյատ, 1913, էջ 44):

²⁰⁶ Մելիք Եսային սպանվել է 1781թ. Իբրահիմ խանի հրամանով (Ս. Գ. Բաբխուդարյան, Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 5, Արցախ, Երևան 1982, էջ 179; М. Нерсисян, укр. соч., с. 295, 306):

²⁰⁷ Այս մասին տե՛ս «Նիսբեր հայ մելիքության մասին», պրակ Ա, էջ 81:

²⁰⁸ Խոսքը Մելիք Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանի մասին է (Բաբխուդարյան, Դիվան հայ վիճագրության, էջ 201), որը Խաչենի մելիք էր նշանակվել 1728թ. Ղարաբաղը նվաճած Մուսրաֆա փաշայի հրամանով (ՄՄ, Կաթող. դիվան, քրդ. 2թ, վավ. 169):

Փանահ խանի դեմ: Փանահ խանը մեծ բազմությամբ շարժվում է դեպի նրա ամրությունը: Ուժգին կռվից հետո նրանց ամրոցը գրավում է, շատերին կոտորում և սպանվածների գլուխներից աշտարակ է կառուցում: Դրանից հետո տեղի ժողովուրդը Փանահ խանին հնազանդվում է և ընդունում նրա գերիշխանությունը:

Ջրաբերդի *մահալից* Մելիք Ալլահդուլին (այսինքն Ալլահդուլի *սուլթանը*) Փանահ խանի խանության սկզբում, նրա հետ հանդիպելու և իր դրությունը պարզելու նպատակով Ամարաս (Աղ Օղլան) է գնում: Այդ ժամանակ Նախիջևանի կառավարիչ Հեյդար Դուլի խանը հյուր էր Փանահ խանի մոտ: Երբ Ալլահդուլի *սուլթանի* փառահեղությունն ու հաստատակամությունը տեսնում է, Փանահ խանին ասում է. «Այդպիսի փառավոր անձը քեզ չի ծառայի, և երկու իշխան մեկ երկիրը չի ունենա: (83թ) Ելքն այն է, որ դաշույնիդ սայրը նրա կոկորդը խրես և Ամարասի սև հողը նրա արյամբ վարդագույն ներկես: Դէ՞ որ քակարդն ընկած որսը ձեռքից բաց բողբեղ իմաստուններից վայել չէ»:

Փանահ խանը Հեյդար Դուլի խանի կարծիքն ու խորհուրդն ընդունում է և Ալլահդուլի *սուլթանին* սպանել տալիս²⁰⁹: Այս պատճառով *[սուլթանի]* որդիների ու խանի միջև բռնամտություն ու հակառակություն է սկսվում: Ալլահդուլի *սուլթանի* սպանությունից հետո նրա եղբայր Մելիք Աբամը (Հաբամ) որոշում է վրեժխնդիր լինել ու անմիջապես խռովություն է բարձրացնում: Թալիշի *մահալի* Մելիք Հովսեփի հետ, որը նրա օգնությամբ իր հորեղբայր Մելիք Աբամին սպանելով, մելիք էր դարձել, Փանահ խանի դեմ կռիվներ է սկսում մղել: Ջերմուկ ամրոցը, որն անառիկ մի վայր էր, իրենց ապաստարանը դարձնելով՝ երկար ժամանակ պայքարում և մարտեր են մղում: Փանահ խանը բազմիցս նրանց վրա գրոհելով՝ տեղանքի անառիկության պատճառով ձեռնումայն ետ է վերադառնում: Սակայն նրանց արտերն ու բերքը, որ լեռների ստորոտում ու հարթավայրային մասում էին, արշավող զորագնդերի երիվարների սմբակների տակ ոտնակոխ էին լինում: Այսպես, 4-5 տարի *[մելիքները]* Փանահ խանի դեմ կռվում ու բռնամտություն են անում²¹¹: Նրա բռնամիտների հետ դաշնակցելով՝ համառորեն պայքարում են նրա դեմ:

²⁰⁹ Բալլուդայա կամ Բալլուգայա քերդը գտնվում է Խաչենագետի հյուսիսային ափին, Առաջաձորից քիչ դեպի արևելք (Դ. Ալիշան, Արցախ, էջ 74):

²¹⁰ Հայկական տարեգրություններում սխալված մի վկայության համաձայն Ալլահդուլի *սուլթանը* սպանվում է 1749թ. Փանահ խանի հրամանով (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 396):

²¹¹ Այս մասին տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 107, 109:

Պատմում են, Արզուման անունով մեկը²¹² այդ ժամանակ իր շուրջը համախմբելով մի խումբ քաջերի, այն վայրերում խիզախ արարքներ էր գործում: (84ա) Փանահ խանի դեմ թշնամություն էր անում և նրա ստորադրյալներին վնասներ հասցնում: Մի անգամ Փանահ խանը Արզումանի հորն ասում է. «Ժնչու՞ որդուդ չես խրատում, որ իր չարագործություններին վերջ տա ու այս կոիվներին ձեռք քաշի»:

Նա պատասխանում է. «Արզումանը իմ՝ որդին չէ, քանի որ, եթե իմ որդին լիներ, ոչ մեկի չէր թողնի, որ Շուշի բերդից դուրս գա»:

Մի անգամ էլ Փանահ խանը Չերաղ բեկ անունով մեկին հեծյալների մի խմբով ուղարկում է, որ գնան, Արզումանին մի հմարով բռնեն: Արզումանը այդ լսելով՝ գալիս է, նրա հեծյալների խումբը ցարդցրիվ անում, իսկ իրեն՝ Չերաղ բեկին՝ գերում: Հաջորդ օրը նրա վրա նշան բռնելով՝ ասում է. «Կամ ընդունիր, որ Հիսուսն է Աստվածը, կամ էլ կրակում եմ»:

Չերաղն ընդունում է, որ Հիսուսն է Աստված, որից հետո Արզումանը նրան ազատ է արձակում: Երբ նա Փանահ խանին է ներկայանում, նրան [խանը] այսպես է դիմում. «Չամաչեցի՞ր, որ մի կաթիլ արյան համար Հիսուսին Աստված անվանեցիր»:

Չերաղն քաջատրում է. «Ո՛վ խան, եթե Արզումանին այնքան վճռական ու անեղ, որ ես տեսա ու Հիսուսին Աստված կոչեցի, դու տեսներ, իրեն՝ Արզումանին, Աստված կկոչեիր»²¹³:

Մի խոսքով, հայերը, առանց միաբանվելու երկար ժամանակ պայքարում են, մինչև որ Փանահ խանն ու նրա որդի Իբրահիմ խանը օրեցօր ուժեղանալով՝ նրանց [մեկիքներին] դժվարին կացության մեջ են դնում: Վերջիվերջո Մելիք Աբամն (Հաբամ) ու Մելիք Հովսեփը, ստիպված են լինում, իրենց հայրենիքից փախչել Գանձակի կողմերը և յոթ տարի մնալ Շամխորում: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը արշավում է Ղարաբաղ, Մելիք Աբամի որդի Մելիք Մեջնունը նրա մոտ ծառայության է անցնում և ջանք չի խնայում Իբրահիմ խանի դեմ նրա [Աղա Մուհամմադ խանի] մղած կոիվներում:

²¹² Արցախահայության հյուսսած ալիանդությունները Թյուլի-Արզումանի, Դալի-Մահրատայի ու Չալսղան-Յուզբաշու մասին, որոնք պայքարում էին այնտեղի մահմեդական խաների դեմ, գրի է առել Բաֆֆին (Բաֆֆի, ճշվ. աշխ., էջ 206-207):

²¹³ Արզուման Յուզբաշին եղել է իրական անձնավորություն, որը մահացել է 1796թ.: Նրա գերեզմանը գտնվում է Գանձակում (Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 98):

ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ: ՆՐԱ ԱՎԱԳՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵ- ՐԻ ՆԿԱՏՄԱՐ

Նաղիր շափց հետո, երբ Իրանում հզոր միապետ չկար, (84թ) յուրա-
քանչյուր շրջանում ու երկրամասում որևէ մեկը [գահի] հավակնություննե-
րով զորք էր հավաքել և կոիվներ էր մղում: Ինչպես որ վերը նշել ենք, Ազատ
խանը աֆղանների²¹⁴ ցեղախմբով մի կողմում էր իշխում: Քերին խանը զոր-
քով Ֆարսի, Լուրիստանի ու Արաղի կողմերն էր գրավել: Մուհամմադ Հա-
սան խան Ղաջարը նվաճել էր Աստարաբադի ու Մազանդարանի շրջաննե-
րը: Նմանապես Ֆարհադի խանը Ուրմիայի ու աֆշարների²¹⁵ ցեղախմբի
տերն էր դարձել: Եվ ոչ մեկը մյուսին չէր ենթարկվում:

Փանահ խանն էլ Ղարաբադի կողմերում ուժեղանալով՝ հայերի միջև հա-
մերաշխությամբ քացակալության հետևանքով Խամսայի մելիքներին հնա-
զանդեցնում է, իսկ ըմբոստներին՝ պատժում: Մեղրի-Գյումայի *մահալները*
մինչև Բարգուշատ խլում է Ղարադադի կառավարչից, Տաթևի ու Սիսիանի
մահալները՝ Նախիջևանի կառավարչից, Չանգեզուրի ու Կապանի *մահալ-
ները* հանում Թավրիզի *բեկլարբեկի* ենթակալության տակից, իսկ Թարթառի
և Ուշաջողի²¹⁶ վերին մասից մինչև Սևանի (Գյոքչայի) սահմանը, որ քուլանի-
ների²¹⁷ բնակավայրն է, խլում Երևանի կառավարչից: Խոդա-Ալեքինի

²¹⁴ Աֆղանները ներկայիս Աֆղանստանի տարածքում բնակվող ցեղերն են, որ-
ոնք XVIII դարի սկզբին արշավում են Պարսկաստան, նվաճում նրա մեծ մասը:
Նրանց դեմ պայքարը գլխավորում է Նաղիր Ղուլի խանը, որին հաջողվում է բո-
թափել աֆղանների տիրապետությունը և 1737թ. հաստատվել Պարսկաստանի
գահին: Չնայած իրենց տիրապետության կարճատևությանը (1721-1730թթ.), ո-
րոշ աֆղանական ցեղեր գաղթում են Ատրպատական և 1747թ. Նաղիր շափի մա-
հից հետո նրանց առաջնորդ Ազատ խանը համոզել է գալիս գահի հավակնու-
թյուններով: Աֆղանական ցեղերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Encyclopedie
de L'Islam, Tome I, p. 223:

²¹⁵ Աֆշարները բյուրջական ցեղերից էին, որոնք Մ. Կաշգարիի և Ռաշիդդդինի
կողմից հիշատակվում են 24 օղուզական ցեղերի թվում (տե՛ս Н. П.
Петрушевский, у.к. соч., с. 122): Մեֆյանների օրոք այդ ցեղը բնակվում էր Պարս-
կաստանի զանազան շրջաններում: Շահ Աբաս I-ի օրոք նրանք հաստատվում
են Ուրմիայի շրջանում ու կարևոր դեր խաղում պարսկական բանակում (տե՛ս
Encyclopedie de L'Islam, Tome I, p. 247-248):

²¹⁶ Հասանրիսից վերև հյուսիս-արևմտյան կողմում Թարթառի վտակներից մեկին
է միանում Ուշաջող (կամ Ուզաճըզ) գետակը (Ղ. Ալիջան, Արցախ, էջ 43):

²¹⁷ Քուլանիների շիա քրդական ցեղը XVIII-XIX դարերում հիշատակվում է
Երևանի խանությունում բնակվող քուլոր ցեղերի թվում (տե՛ս Сimeon Ереванск.,
у.к. соч., с. 106. Н. Шонен, у.к. соч., с. 318, 528). Հովսեփի էմինը իր ճանապարհոր-
դության ընթացքում հանդիպում է այդ ցեղին, որը ընդունել էր Ղարաբադի խանի

կամրջից մինչև Քյուրակ [գետն] ընկած տարածքը, որը [անցյալում] ենթարկվում էր Գանձակի *բեկլարբեկերին*, 1755-1757թթ. 2-3 տարիների ընթացքում, նրանց իշխանության տակից դուրս բերելով՝ ինքն է դառնում նրա տերը: Բացի դրանից, Ղարաբաղ է բերում և այնտեղ բնակեցնում մեկական *միմբաշինների* ենթակայության տակ գտնվող քենգերլու²¹⁸ ցեղի մի ցեղախումբ, որը Նախիջևանում բնակվող ցեղերից էր, դեմիրչի-հասանլու²¹⁹ և ջինլի²²⁰ ցեղախմբերը, որոնք Վրաստանի ցեղերից էին: [Նրանք] միշտ մվիրվածությամբ էին ծառայում Փանահ խանին և երբեւէ նրա դեմ խռովություն չեն բարձրացրել:

(85ա) Բացի Թախսե Ղափույից Ղարաբաղում բնիկ էին ջևանշիր, օթուգիքի և քյաբիլլու ցեղերը, որոնք բոլորը խանին էին ծառայում, բայց երբեմն նաև (նրա նկատմամբ) դավաճանական արարքներ էին գործում: Կարճ ժամանակամիջոցում [Փանահ խանը] Գանձակի, Ղարաբաղի (պետք է լինի Ղարաղաղի), Արդեբիլի ու Նախիջևանի խաներին իրեն հնազանդեցնելով՝ որոշ շրջաններում իր կողմից կառավարիչներ ու փոխանորդներ է նշանակում: [Իրեն ենթակա] բոլոր շրջանների իշխանավորների ժառանգներից ու կանանցից [ոմանց] բերում է Թառնակույտ ամրոցը և այնտեղ որպես պատանդ պահում:

ՇՈՒՇԻ ԲԵՐԴԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ, ՍՈՒՀԱՄՄԱԴ ՀԱՍԱՆ ԽԱՆ ՂԱԶԱՐԻ ՀԱՐՉԱԿՄԱՆ ՈՒ ՁԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵ- ՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ Մուհամմադ Հասան խան Ղազարի Արաղում, Ատրպատականում ու Մազանդարանի կողմերում ինքնիշխան տեր դառնալու լուրը տարածվում է,

հպատակությունը և ծառայում էր նրան (The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, Vol. 2, p. 309-310):

²¹⁸ Քենգերլու ցեղը դժբաշ ցեղերի քվին պատկանող ութաջլու ցեղի ճյուղերից էր, և նրա առաջնորդների ժառանգական *օլթան* էր Նախիջևանի *վիլայերը* (տե՛ս И. П. Петрушевский, ук. соч., с. 94, 127):

²¹⁹ Դեմիրչի-հասանլու ցեղը XVIII դարում բնակվում էր Ղազախի ու Շամշադինի տարածքներում և լինելով Վրաստանին հպատակ ցեղերից, զինվորներ էր մատակարարում վրացական բանակին, (տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 132, 140): Դեմիրչիլար անունը կրող ցեղի բնակավայրերը հիշատակվում են XIX դարի Երևանի ու Ղարաբաղի խանությունների վիճակագրական տվյալներում (И. Шопен, ук. соч., с. 318. Описание Карабагской провинции, владения Мехди Кули хана; Свод статистических данных, Елисаветпольская губерния):

²²⁰ Ջինլի ցեղը հիշատակվում է XIX դարի ռուս պաշտոնյաների հավաքած Ղարաբաղի վիճակագրական տվյալներում, (տե՛ս Свод статистических данных о населении Закавказского края, Джеванширский уезд, участок 1):

Փանահ խանը մտահոգվում է. նա Նադիր շահից հետո նրա եղբորորդի Ալի շահի ու Ամիր Ասլան խան *սարդարի* հետ ամուր բարեկամական կապեր էր հաստատել, և հմարավոր է, որ նրանց հակառակ գործելով՝ Մուհամմադ Հասան խանը իր դեմ թշնամություն սկսեց: Հարևան խաները նույնպես հուսալի չէին, քանի որ շատերը նրա տոհմական թշնամիներն էին, և կարող էին (Մուհամմադ Հասան խանին) զրգռել Ղարաբաղի դեմ: Արդյունքում նրա ցեղերն ու հպատակներն էին տուժելու թշնամական զորքերի անցյալարժիք:

Պալատական պաշտոնյաների ու քանիմաց իշխանավորների հետ խորհուրդ է անց կացնում, որ պետք է մի ամուր, գեղեցիկ ու առողջաբար վայր գտնել ամրոց կառուցելու համար, որպեսզի կոիվների դեսպում հանգիստ ու ապահով լինեն: Որոշումներից հետո Մելիք Շահնազարի օգնությամբ ու խորհրդով ընտրում են Շուշի քերդի վայրը, ուր ներկայումս մի մարդաշատ քաղաք է: Փանահ խանը՝ ինքը, գնում, իր աչքով զննում է և շատ է հավանում այն ամեն տեսակետից: Քանի որ այդ տեղով հոսող ջուր չէր անցնում, հրամայում է մի քանի տեղ ջրհորներ փորել, և դրանցից բավականին ջուր է դուրս գալիս:

1765/1771 թ. (85թ) ասադ ամսին²²¹ հիմնում է Շուշի քաղաքը: Հարավային, արևմտյան և հյուսիս-արևելյան երեք կողմերից այն շրջապատված է բնական քարապատքերով և ձորերով: Այդ տեղերով անցնելը թե՛ ոտքով, թե՛ որևէ այլ կերպ անհնար է: Հյուսիսային կողմում, որը քաղաքի ստորին մասն է, մասամբ նաև արևելյան կողմում չափումներ է կատարում պարիսպ կառուցելու համար: Գյուղերի բնակիչների, *մահալների* մեկիքների ու ցեղապետների օգնությամբ կառուցապատում է այն քարուկիր հինգ *գար* բարձրություն և երկուս ու կես *գար* լայնություն ունեցող պարսպով, որը թնդանորի արկն ու այլ զենքերը չէին կարող վնասել: Նրա վրա չորս դարպասներ է տեղադրում՝ երկուսը հյուսիսային ու արևելյան կողմերից, որոնց անուններն են Շուշիքենդի ու Մոխրաբ դարպասներ: Երկուսն էլ արևմտյան ու հյուսիս-արևմտյան, որոնցից մեկը կոչվում էր Երևանի, մյուսն՝ Գանձակի կամ Զեյքերդի դարպասներ²²²: Զորքորդ դարպասը քանդված լինելով, այժմ նրա փոխարեն պարիսպ է քաշված, և մնացել են երեք դարպասները:

Շուշին կառուցելուց հետո Փանահ խանը Թառնակյուտ ամրոցի, այսինքն Շահրուլաղի բնակչությանը, Ղարաբաղի և այլ տարածաշրջանների որոշ գյուղերի բնակիչների հետ գաղթեցնում է՝ բերում, Շուշի քաղաքում բնակեցնում: Եվ այնտեղ դրամահատարան հիմնելով՝ սկսում է «Փանահաբադ» անունով դրամ²²³ հատել: Այն կշռում էր մեկ *մեզալից* քիչ ավելի՝ ար-

²²¹ 1171 թ. ասադ ամսից համապատասխանում է 1757թ. հուլիսին:

²²² Համեմատելիք Ռ. Հ. Տեր-Գասպարյան, Շուշի, Երևան 1993, էջ 13:

²²³ «Փանահաբադ»-ը Անդրկովկասի առավել կայուն արժեք ունեցող դրամներից էր և նրա շրջանառությունը մեծ չափով դուրս էր գալիս Ղարաբաղի խանության

ծաքով: Դրամի մի կողմում փորագրված էր [دینار], իսկ մյուսում [الله و محمد الرسول الله]²²⁴: Նրա վեց հատը մեկ ռուսական դրամի արժեք ունեւր, իսկ 8 հատը անվանում էին Ղարաբաղի բուման:

Շուշիի կառուցումը ավարտելուց մեկ տարի անց հանկարծ լուր է ստացվում, թե ահա Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը Արադից, Ատրպատականից ու այլ տեղերից մեծաքանակ զորք ու քազմություն հավաքած (86ա) գալիս է Ղարաբաղ՝ Շուշի ամրոցը գրավելու²²⁵: Ուստի Փանահ խանը հպատակ ցեղերից ու Թախսե Ղափուի այլ գյուղերից երիտասարդներ ու կովոդ այրեր հավաքելով Շուշի բերդում՝ կռվի ու պաշտպանության է մախապատրաստվում: Մուհամմադ Հասան խանը մեծ բանակով գալիս է ու կանգ առնում Խաթուն-Արխ²²⁶ վայրում, որը գտնվում է Շուշիի շրջակայքում: Ավելի վեր չի համարձակվում բարձրանալ: Չնայած, որ երկար բանակցություններ է վարում, խորամանկությունների դիմում, որպեսզի Փանահ խանին իր խարդավանքների թակարդը մետի, այդ նրան չի հաջողվում: Ղարաբաղի հեծյալ գնդերն ու բնակիչներն էլ ամեն օր նրա զորքի վրա հարձակվելով՝ վնասներ են պատճառում, տանում բեռնակիր անասուններին, կողոպտում գումակը և փակում մթերք հասցնողների ճանապարհը: Այդ ընթացքում Մուհամմադ Հասան խանը լուրեր է ստանում Քերիմ խանի ուժեղացման ու նրա՝ դեպի Արադ շարժվելու մասին և այդ պատճառով ետ է դառնում, հեռանում դեպի Արադ: Թեքրանից բերած երկու բնդանոցները, որ հայտնի էին հեսարքուփի²²⁷ անունով, մնում են՝ Խաթուն Արխում և նրա գնալուց հետո տարվում Շուշի բերդը: Դրանք այնտեղ են մնում մինչև 1826/1242թ. Շուշիի պաշարումը ղզրաշների կողմից, երբ ռուսական պետության պաշտոնյաները անհրաժեշտության դեպքում դրանք զործի էին դնում:

Քանի որ Շուշի բերդի քակչությունը օրեցօր աճում էր, Փանահ խանի օրոք կառուցված էին պարիսպը 1789/1204թ. Իբրահիմ խանի օրոք, Ռուսաս-

տաններին: Այդ դրանը շրջանառության մեջ էր գտվում մինչև XIX դարի կեսերը, թեև քակական արժեզրկվել էր: XIX դարում այն համարժեք էր 10 շահիի (1 շահի = 50 դիմար) կամ 1 ռուսական մանեթի, (տե՛ս تاريخ رضاقلخان هدايت, ص ۲۹۷; Статистическое обозрение Персии, с. 60):

²²⁴ Արաք. «Չկա աստված բացի Ալլահից, Մուհամմադն է նրա մարգարեն»:

²²⁵ Մուհամմադ Հասան խանի արշավանքը Ղարաբաղ տեղի է ունեցել 1757/1758թ. (տե՛ս ۲۷ ص. تاريخ رضاقلخان هدايت, ص ۲۷; Առ. Կոստանեանց, նշվ. ձեռ. էջ 101, Ս. Գ. Бутков, ук. соч., т. 1, с. 243-244):

²²⁶ Խաթուն-Արխ - Մ. Բարխուդարյանը հիշատակում է Մար Խաթուն բնակավայրի մասին, որը գտնվում է Վարանդայի գավառում (տե՛ս, Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 87), խոսքը թերևս այդտեղով անցնող ջրանցքի մասին է, քանի «արխ» բուրբ. նշանակում է «առու, ջրանցք»:

²²⁷ حصارکوبي պարսկ. «պարսպաբնդանոք».

տանի [Անդրկովկաս] ներթափանցման ժամանակաշրջանում, քանդում են: Հմուտ վարպետների գեղեցիկ մախազով պարիսպների հիմքը մեկ վարս հեռացվում է և ավելի ամուր ու բարեշեն մի նոր պարիսպ է կառուցվում:

Այնտեղի բնակիչները մեծամասամբ հայեր են, որոնց մի մասին Փանահ խանը Մեղրիից, Ագուլիսից, Օրդուբադից, Ղազանչիից, մի մասին էլ Ջրաբերդից ու [Ղարաբադի] այլ վայրերից է բերել, այնտեղ բնակեցրել: Ոմանց էլ (Ջ6բ) Իբրահիմ խանն է իր իշխանության տարիներին զանազան տեղերից հավաքել, այդտեղ բերել: Չնայած որ Փանահ խանի օրոք, երբ [Շուշին] նոր էր հիմնադրվել, ավելի շատ էին բաղարի մահմեդական բնակիչները, որոնց [Փանահ խանը] հիմնականում Թավրիզից, Նախիջևանից ու Ղարաբադի ցեղերից էր հավաքել-բերել: Սակայն [Շուշիի] անառիկության շնորհիվ աստիճանաբար հայերը շատանում են, այնպես որ ներկայումս՝ 1855/1271թ., Ռուսաստանի հզոր տերության տիրապետության ժամանակաշրջանում, հայերը կազմում են [բաղարի բնակչության] 2/3-ը, իսկ շիա մահմեդականները՝ 1/3-ը²²⁸: Քաղաքի շինությունները սկզբում քիչ էին, իսկ այժմ շատացել են և օրեցօր ավելի ու ավելի են բազմանում և գեղեցկացնում [քաղաքը]:

Շուշի քաղաքի բաղամասերի անուններն են. հայկական բաղամասերի՝ Մեղրի, Ղազանչի, Ագուլիս, Չելքերդ, Դարեղաբաղան: Մահմեդական են ստորին և մեկուսի բաղամասերը. Դուրթլարը, Ջուլֆան, Դուլուղը, Չոխուրը, Հաջի Յուսեֆլուն, Մարդինլուն, Ջիուղլարը, Սաաթլուն, Մամահին, Խոջե մարջանլուն²²⁹:

ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻ ՈՒ ՄՅՈՒՍ ԽԱՆԵՐԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԵՐԱԿԼ ՎԱԼԻԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մուհամմադ Հասան խանի ձեռնունայն վերադարձից հետո Փանահ խանը ինքնավստահությամբ է ձեռք բերում: Ղարադաղի Քազեմ խանի, Նախիջևանի Հեյդար Դուլի խանի ու Գանձակի Շահվերդի խանի հետ խորհրդակցելով որոշում է. «Քանի որ Հաջի Չելքերին Շիրվանի ու Դաղստանի լիիրավ տերը դառնալով մեզ հետ հաշվի չի մատում ու համաձայնության չի գալիս, ուստի պետք է ջանանք նրան պատժել, անտեղյակության քնից արքնացնել ու խռովարար մտքերից հեռու պահել»:

²²⁸ Շուշիի բնակչության ազգային կազմի ու նրա քանակական փոփոխությունների մասին տե՛ս Ռ. Հ. Տեր-Գասպարյան, Շուշի, էջ 70-84:

²²⁹ Ներսեսավը չի նշել XIX դարի Շուշիի հայկական բոլոր բաղամասերի անունները համեմատելի Կենտրոնական Պետական Պատմության Արխիվ, Դադյանի ֆոնդ 319, ցուցակ I, գործ I, էջ 52:

Իրենց այդ մտադրության մասին տեղյակ են պահում Վրաստանի *վալի* Հերակլին: Վերջինս հավանություն է տալիս ու նրանց հրավիրում իրեն պատկանող տարածքում հանդիպելու (87ա) ու իրենց անելիքների մասին միմյանց հետ խորհրդակցելու²³⁰: Վերոհիշյալ խաները նախապատրաստվելով՝ շտապում են Գանձակ քաղաքի վերևում գտնվող Ղըզըլ-Ղայե կոչված վայրը և այնտեղ կանգ առնում: Նույն վայրում *վալին* այս չորս խաներին (այսինքն Փանահ խանին, Քազն խանին, Հեյդար Ղուլի խանին ու Շահ-վերդի խանին) գերում է: Շահվերդի խանի ծառաներից մեկն անմիջապես ծի է հեծնում ու գնում Հաջի Չելեքիի մոտ, որը նույնպես մեծ բազմությամբ եկել էր Կուրի ափը և կանգ առել Մինգեչաուրի գետանցի մոտակայքում: Հաջի Չելեքին նրան հրամայում է Կուրն անցնել և հարցնում.

-Տղա, ի՞նչ է պատահել:

Շառան պատասխանում է.

-Մեծ հայր, [վալին] խաներին խաբեց:

Հաջի Չելեքին ասում է.

-Մեծ հայրդ խաներին կազատի:

Այնուհետև իր իշխանավորներին ու մերձավորներին կարգադրում է այս մասին խորհրդակցություն անցկացնել՝ զգուշացնելով.

-Ինչպես էլ որ որոշեք, միևնույն է, Կուրը անցնելու ենք²³¹:

Այս խոսքը ժողովրդի մեջ առածի է վերածվում:

Նույնժամ Հաջի Չելեքին զորքով Կուրն անցնում է ու շարժվում դեպի *վալին*: *Վալին* այս մասին իմանալով՝ շատ է վախենում, որովհետև մինչ այդ Հաջի Չելեքիի հարվածի ուժը իր մաշկի վրա զգացել էր: Այնուամենայնիվ ստիպված է լինում կռվել:

Շեյխ Նիզամու գերեզմանաքմերի²³² մոտ հակառակորդները ընդհարվում են, և վրաց բանակը պարտություն կրելով՝ փախուստի է դիմում: *Վալին* չկարողանալով դեպի իր բանակատեղին գնալ՝ բանակի ամբողջ ունեցվածքը՝ վրաններն ու գույքը, խաների հետ Ղըզըլ-Ղայեում քողած, փախչում-հեռանում է դեպի Թիֆլիս: Հաջի Չելեքին վրացական բանակը հետապնդելով և շատերին կոտորելով՝ հեռանում է Սընըղ կամրջից 3 *ֆարսախ*:

(87բ) Հաջի Չելեքին Բայդարում²³³ ամրոց է կառուցում և իր որդի Աղա Քիշի քեկին նշանակում Թիֆլիսից այս կողմ [քնակվող] մահմեդականների

²³⁰ Այդ դեպքերը տեղի են ունենում 1752թ., (տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., էջ 139, 169; Ու. Գ. Бутков, укр. соч., т. 1, с. 239):

²³¹ Խոսակցությունը գրի է առնված քյուրքերեն լեզվով:

²³² Խոսքը մեծ բանաստեղծ Նիզամի Գյանջևիի դամբարանի մասին է, որը գտնվում է Գանձակ քաղաքի մոտակայքում: XIX դարի 40-ական թթ. Միրզա Ադիզադալ-բեկը այն վերակազմում է, որը սակայն XX դարի սկզբին նորից քանդվում է (Мирза Адигезаде-бек, укр. соч., с. 21-22):

²³³ Խրամ և Կուր գետերի միջև գտնվող քյուրքական քնակավայր:

կառավարիչ: Հիշյալ խաներին ազատ արձակելով՝ իրենց երկրներն է ուղարկում, իսկ ինքը Շիրվան վերադառնում: Աղա Քիշի բեկը երեք տարի կառավարում է այն շրջանները: Դրանից հետո *վալիս* Վրաստանից, Բաշաշողից և չերքեզներից²³⁴ մեծ քանակ հավաքելով, հարձակվում է բեկի վրա: Քանի որ Աղա Քիշի բեկը նրան դիմագրավել չէր կարող, ուստի փախուստի է դիմում: *Վալիի* բանակի ավանգարդը *Թուվուզ* (*Թավուս*) գետի մոտ նրա ետևից հասնելով՝ նրանց միջև ճակատամարտ է տեղի ունենում: Մարտում իր մարդկանցից ու զինվորներից մի քանիսին կորցնելուց հետո ինքը [Աղա Քիշի բեկը] ողջ-առողջ Կուրն անցնելով, գալիս է Շաքի: *Վալիի* բանակը մինչև Խոդա-Աֆերիմի կամուրջը գնալով՝ վերադարձի ժամանակ մարդկանց շատ վնասներ է հասցնում, Գանձակն ու Ղարաբաղը սաստիկ կողոպտում:

ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՖԱԹՀԱԼԻ ԽԱՆ ԱՖՇԱՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՂ, ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱԼԻԼ ԱՂԱՅԻ [ՊԱՏԱՆԴ] ՏԱՆԵԼԸ ԻՐ ՀԵՏ

Ուրմիայի կառավարիչ Ֆաթհալի խան Աֆշարը²³⁵, որը Նադիր շահի անվանի զորավարներից էր և նրա *չարխաի բաշին*, Ազատ խանից հետո գրավում է Ատրպատականի երկրների մի մասը: Այն կողմերում, քացի Փանահ խանից նա այլ մրցակից չուներ: Մի քանի անգամ Փանահ խանի դեմ պատերազմի դուրս գալով՝ ձեռնունայն էտ է վերադառնում: Վերջին անգամ մեծ զորքով գալիս, կանգ է առնում Բալլուջն-դայա²³⁶ և Խոջալուի (Խոջն-ալիլու)

²³⁴ Չերքեզները Հյուսիսային Կովկասի իրերո-կովկասյան ընտանիքի արասգու-ադիգեական ցեղերի հյուսիս-արևմտյան ճյուղին են պատկանում, (տե՛ս Encyclopedie de L'Islam, Tome 2, p. 22): Բնակվելով օսերից դեպի արևմուտք չերքեզական ցեղերը XIX դարում զբաղեցնում էին Կովկասի հյուսիսային լանջի աննաընդարձակ մասը, Փոքր Կաբարդիան, Թերեք և Մալկա գետերի միջև ընկած կարարդական սարահարթի մեծ մասը, Տեբեղդա, Կուրան, Լաբա, Բեղայա գետերի միջև գտնվող ենթալեռնային տարածքները և Սև ծովի արևելյան ափի մի հատվածը: Հնագույն ավանդության համաձայն չերքեզները սերում են քսպենյանների ու կաբարդիների ցեղերից, (տե՛ս Кавказский сборник, т. 21, Тифлис 1900, с. 63):

²³⁵ Ֆաթհալի խան Աֆշարը Ազատ խանի զորքի զորավարներից էր, որը 1758թ. իրեն է հպատակեցնում Ատրպատականի խանությունները, (տե՛ս В. Н. Левинатов, ук. соч., с. 156):

²³⁶ Բալլուջան կամ Բալլուջա-դայան չախտը է չիտրեյ Խաչենիի մահալում գտնվող Բալլուդայայի հետ: Այն գտնվում է Գարգառի հյուսիսային վտակի ափին (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, մերդիր քարտեզ):

միջև ընկած մի ընդարձակ դաշտում, որը Ասկերանի վերևում է: Ծանապարհի եզրին մի ամրություն է կառուցում և այնտեղ հաստատվում: Նրա կառուցած պարիսպների հետքերը այժմ էլ երևում են (88ա) և ժողովրդի մեջ հայտնի են «Ֆաթիալի խանի սանգյար» անվամբ: Չմեռն այնտեղ է անցկացնում: Այդ ժամանակ Ջրաբերդի ու Թալիշի Մելիք Աբամն ու Մելիք Հովսեփը ևս - Ֆաթիալի խանի մոտ գալով՝ նրա զորքին են միանում²³⁷: Նրա ամրության կողքին մեկ ուրիշն են կառուցում, որի հետքերը նույնպես պահպանվել են: Վեց ամիս [այնտեղ] մնալով ոչինչ չեն կարողանում անել: Ի վերջո մելիքների հետ միասնական ուժգին գրոհի են անցնում և կռվի բռնվում: Փանահ խանն էլ կռվի է ելնում դարաբաղյիների փառաբանված մի զորագնդով: Երկու կողմերն էլ զգուշությունը մի կողմ դրած խիզախորեն մարտնչում են...

Այն օրը թեժ մարտ է տեղի ունենում: Հակառակորդները միմյանց ուժգին հարվածներ են հասցնում, ջարդում-սպանում միմյանց: Ֆաթիալի խանը տեսնում է, որ հաղթանակի չի կարողանում հասնել, ու իր բոլոր ջանքերն ապարդյուն են, խորամանկության է դիմում: Փանահ խանի հետ հաշտության բանակցություններ է (88բ) սկսում: Վերջինս խաղաղությունը զերադասելով՝ համաձայնվում է հաշտություն կնքել: Աղ-բյորփիում²³⁸ կողմերը հանդիպում են և հաշտության պայմանագիր կնքելով՝ միմյանց միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատում: Ֆաթիալի խանը Փանահ խանին խնդրում է, - «Այսուհետև մեր միջև օտարություն չպետք է լինի, ուստի Չեր արժանավոր զավակին՝ Իբրահիմ Խալիլ Աղային, որին շատ են հավանել, մի քանի օրով մեզ մոտ ուղարկիր, որպեսզի Մեր անկեղծ սիրով ու հյուրասիրությամբ պատվենք նրան: Իսկ հետո մեծ պատիվներով նրան ետ կուղարկենք»:

Փանահ խանը նրա նենգությամբ խաբվում է և իր որդուն, մի քանի քանիմաց մարդկանց հետ, ուղարկում Ֆաթիալի խանի բանակը: Ֆաթիալի խանը իր իշխանավորներից ու զորավարներից մի քանիսին նրան դիմավորելու է ուղարկում ու պատվով հյուրընկալում նրան իր բանակում: Մի քանի օր անց Իբրահիմ Խալիլ աղան նրա զաղտնի նպատակը հասկանում է: Մտքը է ուղարկում հոր մոտ, թե. «Ինչպես երևում է, Ֆաթիալի խանը ինձ իր հետ է տանելու: Իմ աշխետ ձին այստեղ ուղարկեք, որպեսզի միգուցե այդ ձիով այս վտանգից կարողանամ ազատվել»:

Մինչև լուրը տեղ կհասնի ու ձին կուղարկվի, Ֆաթիալի խանը ճանապարհ ընկնելու հրաման է տալիս և Իբրահիմ Խալիլ աղային իր հետ վերց-

²³⁷ Այս մասին տե՛ս նաև, The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. Vol. 2, p. 315.

²³⁸ Աղ-բյորփի գետը հոսում է Շուշիի հարավով:

րամ վերադառնում է²³⁹։ Երբ այս աղետալի լուրը Փանահ խանին է հասնում, աշխարհը նրա աչքերի առջև մթնում է։ Իր մերձավորների հետ խորհուրդ է անում, թե որդուն ինչպե՞ս և ու՞մ միջոցով ազատի։

(89ա) Այդ միջոցին լուրեր են տարածվում Քերիմ խան Չենդի եղբայր Իսրանդար խանի սպանության և նրա վրեժն առնելու նպատակով Քերիմ խանի Ատրպատական գալու ու Փանահ խանին իր մոտ կանչելու վերաբերյալ։ Այս դեպքերի մանրամասները հետևյալն են։

Քերիմ խանը, որ մի քարեսիրտ ու հզոր տիրակալ էր, ամուր քազկի գործրյամբ իրեն էր ենթարկել Արաղը, Ֆարսն ու *դառ-ալ-մարզը*²⁴⁰։ Երբ Ֆաթհալի խանը իր երկիրն է վերադառնում, նրա [Քերիմ խանի] դեմ պատերազմ է սկսում։ Քերիմ խանը իր եղբայր Իսրանդար խանին նրա դեմ է ուղարկում։ Սպահանի մոտակայքում նրանց միջև ճակատամարտ է տեղի ունենում։ Իսրանդար խանը Աստոծ կամքով սպանվում է, իսկ զորքը՝ պարտություն կրում, որից հետո Ֆաթհալի խանը նվաճում է Արաղի որոշ շրջաններ։ Քերիմ խանը լսելով այս ցավալի միջադեպի մասին՝ սաստիկ զայրանում է և որոշում վրեժխնդիր լինել։ Հսկայական քանակ է հավաքում և նախքան Ատրպատական մտնելը մի վստահելի մարդ է քարեկամական նամակով ուղարկում Փանահ խանի մոտ։ Նամակում գրված էր. «Հիմա Ֆաթհալի խանը Մեր և Ձեր ոխերին բշտամին է դարձել։ Նա սպանել է մեր եղբորը, իսկ Ձեր որդուն՝ ուխտադրուժ կերպով [պատանդ] է տարել։ Ամեն օր մի ուղղությամբ արշավում է և ամեն պահ մեկի դեմ կռվի է ելնում։ Այս պատճառով, Ալլահը վկա, որոշել են վրեժ լուծել և սուրս մերկացրած՝ Չեզանից քարեկամաբար խնդրում են շտապ Ձեր տրամադրության տակ գտնվող զորքով (89բ) պատրաստվեք միանալու [Մեզ], որպեսզի թե՛ Ձեր որդին պատանդ լինելուց ազատվի, և թե՛ եղբորս վրեժը լուծվի»։

Փանահ խանը, որ, Ֆաթհալի խանի դեմ բշտամացած, Աստծուց խնդրում էր պատժել նրան և հարմար առիթի էր սպասում, անմիջապես հեծյալների ու հետևակայիների մեծ զորախմբով Քերիմ խանի մոտ է շտապում։ Քերիմ խանը նրան պատվով ու հարգանքով է ընդունում, և միասին Ֆաթհալի խանի դեմ կռվի են ելնում։ Երբ հասնում են Ուրմիայի մոտակայքը, Ֆաթհալի խանը նրանց դիմադրություն է ցույց տալիս։ Որոշ ընդհարումներից հետո [Ֆաթհալի խանը], պարտված, ետ՝ դեպի ամրոց է նահանջում և [այնտեղ] պաշարվում։ Մի քանի օրից զգալով իր թուլությունը և պարտության անխուսափելիությունը՝ Քերիմ խանին հպատակվելուց բացի այլ ելք չի գտնում։ Նրա [Քերիմ խանի] խոստումներով հուսադրված, դուրս է գալիս և հնազան-

²³⁹ Վարաբադի խանը պատանդ էր տվել իր որդուն (А. Бакиханов, Гюлистан-е Ирам, с. 130; The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, v. 2, p. 315).

²⁴⁰ Քերիմ խան Չենդի Վեքիլը իշխել է 1750-1779թթ.։

դուրքուն հայտնում²⁴¹: Քերիմ խանը, որը իրեն շահի փոխանորդը համարելով, «վերջի» տիտղոսն էր կրում, նույն վայրում Իբրահիմ Խալիլին կանչում է, նրան խալ'աթ, սուր, ոսկյա քամր ու ճուլյզ է ընծայում և Ղարաբաղի կառավարման ու խանութայան ռադամ շնորհելով՝ ազատ արձակում:

[Քերիմ խանը] Փանահ խանին խնդրում է, որ մի քանի օրով միասին գնան Շիրազ և այնտեղ խնջույքների ու խրախճանքների տրվեն: Փանահ խանն էլ համաձայնվում է²⁴²: Քերիմ խանը, Ֆաթհալի խանին ևս իր հետ վերցրած, ճանապարհ է ընկնում դեպի Շիրազ: Ու որքան էլ, որ Քերիմ խանի մայրը նրան խնդրում-աղաչում է, որ Ֆաթհալի խանին նրա եղբորը [սպանելու] համար պատժի, չի համաձայնվում և իր խոսք ու պայմանից ետ չի կանգնում, (90ա) մինչև որ ճանապարհին հասնում են այն վայրը, որտեղ տեղի էր ունեցել Ֆաթհալի խանի մարտը Իսքանդար խանի դեմ: Քերիմ խանը նրան հարցնում է. «Սա ի՞նչ տեղ է»:

Ֆաթհալի խանը խիզախորեն պատասխանում է. «Սա հենց այն անեղ վայրն է, ուր Իսքանդար խանի կենաց արևը խավարեց»:

Քերիմ խանը, այս պատասխանը լսելով, այնպես է քարկանում, որ քիչ է մնում կարվածահար լինի: Անմիջապես կարգադրում է սպանել Ֆաթհալի խանին և նրան իր եղբայր Իսքանդար խանի մոտ, հանդերձյալ աշխարհն է ուղարկում:

Մի քանի օր անց [Քերիմ խանը] Շիրազ մտնելով՝ որոշ ժամանակ այնտեղ է մնում: Փանահ խանը այնտեղ հիվանդանում է և մահանում: Նրա դիակը մեծ հարգանքով Ղարաբաղ է տարվում և քաղվում Աղյամում, որը նրա զանձազին ու ժառանգական տիրույթն էր:

Փանահ խանը յոթ տարի իշխել է Ղարաբաղում: Ոմանք ասում են, որ Փանահ խանը դիտմամբ մեռած է ձևացել, մերձավորներին նախօրոք պատվիրելով, որ իր «դին» Ղարաբաղ տանեն, որպեսզի այդպես Շիրազից դուրս գար, ճանապարհին ձի հեծներ և գնար Ղարաբաղ՝ ստանձնելու այնտեղի իշխանությունը: Քերիմ խանը այս հասկանալով ասում է. «Նա իմ լավ բարեկամն էր, պետք է նրա դիակը պատվով ու հարգանքով Ղարաբաղ ուղարկեն»:

Հրամայում է նրա որովայնը պատռել, դեղերով լցնել, որից հետո միայն ճանապարհ է դնում Ղարաբաղ...

²⁴¹ Ֆաթհալի խանը Քերիմ խան Չենդին հնազանդություն է հայտնում 1170/1762, (տե՛ս А. Бакиханов, Гюлистан-и Ирак, с. 130):

²⁴² Ավելի հավանական է բլում, որ Քերիմ խանը Փանահ խանին որպես պատանդ իր հետ տարած լինի Շիրազ, քանի որ նա պատանդ է վերցնում Ատրպատականի նաև մյուս խաներին, ինչպես օրինակ Ղարադաղի Զազեմ խանին, Շահբազ խան Դումբուլիին (میرزا محمد صادق موسوی: تاریخ گیتی گشای، تهران: رشادتبخشان هدایت، ۵۲: ص. ۱۳۳۳):

۷۴: رشادتبخشان هدایت، تاریخ روضهالصفای ناصری، ص. ۷۴

(90թ) ԻԲԲՐԱՀԻՄ ԽԱԼԻԼ ԽԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ԵՎ ԱՅԼՈՒՐ: ՀԱՐԵՎԱՆ ԽԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ՆՐԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փանահ խանի մահից հետո նրա ավագ որդի Իբրահիմ խալիլ խանն է 1168/1762թ.²⁴³ նրա փոխարեն դառնում Ղարաբաղի կառավարիչը: Ոչ միայն ոչ մեկի չէր ենթարկվում, այլև ավագն էր Շարիի, Շիրվանի, Գանձակի, Թավրիզի, Նախիջևանի, Արդեբիլի, Խոյի, Մարաղայի, Երևանի խաների ու կառավարիչների մեջ, մինչև Արաղի ու Ատրպատականի սահմանագլուխը հանդիսացող Ղաֆլանքուի (Ղափլանքուի)²⁴⁴ վայրն ընկած տարածքներում: Հաճախ վերոհիշյալ տարածքների կառավարիչների նշանակումն ու հեռացումը նրա հրամանով էր կատարվում: Դրա հետ մեկտեղ Ավարիայի²⁴⁵ (Ավար) ու Դաղստանի կառավարիչ Օմար խանի հետ բարեկամական ու ազգակցական կապեր էր հաստատել՝ կնուրյան առնելով նրա Աղա Բիբե անունով քրոջը և անհրաժեշտության դեպքում Դաղստանի երկրից զորք էր նրան օգնության էր հասնում: Այնպես որ, հաճախ լեզգիների²⁴⁶ բանակը Ղարաբաղի գյուղերում հյուրընկալելով, իր մոտ էր պահում:

Ղարադաղի երկիրը նույն զորքով գրավելով՝ քանդում, հողին է հավասարեցնում նրա վարչական կենտրոնը հանդիսացող Քորուշտ ամրոցը, որը Արաքսի ափին գտնվող մի բավական ամուր ու բարեշեն քաղաք էր: Տեղի բնակիչներին գաղթեցնելով այլ երկրներ՝ ցարուցրիվ է անում...²⁴⁷

Իսկ Ղարադաղի կառավարիչ Մուսթուֆի խանին գերելով՝ քերում է, Շուշի քերդում պահում և այնտեղի տարածքների մի մասը որպես նվեր ու

²⁴³ 1168 ի. թ. համապատասխանում է 1754/1755թ.: Ինչպես վերը նշել ենք Փանահ խանը մահացել է 1760-ական թթ. սկզբին՝ Ֆաթհալի խան Աֆշարի Ղարաբաղյան արշավանքներից հետո:

²⁴⁴ Ղաֆլանքուի լեռը գտնվում է Ատրպատականի Միանեի շրջանի հարավարևելյան հատվածում:

²⁴⁵ Ավարիա էր կոչվում XVIII-XIX դարերում բաուլիցիների, Վրաստանի ու լեռնային չերքեզների միջև ընկած լեռնային երկիրը, (История, география и этнография Дагестана, с. 113):

²⁴⁶ Ըստ XIX դարի ռուսական տվյալների լեզգիական ցեղեր էին համարվում դաղստանցիները, կազիկումուլսցիները, ավարցիները, ակուշինցիները, կուրենչեցիները, ռուտուլցիները, սուրգինները, դարգինցիները, անցուխեցիները, կարուլեցիները, դիդոյցիները, Ջառի, Բալախանի և Նլիսուի բնակիչները, (տե՛ս Օ. Евсеев, Статистическое описание Закавказского края, СПб. 1835, с. 30):

²⁴⁷ Բուտկովի վկայությամբ Ղարաբաղի Իբրահիմ ու Խոյի Ահմեդ խաները 1783թ. գրավում են Ղարադաղը և գերում այնտեղի Մուսթուֆի խանին (П. Г. Бутков, ук. соч., ч. 2, с. 140):

պարզեատրում հանձնում իր գորավարներին, որպեսզի դրանց եկամուտներից (91ա) օգտվեն:

ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ

Այդ ժամանակահատվածում [մրա ու] Նախիջևանի կառավարիչ Քյալ-բալի խանի միջև ինչ-ինչ պատճառներով անհամաձայնություն ու բռնամտություն է ծագում: Իբրահիմ խանը Դաղստանի լեզգիներից օժանդակություն է խնդրում, որին անմիջապես արձագանքում է Օմար խանը և օգնություն հասնում: Նրա օգնությամբ և Ղարաբաղի *շերիք* կոչվող հեծելագործով ու հետևակագործով [խանը] վճռում է պատժել Քյալբալի խանին և դեպի այն կողմերն է շարժվում: Ղարաբաղա²⁴⁸ կոչված վայրում կանգ է առնում և զորքն ուղարկում [շրջակա] գյուղերն ասպատակելու: Ղարաբաղ գյուղը շրջապատում է: Քյալբալի խանը նախօրոք Երևանի կառավարից օգնություն էր խնդրել, և վերջինս էլ քուրդ և այլ հեծյալների մի խումբ էր մրան օգնության ուղարկել: Վերոհիշյալ քնակավայրում հակառակորդները հանդիպում են, և Քյալբալի խանը որոշ ընդհարումներից հետո խորամանկորեն փախուստի է դիմում: Օմար խանն այս տեսնելով՝ առանց երկնչելու սկսում է հետապնդել նրան: Որքան էլ Իբրահիմ խանը նրանց արգելում է հետապնդումով տարվել, զուր է լինում: Այդ ժամանակ իրենց քաջությամբ հայտնի գիլան քրդերն ու զարափափախները²⁴⁹, կանգնեցնում են իրենց ձիերը և սրերը մերկացնելով լեզգիների վրա հարձակվում: Լեզգիները չկարողանալով դիմադրել նրանց՝ փախչում, հեռանում են: Իբրահիմ խանը, որն իր *շերիք* Ղարաբաղայում էր բողել, ճարահատյալ մարդ է ուղարկում մեծիքների ու յուզբաշիների մոտ և վերադարձի հրաման տալիս: Ինքը Քյալբալի խանի հետ հաշտության բանակցություններ է սկսում և բարիդրացիական կապեր հաստատում: Այնուհետև իր զորքը վերցնելով՝ Ղարաբաղ վերադառնում:

ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԽՈՅԻ ԿՈՂՍԵՐԸ

Նախիջևանի գործն ավարտելուց հետո, (91բ) շուտով Իբրահիմ խանը իր ուժերը վերականգնում է: Աղա Մուխամմադ խանն էլ քեև Իրանում իշխա-

²⁴⁸ Ղարաբաղա- քնակավայր Սյունիքի Շահապունիք գավառում Նախիջևան գետի արևելյան վտակի ափին:

²⁴⁹ Զիլանիները XVIII դարում Երևանի խանությունում քնակվող քրդական ցեղերից էին, (տե՛ս ۱۸۲ م. ماسر سلطانیه, ص) իսկ զարափափախները՝ բյուրքալեզու ղազախ ցեղի ճյուղերից, (տե՛ս Н. Шонен, ук. соч., с. 457, 535):

նորայան զլուխ եր անցել, սակայն դեռևս չէր հզորացել²⁵⁰ և Ֆարսի ու Շիրազի կողմերում էր գտնվում, [Իբրահիմ խանը] որոշում է խոյի երկիրը ևս իրեն ենթարկել, ուստի Ջատի ու Ավարիայի լեզզիներից, Ղարաբաղի ու Ղարադաղի չերիք զորագնդերից բաղկացած մի մեծ բանակով 1203թ.²⁵⁰ գնում է դեպի խոյ: Կանգառից կանգառ շարժվելով՝ հսկայական բանակով մտնում է Մաբանդի շրջանը: Խոյի կառավարիչ Ջաֆար Ղուլի խանը²⁵¹ իր բազմությամբ շտապում է դիմադրություն ցույց տալ: Իբրահիմ խանի մոտ ծառայության մեջ գտնվող Մուլա Փանահը՝ Վադիֆ ծածկամուտով, լինելով հարուստ գիտելիքների տեր մի մարդ և աստղագուշակ, իրենց բանակի ճակատագիրը գուշակելով, ասում է. «Մենք վաղը խոյ քաղաքում կլինենք»:

Մի խոսքով, միմյանց ընդառաջ շարժվելով, Մաբանդի տարածքում հակառակորդների առաջապահ գնդերը դեմդիմաց են ելնում: Խոյի չարխչի-րաշին անմիջապես, սուրը մերկացրած, դեպի մարտի դաշտ է արշավում և հակառակորդի հրամանատարին գլխատում: Բանակն այս տեսնելով, այլևս որևէ դիմադրության ցույց չի տալիս ու փախուստի է դիմում: Իսկ չերիքը, առանց մարտին մասնակցելու, գերի է հանձնվում: Հեծյալներից ևս շատերն են գերվում ու կողոպտվում: Մնացածները մարտի դաշտից այլևս բանակատեղի չվերադառնալով՝ դեպի իրենց տունն ու երկիրն են գնում: Իբրահիմ խանի զորքի ողջ ունեցվածքը բախանվում է:

Մուլա Փանահը, (92ա) որը նախորդ օրն ասել էր, - Վաղը խոյը կգրավենք և քաղաքում կլինենք,- մի քանի ազնվականների ու իշխանավորների հետ որպես գերի խոյ քաղաքն է տարվում: Այնտեղ Իբրահիմ խանի հորեղբորորդի Ֆարզի բեկը, որը նույնպես գերի էր ընկել, զայրացած նրան [Մուլա Փանահին] ասում է. «Դուք ասացիք, որ խոյը գրավելով ենք քաղաք մտնելու, ոչ թե գերված ենք այստեղ բերվելու»:

Գերյալները որոշ ժամանակ այնտեղ են մնում: Այնուհետև Իբրահիմ խանը, պատրաստություն տեսնելով, գնում է, Ջաֆար Ղուլի խանի հետ հաշտություն կնքում և իր մարդկանց ազատում...

Քանի որ Իբրահիմ խանը [հարևան] խաների ու կառավարիչների մեծ մասից հզոր էր ու նրանց իր գերիշխանության տակ էր պահում, երբեմն [նրանց] պաշտոնյաներից ու ազնվականներից ոմանց խաների ու խանական որդիների հետ պատանդ էր վերցնում և Շուշի բերդում պահում: Թեև Վրաստանի վալի Հերակլ խանը [Անդրկովկասի] խաների մեջ ավագն ու ամենահզորն էր: Սկզբում նրա ու Իբրահիմ խանի միջև ամուր բարեկամական կապեր կային, և ամեն հարցում նրանք հաշվի էին նստում միմյանց հետ: Բայց քանի որ ազգակցական կապի շնորհիվ Ավարիայի կառավարիչ Օմար

²⁵⁰ 1203 թ. ք. համապատասխանում է 1787/1788թ.:

²⁵¹ Ջաֆար Ղուլի Դումբուլյին խոյի խանն է դառնում 1786թ. (Վ. Ռ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջին, Երևան, 1958, էջ 125):

խանն ու Դադստանի իշխանները նույնպես հիշյալ Իբրահիմ խանի ենթականերն ու բարեկամներն էին, ուստի եթե նրանց [Իբրահիմ խանի ու Հերակլ վալիի] միջև մի փոքր անհամաձայնություն էր ծագում, անմիջապես Իբրահիմ խանի կանչով Դադստանի իշխանները այն կողմերի զորքով դեսպի Վրաստան էին արշավում և այն երկիրը ասպատակում: Այսպես, 1205 թվականին²⁵², երբ վալիի ու Իբրահիմի միջև հարաբերությունները վատանում են, Օմար խանը (92թ) մեծ բանակով Վրաստան է գնում և հնարավորին չափ այդ տարածքը կողոպտում: Գյումուշխանն²⁵³ ամբողջ գրավելով՝ բնակիչներին շատերին կոտորում ու գերի է վերցնում: Այնուհետև շտապում է Ախալ-խա (Ախալսխե)²⁵⁴, Սուլեյման փաշայի մոտ և ձեռն ալմուտեղ անցկացնում: Գարնանը այնտեղից վերադառնալով՝ նորից մտնում է Վրաստանի հողը ու պաշարում իր ճանապարհին գտնվող Վահանի (Վախան) բերդը²⁵⁵, որը իշխան Արաշիձեի (Արաշիքզա) ապաստարանն էր: Վերջինս իր ընտանիքով այնտեղ էլ ամրացել էր: Հաղթությամբ այն նվաճում է և տեղի բնակիչների մի մասին սրի քաշում, մի մասին էլ գերեվարում: Վերոհիշյալ իշխանի դուստրերից մեկին, որի անունը Ջավահիր Խանում էր, ուղարկում է Իբրահիմ խանին, մյուսին էլ ինքը՝ Օմար խանն է կնության առնում:

ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԽԱՆԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՇՈՒՇԻ ԱՄՐՈՑԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ԶԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Աղա Մուհամմադ խանը Քերիմ խանի մահից հետո Շիրազից փախչում, գնում է իր ցեղի ու հարազատների մոտ: Նա համարում է, որ արդեն իր հերթն է թագավորելու: Նվաճում է Արաղի տարածքների մի մասը և 1785/1201թ.²⁵⁶ Թեհրանում գահ բարձրանալով²⁵⁷ այն դարձնում է իր թագավորության մայրաքաղաքը ու անվանում այն *դառ-ալ-խալաֆե*: [Այնուհետև] զորքը տանելով Ատրպատականի երկիրը՝ գրավում է Արաքսից հարավ ընկած տարածքները և անցնում Արաքսի մյուս կողմը: Սակայն որքան էլ ջա-

²⁵² 1205 թ. համապատասխանում է 1790/1791թթ., սակայն պետք է լինի 1785թ. (համեմատիր Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 227):

²⁵³ Խոսքը Լոռիի մոտակայքում Լալվարի ձորում գտնվող Ախթալա մեծ գյուղի մասին է (Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 85):

²⁵⁴ Ախալխա ամբողջ գտնվում է Արագվի գետի աջ ափին, Մցխեթից հյուսիս:

²⁵⁵ Վահանի բերդը նախկին Թմուզվի կամ Թմկաբերդն է, որ գտնվում է նախկին Ջավախքի Վերին գավառի, ներկայիս Ախալքալաքի շրջանում (տե՛ս Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 236):

²⁵⁶ 1201 թ. համապատասխանում է 1786/1787թ.:

²⁵⁷ Աղա Մուհամմադ խան Պարսկաստանի շահ է դառնում 1796թ. (տե՛ս

(روضاتلخیان هدايت، تاريخ روضهالصفاي نامري، ص ۲۷۳):

նում է գրավել Թալիշի, Լենքորանի ու Երևանի շրջանները, այդ նրան չի հաջողվում²⁵⁸։ Այդ ժամանակ *խալ'աթ* ու սուր է ուղարկում Իբրահիմ խանին՝ նրան առաջարկելով իրեն հպատակվել։ Նրանց միջև ձևական սիրալիր հարաբերություններ են հաստատվում։ (93ա) Նույն տարի Աղա Մուհամմադ խանը Ատրպատականից վերադառնում է և սկսում պատժել իր բնամիտներին՝ Ֆարսի ու Քերմանի խոռվարարներին, հանդարտեցնել այդ կողմերում ծագած ըմբոստությունը։

Այդ ընթացքում, որոշ դեպքերի հետևանքով, նրա ու Իբրահիմ խանի միջև բնամտություն է ծագում։ Վերոհիշյալ երկրները խաղաղեցնելուց և տեղի բնակչությանը իրեն հնազանդեցնելուց հետո 1793/1209թ.²⁵⁹ վերստին անթիվ-անհամար զորքով ու [ռազմական] մեծ պատրաստություններով դեպի Ատրպատական է արշավում, որպեսզի նվաճի Վրաստանի, Թալիշի, Ղաբարադի և Երևանի շրջանները։ Իր եղբայր Ալի Ղուլիին, որն իր զորքի գլխավոր հրամանատարն էր, մյուս խաների հետ ուղարկում է Երևանը գրավելու, իսկ ինքը Արադի, Ֆարսի, Խորասանի ու Ատրպատականի բանակով գալիս, կանգ է առնում Շուշի ամրոցի մոտակայքում՝ Չանախլի ու Շուշիքենդ գետերի միջև գտնվող "Նարաթ-խան"²⁶⁰ կամ "Շահ-յուրտ" կոչված վայրում։ Իր ճամբարի շուրջը ամրություններ է կառուցում, որոնցից շատերի հետքերը ներկայումս էլ կան, այնուհետև պաշարում է բերդը։

Վրաստանի *վալի* Հերակլ խանը, Երևանի կառավարիչ Մուհամմադ խանը և Թալիշի կառավարիչ Մուսթուֆի խանը, երեքն էլ Իբրահիմ խանի հետ դաշինք են կնքում, որ Աղա Մուհամմադ խանին չեն հպատակվի և հնարավորության դեպքում, որքան կարող են, միմյանց կօգնեն։ Դրանից հետո Իբրահիմ խանը ցեղերի մի մասին ուղարկում է Վրաստան, մի մասը հեռանում է Շիրվանի Մուսթուֆի խանի մոտ, մնացածն էլ գյուղերի բնակիչների հետ ապաստանում է լեռներում ու անմատչելի այլ վայրերում կամ [Շուշի] ամրոցում։ Ցեղերից ու գյուղերից բազում հեծյալ ու հետևակային զինվորներ են զինավառված հավաքվում ամրոցում՝ պատրաստ այն պաշտպանելու²⁶¹։

²⁵⁸ Այդ դեպքերը տեղի են ունենում 1791թ. (տե՛ս روضه تاريخ هدايت، تاريخ اصفهان، 1791թ.)

²⁵⁹ 1209թ. թ. համապատասխանում է 1794/1795թ.։ Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքը Ղաբարադի տեղի է ունենում 1795թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին։

²⁶⁰ «Նարաթ-խան» պարսկերեն՝ «ժամանի այգի»։ Վարանդայի դաշտերից է, (տե՛ս Ե. Լալայան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 16)։

²⁶¹ Աղա Մուհամմադ խանի երկու արշավանքների ընթացքում Ղաբարադիում զարգացող իրադարձությունների մասին մանրամասն տե՛ս Զ. Կոստիկյան, Ղաբարադի 18-րդ դարի վերջի քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVIII, Երևան 1999, էջ 123-129։

(93բ) Ընդհանուր առմամբ 33 օր Աղա Մուհամմադ խանը, քար սրտով ու մարտական գորքով, մնում է Շուշիի մոտակայքում: Դեսպաններ է ուղարկում ու բանակցություններ վարում՝ ջանալով, որ Իբրահիմ խանն ու նրա հպատակները կամավոր կերպով անձնատուր լինեն և հպատակություն հայտենեն, բայց ասպարդյուն: Նա բազում սպառնալիքներ է տեղում ու սնապարծ խոսքերով վախեցնում, բայց զուր...

(94ա) Աղա Մուհամմադ խանի բանակի մեծ մասը կազմում էին Մազանդարանի բոժանգչիները²⁶², որոնց «ղարա-շուխա»²⁶³ էին անվանում: Նրանց հրահանները առանց հրահանի էին և վառվող պատրույգի միջոցով էին գործի դրվում: Այն օրը առավոտյան ժամը 6-ից մինչև հրակնեզ արևի մայր մտնելը ճակատամարտը շարունակվում էր: Հրազենի ավերիչ կրակահերթերը չէին դադարում, և կողմերից ոչ մեկը կանգ չի առնում: Սպանվածների քրակներ են առաջանում, և նրանց արյունից ատվակներ հոսում: Ղարաբաղի բե՛ մահմեդական, և բե՛ հայ բնակիչները այն ծով բանակի առաջ տղամարդու պես կանգնած կոխվ են տալիս՝ ոչ մի ակնթարթ մարտից չխուսափելով և սխրամքներ գործելով: Շուշի բերդում հրազենի զնդակներից մեծ քվով կանայք ու տղամարդիկ են վիրավորվում ու սպանվում: Իսկ Աղա Մուհամմադ խանի բանակի զոհվածներին թիվ ու հաշիվ չկար:

(94բ) Աղա Մուհամմադ խանը տեսնում է, որ որքան էլ Նեմրուքը հրդեհը բորբոքում է Իբրահիմ խանը Աբրահամի նման անվնաս է մնում, դեմը կրակից չի շրջում և վառողի ծուխն ու բնդանոթի կրակը զվարճալիք է համարում²⁶⁴, որի պատճառով, չնայած իր գործադրած ջանքերին, հաղթանակը չի մոտենում: Իսկ իր բանակը ղարաբաղցիների խիզախ հարձակումներից ու հարվածներից կորուստներ է տալիս ու հուսալքվում: Ղարաբաղցիները հարձակվում էին [պարսկական] բանակի վրա, կողոպտում նրա զուսակը:

Աղա Մուհամմադ խանը մտածում է, որ եթե մի քանի օր էլ այսպես անցնի, իր բանակը կկազմալուծվի, ցարուցքիվ կլինի և կատարյալ կորստյան կմատնվի: Ուստի իր բանակի զորավարների ու սպաների հետ խորհրդակցելով՝ կարգադրում է ետ վերադառնալ. չէ՞ որ ճիշտը սխալի կեսից ետ դառնալն է: Հակառակ դեպքում շուտով իրենց բանակից ողջ մարդ չի մնա...

Այդ ժամանակ Գանձակի Ջավադ խանն ու Ջուրբերդի Մելիք Մեջնունը, որոնք Իբրահիմ խանից երես թերած, Աղա Մուհամմադ խանի դաշնակիցն

²⁶² «Մազանդարանի բոժանգչիներին» գումղը ստեղծվել էր Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարի կողմից: Բաղկացած էր հետիոտն ու հեծյալ ջոկատներից, և կազմվելով Մազանդարանի բնակիչներից, քվով հասնում էր շուրջ 14000-ի, (տե՛ս Статистическое обозрение Персии, с. 83):

²⁶³ «Ղարա-շուխա» բուրբ. - «սև հագուստավոր»:

²⁶⁴ Նեմրուքը (Նեմրուք) ըստ Հին Կտակարանի, Բաբելոնյան բազավորության առասպելական հիմնադիրն է եղել, որը Աբրահամ մարգարեին կրակն է նետում, բայց այն, Աբրահամին որևէ վնաս չի պատճառում:

էին դարձել, նրան ասում են. «Քանի որ Շուշի բերդը չկարողացաք գրավել, երեւոյթն աշխարհի վերջն է. Իրանի ժողովուրդը կըմբոստանա (95ա) և Դուք այլևս չեք կարողանա թագաւորել: Հետեաբար, ելքն այն է, որ այստեղից գնաք, Թիֆլիսը կողոպտեք ու գերիներ վերցնեք, որպեսզի բանակի ոգին բարձրանա և կարիքի դեպքում կարողանա կռիւն»:

Աղա Մուհամմադ խանը այս խորհուրդն ընդունում է և հայտարարում իր դեպի Թիֆլիս ու Վրաստան շարժվելու մասին:

ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԽԱՆԻ ԱՐԸԱՎԱՆՔԸ ԹԻՖԼԻՍ, ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ ՀԵՐԱԿԼ ՎԱԼԻԻ ԴԵՄ, ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԹԻՖԼԻՍԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

Աղա Մուհամմադ խանը ի վիճակի չլինելով Շուշի քաղաքը գրավել՝ 1210/1795թ. մտադրվում է նվաճել *դառ-ալ-սորուր* Թիֆլիսը: Իբրահիմ խանը այս պատրաստութիւնների մասին արագընթաց սուրհանդակով տեղեկացնում է *վալիին*: Երբ Հերակլ խանը լսում է, որ Աղա Մուհամմադ խանը Ղաւարադից ձեռք քաշելով, Թիֆլիսի ճանապարհին է բռնել, իր բոռ, Բաշաշողի *վալի* Սուլոմոն (Մուլեյման) խանից, որդիներից ու մյուս ժառանգներից, որոնց միջև (նա) մասնատել էր Վրաստանը, օգնություն է խնդրում: Թեև Հերակլը յորանասունն անց, ծեր ու բույլ մի մարդ էր՝ մի ուտքը արդեն գերեզմանում, այդուհանդերձ անհամբեր ու անհանգիստ էր իր թշնամիներին ոչնչացնելու հարցում: Նա սկսում է իր բանակը կարգի բերել: Սակայն նրա որդիների միջև անհամաձայնություն ու թշնամություն կար, և այդ պատճառով ոչ մեկը օգնության չի հասնում բացի Իմերեթիայի Սուլոմոն խանից, որը 4000 զինվոր է ուղարկում: Չնայած վալին շատ է պնդում ու սուրհանդակներ ուղարկում, բայց իզուր: Ոչ մի տեղից զորք չի գալիս, որովհետև բոլորը զբաղված էին խնջույքներով ու խրախճանքներով: Ուստի [վալին] հարկադրված է լինում նույն փորրաքանակ զորքով դուրս գալ հսկայական բանակի դեմ: Իր մահճեղական ու մյուս հալածակներից, դազախ ցեղի հեծյալներից զինվորներ հավաքագրելով՝ Աղա Մուհամմադ խանի դեմ կռիւն է ելնում (95բ) այն հույսով, որ միգուցե կկարողանա խոչընդոտել նրան մտնել Վրաստանի հողը: Գալիս, կանգ է առնում Ղազախի տարածքում գտնվող Ինջա-չայ գետի մոտակայքում և սպասում որ [իր] որդիներից որևէ մեկը օգնության կհասնի, բայց զուր:

Երբ Աղա Մուհամմադ խանը Գանձակ է մտնում, *վալին* Ինջա-չայից հեռանում է և ապահովության համար իր Դեդա վալու²⁶⁵ կնոջը Դուշեք (Թու-

²⁶⁵ Դեդա վալու - (վրաց. վալիի մայր): Ի նկատի ունի Հերակլ վալիի երկրորդ կնոջը՝ Դարեջան թագուհուն:

շեր)²⁶⁶ է ուղարկում: Իսկ ինքը, իր սակավաթիվ մարդկանցով, Թիֆլիսում է մնում:

Աղա Մուհամմադ խանը կանգառից կանգառ շարժվելով՝ Սողանլու²⁶⁷ է մտնում: Գիշերը այնտեղ է իջնանում և առավոտյան գրոհում Թիֆլիսի վրա: Վալին իր նույն փոքրաթիվ բազմությամբ ու հրանոթներով շարժվում է մինչև Մարդանես գետը, որտեղ այժմ Կարանտին է²⁶⁸: Առաջապահ զնդերը մոտենալով մարտի են բռնվում: Վրացի թնդանորածիզները, մեծ հմտությամբ ու ճարպկորեն գործելով, կասեցնում են ղզրաշների բանակի առաջխաղացումը: Մինչև որ Աղա Մուհամմադ խանը իր ավագ զորավար քաջ Մոսթոուֆի խան Դավալուին կանչում է և հրամայում, թե. «Քեզնից եմ պահանջում Թիֆլիսը գրավել»:

Այդ օրը օղը փոշու կուտակումից այնքան մռայլ ու մութ էր, որ միմյանց տեսնելը շատ դժվար էր: Վերոհիշյալ զորավարը իր բանակով առաջ է շարժվում: Ղզրաշները ճանապարհին ծանոթ չլինելով՝ սկսում են սարն ի վեր բարձրանալ: Երբ ամալի վարագույրը բացվում է, ու օդի հայելին մաքրվում փոշուց, վալին ու վրաց զորքը տեսնում են, որ ղզրաշները իրենց բիկունքում են և քաղաքի վերին մասով են անցնում: Հետևաբար *վալին* ճարահատյալ այնտեղից վերադառնում է և այլևս չկարողանալով իր ապարանքը մտնել՝ մեկ (96ա) հեծյալի ու ջորեպանի հետ անցնում է Հավլաբարի (Հելեվար) կամուրջը և փախչում դեպի Կարակալիան լեռները²⁶⁹:

Ղզրաշների բանակը մտնելով *դար-ալ-սորուր* Թիֆլիսը²⁷⁰, այն ալան-թալանի է ենթարկում և այդ ուրախ քաղաքը դարձնում ողբալի սգատուն: Բնակչության մի մասին սրի են քաշում, ոմանց էլ՝ գերության քշում...

Վանքերի բանկարծեք իրերը դառնում են ոճրագործ ամբոխի ավարը, ու գեղեցիկ շինությունների հարստությունն ընկնում է ելուզակների խմրի ձեռքը: Այս կերպ Աղա Մուհամմադ խանը իր քար սրտով (96բ) յոթ օր այնտեղ է

²⁶⁶ Դուշերը Քարքիի հյուսիսային շրջանի բնակավայրերից է, որը XVIII դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի հետ տնտեսական փոխհարաբերությունների ուժեղացման արդյունքում աստիճանաբար վեր է ածվում քաղաքի (Յ. Ա. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси 1959, с. 112, 115):

²⁶⁷ XIX դարի վիճակագրական տվյալներում նշվում են Սողանլու անունով երկու բնակավայր Կուրի աջ ափին. մեկը՝ հայաբնակ, մյուսը՝ թրքաբնակ (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, т. 1, вып. 1, Тифлис 1870, с. 133):

²⁶⁸ XVIII-XIX դարերում հաճախակի Անդրկովկաս էին թափանցում համաճարակներ, այդ պատճառով ռուսական իշխանությունները սահմանային հատվածներում կարանտինային ստուգման կետեր են հիմնում, որոնցից մեկը հավանաբար գտնվում էր այդ գետի մոտ:

²⁶⁹ Կարակալիան լեռները գտնվում են Արագվի գետից հյուսիս-արևելք (W. E. D. Allen, A History of the Georgian People. London 1932, p. 124):

²⁷⁰ Աղա Մուհամմադ խանի զորքերը Թիֆլիս են ներխուժում 1795թ. սեպտեմբերի 12-ին:

մնում և այն գեղեցկաշեն քաղաքը ավերում ու վշտով է լցնում՝ նրա հրաշալի շինությունները գրկելով կենդանի մարդկանցից ու հարստություններից:

Դրանից հետո [Աղա Մուհամմադ խանը] վերադարձի ճամփան է բռնում: Չմեռող անց է կացնում Մուղանում, իսկ զարնանը հեռանում Արադի կողմերը:

Վալին Թիֆլիսի աղետից հետո Դուշեբում ու այլուր ապաստանած իր որդիներին ու ժառանգներին, ողջ մնացած *քավադներին* ժողովի է կանչում ու նախազգուշացնում, թե. «Իմ կյանքը արդեն իր ավարտին է մոտեցել, շուտով յոթամասուն տարիս կլրանա: Այսուհետև վալել չէ, որ Աղա Մուհամմադ շահի սեղանի մատովակը լինեմ և նրա հրամանները կատարեմ...

Այժմ ճիշտն այն է, որ որդիներիցս մեկին ձեզ [քավադների] հետ որպես պատանդ Աղա Մուհամմադ խանի մոտ ուղարկեմ, որպեսզի մեր վիճակը քիչ բերևանա և հանգիստ շունչ քաշենք»:

Այս ընթացքում *վալլին* լուրեր են հասնում նրա [Աղա Մուհամմադ խանի] հեռանալու մասին, և նա սաստիկ ուրախանում է ու հոգեպես հանդարտվում:

ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՍՄ ՎԱԼԵՐԻԱՆ ՋՈՒԲՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ²⁷¹ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԲԱԶԿԻ ՈՒԺՈՎ

Թիֆլիսի աղետից և Աղա Մուհամմադ խանի Իրան վերադառնալուց հետո Վրաստանի *վալի* Հերակլ խանը իր դուրքյան մասին մի մանրամասն խնդրագիր է ուղարկում Ն. Մ. Եկատերինա կայսրուհուն, ուր նա հանգամանալից կերպով ներկայացնում է տեղի ունեցած դեպքերը: Հիշյալ միապետը բարեսրտորեն իր հպատակների մասին հոգալով՝ *վալլին* ու նրա ժողովրդին Աղա Մուհամմադ խանի շարագործություններից պաշտպանելու համար (97ա) [Կովկաս] է ուղարկում Դըզըլ Այադ²⁷² անունով հայտնի Ն. Գ. գեներալ կոմս Վալերիան Ջուրովին 40-հազարանոց մարտաշունչ զորքով: Ջուրավարը 1796/1211թ. Դաղստանի կողմից մտնում է Դերբենդ, բար-ալ-սարվա-րի²⁷³ դաշտը դարձում է իր հաղթական բանակի մարտական գործողությունների հրապարակը²⁷⁴: [Նա] գրավում է Կովկասյան այս կողմերի երկրները

²⁷¹ Գեներալ Վ. Ջուրովի արշավանքի մասին մանրամասն (տե՛ս Н. Н. Дубровин, ук. соч., т. 3, СПб., 1886, с. 115-209).

²⁷² «Դըզըլ-այադ» բուրբերեն «ոսկյա ոտը»:

²⁷³ Բար-ալ-սարվար - (արաբ.- դոների դոտ) Դերբենդի հին անվանումն է, որը հայտնի պատմության մեջ հիշատակվում է Շորա Պանակ անունով (տե՛ս Հ. Միքայել Վ. Յովհաննէսեան-Մխիթարեան, Հայաստանի քերդերը, Վենետիկ, Ս. Դազար 1970, էջ 938):

²⁷⁴ Ռուսական զորքերը Դերբենդին են մոտենում 1796թ. մայիսի 10-ին (Н. Н. Дубровин, ук. соч., СПб. 1886, т. 3, с. 115):

մինչև Ղարաբաղի սահմանը և թշնամիներին պարտության մատնում: Այն տարվա ձմեռն անց է կացնում Մալաթիում ու Չեհելիում²⁷⁵, որը Կուրի և Արաքսի միախառնման վայրն է: Նվաճելով Կուրի ու Արաքսի միջև գտնվող խանության նստավայրը՝ [Զուրովը] կանգ է առնում: Աղա Մուհամմադ խանին ուղերձ է հղում, թե՛ «Դուք եկել, Թիֆլիսից այսքան գերի եք տարել, ինձ հանձնարարված է, վերոհիշյալ գերիներին ետ բերել: Կամ գերիներին վերադարձրե՛ք, կամ էլ կռվի նախապատրաստվե՛ք»:

Աղա Մուհամմադ խանը, քանի որ չէր կարող նրա դեմ կռվել, ընդհարումից խուսափելով, կտրուկ պատասխան չի տալիս, այն կողմերից հեռանում է և փորձում ժամանակ շահել:

Նույն ժամանակ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը իր որդի Աբուլ-Ֆաթի խանին վայելուչ նվերներով ու ազնվացեղ մտուցներով ուղարկում է մեծ զորավարի [Զուրովի] մոտ և հայտնում Ռուսաստանի հզոր տերությանը հնազանդվելու և նվիրվածորեն ծառայելու իր ցանկության մասին²⁷⁶: Ն. Մ. Եկատերինա արդարադատ կայսրուհուն է հղում իր խոնարհությունն արտահայտող խնդրագրեր: Ազնվազարմ զորավարը նույնպես հարգալից վերաբերմունք է ցուցաբերում Աբուլ-Ֆաթի խանի նկատմամբ:

(97թ) [Զուրովը] Իբրահիմ խանի խնդրագիրը Դեբեճեղի ու Ղզլարի ճանապարհով ուղարկում է Ն. Մ. կայսրուհու արքունիք: Մի իշխանի հետ ընծաներ ու պարզեներ է ուղարկում Իբրահիմ խանին ու նրան հուսադրում արքայական անսահման բարեհաճությամբ ու զրասրտությամբ: Թանկարժեք զոհարներով ու մարգարիտներով զարդարված մի գավազան էլ ուղարկում է նրա [Իբրահիմ խանի] խորհրդական Մուլլա Փանահին: Մյուս խաները, երբ լսում են այդ դեպքերի ու Իբրահիմ խանի ռուսաց հզոր պետությանը հպատակություն հայտնելու մասին, իրենք ևս պատգամավոր ու խնդրագիր են ուղարկում ազնվազարմ զորավարին՝ հայտնելու իրենց հնազանդությունը Ռուսաստանի պետությանը: Այդ խաներն էին Թալիշի Սյր Մուսրոուֆի խանը, Շիրվանի Մուսրոուֆի խանը, Գանձակի Ջավադ խանը, Երևանի, Նախիջևանի ու Ղարաղաղի խաները:

Այս ընթացքում Աստծու կամքով վախճանվում է Ռուսաստանի արեգակնափայլ տիրակալ Ն. Մ. Եկատերինա կայսրուհին, որի հետևանքով մեծ զորավար կոմս Զուրովը Ռուսաստան է վերադառնում:

²⁷⁵ Չեհել կամ Չեհել-Ղուրասի, բնակավայր Մուղանի դաշտում (Кавказский сборник, т. 26, Материалы к истории персидской войны, с. 14):

²⁷⁶ Н. Н. Дубровин, ук. соч., т. 3, с. 153.

խանի հրամանով, ցանկանում է Իբրահիմ խանի վրա հարձակվել ու նրան գերելով՝ Աղա Մուհամմադ խանին հանձնել: Կողմերը մարտի են մտնում, որը Ավարիայի կառավարիչ Օմար խանի բույրն էր, միջամտում է և լեզգիներին՝ համոզում, որ ամօրինություն չգործեն: Այս խռովությունների ընթացքում Շուշի ամրոցից մարդ է գալիս՝ հաղորդելով Աղա Մուհամմադ խանի սպանության մասին: Այդ դեպքի մանրամասները հետևյալն են:

Երբ Աղա Մուհամմադ խանը լսում է Իբրահիմ խանի Ջառ ու Բայլական փախչելու մասին, առանց որևէ խոչընդոտի, փարավոնի շուր ու փայլով, Շուշի քաղաքն է մտնում ու իջևանում Իբրահիմ խանի ավագ որդի Մուհամմադ Հասան աղայի ապարանքում, որը գտնվում է ամրոցի ստորին մասում՝ Շուշիքենդ դարպասի մոտ: Հրամայում է ձերբակալել այն անվանի անձանց ու աստիճանավորներին, որոնք չէին կարողացել Իբրահիմ խանի հետ հեռանալ: Չերբակալվածների մեջ էին Վարանդայի Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Ջումշուդը²⁷⁷, Մուլլա Փանահ Վադիֆը և շատ ուրիշ ազնվականներ ու իշխանավորներ, որոնք բանտ են նետվում: Աղա Մուհամմադ խանը մտադիր էր յուրաքանչյուրից տուգանքներ վերցնելուց ու բռնագանձումներ կատարելուց հետո, բոլորին էլ մահապատժի ենթարկել և իր վրեժը լուծել:

Այս դեպքերից մի քանի օր անց, գիշերը (99ա) անճշան մի սխալի համար զայրանում է իր գիշերային սպասավորներից երկուսի՝ Սաֆար Ալի բեկի ու Աբաս բեկի վրա և ասում. «Վաղն առավոտյան, երբ արևի սկավառակը հորիզոնում երևա, Շուշի ամրոցի բոլոր գերյալներին առանց որևէ երկմտանքի գլխատելու եմ և սպանվածների գլուխներից աշտարակ եմ կառուցելու, իսկ ձեր կտրված գլուխները դնելու եմ ամենավերևում»:

Ասում են նաև, որ երեկոյան մամազի ժամանակ, նրանցից մեկին հրամայում է զորավարներից մեկին իր մոտ կանչել: Բայց սպասավորը նրա հրամանը չի լսում: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը մամազն ավարտում է, նրանից հարցնում է. «Ինչու՞ զորավարը չի եկել»:

Վերջինս ներողություն խնդրելով՝ արդարանում է, քե բանի որ շահը մամազ էր անում, նրա հրամանը իրեն լսելի չի լինում: Շահն անմիջապես հրամայում է կտրել նրա ականջները՝ ասելով. «Ավելի լավ է կտրել այն ականջը, որը չի լսում շահի հրամանը»:

Մյուս սպասավորը ևս ինչ-որ զանցանք էր կատարել: Այն պահից, երբ լսում են շահի սպառնալիքները, այլևս չեն քնում, որովհետև հաստատ գիտեին, որ Աղա Մուհամմադ խանի խոսքը փոփոխության ենթակա չի և միջ-

²⁷⁷ Աղա Մուհամմադ շահը Մելիք Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանից զանձում է շուրջ 70000ռ. գումար (Армяно-русские отношения в 18-ом веке. т. 4, Ереван 1990, с. 461):

նորդների գուր հայցող խոսքերը նրա պողպատյա սրտի ոչ մի լարը չեն շարժի: Նույն օրն իսկ, կեսգիշերից հետո նրա վերջը տալիս են:

Արշալույսի մոտերքը մտնելով խանի մնջարանը՝ նրան սրախողխող են անում և մարմինը Դավիթի զրահի պես կտրատում, դեն են նետում²⁷⁸: Նրա ապարանջանը, թագն ու գոհարազարդ լանջագոտին (99թ) վերցնելով՝ գնում, ներկայանում են Սադեղ խան Շադադիին²⁷⁹, որը զորքի հրամանատարներից էր: Նրան պատմում են դեպքի հանգամանքների մասին: Սադեղ խանը սկզբում նրանց չի հավատում, քանի որ մշտապես զգուշանում էր շահից: Կարծում է, թե շահը նորից նենգորեն իրեն է փորձում: Ի վերջո նրան ծանր երդումներով սրտապնդում են և վախճորած խանին տանում Մուհամմադ Հասան ադալի ապարանքը, որտեղ իջևանել էր շահը: Առաջինը Սաֆար Ալի բեկն է մտնում [շահի] մնջարանը, քարծրացնում վերնակի եզրը Ադա Մուհամմադ խանի վրայից և կրկին դաշույնը խրում նրա սիրտը: Սադեղ խանը այս տեսնելով, անհանգստացած, վերցնում է [շահի] թագը, լանջագոտին ու ապարանջանը և գնում իր կացարանը: Այնուհետև հայտարարում է, որ շահը իրեն հանձնարարել է գնալ, Իբրահիմ խանին ու նրա ընկերներին, որտեղ էլ լինեն, բռնել, ետ բերել: Ահա այս պատրվակով շադադիների²⁸⁰ զորագունդը վերցրած՝ ողջ-առողջ բերդից դուրս է գալիս՝ իր հետ տանելով շահին սպանողներից Աբաս բեկին:

Սաֆար Ալի բեկը Շուշի բերդում է մնում: Սադեղ խանի՝ Շուշի բերդից դուրս գալուց հետո մինչև կեսօր քաղաքի բնակչությունը տեղի ունեցածի մասին ոչինչ չի իմանում: Երբ կեսօրի մոտերքը շահի սպանության լուրը քաղաքում տարածվում է, ղզբաշ խաները, շփոթահար ու ահաբեկված, յուրաքանչյուրը իր ենթակաների ու շրախմբի հետ մահանջի ճամփան է բռնում, և բանակը խումբ-խումբ ամրոցից դուրս գալով՝ հուսալքված ճանապարհ է ընկնում, հեռանում դեպի իր երկիրը:

²⁷⁸ Հին Կտակարանում մի ավանդություն կա, որի համաձայն Դավիթ բազավորի զրահը մարտերից մեկում պատտառ-պատառ է լինում:

²⁷⁹ Այս թանկարժեք իրերը շահական գլխավոր զարդերն էին: Նրանց հանձնումը Սադեղ խանին, ցույց է տալիս, որ Սադեղ խանը ունենալու շահի դառնալու հավակնություններ, և որ բացառված չէ, որ Ադա Մուհամմադ շահի սպանությունը նա կազմակերպած լիներ: Այս տեսակետի օգտին են վկայում մաև մի շարք այլ սկզբնաղբյուրներ (Ու. Գ. Бутков, укр. соч., т. 2, с. 430; Դիվան հայոց պատմության, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893, էջ 32; գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, Թիֆլիս 1912, էջ 448; Գ. Շերմազանյան, ճանապարհորդություն Հայաստանում, «Արարատ», Էջմիածին, 1877, № 10, էջ 332):

²⁸⁰ Շադադիների քրդական ցեղը երկար ժամանակ ապրելով շահսկան ցեղերի հարևանությամբ շիա մահմեդականությունն էր ընդունել և դարձել քրդալեզու: Այն բնակվում էր հիմնականում Մուղանի ու Սարաքի միջև, (տե՛ս تذكرو الملوك):

(تذکره الملوك، ۱۳۳۳، ص ۱۹۰):

Ղարաբաղի բնակիչները ներխուժում են (100ա) շահի [ժամանակավոր] կացարանը և սկսում կողոպտել արքայական արծաթյա ու ոսկյա իրերը, քանկարժեք զարդերն ու սպասքը: Ամենուր դզրաշներին քալանում ու կոտորում են: Այդ ժամանակ Իբրահիմ խանի եղբորորդի Մուհամմադ բեկը, մտնելով [շահի] հանգրվանը՝ բռնագրավում է շահական գանձերի՝ ոսկյա ու արծաթյա ամանեղենի, քանկարժեք քարերի մնացած մասը, փոխադրում է դրանք Մուհամմադ Հասան Աղայի սպարանքից իր բնակարանը: Անցնելով իշխանության գլուխ՝ Մուհամմադ բեկը զբաղվում է Ղարաբաղում կարգուկանոնի հաստատմամբ:

Աղա Մուհամմադ խանի անբազ գլուխը, որը մեծամտաբար այլոց գլուխները իրենց մարմինների համար ծանր համարելով՝ ցանկանում էր կտրել [Մուհամմադ բեկը], դարձնում է երեխաների խաղալիքը, իսկ նրա դժբախտ մարմինը՝ գցում [քաղաքի] հրապարակում...

[Այնուհետև] Մուհամմադ բեկը Աղա Մուհամմադ խանի գլուխը Մուհամմադ Ռաֆի բեկի հետ ուղարկում է Բալխական՝ Իբրահիմ խանի մոտ, վերջինս էլ ուրախությամբ այն ուղարկում է *վայրում*...

(100բ) Աղա Մուհամմադ խանը շատ կոպիտ, դաժան ու արյունաբերու մարդ էր, բոլորի հետ թշնամաբար ու չարությամբ էր վարվում, անողորմ սիրտ ուներ: Իր անսահման չարությունից դրդված հաճախ որսորդությամբ ու խնջույքներով էր զբաղվում, որովհետև երեւ տանն էր մնում, անընդհատ արյուն քափելու ու որևէ մեկին պատժելու պատրվակ էր փնտրում: Ու բեկ գուրկ էր առնանդամից, սակայն շատ էր սիրում վարդայտ գեղեցկուհիներին...

(101ա) Իբրահիմ խանը Աղա Մուհամմադ խանի սպանության լուրը ստանալուց հետո Ղարաբաղ է ուղարկում սկզբում իր որդիներից Մեհդի Ղուլի աղային, այնուհետև իր ավագ որդի Մուհամմադ Հասան աղային, իսկ մի քանի օր անց այստեղ է գալիս նաև ինքը և վերահաստատվում խանի պաշտոնում:

ՎԱՐԻՖԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին թշնամության պատճառով Մուհամմադ բեկը, այն ժամանակահատվածում, երբ վարում էր Ղարաբաղի խանի պաշտոնը, հարմար պահից օգտվելով, [Մուլլա Փանահին] որդու՝ Ալի Աղայի հետ մահապատժի է ենթարկում...

Ասում են, որ երբ նրան որդու հետ սպանելու էին տանում, որդին հարցնում է. «Հայրիկ, մեզ ու՞ր են տանում»:

Հայրը պատասխանում է. «Այնտեղ, ուր մենք շատերին ենք ուղարկել»...

(101p) ՀԵՐԱԿԼԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ԳԵՈՐԳԻ (ԳՈՐԳԻՆ) ԽԱՆԻ ՎԱԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հերակլ խանը Թիֆլիսի աղետից հետո այլևս *դառ-ալ-սորուր* չի վերադառնում: Կախերում²⁸¹ է շարունակում բնակվել և երկու տարի անց, 1798/1213թ. վախճանվում է: Նրա վալիությունը տևել է ... տարի: Նրա մահից հետո [Վրաստանի] վալիությունն անցնում է ավագ որդուն՝ Բազաժառանգ Գեորգիին: Մյուս եղբայրները՝ Յուլոն (Ալիոն) խանը, Փարնավազ (Փարինավազ) խանը և Ալեքսանդր Միրզան այս չեն ընդունում, քանի որ նրանք [վալիի] մի կնոջ զավակներն էին, իսկ Գեորգին՝ մեկ այլ կնոջ²⁸²: Ամեն մեկը [Վրաստանի] մի կողմում ըմբոստանում ու բշնամություն սկսում:

Ալեքսանդր Միրզան իր իշխանությունը հաստատելով Ղազախ, Բորչալու (Բոչչալու) և Շամսադինի (Շամշադինլու) *մահալներում* բոլորովին հաշվի չէր նստում Գեորգիի հետ: Մյուսները նույնպես անհնազանդ էին և նրա հետ հաշտության եզրեր չէին փնտրում: Ուստի *վալին* ճարահատյալ մարդ է ուղարկում և Դադաստանից վարձու զորք բերել տալիս: Լեզգի զորքի և Կախերի վրաց բնակչության օգնությամբ անցնելով *Ջեսամանի*²⁸³ *ղշլաղը*՝ մտնում է Ղազախի հողը: Ալեքսանդր Միրզան չկարողանալով դիմադրել՝ փախչում է Ղարաբաղ, այնտեղից էլ՝ Իրան: *Վալին* կողոպտում ու պատժում է այնտեղի խռովարար ղազախ ու բորչալու ցեղերին: Այնտեղից զորք է ուղարկում Կարսի շրջանը, որը [այդ երկիրը] կողոպտելուց հետո վերադառնում է *դառ-ալ-սորուր* Թիֆլիս:

²⁸¹ Կախերը Վրաստանի շրջաններից է, որ զբաղեցնում է արևմուտքում Արագվի և Կուր գետերից մինչև արևելքում Դադաստանի լեռներն ընկած տարածքը:

²⁸² Յուլոնը Հերակլ Բազալդրի և Դարիայի ավագ որդին էր, Փարնավազը՝ Դարիայի 6-րդ, իսկ Ալեքսանդրը 5-րդ զավակներն էին: (տե՛ս AKAK, т. 1, Тифлис 1866, д. 161, с. 199):

²⁸³ Ջեսամանը գտնվում է Գեղարքունիքում՝ Օդրուչայից դեպի հյուսիս (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միասկան, ներդիր քարտեզ, Վենետիկ 1893):

ՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ՈՒ ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ԴԵՄ ՆՐԱՆՑ ՄՂԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Այն ժամանակ, երբ Գեորգին գահ է բարձրանում, ամրապնդում իր իշխանությունը և պատժում երկրի խռովարարներին, Իրանում սպանված Աղա Մուհամմադ խանի փոխարեն շահ է դառնում նրա եղբորորդի զորավար Բաբա խանը, որը հայտնի էր Ֆաթհալի շահ անվամբ²⁸⁴: [Նա] հնազանդեցնում է ընդոստներին ու պատժում իր հակառակորդներին. հաղթում է ինքնագլուխ դարձած Սադեղ խան Շադադիին և Ջաֆար Ղուլի խան Դումբուլիին²⁸⁵: Մի խոսքով, ոչնչացնում է իր թշնամիների մեծ մասին:

Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը գիտեր, որ այս բոլոր պատրաստությունների ու կռիվների վերջնական նպատակը Ղարաբաղն է, և ի վերջո նա է դառնալու քավության նոխազ [Աղա Մուհամմադ խանի սպանության համար], Ֆաթհալի խանը իրեն հանգիստ չի բողոքելու՝ անպայման կպատժի: Նա հեռատեսորեն, [Ֆաթհալի շահի] հետ ազգակցական կապեր հաստատելու և փոխհարաբերությունները բարելավելու նպատակով նրան կնության է տալիս իր դստերը՝ Աղա Բիբեին: Վերջինիս Թեհրան է ուղարկում որդու՝ Աբուլ Ֆաթհի հետ, որին պատանդ է հանձնում շահին: Իր [Թեհրան] չգնալն էլ պատճառաբանում է ծնությանմբ ու բուլությանմբ, որի համար ներողություն է խնդրում:

Վրաստանի *վալի* Գեորգի խանը զգուշանալով իր ժողովրդի դարավոր թշնամիներ Իրանից, Թուրքիայից ու Դաղստանից, ինչպես նաև եղբայրների սաստկացող հակառակությունից, 1798/1214թ. իր ավագ որդի Դավիդ Միրզային աղերսական խնդագրերով ուղարկում է Ռուսաստանի կայսեր մոտ:

²⁸⁴ Ֆաթհալի շահը իշխել է 1798-1834թթ.:

²⁸⁵ Դումբուլիների քրդական ցեղը XVII դարում բնակվում էր Խոյի մոտ գտնվող Սոքմանարաղի շրջանում: Նախապես այն եղել է եզդիական, և հետագայում է դարձել սուննիական: (տե՛ս "Джихан-и-юме" и "Фезлеке" Кяпиба Челеби как источник по истории Армении 17-ого века, Ереван, 1973, с. 68): Միրզական Զրդստանի Բերազի ցեղային միության մեջ մտնող քրդական ցեղերից է (Ն. Խ. Մախմուդով, Զուրդ ժողովուրդը, Երևան, 1959, էջ 48), որի վերնախավի ժառանգական *օջաններն* էին XVI-XVIII դարերում Խոյի և Բարգուշատի տարածքները, (տե՛ս И. П. Петрушевский, ук. соч., с. 105, 127, 129):

Մեծ կայսր (102թ) Պավել Պետրովիչին մա տեղեկացնում է. «Ես բազմա-
թիվ անհավատ բշնամիներով շրջապատված՝ անելանելի դրության մեջ եմ
գտնվում: Անհանգիստ վիճակում եմ՝ ամեն ժամ, ամեն պահ սպասելով
նրանցից որևէ մեկի հարձակմանը: Իմ դրությունը լավ հայտնի է Չերոկ Մե-
ծության մերձավորներին ու բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, որոնք կա-
րող են վկայել Աղա Մուհամմադ խանի բոլոր անիրավությունների ու չարա-
գործությունների մասին: Հզոր տիրակալին խնդրում եմք, որ մեծահոգաբար
մեր կրոնն ու ժողովրդին իր պաշտպանության ու հովանավորության տակ
առնի և իր արդար դրոշի փայլով մեզ ազատի բշնամիների բռնություննե-
րից»:

Դավիդ Միրզայի հետևից [վալին] ուղարկում է Վրաստանի *թավադներին*
խչիրադասիքաշի Գարսևան բեկ Շավճավաձեին, որը կայսեր աշխարհակալ
արքունիքում ճանաչված ու հարգված անձնավորություն էր:

Փոքրրկվում է կայսեր ծով գրասրտությունը և գրգռվում նրա պատ-
վախնդրությունը: 1799/1214թ. զեներալ-մայոր Լազարևին (Լազարով) 5000
հոգանոց մի զորագնդով ուղարկում է Վրաստանի սահմանները պաշտպա-
նելու և այդ երկրի ու նրա ժողովրդի անդորրն ապահովելու: Նմանապես զե-
ներալ-լեյտենանտ Կնորինգին նշանակում է մինիստր և կառավարիչ, որը
գտնվելով *վալիի* մոտ, պետք է վերահսկեր երկրի կառավարումը, լինել քա-
ղաքացիական ու ռազմական գործերի գլխավոր հրահանգիչը²⁸⁶: Բարձրաս-
տիճան պաշտոնյաները նույն տարին գալիս են *դար-ալ-սորուր* Թիֆլիս, *վա-
լիի* մոտ և (103ա) սկսում կարգուկանոն հաստատել երկրում:

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ԼԱԶԱՐԵՎԻ ՄԱՐՏԵՐԸ ԱՎԱՐԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՕՍՄԱՐ ԽԱՆԻ ԴԵՄ ՈՒ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսական զորքի Թիֆլիս մտնելուց մեկ տարի անց՝ 1800/1216թ. Ավա-
րիայի կառավարիչ Օմար խանը Դադստանից ու հարևան շրջանների
բնակչությունից 20000 հոգանոց բանակ է հավաքագրում: [Այնուհետև]
պատճառաբանելով, թե, - *Վալին* մեր բարեկամությունն ու հարևանությունը
մի կողմ է դրել և Ռուսաստանի պետությանն է ապավինել,- որոշում է գնալ,
ռուսներին Վրաստանից վտարել և Թիֆլիսը, ինչպես անցյալում սովոր էր ա-
նել, կրկին թալանել:

²⁸⁶ 1801թ. սեպտեմբերի 12-ի մանիֆեստով Կովկասյան Գծի հրամանատար,
զեներալ-լեյտենանտ Կ. Ֆ. Կնորինգը նշանակվում է Վրաստանի ռազմական
ուժերի գլխավոր հրամանատար (Сборник материалов для описания Тифлисской
губернии, с. 22-23):

«*Վալին* այս լուրը ստանալով՝ մտահոգվում է ու ցանցն ընկած ձկան պես իրար անցնում: Նա և Վրաստանի ժողովուրդը սաստիկ ահից սկսում են անվայել մտքերով տարվել, քանի որ դեռ չէին մոռացել Աղա Մուհամմադ խանի ու մրա զորքի Թիֆլիսին հասցրած ավերածություններն ու գերեվարությունը: Ահաբեկված ու խուճապահար բնակիչները իրենց կյանքը փրկելու համար փախուստի են մախապատրաստվում և ջանում ապահով ապաստարաններ գտնել: Գեներալ Լազարեն այս մասին տեղեկանալով՝ փորձում է մեղմ խոսքերով ու խրատներով մրանց համոզել, որ զուր տեղը անմիտ խոհերով չտարվեն ու չցրվեն: Սակայն *վալին* ու ժողովուրդը ակամջ չեն դնում ու չեն հանդարտվում, քանի որ ռուսաց զորքի հմտությունը դեռևս տեսած չլինելով՝ չէին հավատում, որ գեներալը այն փոքրաթիվ զորքով կարող է լեզգիների 20000 հոգանոց բանակի դեմ կռվել:

Գեներալն այս հասկանալով՝ մտածում է, որ իր խրատները միննույն է, բնակչության վրա չեն ազդի ու մրա մտադրությունը չեն փոխի: Ստիպված (103թ) Թիֆլիսի բնակիչներին է դիմում՝ ասելով. «Դուք քաղաքից դուրս մի՛ եկեք և ձեր հայրենիքը մի՛ քրքրեք: Ես ռուսական զորքով մենակ դուրս կգամ բշմամու դեմ: Եթե հաղթեմ, ձեր գովեստին արժանի կլինեմ, հակառակ դեպքում՝ եթե, Աստված մի՛ արասցե, պարտվեմ, դուք կհասցնեք փախչել երկրի տարբեր կողմերը»:

Վրաստանի ժողովուրդը այս հայտարարությունը լսելով՝ քիչ հանդարտվում է: Դրանից հետո գեներալ Լազարեն գեներալ Գուլյակովի (Մուլաղով) հետ իր բանակով շտապում է Օմար խանի դեմ կռվելու: Երեկոյան կողմ հակառակորդների արմախում բանակները Սաղարեջո գյուղի²⁸⁷ ներքևով հոսող Իորի (Ղըբըր) գետի շրջակայքում իրար դեմդիմաց են ելնում²⁸⁸:

Լեզգիները նկատելով ռուսների զորքի փոքրաթիվ լինելը՝ զարմանում են, թե ինչպես են մրանք համարձակվում այդ փոքր զորագնդով կռվի ելնել: Լեզգի առաջնորդների մի մասը գտնում է, որ ավելի լավ է սպասեն գիշերն անցնի, քանի որ առավոտյան շարիքն էլ սարսափելի չի լինում, և միգուցե մինչ այդ ռուսները կռվից հրաժարվելով ետ կդառնան: Օմար խանն ու առաջնորդների մյուս մասն առարկում են, թե՛

-Բացի Աստծուց էլ ով⁹ կիմանա,

Թե վաղը բախտը ինչ խաղ կխաղա:

-Ճիշտն այն է, որ անմիջապես մարտը սկսելով՝ կռվի կրակը բեժացնենք, հրագենի աղմուկով աշխարհը ցնցենք ու բշմամու օրը մրնեցնենք:

²⁸⁷ Սաղարեջոն 3000 բնակիչ ունեցող հայկական բնակավայր էր Իորի գետի ավազանում, Գիգուլեշտ գետակի ափին (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, с. 162):

Դրանից հետո բանակի կեսին (Օմար խանը) կարգադրում է ռուսաց զորքը շրջապատել՝ բույլ չտալով որևէ մեկին շրջապատման օղակից ողջ դուրս գալ և բոլորին գերելով՝ կենդանի իր մոտ տանել։ (104ա) Դադստանի գեղերը ջանում են կատարել իրենց առաջնորդի հրամանը։ Երբ մոտենում են ռուսաց բանակի զորակայանին, գեներալը խիզախորեն հրամայում է ահեղ թնդանոթներից կրակ բացել։ (Ռուս) քաջ զինվորները անմիջապես գրոհի են նետվում...

Դադստանի զորքը շուտով նկատում է, որ փոքորկված աշխարհը հրետանու բոցերից կրակի ծով է դարձել, իսկ ռուս զինվորները ոտքից զլուխ իրենց արյունով կարմիր են ներկվել։ Այլևս չեն կարողանում դիմադրել և ռազմի դաշտը լքած՝ փախուստի են դիմում։ Ճակատամարտը [լեզգիների համար] տանով էր տրված։ Նրանց մարդկային ու գույքային կորուստները չափազանց մեծ էին, իսկ սպանվածների թիվը՝ մարդկային երևակայությունից դուրս։ Փրկվածները փախչում են և մեծ ջանքերով միանում րսնակի մյուս մասին։ Իրենց գլխին եկածը ամենամոռայլ գույներով պատմում են նրանց։ Նրանք էլ կատարվածի մասին իմանալով՝ մտահոգվում ու հուսալքվում են. «Մեր պատիվը բարձր պահենք, վրեժի սուրը պատյանից հանենք, ձի հեծնենք և զենք ու զրահով անվախ արշավենք դեպի ռազմի դաշտը, որպեսզի հալածենք թշմախներին։ Եթե այս անգամ էլ քաջաբար չկռվենք, ուրեմն իրավունք չունենք այլևս ապրելու»:

Այնուհետև գեներալը հաղթական զորքով արշավում է դեպի [լեզգիների] ամրությունները։ Համարձակ գրոհներով ու քաջ հարվածներով (104բ) կազմալուծում, գեղեցկուհու վարսերի պես ցրիվ է տալիս լեռան պես անասան [համարվող] բանակը:

Օմար խանն ու [լեզգի] մյուս զորապետները որքան էլ ջանում են իրենց բանակը մի կերպ ուշքի բերել ու հանդարտեցնել, որպեսզի զեթ մի վերջին անգամ կռվի դուրս բերելով՝ իրենց պատիվը բարձր պահեն, չեն կարողանում։ [Լեզգիները] ռուսների առաջին իսկ հարվածից այնպես էին ահաբեկվել ու խուճապի մատնվել, որ միայն նրանց անունը լսելով, փախուստի էին դիմում։ Երբ գիշերը վրա է հասնում, լեզգիները հակընթաց քամու պես, առանց որևէ տեղ կանգ առնելու, փախչում են մինչև Գանձակի հողը...

Քանի որ լեռները ձնով էին պատված և իրենց երկիրը գնալ հնարավոր չէր, նրանք մտադիր էին այնտեղով [Գանձակով] Դարաբադ գնալ, ձմեռն այնտեղ անցկացնել, իսկ զարմանը իրենց երկիրը վերադառնալ։ Գանձակի քնակչությունը այս իմանալով, բույլերին միայն հաղթող իրենց սրերը մերկացրած, հարձակվում է նրանց վրա ու այն հուսալքված խմբից շատերին

²⁸⁸ Վերոհիշյալ ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1800թ. նոյեմբերի 7-ին։ Այնտեղ Դադստանի զորքը կորցնում է 2000 մարդ, իսկ ռուսները՝ 13, (տե՛ս AKAK, т. 1, д. 109, с. 168; д. 111, с. 170-175):

կոտորում²⁸⁹: Լեզգիներն էլ այլևս ոչ մի տեղ կանգ չեն առնում՝ փախչենք, փրկվենք գոչելով՝ Ջառ են փախչում²⁹⁰: Այնտեղ կանգ են առնում ձմեռելու, որտեղ և Օմար խանը վշտից հիվանդանալով վախճանվում է²⁹¹: Նրա դին մույն տեղում հողին են հանձնում:

Գեներալ Լազարեղ սուրհանդակ է ուղարկում Թիֆլիս, քայց ոչ մեկը նրա քերած լուրերին չի հավատում, մինչև որ սպանվածներից մի քանիսի զուխները Թիֆլիս են ուղարկվում, և բոլորը հանդարտվում են: Մի քանի օր անց (105ա) ինքը, [Լազարեն] անձամբ, հաղթական փառքով *դառ-ալ-սորուր* Թիֆլիս է մտնում: Տեղի բնակչությունը [այդ առթիվ] ուրախության տոնախմբություն է կազմակերպում, և նրանց հավատը ռուսաց բանակի հզորության նկատմամբ մեծանում է: Ն. Մ. Ռուսաստանի կայսրը վերոհիշյալ զորագնդին այդ հերոսության համար մեծ զովեստների ու քազում ընծաների է արժանացնում: Իրավամբ, շատ հազվադեպ է պատահում, որ այդքան փոքր զորքը նման մեծության բանակ ջախջախի: Դրանից հետո գեներալ Լազարեի անունն ու պատիվը, նրա բանակի խիզախության ու հմտության համբավը տարածվում է:

Գեորգի խանը դրանից հետո երկու տարի է ապրում ու 1800/1216թ. մահանում է²⁹²: Նրա փոխարեն որդին՝ Դավիդ Միրզան է *վալի* նշանակվում...²⁹³

²⁸⁹ Գանձակեցիների նրանց վրա գործած հարձակման մասին մանրամասն տե՛ս AKAK, Դ. 1, Ժ. 127, Ը. 183:

²⁹⁰ Լեզգիների Ջառում մնալու մասին տե՛ս AKAK, Դ. 1, Ժ. 132, Ը. 187, Ժ. 812, Ը. 606:

²⁹¹ Օմար խանը մեռնում է Բայլականում 1801թ. մարտի 10-ին, տե՛ս AKAK, Դ. 1, Ժ. 424, Ը. 332:

²⁹² Գեորգի քազավորը մեռնում է 1800թ. դեկտեմբերի 28-ին, (տե՛ս AKAK, Դ. 1 Ժ. 137, Ը. 188):

²⁹³ Արդեն 1800թ. դեկտեմբերի 22-ին Ս. Պետերբուրգում ստորագրվել էր՝ Վրաստանի Ռուսաստանին միացվելու մանիֆեստը: Ուստի քե՛ս Դավիդ Միրզան Գեորգի քազավորի մահից հետո հայտարարում է, որ ընդունում է Վրաստանի քազավորական իշխանությունը և Ռուսաստանի կայսեր հավանությունը ստանալու նպատակով պատվիրակություն է ուղարկում Ս. Պետերբուրգ, սակայն ռուսական իշխանությունները նրան Վրաստանի քազավոր չեն ճանաչում (տե՛ս Н. Н. Дубровин, укр. соч. Դ. 3, Ը. 363):

ԴԱՎԻԴ ՄԻՐԶԱՅԻ ՎԱԼԻՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ [ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ] ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Վրաստանի վաղի Գեորգիի մահվանից հետո նրա մյուս եղբայրները Քարթլիից²⁹⁴ զորք հավաքած շարժվում են դեպի Թիֆլիս, որպեսզի իրենց ավագ եղբայր Յուլոն Միրզային դարձնեն [Վրաստանի] վաղի ու գլխավոր կառավարիչ: [Նուրաթ] գալիս, կանգ են առնում Թիֆլիսից վերև գտնվող Կելմեչուրա (Հալուխալա) գյուղում²⁹⁵: Ն. Գ. գեներալ Լազարեղ հաղթական զորքով նրանց դեմ է դուրս գալիս, զորքերը ցարցոցիվ անում՝ հալածելով մինչև Բաշաչոդ և վերադառնում: Դավիդ Միրզային հաստատում է վաղի պաշտոնում, որից հետո դրություները անփոփոխ է մնում մինչև զարուն...

(105թ) 1801/1217թ.²⁹⁶ զարմանը, երբ Տիրոջ հրամանով ոսկեթագ արեգակը մտնում է ֆարվարդին ամսվա²⁹⁷ մեջ հետևակազորի գեներալ Կնոքինզը, որը Կովկասյան Գծում²⁹⁸ էր, Ն. Կ. Մ. հրամանով Թիֆլիս է ժամանում²⁹⁹ և կազմում այնտեղի կառավարությունը: Ազնվականներից չորս հոգու հաստատում է մղիվանքեկների պաշտոնում³⁰⁰, որպեսզի զբաղվեն կառավարման խնդիրներով: Ամեն ինչ պետք է կատարվեր գեներալ Լազարևի վերահսկողության ներքո: Դրությունը մեկ տարի անփոփոխ է մնում: Դրանից հետո կառավարչապետ է նշանակվում Ն. Գ. իշխան Յիցիանովը, գալիս է Թիֆլիս և ամրապնդում նրանց բոլորի [ռուս պաշտոնյաների] դիրքերը:

²⁹⁴ Պատմական Քարթլին սահմանակից էր չերքեզների երկրի, Իմերեթիայի, Թուրքիայի, Երևանի ու Գանձակի խանությունների հետ: Այն բաղկացած էր երեք մասերից՝ Չեմո-Ք (Վերին Քարթլի, որը ներառում էր Սամցխեն); Շիդա-Ք (Միջին Քարթլի, Կուրից հյուսիս ընկած տարածքը); Զվեմո-Ք (Կուրից հարավ ընկած տարածքը):

²⁹⁵ Այս դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս (ԱԿԱԿ, տ. 1, ձ. 473, 474, 475, շ. 363-364; ձ. 484 շ. 373):

²⁹⁶ 1217 թ. թ. համապատասխանում է 1802թ.:

²⁹⁷ Իրանի արեգակնային օրացույցի առաջին ամիսը, որը համապատասխանում է մարտին:

²⁹⁸ Կովկասյան Գիծ, այդպես է կոչվել Կուրանով, Մալկայով ու Թերեքով ձգվող կազակական ամրացված բնակավայրերով սահմանագիծը, որոնք զբաղեցնում էին ռուսները, (տե՛ս Энциклопедический словарь, под ред. К. К. Арсеньева, СПб. 1894, т. 13-а):

²⁹⁹ Գեներալ Կնոքինզը Կովկասյան Գծից Թիֆլիս է գալիս 1801թ. մայիսին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 1, ձ. 537, շ. 420):

³⁰⁰ 1801թ. հունիսին կազմվում է վրացական կառավարությունը, որի մեջ մտնում էին 4 մղիվանքեկներ: Այդ կառավարությունը պետք է վերահսկեր երկրի եկամուտներն ու ծախսերը, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 1, ձ. 542, շ. 425):

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԸ ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ն. Գ. զեմերալ-լեյտենանտ կառավարչապետ իշխան Ցիցիանովը, որը իրանում հայտնի էր Իշբախդար անունով, Կովկասի կառավարչապետ է նշանակվում 1803/1219թ.³⁰¹: Նա մեր է մոծում նահանգային կառավարման համակարգը և հիմնում հինգ նահանգներ (գուբերնիա)՝ Ղզլարում, Մոզդուկում, Գեորգիևսկում, Ալեքսանդրովսկում ու Ստավրոպոլում³⁰²: Այդ նահանգներում նույնպես դատարաններ է բացում և ռուսական օրենքներին համապատասխան կարգուկանոն հաստատում: Վալիի որդիները, որոնք բոլորն էլ Վրաստանում էին գտնվում, նոր կարգերի հետ չեն հաշտվում: Չցանկանալով հրաժարվել հին կարգերից՝ սկսում են խռովարար մտքերով տարվել: Որքան էլ իշխան Ցիցիանովը բարյացակամորեն նրանց խրատում է, նրանք չեն լսում ու իրենց արատավոր մտքերից ետ չեն կանգնում: (106ա) Ի վերջո իշխանը տեսնելով որ ամեն-ինչ զուր է, բոլորին պարտադրում է Ռուսաստան հեռանալ³⁰³: Վալիի այրին՝ Դարեջանը, հրաժարվում է գնալ և այդ առթիվ մեծ աղմուկ է բարձրացնում: Իշխան Ցիցիանովը զեմերալ Լազարևին ուղարկում է, որ նրան խրատներով համոզի Ռուսաստան գնալ: Գեմերալը գնում, շատ խոսք ու լեզու է բափում, բայց ապարդյուն: Այդ կիմը զեմերալի միջնորդությունն ու խնդրանքը չի կատարում: Համառում է և, մոռանալով զեմերալ Լազարևի մատուցած այդքան ծառայությունները Վրաստանի ժողովրդին, թաքցրած դաշույնով զեմերալին վիրավորում է, որից էլ վերջինս մահանում է³⁰⁴: Իշխանը կարգադրում է նրան բռնությամբ Ռուսաստան տանել³⁰⁵: Դրանից հետո Վրաստանում վալիի ժառանգներից ոչ որ չի մնում, և այնտեղ դրությունը կայունանում է, և նրա բոլոր կողմերում հանգստություն է հաստատվում:

³⁰¹ 1219հ. թ. համապատասխանում է 1804թ.: Հետևակազորի զեմերալ իշխան Պ. Դ. Ցիցիանովը Վրաստանի կառավարչապետ է նշանակվում 1802թ. սեպտեմբերի 8-ին (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, Труды 1868, д. 1, с. 3):

³⁰² Նշված նահանգների կենտրոններն էին Կովկասյան Գծի վրա հիմնված կազակների ամրացված բնակավայրերը, որոնցից Ղզլարը հիմնվել է 1736թ., Մոզդուկը՝ 1763թ., իսկ Ալեքսանդրովսկը, Գեորգիևսկը և Ստավրոպոլը՝ 1777թ. (ԱԿԱԿ, տ. 1, Карта Кавказа с показанием политического состояния до 1801 года):

³⁰³ Արքայազներ Վախթանգն ու Դավիդը Պետերբուրգ են ուղարկվում 1803թ. փետրվարին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, д. 112, с. 69):

³⁰⁴ Գեմերալ-մայոր Լազարևը սպանվում է 1803թ. ապրիլի 19-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, д. 196, с. 114):

³⁰⁵ Դարիան Ռուսաստան է տարվում 1803թ. հոկտեմբերի 25-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 2, д. 167, с. 102, 103):

ԻՇԽԱՆ ՅԻՅԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՋԱՌ ՈՒ ԲԱՅԼԱ- ԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶԳԻՆԵՐԻՆ ՊԱՏԺԵԼԸ³⁰⁶

Այդ շրջանում Ջառի ու Բայլականի լեզգիները իրենց հին սովորության համաձայն չէին դադարում Վրաստանի շրջանները կողոպտել, բնակիչներին գերեվարել և այլ վնասներ հասցնել: Նրանք չէին հանդարտվում ու վատ արարքներ գործելուց չէին հրաժարվում: Ն. Գ. իշխանը մի քանի անգամ խրատական ուղերձներ է հղում նրանց և մեծահոգաբար հասկացնում, որ. «Նախկինում *վալիի* ժամանակներն էին, իսկ այժմ՝ գերապատիվ կայսեր տիրապետության ժամանակաշրջանն է: Անվայել ու վնասակար արարքներից ձեռք քաշեք»:

(106թ) Բայց նրանք չեն խրատվում: Վերջիվերջո իշխանը որոշելով նրանց պատժել՝ մի փոքրարիվ զորագումը վերցրած, գնում է Դաղստանի կողմերը: Լեզգիներն այս լուրն առնելով՝ համախմբվում են ու զայիս, կանգ են առնում Ալազան (Ղանդը) գետի ափին: Նրանց նպատակն էր արգելել ռուսաց զորքի մուտքը Ջառի հողը: Սակայն ստահակների այն խումբը չգիտեր, որ փուշ ու տատակով կուրացնող կայծակի դեմ կովի չեն ելնում և երկնային աղետից մարդու պատրաստած զրաիը չի կարող պաշտպանել:

Երբ ռուսական զորքը հասնում է Ալազան գետին՝ որսի ետևից սուրացող բազիի պես կտրում-անցնում է գետի մյուս կողմը և հակառակորդի հրետանու թնդյունը ուրախ մեղեդի համարելով, այն աղմկոտ քանակը այնպես է ոչնչացնում, որ նրա հետքն իսկ չի մնում: Մինչև Բայլական [ռուսները] նրանց հետապնդում են: Նրանց ամուր ասպատարանը հանդիսացող Բայլականը, թաքալ գեղեցկուհու մազափնջերի պես քանդում են, ոմանց սպալականը, ոմանց էլ՝ գերեվարում: Երբ նրանց խստորեն պատժում են, գիշատիչների այդ խումբը այլևս չի համարձակվում թշնամական քայլեր ձեռնարկել, Վրաստանը ասպատակել, այնտեղից գերիներ ու ավար տանել: Ջառում կայազոր է բողմվում, որի հրամանատար է նշանակվում գեներալ-մայոր Գուլյակովը: [Յիցիանովը] նրան հանձնարարում է հսկել լեզգիներին և կանխել նրանց վնասակար գործողությունները, (107ա) հատկապես, Վրաստան ներխուժելու նրանց փորձերը: Մեկ տարի անց իշխանը [Յիցիանովը] այնտեղից վերադառնում է Վրաստան:

³⁰⁶ Ռուսական զորքերի արշավանքը Ջառ տեղի է ունենում 1803թ. ապրիլին, (տե՛ս АКАК, т. 2, д. 1387, с. 685-686):

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԳԱՆՁԱԿԻ ՎՐԱ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Իշխան Յիգիանովը Ջառի խոռվարարներին պատժելուց հետո Թիֆլիս գալով՝ նամակ է գրում Գանձակի Ջավադ խանին³⁰⁷ և նրանից պահանջում առանց այլևայլության հպատակվել Ռուսաստանի հզոր տերությանը՝ հեռու մնալով նրա դեմ հակառակ գործողություններից: Ջավադ խանը կառավարչապետի մեծահոգի խրատները չի լսում և շարունակում է թշնամական դիրքերում մնալ: Այդ պատճառով ազնվագարն զորավարը *թավադներից*, դա՛գախ ու շամշադինլու³⁰⁸ քաջ հեծյալներից կազմված մի ջոկատով ու ռուսական զորքով մտադրվում է Գանձակը գրավել, իսկ Ջավադ խանին՝ պատժել: 1803/1220թ.³⁰⁹ մի պատկառելի զորախմբով շարժվում է դեպի Գանձակ: Երբ Ջավադ խանը լսում է իշխան Յիգիանովի Գանձակին մոտենալու մասին, իր իշխանավորներին ու ավագանուն խորհրդակցության է հրավիրում: Բոլորը, սկսած *ախունդից ու սեիդներից*, իրենց համաձայնությունն են տալիս [Յիգիանովին] դիմադրություն ցույց տալու հարցում՝ ասելով. «Ռուսաստանի բանակը ինչպե՞ս կարող է Գանձակի բերդը գրավել, երբ անգամ Նադիր շահը իր ողջ հզորությամբ հանդերձ չկարողացավ այն նվաճել»:

Երբ ռուսական զորքը հասնում է Գանձակի շրջակայքը, Ջավադ խանը, տեսնելով նրա զորքի փոքրաքանակ բազմությունը, իր բանակով կռվի է դուրս գալիս: Ղուլուդուքիի մոտակայքում զորքերը ընդհարվում են: Որոշ մարտերից հետո Ջավադ խանը փախուստի է դիմում և, ամրանալով Գանձակի միջնաբերդում, սկսում պաշտպանվել: Այնուհետև (107թ) ռուսական բանակը մտնելով քաղաք՝ միջնաբերդը չորս կողմից պաշարում է և ամեն կողմից փակում այնտեղ տանող ճանապարհները: [Շուտով ամրոցի] պաշարներից մնում են միայն հրազենի գնդակներն ու ծուխը: Պաշարումից մեկ ամիս անց քաղաքի բնակիչները ծանր վիճակում են հայտնվում: Գլխավոր հրամանատարը հարձակման է նախապատրաստվում և Ֆեբր տոնի³¹⁰ գիշերը ռուսաց բանակը ... գրոհի է անցնում և սկսում պարիսպներն ի վեր մագլցել: Հաղթական զորագնդերը երկու կողմից սկսում են պարիսպներն ի վեր մագլցել: Ջավադ խանը խիզախ հարվածներով պաշտպանվում էր,

³⁰⁷ Յիգիանովի նամակները Ջավադ խանին, տե՛ս АКАК, т. 2, 1172, с. 588, д. 1175-1179, с. 590-591:

³⁰⁸ Շամշադինլու ցեղը ղզրաշ ցեղերի քվին պատկանող զուլ'քադար ցեղի ճյուղերից է, (տե՛ս И. П. Петрушевский, ук. соч., с. 94):

³⁰⁹ 1220 հ. թ. համապատասխանում է 1805թ., մինչդեռ պետք է լինի 1804թ. (տե՛ս АКАК, т. 2, д. 1182, с. 592):

³¹⁰ Ֆեբր - մահմեդական հավատի տոներից է, այդ օրը բացվում էր մահմեդականների պատը:

մինչև որ ռուս սպա Լիսաննիչի գնդակից սպանվում է³¹¹, որից հետո ամրոցը
ևս գրավվում է³¹²: Ջինվորները տարքեր կողմերից ամրոց են ներխուժում
Ֆեթրի տոնը վերաժնում մահատակության սև զիշերվա: Ջորավարը տեղի
բնակչությանը կոտորելու հրաման է տալիս: Երեք ժամ անդադար սրերը կո-
տորում ու արյուն են հեղում, որից հետո զվսավոր հրամանատարը կարգադ-
րում է դադարեցնել կոտորածը: Գերյալներին նրա [Յիցիանովի] մոտ են բե-
րում: Ն. Գ. զվսավոր հրամանատարի հրամանով ամրոցի կին բնակիչներին
հրապարակ են հանում, իսկ Ջավադ խանի ընտանիքի անդամներին ու ժա-
ռանգներին տանում են մեծ մզկիթը և պահակազորի հսկողության տակ բող-
նում: [Յիցիանովի] կազմակերպում է տեղական կառավարումը, նշանակում
պարետ ու բաց անում դատարան: Գանձակի անունը ի պատիվ Ելիզավե-
տա կայսրուհու վերանվանում է Ելիզավետալո: (108ա) Հիմնում է մահ պե-
տական այլ հաստատություններ երկրորդական գործերը վարելու համար:
Գանձակում կարգուկանոն հաստատելուց և բնակչությանը հանդարտեցնե-
լուց հետո Ն. Գ. իշխան Յիցիանովը Վրաստան է վերադառնում...

(108բ) ԻՇԽԱՆ ՅԻՅԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՐԵՎԱՆ³¹³, ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՂԱԼԱՇՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՄՈՒ ՉԵՌՆՈՒՆԱՅՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Ն. Գ. իշխան Յիցիանովը Գանձակից վերադառնում է Թիֆլիս: Այդ
տարվա ձմեռը այնտեղ է անցկացնում և բանակը նոր արշավանքի մայսա-
պատրաստում:

Երևանի կառավարիչ Մուխամադ խանը անընդհատ դիմումներ ու
խնդրագրեր էր հղում կառավարչապետին և հավատացնում, որ Ն. Գ. [Յի-
ցիանովի] այնտեղ գալուց պես բերդի բանալիները նրան կհանձնի ու հպա-
տակություն կհայտնի³¹⁴:

Թեև Մուխամադ խանը անկախ կառավարիչ էր, սակայն կառավարման
կարևոր հարցերում խորհրդակցում էր այդ ժամանակ Երևանում գտնվող
Նախիջևանի կառավարիչ Ջյալթալի խանի հետ: Վերջինս մույսալիս դիմում

³¹¹ Ըստ ռուս պատմագիր Պոտտոյի՝ Գանձակի Ջավադ խանին սպանում է կա-
պիտան Կոզլովսկին (Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, Тифлис
1901, с. 92):

³¹² Գանձակի բերդը գրավում է 1804թ. հունվարի 3-ին, (տե՛ս АКАК, т. 2, д. 1182,
с. 592):

³¹³ Ռուսական զորքերի արշավանքը Երևան տեղի է ունեցել 1804թ. հունիսի վեր-
ջին, (այդ մասին տե՛ս АКАК, т. 2, д. 1232, с. 615):

³¹⁴ Երևանի Մուխամադ խանի մամակները իշխան Յիցիանովին, տե՛ս АКАК, т.
2, д. 1227, 1235, 1241, 1243, с. 614, 616, 618, 619:

է հղում [Յիցիանովին] և հայտնում նրան իր հավատարմության ու հնազանդության մասին: Հավատալով նրանց խոսքերին իշխան Յիցիանովը 1804/1220թ.³¹⁵ գարնանը հաղթական զորքով շարժվում է դեպի Երևան ու իջևանում Էջմիածնի մոտակայքում: Իշխան Յիցիանովի քաջության համբավը տարածվում է ղզրաշների երկրի տարբեր կողմերում: Նրան անվանում էին «Իշթախդար», որը ինսպեկտոր քառի աղավաղված ձևն է:

Պարսկաստանի կողմից Իշթախդարի դեմ 170000 հոգանոց զորքով պատերազմելու է ուղարկվում [զորքի] գլխավոր հրամանատար նշանակված Ն. Գ. Բազաժառանգ Արաս Սիրզան, որը դեռևս մանկահասակ մի պատանի էր: Էջմիածնի (Ուլ Քիլիսայի) մոտակայքում հակառակորդները միմյանց են հանդիպում և մարտական շփոթների կանչով սկսում այնպիսի թեժ մի ճակատամատ, որպիսին մինչև այժմ ոչ ոք ոչ լսել էր, ոչ տեսել...³¹⁶

(109թ) Քանի որ պատերազմի սկիզբն էր, և ղզրաշները ռուսներին կռվելիս դեռ չէին տեսել, դեռևս նրանցից երկուդ չէին կրում ու սաստիկ ուժգնությամբ էին կռվում: Պատվարժան խաներից ու անվանի երիտասարդներից շատերն են մարտի հրապարակ ելնում, ներխուժում զինվորների շարքերը ու թեն նրանցից շատերն են զոհվում, այդուհանդերձ մյուսները կռիվը չեն դադարեցնում:

Գլխավոր հրամանատարը այն օրը ռուսական բանակը երեք գնդի է բաժանում: Ղզրաշները այնպես խիզախորեն են նրանց վրա գրոհում և հանդուգն հարվածներ հասցնում, որ այն փոթորկափուլյա հրապարակում բարձրացած փոշուց ու հրազենի ծխից պայծառ երկինքը մթագնում է: Ռուսական բանակի մարտիկները միմյանց չտեսնելով՝ կարծում են, թե իրենք մենակ են մնացել: Իսկ ինքը՝ Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը, ինչպես մի ամեհի վագր այս ու այն կողմ էր նետվում և իր մարտիկներին ոգևորում: Երբ երկինքը պարզվում է, ու օդը մաքրվում, ռուսները տեսնում են, որ իրենք բոլորը ողջառողջ են: Ղզրաշներն էլ նկատում են, որ բոլոր սպանվածները իրենցից են, (110ա) և դաշտի բուսականությունը իրենց արյունով կարմիր է ներկվել: Այդ պատճառով [ղզրաշները] խուճապի են մատնվում և փախուստի դիմում, որից հետո այլևս Երևանին չեն մոտենում: Նրա վերևով անցնում են ու կանգ առնում Քանաքեռ [Քեթիաքեռ] կոչված անառիկ վայրում:

Իշխան Յիցիանովը նույն տեղում երկու օր մնալուց ու զորքին հանգիստ տալուց հետո զորքն ու թնդանոթներն առած գնում է նրանց հետապնդելու: Երեկոյան կողմ մոտենում են [ղզրաշների] զորակայանին: Ղզրաշները նրանց ընդառաջ են ելնում, որպեսզի խոչընդոտեն նրանց առաջխաղացումը դեպի իրենց ճամբար: Իրենց զորքն ու թնդանոթները դասավորում են ճանա-

³¹⁵ 1220 հ. թ. համապատասխանում է 1805թ.:

³¹⁶ Էջմիածնի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1804թ. հունիսի 21-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 2, ձ. 1668, շ. 809):

պարհի երկու կողմերում և կրկին սկսում մի այնպիսի բեժ մարտ³¹⁷, որի առաջ մախորդը խաղ է բվում: Չկարողանալով հաղթել, այնուամենայնիվ, նորից ջախջախվում են: Թողնելով իրենց վրանները, գույքն ու գումակը՝ փախչում են Իրան...

Ռուսները տեղ են դառնում նրանց ողջ ունեցվածքին և հարստություններին: Աբաս Միրզայի զորքի փախուստից հետո գլխավոր հրամանատարը այնտեղից գալիս է, Երևանը պաշարում³¹⁸, մինչև որ Իրանից մեծ բանակով Երևանին օգնության է գալիս Ֆաթհալի շահը: Արքայորդի Աբասին ուղարկելուց հետո Ֆաթհալի շահը, մի անոնի զորք ժողոված, գնում է որդուն օգնության: (110) Ճանապարհին լսում է նրա պարտության մասին և մեծ արագությամբ գալիս Դավալու վայրը³¹⁹, որտեղ հոր ու որդու [շահի ու թագաժառանգի զորքերը] միանում են ու միասին մտնում Երևան քաղաքը: Երրորդ անգամ ռուսների դեմ անեղ մարտի են ելնում և նորից, չկարողանալով հաղթել, ձեռնումայն ու հուսալքված, գալիս, կանգ են առնում Երևանի շրջակայքում և բոլոր կողմերից փակում ռուսներին պարեն հասցնողների ճանապարհները:

Իշխան Յիգիանովը զբաղեցնում է Երևան քաղաքի շրջակա բոլոր այգիներն ու արվարձանները: Ղզրաշների ձեռքում են մնում միայն քաղաքի չորս պատերը: Ռուսական բանակը պաշարում է Երևան քաղաքը: Ղզրաշների բանակն էլ շրջապատում է ռուսաց զորքը և միանգամից այնպես փակում հաղորդակցության ճանապարհները, որ իշխան Յիգիանովի հետ եկած վրաց իշխանների մի մասը փախուստի ժամանակ գերի է ընկնում³²⁰:

Այնտեղից Ֆաթհալի շահը զորավար Փիր Ղուլի խան Ղաջարին Վրաստանի արքայորդի Ալեքսանդր Միրզայի հետ ուղարկում է Թիֆլիսի կողմերը: Ղազախ, բորչալու ցեղերը, բացառությամբ Նասիր բեկի [հայատակներից], ռուսաց պետությանը դավաճանելով՝ խռովություն են բարձրացնում³²¹: Վերջինս իր նվիրվածությունը [Ռուսաստանի] պետության նկատմամբ ապացուցել էր դեռ Գանձակի կռվում, որտեղ նրան մեծ ծառայություններ էր մատուցել: Նրա մոտ էր գտնվում մահ մայրը Լիսանեիչը: [Ալեքսանդր Միրզա] ար-

³¹⁷ Քանաքեռի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1804թ. հունիսի 30-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 2, ձ. 1668, շ. 809):

³¹⁸ Երևանի պաշարումը Յիգիանովի զորքի կողմից սկսվում է 1804թ. հուլիսի 2-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 2, ձ. 1668, շ. 810):

³¹⁹ Դավալու քնակավայրը գտնվում էր Երևանից 30 մղոն հեռավորության վրա, (տե՛ս Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, by Sir Ker Porter, London 1821, vol. 1, p. 207):

³²⁰ Վրաց իշխանները գերվում են 1804թ. օգոստոսի 7-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 2, ձ. 1672, շ. 811, ձ. 1678, շ. 813):

³²¹ Վրաստանին հայատակ ցեղերի ապստամբության մասին տե՛ս AKAK, տ. 2, ձ. 1689, շ. 821:

քայրդդուն են միանում ու ապստամբում Համադանլու (ցեղը), Թիֆլիս քաղաքն ու նրա շրջակա բոլոր գյուղերը, անգամ Բաշադղ փախած արքայորդիները: Ղարաքիլիսայի մոտ (նրանք) շրջապատում են ռուս զինվորների (111ա) և տեղի բնակիչների մի խումբ: Որոշ ժամանակ անց, չկարողանալով նրանց հաղթել, հեռանում են:

Երբ բանակում պարենի պաշարները սկսում են սպառվել, իշխան Յիցիանովը շտապ Վրաստանի կողմերն է ուղարկում մայոր Մոնտրեզորին (Ղանդավարով), որը հայտնի էր Ղարա մայոր³²² անվամբ 150 ռուս զինվորների, Մելիք Աբովի որդի Ռոստոմ բեկի ու նրա հպատակների հետ³²³:

Այս մասին տեղեկանալով՝ ղզլաշների զորքը նրանց հետապնդելու համար մի զորագունդ են ուղարկում: Երեք օր շարունակվում են մարտերը [ղզլաշների ու Մոնտրեզորի զորագնդերի միջև]: Փամբակ հասնելով՝ [ղզլաշները] իմաց են տալիս Ղարաքիլիսան պաշարման մեջ պահող Փիր Ղուլի խան *սարդարին* ու [վրաց] արքայորդիներին, թե՝ «Երեք օր է, ինչ նրանց՝ ռուսների՝ դեմ մարտեր ենք մղում, թե՛ մենք և թե՛ իրենք արդեն ուժասպառ ենք եղել»:

Փիր Ղուլի խանը արքայորդիների հետ նրանց օգնության է հասնում: Լուսաբացից մինչև մայրամուտ կռիվ են տալիս: Երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ են ունենում, մինչև որ մայորը վիրավորվում է, որից հետո մարտը բուլանում է: Երեք տեղից վիրավորված մայորը մահանում է: Նրա ջոկատը պարտվում է, իսկ զինվորները ցարուցրիվ են լինում: Հայերը փախչում, ամրանում են մոտակայքում գտնվող մի քարայրում, սակայն վերջիվերջո բոլորը գերի են ընկնում: Այնտեղից վերադառնալով՝ [ղզլաշները] վերսկսում են Ղարաքիլիսայի պաշարումը:

Նահանգապետը Թիֆլիսից գլխավոր հրամանատարի զորքին սննդամթերքի մի մեծ պաշար է ուղարկում 200 սայլերով փոքրաթիվ զինվորների ուղեկցությամբ: Ուլու *յալադին* հասնելուն պես այնտեղ բնակվող ցեղերը, փակելով նրանց ճանապարհը, ցանկանում են կողոպտել նրանց: Այլ ելք չգտնելով՝ զինվորները սայլերից իրենց համար ամրություն են հարմարեցնում և սկսում պաշտպանվել: Նրանք [ցեղերը] որքան էլ ջանում են, չեն կարողանում այն գրավել: Այս մասին տեղեկացնում են Փիր Ղուլի խան սարդարին: Վերջինս արշավում է նրանց մոտ: (111բ) Սակայն չնայած գործադրված ջանքերին մա ևս չի կարողանում այդ ամրությունները գրավել:

³²² «Ղարա մայոր»-բուրբերեն- «սև մայոր»:

³²³ Մայոր Մոնտրեզորի ջոկատի մասին (տե՛ս АКАК, т. 3, д. 1, с. 5; Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1, Ереван 1972, д. 195, с. 254; В. А. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, биографиях и легендах, т. 1, вып. 3, СПб. 1887, с. 375-376):

Չեղծումայն ու հուսահատ ետ է դառնում դեպի Գեղամա (Աղլաղամ) լեռների ստորոտը:

Երբ այս լուրը հասնում է Թիֆլիս, գլխավոր հրամանատարին պարենամքերը հասցնելու նպատակով նահանգապետը այնտեղ է ուղարկում մի զենքերալի 300 զինվորների մի խմբով ու չորս թնդանոթներով: Երբ վերոհիշյալ զենքերալը իր խմբով միանում է պաշտպանվողների ջոկատին, այլևս ոչ ոք չի համարձակվում նրանց ճանապարհը փակել: Փիր Ղուլի խանը ևս հեռանում է, և պարենամքերը անվնաս Ղարաքիլիսա է հասցվում: Իշխան Յիգիանովը տեսնելով, որ պարենը տեղ է հասել, իսկ Երևանը գրավել չի հաջողվում, և բանակում համաճարակ է սկսվել, որոշում է հեռանալ: Գալիս է Ղարաքիլիսա և պարենը բաժանում բանակին:

Փիր Ղուլի սարդարը և արքայորդիները հուսահատված ետ են դառնում: Վրաստանի բորչալու և մյուս ցեղերը, որոնք ռուսաց պետությանը դավաճանել էին, (պատժից) վախենալով, ցանկանում են իրենց հայրենիքից հեռանալ Ղարաբաղ: Մայր Լիսանկիչը այս մասին լռելիքանալով՝ Նասիբ բեկի հետ սկսում է նրանց խրատել ու հանգստացնել: Գլխավոր հրամանատարը մտնելով Վրաստան՝ Մաղաղլու³²⁴ գյուղում իր մոտ է կանչում վերոհիշյալ ցեղերի ազագներին: Դառն ու կուպիտ հանդիմանանքներով կշտամբում է նրանց և հարցնում, թե արդյոք ի՞նչն էր հզոր պետության դեմ նրանց ընդդիմանալու պատճառը: (112ա) Բոլորը լուռ են մնում և ընդունելով իրենց սխալը՝ ներում խնդրում: Ն. Գ. իշխան Յիգիանովն էլ մեծահոգաբար ասում է. «Քանի որ ձեր արարքների պատճառը ձեր կարճամտությունն էր, ներում եմ ձեր դավաճանությունը, սակայն պետք է Վրաստանից տարված ամբողջ ավարն ու կողոպուտը վերադարձնեք իրենց տերերին»:

Այնտեղից (Յիգիանովը) գնում է Թիֆլիս, հանդարտեցնում և հնազանդեցնում լեռնաբնակ ու այլ ցեղերի մի մասին: Չմեռն այնտեղ է անցկացնում, իսկ զարմանք՝ նախապատրաստվում գնալ Գանձակի կողմերը:

ԻՇԽԱՆ ՅԻՑԻԱՆՈՎԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԳԱՆԶԱԿ, ԻԲՐԱՀԻՄ ՈՒ ՍԵԼԻՄ ԽԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ, ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՈՒ ՆՈՒՆԻԻ ՀՊԱՏԱԿԵՑՈՒՄԸ ՈՌԻՍԱՍՏԱՆԻՆ

Երևանից վերադառնալուց հետո 1806/1221թ. Ն. Գ. իշխան Յիգիանովը գնում է Գանձակ: Այնտեղ կանգ է առնում և մարդ ուղարկելով՝ Ղարաբաղի

³²⁴ Մաղախլու (կամ Մաղաղլու) բնակավայրը, որ XIX դարում ուներ 3000 հայ բնակիչ, գտնվում է Խրամի վտակ Մաշավերիի աջ ափին (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, с. 157):

Իբրահիմ ու Նուխիի Սելիմ խաների մոտ, նրանցից պահանջում է հպատակվել Ռուսաստանի հզոր պետությանը: Վերոհիշյալ խաները հնազանդվում են գլխավոր հրամանատարի պահանջին: Իբրահիմ խանը՝ Ղարաբաղից³²⁵, Սելիմ խանը՝ Շաքիից³²⁶ ու իշխան Յիցիանովը Գանձակից գալիս են Ջյուրակ գետի ափը, այնտեղ միմյանց հետ տեսակցում, զրուցում ու պայմանագիր են կնքում: Դրանից հետո Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը մայրոք Լիսանսիչին 500 զինվորների հետ ուղարկում է Ղարաբաղ: Նույնքան զինվորներ է ուղարկում նաև Նուխի (112թ) և այնտեղից գնում Վրաստան՝ կարգավորելու ու կազմակերպելու Բաշաչոդի ու հարևան շրջանների կառավարումը:

ԻԲՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ջանի որ Ֆաթիալի շահը Իբրահիմ խանի հետ ազգակցական կապեր ուներ, հույս ուներ, որ Ղարաբաղը իրեն կհպատակվի: Երբ լսում է, որ Իբրահիմ խանը Ռուսաստանի պետության հպատակն է դարձել, զորք է ուղարկում Ղարաբաղ: Նրա բանակն անցնելով Խոդա-Աֆերիինի կամուրջը, սկսում է ասպատակել Ղարաբաղի շրջաններն ու կոիվներ մղել: Իբրահիմ խանի որդի Աբուլ-Ֆաթի խանը մեծ բազմությամբ հարձակվում է Տոդ գյուղի³²⁷ վրա, որտեղ ամրացել էին գյուղի ու նրա շրջակայքի հայերը և ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում: [Աբուլ-Ֆաթի] ուժգին գրոհ է ձեռնարկում, բայց ոչ մի արդյունքի չի հասնում: Մեհդի Դուլի խանը իր զորքով ու բազմությամբ այն կողմերն է գալիս և Աբուլ Ֆաթի խանին պարտության մատնում:

Ջանի որ Իբրահիմ խանը շատ ծեր էր, հաճախ նրա գլխում խելահեղ մտքեր էին ծագում: Այս ընթացքում իր մի քանի մերձավորների հետ գաղտնի որոշում է ղզլբաշների պետությանը հպատակություն հայտնել: Շուշի բերդից դուրս գալով՝ նրա ստորոտում գտնվող Սանգյար-խան կոչված վայրում խփում է իր վրանը, որպեսզի ղզլբաշների բանակի ժամանելուն պես նրանց միանա, ռուսական պետությանը դավաճանի և այդ կերպ դառնա [շահի] օրինավոր հպատակը: Ժողովրդի մեջ նաև լուրեր էին պտտվում, քե իբր Աբուլ-Ֆաթի խանը ղզլբաշ զորքով մույմախ Իբրահիմ խանի հրավերով էր Ղարաբաղ եկել:

³²⁵ Իշխան Յիցիանովի ու Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հանդիպումը և պայմանագրի կնքումը տեղի է ունենում 1805թ. մայիսի 14-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 2, ձ. 1436, 1437, Ը. 705):

³²⁶ Շաքիի Սելիմ խանի հետ պայմանագիրը կնքվում է 1805թ. մայիսի 21-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 2, ձ. 1437, Ը. 705):

³²⁷ Տոդ անունով ավանը և բերդը գտնվում են Ղարաբաղի Դիզակ գավառում:

Այս պատճառով մայրոք Լիսանկիչը, որը հայտնի էր «դելու-մայոր»³²⁸ անվամբ, 1806/1221թ. մայիսի 8-ի գիշերը 100 զինվորներով բերդից դուրս գալով (113ա) [Իբրահիմ խանի] վրանը չորս կողմից շրջապատում են ու նրան՝ իր մերձավորների հետ, տեղում կոտորելով՝ ամբողջ վերադառնում³²⁹:

Դրանից հետո Ռուսաստանի կառավարության հրամանով հոր փոխարեն խան է նշանակվում Մեհդի Ղուլի Աղան: Նրան է հանձնվում Ղարաբաղի ու նրա ժողովրդի կառավարումը, արդարադատության կազմակերպումը Ռուսաստանի օրենքներին համապատասխան:

Իբրահիմ խանը Ղարաբաղում իշխել է 52 տարի՝ 44 տարի մինչև Բալա-կան գնալը, 8 տարի էլ՝ այնտեղից գալուց հետո...³³⁰

Նա սաստիկ կնամուղ էր և մշտապես խթանիչ դեղեր էր գործածում, որպեսզի կարողանա կանանց հետ շատ հարաբերվել...³³¹

ՂԱԼԱՄԱՆԵՐԻ ԶՈՐՔԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂ: ԳՆԴԱՊԵՏ ԿԱՐՅԱԳԻՆԻ ՄԱՐՏԵՐԸ

Այս ընթացքում ղզլաշները կարծելով, թե Ղարաբաղը Իբրահիմ խանն է պաշտպանում, և այժմ, երբ նա սպանված է, կարող են գնալ, այն գրավել, այն դարձնում են իրեն հավակնությունների առարկան: 1806/1221թ. Արաս Միրզան անթիվ-անհամար զորք ու բազմությամբ հարձակվում է Ղարաբաղի վրա: Միաժամանակ Թիֆլիսից Ղարաբաղ է (113բ) ուղարկվում գնդապետ Կարյագինը 400 զինվորներով³³²: Ասկերանի մոտակայքում նա թե՛ մարտեր է մղում ղզլաշների զորքի դեմ, սակայն նրանց բանակի ահռելի բազմությունը թույլ չի տալիս [Կարյագինի ջոկատին] առաջ ընթանալ: Այնտեղից վերջինս ետ է դառնում, գնում դեպի Թառնակյոտ ամրոցը:

³²⁸ «Նելու մայոր», բուրքներեն-«խելագար մայոր»:

³²⁹ Իբրահիմ խանի սպանության մասին տե՛ս AKAK, Դ. 3, և. 610, և. 334-335:

³³⁰ Իբրահիմ խանի իշխանության տարիները սխալ են նշված: Նա իշխել է 1762-1806թթ., ապա նշանակվում է նրա իշխանության տարիները 44-ն են եղել:

³³¹ Իբրահիմ խանի օրինական կանայք էին 1) Ջևանշիրի միսրաշու դուստր Խանումը, 2) Գանձակի Շահվերդի խանի դուստր Խուրշիդ Բեգումը, 3) Լեզգի Նում-ցալ խանի դուստր Բիքե Աղան, 4) Ալլահյար Բեկ Ումուտլուի դուստրը, 5) իշխան Եվգ. Արաշիձեի դուստր Ջավահիր Խանումը, 6) Բաղիր խան Շահսևանի դուստր Շահ-Նիսա Խանումը, իսկ ժամանակավոր կանայք՝ 7) հայտնի Ռուդանը, 8) Դի-գակի մելիքի դուստր Խաթան-Խանումը, 9) Անա Խանումը, 10) Սոնա Խանումը, 11) Հադիջե Խանումը (AKAK, Դ. 2, և. 1415, և. 625):

³³² Ղարաբաղը ներխուժած Արաս Միրզայի զորքի դեմ Կարյագինի ռուսական ջոկատի մղած կռիվները տեղի են ունենում 1805թ. հունիսին (տե՛ս В. А. Потто, укр. соч., Դ. 1, Կн. 3, և. 370-390):

Արաս Միրզան մախօրոք իր զորքից մի ջոկատ էր ուղարկել Ամիր խան րեկ Ջահանբեգլուի գլխավորությամբ՝ այդ ամրոցը պաշտպանելու և թույլ չտալու ռուսներին այնտեղ մտնել:

Երբ գնդապետը իր զինվորներով կռվելով հասնում է Թառնակյուտ ամրոցին, դարպասները փակ է գտնում: Թնդանորներով [դարպասները] գնդակոծում, ջարդուփշուր է անում և զինվորների հետ ամրոց մտնում: Այնտեղի ղզբաշներին կոտորում են, իսկ նրանց հրամանատար Ամիր խան րեկը վախից իրեն պարսպից ցած է նետում և սպանվում: Ռուսները մի քանի օր այնտեղ են մնում, իսկ ղզբաշների բանակը նորից նրանց պաշարում է: Քանի որ ռուսների պարենի պաշարները սպառվում են, Ջրաբերդի Մելիք Վանի Աբաբեկովը մի քանի անգամ զիշերով նրանց հաց ու այլ մթերքներ է հասցնում: Բայց ի վերջո հասկանում են, որ զինվորների համար այդ կերպ հաց հասցնելը դժվար է: Գնդապետը իր [ողջ] մնացած 100 զինվորների հետ զիշերով այնտեղից դուրս է գալիս ու լեռնային ճանապարհով գնում Ջերմուկ քերդը: Այնտեղ հայերից հաց ու պարեն ստանալով՝ հեռանում են Գանձակ, այնտեղից էլ՝ Թիֆլիս: Բայց [Կարյազիներ] կրկին զորք վերցրած գալիս է, Ջազամ գետի մոտ կռվում Արաս Միրզայի դեմ ու նրան ջախջախելով՝ փախուստի մատնում մինչև Իրան³³³:

(114ա) Քանի որ այդ ժամանակ Ֆաթիալի շահը մեծ բանակով Արաքսի ափին էր գտնվում, իշխան Յիցիանովը նույն տարվա օգոստոսին իր զորքով պատերազմի է ելնում նրա դեմ և պարտության մատնելով՝ հեռացնում մինչև Արաղ ու Ատրպատական³³⁴: Դրանից հետո նորից Վրաստան է վերադառնում:

ԻՇԽԱՆ ՅԻՅԻԱՆՈՎԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԲԱՔՈՒ և ՆՐԱ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսաստանի պետության ղեկավարների ու իշխան Յիցիանովի գլխավոր նպատակը Կասպից ու Սև ծովերի առափնյա շրջանների ու նրանց միջև ընկած ողջ տարածքի գրավումն էր, որպեսզի այնտեղ մարդկանց երթևեկությունն ու առևտուրը հեշտությամբ կատարվեր: Ուստի Ն. Գ. իշխանը ռազմական նպատակներով Սև ծովի ափին կառուցում է Ռեդուտ-Կալե

³³³ AKAK, т. 2, д. 1467, с. 717.

³³⁴ Իշխան Յիցիանովի Ղարաբաղ մտնելուց հետո պարսկական զորքերը առանց որևէ ընդհարման մահանջում են Ատրպատական (AKAK, т. 2, д. 1462, с. 715; д. 1464, с. 716):

(Կուլեվի) ամրոցը³³⁵, որից հետո մտադրվում է գրավել Բաքուն, որպեսզի ապահովի թե՛ իր և թե՛ ժողովրդի հանգիստը: *Դառ-ալ-սորուր* [Թիֆլիս] վերադառնալուց հետո սկսում է զորքը կարգի բերել ու արշավանքի նախապատրաստվել:

1806/1221թ. փետրվար ամսին հաղթական զորագնդերով շարժվում է դեպի Բաքու: Ղարաբաղի կառավարիչ Սեհդի Ղուլի խանը ճանապարհին նրան է միանում՝ օժանդակելու նպատակով: Սակայն Շիրվանի Մուսթուֆի խանը հրաժարվում է մեծ տերությանը հպատակվել ու խռովություն է բարձրացնում: Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը նախ և առաջ անհրաժեշտ է համարում նրան պատժել և իր ուղղությունը փոխում է դեպի Շամախի: Մուսթուֆի խանը այս լսելով՝ սարսափած փախչում է և իր ցեղերով ամրանում Ֆիր լեռան վրա: Գլխավոր հրամանատարի ժամանելուց հետո նրանց միջև հաշտության բանակցություններ են սկսվում և պայմանագիր է կնքվում³³⁶, (114թ) որով բարեհաջող կերպով լուծվում են այնտեղի խնդիրները:

Այդ ընթացքում գլխավոր հրամանատարը մի քանի անգամ միայն մեկ հեծյալի ուղեկցությամբ գնում է Մուսթուֆի խանի մոտ: Վերջինս բարեկամաբար Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարին զգուշացնում է, որ այդպես անփույթ չլինի, որովհետև այդպես մենակ չրջելիս մի օր էլ նրան փորձանք կպատահի:

Գլխավոր հրամանատարը պատասխանում է. «Պայծառափայլ կայսրը ինձ նման միլիոնավոր զինվորներ ունի, եթե զոհվեմ, նրանցից միայն մեկը կպակասի: Ի՞նչ տարբերություն, ես կզոհվեմ, թե զինվորներից որևէ մեկը»:

Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը այնտեղի գործերն ավարտելով՝ գնում է Բաքու: Այդ քաղաքը շրջապատում է ծովի ու ցամաքի հարթավայրային կողմից³³⁷: Որոշ ժամանակ անց Բաքվի կառավարիչ Հուսեյն Ղուլի խանը հաշտություն կնքելու և Ռուսաստանի մեծ պետությանը հպատակվելու ցանկություն է հայտնում: Գլխավոր հրամանատարն էլ նրա խոսքերով խաբված՝ բարեկամական հարաբերություններ է հաստատում նրա հետ: Հուսեյն Ղուլի խանը դուրս գալով ամրոցից՝ կանգ է առնում նրա մոտակայքում գտնվող մի վայրում և վրան խփում: Գլխավոր հրամանատարին նամակ է գրում, թե մի քանի հարցեր քննարկելու համար անհրաժեշտ է, որ նա [Ֆիցիանովը] այցելի իրեն: Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը՝ պարզասիրտ ու ազնիվ մի մարդ, անփույթ լինելով իր կյանքի նկատմամբ, չի կռահում [Հու-

³³⁵ Ռեզուտ-կալե ամրոցը գտնվում է Խովիս-ցխալի գետաբերանի մոտ, Մենգրելիայում:

³³⁶ Շիրվանի Մուսթուֆի խանը Ֆիցիանովին հպատակություն է հայտնում և նրա հետ պայմանագիր կնքում 1805թ. դեկտեմբերի 25-ին (տե՛ս AKAK, տ. 2, ք. 1365, ց. 673):

³³⁷ Ֆիցիանովի գլխավորած ռուսական զորքերի կողմից Բաքվի պաշարման մասին տե՛ս AKAK, տ. 2, ք. 1521, ց. 745:

սեյն խանի] ետին մտքերը: Գնում է Հուսեյն Ղուլիի վրանը, այնտեղ նստում ու սկսում զրուցել նրա հետ: Հուսեյն Ղուլի խանն էլ, ամրոցի բանալիները արծաթյա սկուտեղի վրա, դնում է գլխավոր հրամանատարի առաջ: Չրույցի ընթացքում վերոհիշյալ խանի ազգականներից Իբրահիմ բեկ անունով մեկը, որին զադտնի հրաման էր տրված, (115ա) տմարդաբար հրազենով վիրավորում է այն բարձրաստիճան զորավարին, և նա նույնժամ վախճանվում է...³³⁸

Իշխան Յիցիանովը իր քաջությամբ, բանիմացությամբ ու հաջողակությամբ անգերազանցելի մի կառավարչապետ էր: Ասում են, որ լինելով շատ եռանդուն ու արդյար, նա առանց նախօրոք խրատելու երբեք ոչ որի չէր պատժում...

Հուսեյն Ղուլի խանը գլխավոր հրամանատարի գլուխը մի սուրհանդակի ու վերոհիշյալ Իբրահիմ բեկի հետ ուղարկում է ղզրաշների երկիրը՝ համարելով, որ իր այդ քայլով Իրանին մի փառահեղ ծառայություն է մատուցում: Ղզրաշների երկրից անքիվ-պնհամար բազմությամբ մի ահռելի բանակ է լցվում Բաքվի հարթավայրը, որը այնտեղ սփռված վարդազույն վրանների առատությունից, Ահեղ Դատաստանի վայրին է նմանվում³³⁹:

Այդ դեպքերից հետո ռուսական բանակը զգուշանալով ցամաքային ճանապարհներից՝ նավերով հեռանում է դեպի Աստրախանի կողմերը: Այնուհետև կովկասյան շրջաններում վերահաստատվում են իրանական օրենքները և ստեղծում մի խառնաշփոթ իրավիճակ: Ամենուրեք խռովություններ ու հուզումներ են ծագում:

Ն. Գ. գեներալ-մայոր Նեսվետսկը, որը [ռուսական բանակի] հրամանատարներից էր և գտնվում էր Շաքիում, ժամանակավորապես իր վրա է վերցնում կառավարչապետի պարտականությունները, մինչև որ հինգ ամիս անց Թիֆլիս է գալիս կառավարչապետ (115բ) կոմս Գուդովիչը:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐՋԱՆՈՒՄ ՀԵՏԵՎԱԿԱԶՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ԿՈՄՍ ԳՈՒԴՈՎԻՉԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՐՋԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1806/1222թ.³⁴⁰ հունիսին հետևակազորի գեներալ Ն. Գ. կոմս Գուդովիչը վրաստանի կառավարչապետ է նշանակվում³⁴¹, իսկ հետևակազորի գեներ-

³³⁸ Յիցիանովը սպանվում է 1806թ. փետրվարի 8-ին (տե՛ս Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, Тифлис 1901, с. 230-231):

³³⁹ Մահմեդական հավատի համաձայն Ահեղ Դատաստանի օրը հողը կարմրելու է շիկացած երկաթի պես:

³⁴⁰ 1220 հ.թ. համապատասխանում է 1805թ.:

րալ Բուլգակովը՝ կովկասյան տարածքների զորահրամանատար։ Կոմսը Թիֆլիս մտնելուն պես պատերազմ է սկսում Օսմանյան Թուրքիայի սուլթանի դեմ և վայելուչ պատրաստություններով ու մեծ զորքով շարժվում դեպի Ախալքալաք։ Գեներալ Բուլգակովը ուղարկվում է հարավային Դաղստան։ Նա շարժվելով դեպի Բաքու (Բաղդուրե) ու Ղուրա³⁴² գրավում է այդ երկրները³⁴³։ Գեներալ-մայոր Գլազենապը նվաճում է Դերքենդը և զորքը վերցրած գնում Կարաբդիա³⁴⁴։ Կոիվներ է մղում ու հաղթանակ տանելով՝ այնտեղի ողջ բնակչությանը հնազանդեցնում է։ Գեներալ Նեսվետանն ուղարկվում է Գյումրիի կողմերը։ Ախալցխայի կառավարիչ Հումշի-գադե Մելիմ փաշան այս մասին իմանալով, սաստիկ ահաբեկված, զորք է ուղարկում Ախալքալաքը պաշտպանելու ու ռուսաց բանակին դիմադրելու։

Ն. Գ. Կոմսը իր քաջ մարտիկների հետ, ոչ մի տեղ կանգ չառնելով, առաջ է ընթանում և ամալա վերջին հասնում Ախալքալաք։ Նրա շրջակա ողջ տարածքը ծածկում է իր հաղթական բանակի վրաններով և չորս կողմից առնում այն պաշարման օղակի մեջ։ Սկսում են սանդուղքներ պատրաստել և մեկ շաբաթ անց արշավույսից երկու ժամ առաջ գրոհում քաղաքը։ Մարտը շարունակվում է մինչև կեսօր, սակայն [ռուսները] ցանկալի հաղթանակին չեն հասնում³⁴⁵։ Մեկ շաբաթ այնտեղ մնալուց հետո Վրաստան են (116ս) վերադառնում։

Երբ Կոմսը Թիֆլիս է մտնում, լսում է, որ Յուսուֆ փաշան, զորքի հրամանատար դառնալով, եկել է Կարս՝ պատերազմելու։ Ուստի 1807/1223թ.³⁴⁶ հունիսի 18-ին մարտի նախապատրաստվելով՝ շարժվում է դեպի Գյումրի։ Արփա-չայի ափին, Գյումրիի մոտ, որն այժմ Ալեքսանդրապոլ է կոչվում, երկու բանակները հանդիպում են։ Գետի երկու կողմերից մարտի են բռնվում և

³⁴¹ 1806թ. հունիսի 2-ի հրամանով գեներալ-ֆելդմարշալ Կոմս Ի. Վ. Գուդովիչը նշանակվում է Կովկասյան Գծի և Վրաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատար (տե՛ս Н. Н. Дыровиш, укр. соч., т. 5, СПб. 1887, с. 16):

³⁴² Ղուրան Պարսկաստանի շահ Մուլեյմանի օրոք դառնում է այնտեղի կառավարիչների ժառանգական *օղթան*, որոնց նստավայրը Խոտադն (Կուպկանն) էր, իսկ 1735թ. վերաշինված Ղուրա քաղաքը։ Բաքուն Սեֆյան Պարսկաստանին միացվելուց հետո մինչև XVIII դարի սկիզբը կառավարում էին շահի նշանակած կառավարիչները, իսկ XVIII դարի երկրորդ կեսում Ֆարսիայի խանի օրոք (1758-1789թթ.) այն իր շրջակա տարածքով միացվում է Ղուրայի խանությանը։

³⁴³ Այդ դեպքերի մանրամասները տե՛ս Н. Н. Дыровиш, укр. соч., т. 5, с. 65-80:

³⁴⁴ Կարաբդիան ընդգրկում է Մալկա և Ուրուխ գետերի միջև ընկած Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերը զբաղեցնող տարածքը։

³⁴⁵ Ախալքալաքի րեբղը ռուսական զորքերը պաշարում են 1807թ. մայիսին, (տե՛ս АКАК, т. 3, д. 942, с. 542):

³⁴⁶ 1223հ.թ. համապատասխանում է 1808/1809թ.:

հրազենով մեղում միմյանց³⁴⁷։ Որոշ ժամանակ անց օսմանյան բանակը պարտվելով՝ սկսում է մահամջել։ Օսմանյան բանակի հարստությունները, ողջ ավարն ու թնդանոթները ընկնում են [ռուսների] ձեռքը։ Դրանից հետո կառավարչապետը Թիֆլիս է վերադառնում։

1808/1224թ.³⁴⁸ ձմռան սառնամանիքին [կոմսը] մեծ պատրաստություններ տեսնելով՝ իր հաղթական դրոշը ուղղում է Երևանի կողմը³⁴⁹։ Նրա առաջին մարտը ղզրաշների զորքի դեմ տեղի է ունենում Ղարաբաքայում, որտեղ նրանց ջախջախում է³⁵⁰։ Այնուհետև [կոմս Գուդովիչը] գալիս է, Երևանի քերդը պաշարում։ Որոշ ժամանակ անց զրոհում է քերդի վրա, սակայն ապարդյուն։ Մեծ թվով զինվորներ են ընկնում մարտի դաշտում։ Վերջիվերջո տեսնելով, որ ի վիճակի չէ Երևանը գրավել, [Գուդովիչը] ձեռնունայն վերադառնում է Թիֆլիս։

ՀԵՏԵԼԱԶՈՐԻ ԳԵՆԵՐԱԼ ՏՈՐՄԱՍՈՎԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ռուսաստանի մշտնջենական պետության կառավարությունը 1809/1225թ.³⁵¹ Վրաստանի կառավարչապետ է նշանակում հեծելազորի գեներալ Տորմասովին³⁵², իսկ կոմս Գուդովիչը Ռուսաստան է կանչվում։ Տորմասովը օսմանցիների հետ հաշտություն է կնքում։ Բայց ղզրաշների հետ հարաբերությունները սրվում են, և (116թ) պատերազմն ու ռազմական գործողությունները՝ շարունակվում։

Այդ շրջանում ղզրաշները նենգորեն քնեցնելով [ռուսների] զգոնությունը՝ 1809/1224թ. Մուհամմադ Ալի Միրզային ուղարկում են Վրաստանի կողմերը։

³⁴⁷ Արփա-չայի ճակատամարտը տեղի է ունենում 1807թ. հունիսի 18-ին, (տե՛ս АКАК, т. 3, д. 957, с. 548)։ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս մահ (Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, д. 364, с. 415-416; д. 382, с. 440)։

³⁴⁸ 1224ի. ք. համապատասխանում է 1809/1810թ.։

³⁴⁹ Կոմս Գուդովիչի Երևանյան արշավանքը սկսվում է 1808թ. սեպտեմբերի վերջին (Присоединение, т. 1, д. 414, с. 465)։ Երևանի քերդը պաշարվում է 1808թ. հոկտեմբերին, (տե՛ս АКАК, т. 3, д. 875, с. 496)։

³⁵⁰ 1808թ. հոկտեմբերի 28-ին գեներալ-մայոր Ներսիսի զորք Ղարաբաքայում հաղթում է Արաս Միրզայի բանակին (Присоединение, т. 1, д. 423, с. 480)։

³⁵¹ 1225 հ. ք. համապատասխանում է 1810թ.։

³⁵² 1809թ. մարտի 5-ի՝ հրամանով հեծելազորի գեներալ Ա. Պ. Տորմասովը նշանակվում է Աստրախանի, Կովկասի ու Վրաստանի մահանգների կառավարչապետ և զորքերի գլխավոր հրամանատար (Н. Н. Дубровин, ук. соч., т. 5, с. 227-228)։

Վերջինս բորչալու ցեղը կողոպտելով՝ նրան մեծ վնասներ է հասցնում ու հարուստ ավար ձեռք բերում³⁵³։ Դրանից հետո, նույն տարվա մեջ, Երևանի կառավարիչ Հուսեյն խան սարդարը (վրաց) արքայորդիների հետ Վրաստանի կողմերն է ուղարկվում Ախալցխայից մինչև Վրաստան ընկած տարածքներում խռովություններ բարձրացնելու ու հանդարտված հուզումները բորբոքելու։

Տորմասովը այս մասին լուրեր ստանալով՝ Շամխորի ճանապարհով գալիս, կանգ է առնում Սադարա կամրջի մոտակայքում։ Գեներալ Պաուլուչիին գեներալ Լիսանսկիի հետ ուղարկում է Ախալցխա՝ Հուսեյն խանի դեմ։ Վերոհիշյալ գեներալները հաղթական զորքով ճանապարհ են ընկնում ու կեսգիշերին, երբ սպանված ղզրաշների համար սզացող երկինքը Արասյանների սև զգեստն էր հագել³⁵⁴, հանկարծակի հարձակվում են ղզրաշ զորքի վրա, կողոպտում ու կոտորում նրա մարտիկներին։ Շատերն են սպանվում, իսկ մնացյալները դժվարությամբ փրկվելով՝ ոտքով ճանապարհ են ընկնում դեպի իրենց երկիրը։ Ճանապարհին էլ օսմանցիների ջոկատներն են նրանց քալանում, և թշվառները, հուսալքված, մերկ ու բոկոտն, քազմաթիվ չարչարանքներով Իրան են հասնում։

Ղզրաշների պետության առաջ ամրոսհար ու պատժից տագնապած Հուսեյն խան սարդարը փախչում է Բյոռ-օղլի ամրոցը³⁵⁵։ Բայց որոշ ժամանակ անց (ղզրաշները) նրան հանգստացնում են և իր նստավայրը վերադարձնում։

Նույն տարվա նոյեմբեր ամսին գեներալ-մայոր իշխան Օրբելյանովը օսմանյան բանակը ջախջախելով՝ գրավում է գեղատեսիլ Փոթի (Բուդի) ամրոցը³⁵⁶։ (117ա) 1810/1225թ. հունվար ամսին այդ ամրոցը դրվում է վերոհիշյալ իշխանի ենթակայության տակ։

Այդ տարվա մեջ ամրոցը Վրաստանը Իմերեթիայի հետ անցնում է Ռուսաստանի պետության գերիշխանության տակ ու դառնում նրա հարկատուն։ 1811/1226թ. կազմվում է Իմերեթիայի կառավարությունը, և այդ շրջանը սկսում է կոչվել Իմերեթիայի շրջան (Իմերետինսկի օբլաստ)։ Նրա շրջկենտրոնն է դառնում Կուրանսկ (Ղուրանսկ) քաղաքը։ Այս միջոցառումներից հետո գեներալ Տորմասովը Վրաստանի կառավարչի պաշտոնը հանձնում է գեներալ-լեյտենանտ մարկիզ Պաուլուչիին, իսկ ինքը Ռուսաստան է վերադառնում։

³⁵³ Մուհամմեդ Ալի Միրզայի զորագնդի Բորչալու մտնելու մասին տե՛ս АКАК, т. 4, д. 1075, с. 695:

³⁵⁴ Արասյան խալիֆաները սև զգեստ էին կրում:

³⁵⁵ Բյոռ օղլի անունն էր կրում Երևանի Մարզի Դարաքենդ Փարչենիսի մահալի Իր-աբադ բերդը, (տե՛ս И. Шонен, ук. соч., с. 282):

³⁵⁶ Փոթի ամրոցը գրավվում է 1809թ. նոյեմբերի 15-ին (Н. Н. Дубровин, т. 5, с. 271):

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵ- ՆԱՆՏ ՄԱՐԿԻՁ ՊԱՌԻԼՈՒՉԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹ- ՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1811/1227թ.³⁵⁷ սեպտեմբեր ամսին Ն. Գ. զենեբալ-լեյտենանտ մարկիզ Պաուլուչին նշանակվելով Վրաստանի կառավարչապետ՝ գալիս է Թիֆլիս³⁵⁸ ու զննապետ Կոտլյարևսկուն ուղարկում Ախալքալաք (Ախաբքալաք): Գնդապետը ղեկտեմբեր ամսին գրոհով նվաճում է այն: Տեղի բնակչությունը հնազանդություն է հայտնում Ռուսաստանի պետությանը:

Գենեբալ-մարկիզը ճանապարհ է ընկնում դեպի Բաքու: Մեծ զորաբանակով ժամանելով Գանձակ՝ ազատ է արձակում Ջավադ խանի բանտարկված ընտանիքին մի քանի ղզրաշ խաների հետ³⁵⁹ և գնում Բաքու³⁶⁰:

Այդ ընթացքում ապստամբում է Կախեթի ու Կիզիբի (Ղասիդ)³⁶¹ բնակչությունը: Գենեբալ-մայոր Սիմոնովիչը իշխան Օրբելյանովի հետ գնում, ճնշում է Կախեթի խռովությունը և բնակչությանը հանդարտեցնում³⁶²:

1812/1228թ.³⁶³ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի բոռ Ջաֆար Ղուլի աղան փախչում է ղզրաշների երկիրը³⁶⁴: Թագաժառանգ Աբաս Միրզան գալիս է Ղորչի կոչված վայրը³⁶⁵ (117թ) ու ոչնչացնում այնտեղ գտնվող [ռուսական] զորագունդը: Այդ դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Քանի որ ինչ-ինչ պատճառներով Մուհամմադ Հասան աղայի որդի Ջաֆար Ղուլի աղան վատ

³⁵⁷ 1227 թ. ք. համապատասխանում է 1812թ.:

³⁵⁸ Գենեբալ-լեյտենանտ Մարկիզ Պաուլուչին ռուսական զորքերի կորպուսի հրամանատար և կառավարչապետ է նշանակվում 1811թ. հուլիսի 6-ին՝ (ԱԿԱԿ, Դ. 5, Է. 1, Ժ. 2, Է. 1):

³⁵⁹ Ջավադ խանի կանանց ու ընտանիքին գերությունից ազատելու Իրան գնալու քույլտվություն տալու մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 5, Խիփու 1873, Ժ. 167, Է. 119, Ժ. 169, Է. 119-120:

³⁶⁰ Մարկիզ Պաուլուչին Բաքվում էր գտնվում 1812թ. փետրվարին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 5, Ժ. 88, Է. 59):

³⁶¹ Ըստ XIX դարի տվյալների, Կախեթին Ջարքիլից բաժանվում էր Արագվի գետով, այն սահմանակցում էր չերքեզների տարածքի, Ավարիայի և Շարքի խանության հետ: Կիզիբը հանդիսանում էր մրա 3 շրջաններից մեկը, որը Կախեթիի մյուս շրջաններից բաժանվում էր Կալահուրի լեռներով (ԱԿԱԿ, Դ. 1, Ժ. 151, Է. 193):

³⁶² Կախեթի ապստամբության մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 5, Ժ. 97, Է. 81, 82:

³⁶³ 1228 թ. ք. համապատասխանում է 1813թ.:

³⁶⁴ Ջաֆար Ղուլի խանի Իրան փախչելու և Մուլթանքուդի ճակատամարտի մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 5, Ժ. 88, Է. 59:

³⁶⁵ Ղորչին Հագարա գետի վտակներից է (Ղ. Ալիջան, Սիսական, էջ 4):

հարաբերությունների մեջ էր իր հորեղբայր Սեդդի Ղուլի խանի հետ, և նրանց միջև մշտական բշխամություն կար, վերջինս զբաղարտում է [Ջաֆար Ղուլի աղային] և նրան Թիֆլիս են կանչում, որպեսզի Ռուսաստան արքային: Նրան տանելու ժամանակ, երբ Թաթարազ գետն էին անցնում, [Ջաֆար Ղուլին] պահակազորի զվսավոր սպային խնդրում է իրեն քույր տալ ձիով այն անցնել, որովհետև զգուշանում է առաջնորդ ջուրը մտնել: Չին հեծնելով՝ մի կերպ այնտեղից փախչում է և իր հալատակների մի մասի հետ հեռանում ղզրաշների երկիրը:

Այդ ժամանակ Արաս Միրզան իր զորքով եկել, կանգ էր առել Արաքսի ափին գտնվող Ասլանդուզ կոչված վայրում: Նույն տարվա ձմռանը [Ջաֆար Ղուլի աղան] քաղաքապետանգ Արաս Միրզային իր զորքի ու բնդամորենների հետ կուլի է հանում Սեդդի Ղուլի խանի դեմ, որը այն ժամանակ գտնվում էր Ղորչի կոչված վայրում և ջանում էր հանդարտեցնել քարաքեմն³⁶⁶ ու մյուս ցեղերին:

Երկու օր ու գիշեր այնտեղ ուժգին մարտեր են տեղի ունենում: Ղզրաշներից շատերն են զոհվում³⁶⁷: Ի վերջո ղզրաշների հետագա կողոպուտի հետևանքարով վախեցնելուց հետո քարաքեմն մահմեդական ցեղերին հաջողվում է զորակայանք բերել: Երբ ցեղերի կամայք մտնում են ռուսական գնդի շարքերը, կարգուկանոնը խախտվում է: Բանակի առջևից բշխամին, իսկ ետևից ցեղերի այրուձին վերոհիշյալ զորագունդը ցարուցրիվ են անում: Մի մասը ստիպված անճանառուր է լինում, շատերը սպանվում են, իսկ Սեդդի Ղուլի խանը այնտեղից փախչելով՝ գալիս է Շուշի ամրոցը: Ջաֆար Ղուլի աղան իր հալատակներից ու ցեղերից շատերին (118) նույն ձմռանն իսկ գաղթեցնում, տանում է ղզրաշների կողմը: Ինքը ևս հեռանում է [Իրան] և այնտեղ մնում մինչև որ մեկ տարի անց հաշտություն է կնքվում, որից հետո կրկին վերադառնում է Ղարաբաղ:

Գեներալ մարկիզը այս դեպքերի մասին լսելով՝ Բաքվից գնում է Շիրվան, Մուսքոուֆի խանի մոտ: Այնտեղ լսում է Ղորչիի միջադեպի մասին ու գալիս Ղարաբաղ: Ժամանում է Շուշի և Ղորչիի դեպքերի համար որոշ անձանց կշտամբում է: Այդ ժամանակ կնոջից նամակ է ստանում, որ հաղորդում էր Կախեթի ու Կիզիքի վրացիների ապստամբության մասին, և նա շտապ ճանապարհ է ընկնում դեպի Թիֆլիս: Չնայած, որ զվսավոր հրամանատարը *դազախ* ցեղի նկատմամբ անվստահություն ուներ, վերջիններս

³⁶⁶ Թուրքմեն բառի հոգնակին է: Թուրքալեզու բուրքմենական ցեղերը սլավոնում էին ղզրաշ ցեղերի քվին (տե՛ս Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 91, 92): Թարաքեմն անունով հայտնի էին Ղարաբաղի տարածքում գտնվող մի քանի բնակավայր (տե՛ս Описание Карабагской провинции, с. 11):

³⁶⁷ 1812թ. փետրվարին Սուրբանդուզ կոչված վայրում ռուսական 500 զինվորներից բաղկացած ջոկատը պարտություն է կրում Արաս Միրզայի 18000-անոց բանակի դեմ ճակատամարտում (В. А. Потто, ук. соч., т. 1, вып. 3, с. 480-481):

նաճապարհին նրան դիմավորում են ու հարգանքով ուղեկցում մինչև Թիֆլիս: [Պառլուչին] մի քանի անգամ արշավում է ապստամբած վրացիների վրա ու կողոպտում նրանց:

Այդ ժամանակ, այսինքն 1812/1228թ., լուրեր են ստացվում ֆրանսիացիների Ռուսաստան ներխուժելու մասին: Գեներալ-մարկիզը կառավարչապետի պաշտոնից ազատվելով՝ Ռուսաստան է կանչվում:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ՌՏԻՇՉԵՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՆՔՎԱԾ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1812/1228թ. փետրվար ամսին գեներալ-լեյտենանտ Ռտիշչևը նշանակվում է Վրաստանի ու Կովկասի կառավարչապետ, և գալով Թիֆլիս³⁶⁸, սկսում է կարգի բերել այնտեղի զորքերը: Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսին գեներալ-մայոր Կոտլյարևսկին, որը հայտնի էր Աղզի-Փարե³⁶⁹ անվամբ, Ամարասից գիշերային գրոհ է ձեռնարկում Ասլանդուզում գտնվող ղզրաշների վրա ու նրանց զորքը ցաքուցքով անում:

Այս դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Վերոհիշյալ գեներալը երեկոյան կողմ իր արյունաբերու զորքի մի զորագնդով, (118թ) դազախ հեծյալների ու դարաբաղցի քաջերի հետ, Ամարասից արշավում է, գիշերը Մուրադ խան Դերաղարդեի³⁷⁰ առաջնորդությամբ ճրագի լույսի տակ անցնում է Արաքսը և հարձակվում Աբաս Միրզայի բանակատեղիի վրա: Արևածագին գրոհի են անցնում Ասլանդուզի վրա³⁷¹ և սկսում գնդակոծել այն հրետանիով: Ղզրաշները քմից վեր են բռնում, և, շփոթահար, իրենց գույքն ու վրանները բողած, փախչում դեպի Ասլանդուզ բլրի վրա գտնվող ամրոցը: Գեներալը զրավում է [դատարկ] բանակատեղին և այնտեղ կանգ առնում: Երկրորդ գիշերը հարձակվում են Ասլանդուզի բերդի վրա: Լուսաբացի մոտերքը ռուս զինվորները

³⁶⁸ Մարկիզ Պառլուչին Ռուսաստան է կանչվում կայսր Ալեքսանդր I-ի 1812թ. փետրվարի 16-ի հրամանով և նրա փոխարեն նշանակվում է գեներալ-լեյտենանտ Ռտիշչևը (AKAK, տ. 5, ժ. 269, շ. 201), որին նրա պաշտոնը հանձնվում է 1812թ. ապրիլից ոչ շուտ, (տե՛ս AKAK, տ. 5, ժ. 40, շ. 23):

³⁶⁹ «Աղզի-փարե» բուրբերեն - «քերանի պատառ»:

³⁷⁰ Դելաղարդեները XVIII-XIX դարերում Ղարաբաղում ու Թալիշում բնակվող բյուրբական ցեղերից էին, որոնք Պարսկաստանի հետ բնամակա՛ն հարաբերությունների մեջ գտնվելով՝ պատերազմների ընթացքում օժանդակում էին ռուսական զորքերին: Նրանք հայտնի էին որպես նշանավոր լուտաններ ու զոդեր, (տե՛ս Обозрение Российских владений, ч. 3, с. 274, 244-245):

³⁷¹ Ասլանդուզի ճակատմարտը տեղի ունենում 1812թ. հոկտեմբերի 19-20-ին (Утверждение, т. 2, с. 463-466; AKAK, т. 5, ժ. 841, с. 683; ժ. 844, с. 689-690):

երկու կողմերից գրոհում են ամրոցի վրա, և որովհետև գիշերը շատ մութ էր, նրանք խմբվում են մի տեղում: Հակառակորդն էլ կարծելով, թե [ռուս] զինվորները ամրոց են մտել, խուճապի է մատնվում: Մինչև լուսաբաց, դպրաշները միմյանց չճանաչելով, իրար են կոտորում, քրում ամրոցը և ցարուցրիվ լինում: Նրանց մեծ մասը ռուսաց զորքի ձեռքն է ընկնում, մի մասն էլ՝ սպանվում: Արաս Սիրգան փախուստի ժամանակ մի փոսի մեջ է ընկնում և որոշ ժամանակ մնում սպանվածների շրջապատում, մինչև որ [պարսից] առաջապահ զորքի հեծյալներից մեկը նրան նկատելով, նժույգ է հասցնում: [Թագաժառանգը] այնտեղից դուրս է գալիս, ձին հեծնում ու փախչում դեպի Թավրիզ:

Գեներալ Կոտլյարսկին հաղթանակով ու մեծ ավարով այնտեղից վերադառնում է Ղարաբաղ: Որոշ ժամանակ այնտեղ մնալով՝ նույն տարվա ձմռանը, այսինքն 1813/1228թ. հունվար ամսին, նորից զորք վերցրած արշավում է դեպի Լենքորան ու Թալիշ³⁷²: Այդ տարվա ձմեռը (119ա) այն աստիճան ցուրտ էր, որ ծովի ողջ ընդարձակ մակերևույթը սառցակալել էր: Գեներալը առանց որևէ երկմտանքի Շուշիից արշավում է Արզևան ամրոցի վրա և թեժ մարտեր մղում³⁷³: Թեև ինչպես սառնամանիքի հետևանքով, այնպես էլ կռիվների ընթացքում [Կոտլյարսկու բանակը] մեծ կորուստներ է ունենում և ինքը՝ գեներալը, մի քանի վերքեր է ստանում, այնուամենայնիվ ամրոցը գրավվում է: Հպատակեցնելով նաև Թալիշի խանի նստավայրը՝ [Կոտլյարսկին] այնտեղից վերադառնում է³⁷⁴:

1813/1229թ. հոկտեմբեր ամսին գեներալ Ռոտիշչևը սկսում է դպրաշների հետ հաշտության բանակցություններ վարել: Իրանի կողմից հաշտության կնքման համար թշնամական տարածք է ժամանում Սիրգա Աբուլ Հասան խանը: Այնտեղ հաշտության բանակցություններ են ընթանում, և կնքվում է Գյուլիստանի պայմանագիրը³⁷⁵, որից հետո խռովառնայգ ու փոքորկված աշխարհը խաղաղվում է:

Որոշ ժամանակ անց գեներալ Ռոտիշչևը պաշտոնաթող է արվում: Նրա փոխարեն կառավարչապետ է նշանակվում Երմոլովը:

³⁷² Թալիշի խանությունը կազմավորվել է XVIII դարի կեսին Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին, նրա մայրաքաղաքն էր Լենքորանը: 1802թ. այն անցնում է Ռուսաստանի հովանավորության տակ, իսկ 1828թ. վերջնականապես միացվում է Ռուսաստանին:

³⁷³ Արզևան ամրոցը, որն ամրացվել էր անգլիացի մասնագետների օգնությամբ, Կոտլյարսկու զորագնդի կողմից գրավվում է 1812թ. դեկտեմբերի 22-ին (Утверждение, т. 2, с. 479-480):

³⁷⁴ Լենքորանը գրավվում է 1813թ. հունվարի 1-ին, (Утверждение, т. 2, с. 487; АКАК, т. 5, д. 853, с. 699):

³⁷⁵ Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը կնքվում է 1813թ. հոկտեմբերի 1-ին (АКАК, т. 5, д. 877, 734):

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ ԵՐՄՈԼՈՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱ- ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՂԶԼԲԱՇՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽԱՂԱՂ ՀԱՐԱ- ԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1816/1231թ. հոկտեմբեր ամսին Ն. Գ. զեմերալ-լեյտենանտ Երմոլովը նշանակվելով Վրաստանի ու Կովկասի կառավարչապետ՝ Թիֆլիս է գալիս³⁷⁶։ Այնտեղի գործերը կարգավորելուց հետո 1817/1232թ. ապրիլ ամսին որոշ նախապատրաստություններից հետո իր մի քանի անվանի զեմերալների հետ գնում է Սուլթանին³⁷⁷։ Այնտեղ Ֆարսիայի շահի ու ղզրաշ բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ հանդիպումներ է ունենում։ Թեև կայսեր կամքով Ռտիշչևի կնքած հաշտությամբ Կապան լեռն էր նշված որպես [երկու երկրների] սահմանագիծ, սակայն Երմոլովը նպատակահարմար է գտնում այդ սահմանագիծը դարձնել Արաքսը³⁷⁸։ Այնուհետև վերադառնում է ու (119թ) ձեռնամուխ լինում իրեն ենթակա տարածքներում կարգուկանոն հաստատելու և նոր կանոններին համապատասխան նրանց կառավարումը կազմակերպելու գործին։ Որոշ տեղերում անհրաժեշտության դեպքում նոր օրենքներ է մտցնում։

Այդ ընթացքում Ղարաբաղի ու Շիրվանի խաները փախչում են ղզրաշների մոտ։ Առաջինը, 1822/1236թ.³⁷⁹, հեռանում է Մուսրոուֆի խանը, այնուհետև, 1823/1238թ.³⁸⁰ Մեհդի Ղուլի խանը։ Շաքիի խանն էլ նույն տարվա մեջ

³⁷⁶ Հետևակազորի զեմերալ-լեյտենանտ Ա. Պ. Երմոլովը Թիֆլիս է գալիս 1816թ. հոկտեմբերի 10-ին, տե՛ս AKAK, տ. 6, գ. 1, c. II:

³⁷⁷ Սուլթանինն գտնվում է Ջենջուանից 30 մղոն դեպի հարավ-արևելք։ Այն Ղաջար տիրակալների սիրելի ձմեռային հանգստավայրն էր մինչև XIX կեսերը (History of Persia under Qajar Rule, Translated from Persian of Hasan-e Fasa'is Farsnama-ye Naseri, by Herbert Busse. New York-London 1972, p. 15): Այն հիմնվել է մոնղոլ տիրակալ Մուհամմադ Խոդաբանդայի (1304-1316) կողմից և Իլխանական Պարսկաստանի մայրաքաղաքն էր (History of Persia, by Sir Percy Sykes, London 1921, Vol. 2, p. 115):

³⁷⁸ Այն, որ ուսական կայսրը հակված էր զիջումների գնալ, հաստատում են նաև ռուսական պատմագիրները (B. A. Пятто, ук. соч., т. 2, выт. I, СПб 1887, с. 29): Միայն Երմոլովի վճռականությամբ է բացատրվում սահմանների անվիտիոյ մնալը (Утверждение, т. 4, գ. 1, с. 7):

³⁷⁹ 1236 հ. թ. համապատասխանում է 1820/1821թ.։ Շիրվանի Մուսրոուֆի խանը Պարսկաստան է փախչում 1820թ. օգոստոսի 19-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 6, գ. 1, д. 1212, с. 810):

³⁸⁰ 1238 հ. թ. համապատասխանում է 1822/1823թ.։ Ղարաբաղի Մեհդի Ղուլի խանը Իրան է փախչում 1822թ. մայիսի 21-ին, (տե՛ս AKAK, տ. 6, գ. 1, д. 1293, с. 848):

վախճանվում է³⁸¹, և այս երեք խանութայինները Ռուսաստանի պետության կազմի մեջ են մտնում: Ն. Գ. Երմոլովը այս տեղերում պետական հաստատություններ է հիմնում ու պարետներ նշանակում: Նրանց բոլորի կառավարումը հանձնում է մահմեդական գավառների ու Թալիշի խանության կառավարիչ-մահանգապետին (օկրոժնոյ նաչալնիկ), որի նստավայրն էր Շուշին: Եվ այդպիսով այնտեղի կառավարումը կազմակերպում է իր մտածած օրենքներին համապատասխան:

1818/1234թ. հավաքում է բոլոր քնազավառների մասնագետներին ու նրանց գրանցում: 1819/1235թ. Ն. Գ. Երմոլովը գնում է Դաղստան և այնտեղ ուժգին մարտեր մղելով հաղթանակներ տանում: Մի քանի տարի անընդմեջ այնտեղ պատերազմում է, որի մասին հանգամանորեն շարադրված է այնտեղի դեպքերի պատմությանը նվիրված մյուս գրքում:

Շիրվանի ու Ղարաբաղի խաների փախուստից հետո Կազիկումուխի³⁸² կառավարիչ Մուրխայ խանը իր որդի Նուհ խանի ու բոռան՝ Մուհամմադ խանի հետ 1823/1237թ.³⁸³ Դաղստանից փախչում, գնում է ղզրաշների կողմը³⁸⁴:

Քանի որ այս մի քանի տարիների ընթացքում նրանց (ռուսների) ու ղզրաշների միջև խաղաղություն էր տիրում և կողմերից ոչ մեկը թշնամական քայլերի չէր դիմում, Ն. Գ. Երմոլովը երկիրը քարեկարգում է ու այնտեղ կարգուկանոն հաստատում:

Գեներալ-մայոր իշխան Մադաթովը մահմեդական գավառների (Ղարաբաղի, Շաքիի ու Շիրվանի) ու Թալիշի խանության մահանգապետն էր: Նրա քաջության ու խիզախության համբավը ամենուր տարածվել էր: (120ա) [Իրանի ու Ռուսաստանի] միջև բարիդրացիական հարաբերություններ էին հաստատվել, նրա [Մադաթովի] ու ղզրաշների պետության ղեկավարների

³⁸¹ Շաքիի Իսմայիլ խանը մահանում է 1819թ. հուլիսի 24-ին, (տե՛ս AKAK, Դ. 6, Կ. 1, ձ. 1096, c. 738):

³⁸² Կազիկումուխի խանությունը XIX դարում ընդգրկում էր Կոչսու գետի ակումքների միջև ընկած տարածքը: Ավանդության համաձայն, այնտեղ քնակվող լաքերը դիմադրություն ցույց չեն տալիս իրենց երկիրը՝ Կումուխ, ներխուժած արաբներին և ընդունելով մահմեդական կրոնը, իրենք ևս միանում այլ ցեղերին՝ մահմեդականացնելու համար արաբների մղած պայքարին: Այդ պատճառով ստանում են Ղազի (հավատի համար պայքարող) անվանումը: (տե՛ս B. A. Пятто, укр. соч., т. 2, вып., с. 153):

³⁸³ 1237հ. թ. համապատասխանում է 1821/1822թ.:

³⁸⁴ Ռուս պատմագիր Պոտտոն այս առթիվ նշում է, որ «ռուսական հետախույզ քաղաքագետները վաղուց արդեն գիտակցում էին, որ Անդրկովկասում ռուսների իրական տիրապետության և երկրամասի միավորման համար անհրաժեշտ է վերացնել նախ և առաջ խանությունների ինքնուրույնությունը և դարձնել դրանք ռուսական գավառներ», ռուսի խաների փախուստը ռուսական միջամտության հետևանքն էր (B. A. Пятто, укр. соч., т. 2, вып. 4, СПб. 1888, с. 669):

միջև մամակագրական կապ կար, և բարեկամությունը երկու երկրների միջև օրեցօր ամրապնդվում էր:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴԱԹՈՎԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԱՐԱՍ ՄԻՐԶԱՅԻ ՀԵՏ

Ն. Գ. գեներալ Մադարովը խիստ հավակնոտ ու հպարտ մարդ էր: Բացի իր վերադասից մյուս բոլոր իշխանավորների հետ իրեն պահում էր ինչպես հավասարը հավասարի պես:

Այդ ժամե թագաժառանգը գալիս է Արաքսի ափը ու կանգ առնում Մուղանի հարթավայրում՝ այնտեղ որսորդությամբ զբաղվելու և զբոսնելու համար: Այդ պատճառով գեներալ Մադարովը իր երկրի կառավարության թույլտվությամբ ցանկություն է հայտնում հանդիպելու արքայորդու հետ: Իրեն ենթակա խանություններից մի քանի խանների ու անվանի քեկերի, կազակ-հեծյալների և այլոց հետ գնում է Արաքսի մյուս ափը՝ Խոդա-Աֆերիմի մոտակայքում Արաս Միրզայի հետ տեսակցելու³⁸⁵: Արքայորդին մեծ պատվով է ընդունում Մադարովին ու քեկերին: Գեներալը արքայորդուն խնդրում է բույլ տալ նրա բանակում ռուսական ձևով հրավառություն ու տոնախմբություն կազմակերպել: Այնուհետև, թագաժառանգի թույլտվությամբ, լավ նախապատրաստվելով մի այնպիսի հրավառություն է կազմակերպում, որ բանակի ձիերի մեծ մասը, սանձերը կտրած, մետվում են ճամբարի տարբեր կողմերը: Այնպես, որ շատերը մինչև առավոտ չեն կարողանում իրենց ձիերը գտնել: Դժբախտաբար հիացած էին այդ հրավառությամբ:

Մի անգամ թագաժառանգի հետ զրույցի ընթացքում գեներալն ասում է. «Դուք պետք է Գեդարքունիքից (Գյորչա) ու Սադարաքից հրաժարվեք³⁸⁶: Դրանք մեզ տվեք, որպեսզի Թիֆլիսի ու Վրաստանի ցեղերը իրենց հոտերի ամառանոցային արոտավայրերի համար (120ր) տարածքներ ունենան»:

Թագաժառանգին (նրա) հանդգնությունն ու անկիրք վարմունքը ապշեցնում ու զայրացնում է: Հաջորդ օրը, երբ գեներալի քեռի Պետրոս քեկ Մադարովը ներկայանում է արքայորդուն, վերջինս զանգատվում է, քե. «Այս Ձեր քրոջորդին շատ գոռոզ ու անմիտ մարդ է, բոլորովին իր չափը չի ճանաչում: Նա ընդամենը մի գեներալ է, որպիսիք Ռուսաստանի թագավորը հազարներով ունի, բայց (նրանցից) ոչ մեկը չէր համարձակվի ինքնագլուխ կերպով մման հարցեր շոշափել: Հատկապես վայել չէ նրան մման հարցեր բարձ-

³⁸⁵ Գ. Վ. Մադարովի և Արաս Միրզայի Ղարադաղում հանդիպման արդյունքների մասին, (տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, Тифлис 1875, д. 504, с. 272):

³⁸⁶ Գեդարքունիքի ու Սադարաքի վիճելի տարածքների մասին տե՛ս Кавказский сборник, т. 21, Тифлис 1900, с. 1-2, 12, 14-42.

երկու պետությունների միջև տարածայնություններ ու վեճեր էին ծագել: Կողմերից ոչ մեկը զիջումների չէր գնում և հարմար առիթի էր սպասում [այդ հարցը զենքի ուժով լուծելու համար]:

Երրորդ [պատճառն այն էր], որ այդ տարիներին լուրեր էին պտտվում Դաղստանի կողմերում Ղազի Մուլլայի³⁸⁸ բարձրացրած խռովությունների մասին: Նա *ղազավարի* ու *ջիհադի* կոչեր էր անում, այդ ուղղությամբ բուռն գործունեություն էր ծավալել՝ հրահրելով Դաղստանի բնակչությանը ռուսների դեմ պատերազմի՝ ի վնաս իրենց իսկ շահերի: Երկրի *մուլլաները* և *մոջթե-հիդները* կոչվ բորբոքելու ցանկությամբ տարված, զորքեր ու ուղերձներ են հղում *ջիհադի* ու *ղազավարի* մասին (121թ) և իրենց պերճախոսությամբ գրգռում բնակչությանը ռուսների դեմ:

Անգամ պալատական *մոջթեհիդ* Աղա Սեիդ Ալին մի գրություն է հանձնում Ֆաթհալի շահին՝ հայտնելով, որ՝ «Ռուսների դեմ մղվող պատերազմը ևս *ղազավար* է: Երազումս ինձ հայտնվել է, որ այսինչ ամսին դուք հաղթանակներ եք տանելու: Այնպես, որ եթե այդ ժամանակ Ձեր քանակը ռուսների դեմ կռվի ելնի, հաղթելու է»³⁸⁹:

Ժողովրդի մեջ ասեկոսեներ են տարածվում, թե Աղան իբր ասել է. «Ես ռուսների բնդանոթի արկը ձեռքովս կվերցնեմ ու նրանց վրա կնետնեմ»:

Այդ ժամանակվա մարդկանց էլ միայն այդպիսի խոսքերի էին պետք, հատկապես Իրանի ժողովրդին, որը հրաշքներին հեշտ էր հավատում:

Չորրորդ [պատճառն այն էր], որ մի քանի տարի էր, ինչ Իրան էր հեռացել Վրաստանի վախժության ժառանգորդ Ալեքսանդր Միրզան, որ այնտեղ պատվավոր վալի էր համարվում: Ռուսաստանից Իրան էին հեռացել նաև [Անդրկովկասի] խաների մի մասը, ինչպես Շիրվանի Մուսրոուֆի խանը, Ղարաբաղի Սեիդի Ղուլի խանը, Գանձակի Օղուրլու խան Զիադօղլին և Շաքիի Սեյիմ խանի որդիները, որոնք մշտապես հարմար առիթի էին սպա-

---

Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 374; АКАК, т. 6, ч. 2, д. 341, с. 178):

³⁸⁸ Ղազի Մուլլան 1823թ. ռուսական իշխանությունների դեմ Դաղստանում կրոնական պատերազմ քարոզող ուսմունքի սկզբնավորողներից էր, ավելի մանրամասն այս մասին տե՛ս Кавказский сборник, т. 23, Тифлис, 1902, Историческая Записка о начале и развитии духовного учения о нравственном элементе человека в Дагестане, с. 1-73:

³⁸⁹ Մահմեդականների դեքը պատերազմի հրահրման մեջ մեծ էր, քանի որ 1826թ. լուրջ քայլեր են կատարվում նրանց կողմից այդ ուղղությամբ: Պարսիկ պատմագրի վկայությամբ. «1826թ. մայիսին Աղա Սեիդ Մուհամմադը նամակներ է հղում Անդրկովկասի մոջթեհիդներին՝ կոչ անելով նրանց ելնել «Սրբազան» պատերազմի ընդդեմ ռուսների: «Սրբազան» պատերազմի համար պարսկական արքունիքը տրամադրում է 300000 բուման փող» (History of Persia under Qajar Rule, p. 174):

սում, որպեսզի իրենց երկրները վերադառնան ու վերականգնեն իրենց իշխանությունները:

Այս հանգամանքներից ելնելով՝ Ֆաթիալի շահը 1826/1242թ. իր որդի Թափաթաթանգ Աբաս Միրզային Թեհրան է կանչում և (122ա) ուղարկում ռուսների դեմ պատերազմելու: Աբաս Միրզան էլ, հոր հրամանին համապատասխան, Թեհրանից Ատրպատական է վերադառնում, սկսում զորք հավաքել ու կռվի նախապատրաստվել:

Այդ ընթացքում վախճանվում է Ն. Մ. կայսր Ալեքսանդր Պավլովիչը: Այս հանգամանքը ևս նպաստում է խաղաղության խաթարմանն ու կռվի բռնկմանը:

Թափաթաթանգ Աբաս Միրզան այս առթիվ իր պալատականների ու բանիմաց իշխանավորների հետ խորհրդակցություն է անցկացնում: Որոշ իմաստուն իշխանավորներ հետադարձ են օգտակար չեն համարում ռուսների դեմ պատերազմը պետության համար: Նրանք ջանում են այնպես անել, որպեսզի շահը հրաժարվի պատերազմելու իր ցանկությունից: Այդ նպատակով քարծրաստիճան իշխանավորներից ու անվանի խաններից իր պերճախոսությամբ հայտնի *սանդուղդար* Հեյդար Ալի խանին փող բերելու ու որոշ այլ պատրաստություններ տեսնելու պատրվակով Թեհրան են ուղարկում, որպեսզի Շահին ներկայանա ու նրան որևէ կերպ համոզի իր մտադրությունից հրաժարվել: Հեյդար Ալի խանը գալով Թեհրան՝ ներկայանում է շահին: Երբ զրույցի ընթացքում շահը նրան հարցնում է զորքի վիճակի մասին, վերջինս պատասխանում է. «Տիեզերքի կենտրոնի»³⁹⁰ հրամանով Թափաթաթանգը զորք է հավաքում ու ռազմական պատրաստություններ տեսնում ռուսների դեմ պատերազմելու համար: Եռանդագին ջանք է քափում շահի հրամանները (ճշտորեն) կատարել: (122բ) Քանի որ, Փառք Աստոն, Չեր խոնարհ ծառան եմ, որը եթե մի քան գիտի ու քաջանում է, դավաճանություն է գործում, ուստի եթե Տիեզերքի կենտրոնը քույլ կտա, մի քանի քան կասեմ»:

Այնուհետև շահի քույլտվությամբ ասում է. «Թեև այժմ շահի հաղթական զորքին ոչ ոք չի կարող դիմադրել, և այն որ կողմ էլ իր երեսը դարձնի, հաղթանակը նրանը կլինի: Սակայն ռուսների հետ բարեկամական կապերի խզումն ու նրանց դեմ պատերազմը այժմ ոչ մի լավ քան չի խոստանում և մեր պետության շահերից չի բխում: Ծէ՞ որ Ռուսաստանը հիմ պետություն է, պատերազմում՝ կոշտ, իսկ խաղաղության դեպքում՝ մեղմ: Ոչ մեկին հավատի համար չի նեղում ու ճնշում: Դեռևս ոչ մի քննամական քայլ չի կատարել ու խաղաղության խզման համար ոչ մի առիթ չի տվել: Նամանավանդ, որ կայսրն էլ վախճանվել է, ու նոր կայսր է գահ բարձրացել: Հետևե՛ք նրա գործերին ու պահվածքին: Դրանից հետո միայն համապատասխան քայլեր

³⁹⁰ Շահին մեծարելու համար տրվող իմանիշներից է:

ձեռնարկենք: Եթե այժմ բնամակա՛ն քայլեր ձեռնարկենք, ժողովուրդը դրանք դաժան ու փոքրոգի կհամարի, որը հաճելի չի լինի շահին»:

Այդ պահին Ֆաթիալի շահը, սաստիկ բարկացած, հրամայում է իր մանկահասակ որդուն՝ Մուշեղի խանին, որը մշտապես, գոհարազարդ սուրը կապած, նրա մոտ կանգնած էր. «Գլխատի՛ր Հեյդար Ալի խանին, (123ա) որովհետև նա դավաճան է, և շահին հակառակ է մտածում»...

Երբ Մուշեղի խանը պատրաստվում է նրան [Հեյդար Ալիին] գլխատել, շահը լինելով սաստիկ փողասեր, կարգադրում է . «Հեյդար Ալի խան, արյանդ գինը վճարի՛ր և կենդանի կմնաս»:

Վերջինս անմիջապես տալիս է այն հարյուր *աշրաֆի բաջադիները*, որոնք իմանալով շահի բնավորությունը, նախօրոք վերցրել էր իր հետ և փրկվում է: Դրանից հետո սկսում է շահի կամքին համապատասխան խոսել և հաստատել նրա մտքերի անսխալականությունը:

Շահի կամքով ու հրամանով բազաժառանգ Աբաս Միրզային նորից հանձնարարվում է հետևակային ու հեծյալ զնդերից բաղկացած և թնդանդր-ներով համալրված մի բանակ նախապատրաստել Ղարաբաղ ներխուժելու ու ռուսների դեմ կռվի ելնելու համար: Այդ հրամանի մեջ շեշտվում է. «Բավական է, ինչ խաբվեցինք: Հանգստի ու անգործության այդ ժամանակամիջոցում կարող էինք շատ տարածքներ նվաճել ու հասնել մինչև Կովկասյան սահմանները»...

[ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ] ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ատրպատականի կանոնավոր հետևակազորը, որը գտնվում էր բազաժառանգ Աբաս Միրզայի ենթակայության տակ, կրում էր *սարբազ* անվանումը, իսկ շահին ենթակա Արաղի կանոնավոր հետևակազորը՝ *ջանբազ* անվանումը:

(123բ) Այսպես, Հեյդար Ալի խանի Թեհրանից վերադառնալուց ու [շահի] միանշանակ հրամանը բերելուց հետո, Աբաս Միրզան բանակում զորատես է անցկացնում և պատերազմի պատրաստությունները ավարտելով՝ մի բանի կողմերից զորք ուղարկում դեպի կովկասյան երկրները:

Ինքը՝ Աբաս Միրզան, Ատրպատականի հեծելազորայինների ու *սարբազների* 60000-անոց մի զորագումը ու 30 թնդանդր վերցրած, Ղարաբաղի

Գոլամբար³⁹¹ ու Մոշրամբար *յալլաղների* ճանապարհով շարժվում է դեպի Ղարաբաղ³⁹²:

Խոյի, Սալմաստի [Սալմաս] ու Ուրմիայի [Ուրումի] աֆշար հեծելազորայինների ու հետևակայինների մի զորագունդ՝ Ամիր խան սարդարի ու Ղարաբաղի Մեհդի Ղուլի խանի գլխավորությամբ, Նախիջևանի ու Սիսիան լեռան ճանապարհով շարժվում է դեպի Շուշի բերդը:

Մեկ այլ զորագունդ էլ, որ բաղկացած էր Արաղի զորքից ու չահարդուի³⁹³ հեծյալներից, դրվելով ծագումով դաջար ազնվական Իրահիմ խան սարդարի ու Շիրվանի Մուսթուֆի խանի ենթակայության տակ, ուղարկվում է Շիրվանի կողմերը:

Երևանի Հուսեյն խան սարդարը իր Սարու Ասլան³⁹⁴ անունով հայտնի եղբոր՝ Հասան խանի ու Վրաստանի արքայորդի Ալեքսանդր Միրզայի հետ ուղարկվում է Թիֆլիսի կողմերը՝ Փամբակի ու Շորագլայի միջով և Ղարաքիլիսայում ընդհարվում իշխան Սևադզամիծեի (Մեհիզե միրզա) հետ:

Նմանապես Թալիշի Միր Հասան խանը զորքով գնում է դեպի Լենքորան ու Արզևան, Շարիի Սելիմ խանի որդի Հուսեյն խանը իր եղբոր՝ Հաջի խանի հետ բռնում է Նուխիի ճամփան, իսկ Օղուրլու խան Ջիադողլին շարժվում է դեպի Գանձակ: Եվ յուրաքանչյուրը՝ 10-15000-անոց զորքով, կռվի դրոշը վեր պարզած, պատերազմի է ելնում՝ այն տարածքները գրավելու:

Զմայած [այս մասին] լուրերի արագ տարածմանը, (124ա) Ռուսաստանի կառավարությունը չէր հավատում, որ ղզրաշները, խախտելով հաշտության պայմանագիրը, պատերազմի կեկենն: Այդ ժամանակ բարեկամական խաղաղ հարաբերությունները ամրապնդելու նպատակով իր քարգմանիչ Շահամիր խան Բեգլարովի³⁹⁵ հետ Թեհրան էր ուղարկվել պատվարժան դեսպան իշխան Մեհշիկովը (Մեշիկով)³⁹⁶, որպեսզի Ֆարսիայի շահին հա-

³⁹¹ Գոլամբար- գտնվում է Վարզեղան քնակավայրից 9000 գյազ (= 9կմ) և Թավրիզից՝ 10000 գյազ (= 10կմ) հեռու դեպի Ահար տանող ճանապարհի վրա (տե՛ս ۲۲ جلد علی اکبر دهخدا لغتنامه جلد ۱):

³⁹² Տե՛ս նաև, Уквержданье, т. 4, ч. 1, с. 100.

³⁹³ Չահարդուի - Մարաղայի շրջանի 4 գյուղական գավառամասերից մեկն է, որը գտնվում է այդ շրջանի հարավ-արևելյան մասում, (տե՛ս ۲۲ جلد علی اکبر دهخدا لغتنامه جلد ۱): Հավանաբար այդ տեղանունը ծագել է նույնանուն քրդական ցեղից, որը բնակվում է Իրանական Քրդստանում (տե՛ս Ն. Խ. Մախմուտով, նշվ. աշխ., էջ 47):

³⁹⁴ «Սարու Ասլան» բուրբերեն «շեկ առյուծ»:

³⁹⁵ Ռուսական բանակի ենթասպա Շահամիր խան Բեգլարովը իր ժամանակի հմուտ քարգմանիչներից էր, որի քարգմանությամբ էին հաճախ անցկացվում ռուս-պարսկական բանակցությունները, (տե՛ս Кавказский сборник, т. 22, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, Тифлис 1901, с. 28):

³⁹⁶ Кавказский сборник, т. 22, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, с. 51-52.

դորդեր [Ռուսաստանի] նոր տիրակալի գահ բարձրանալու լուրը, և նրան հանձնել կայսեր կողմից որպես նվեր ուղարկված բյուրեղյա գահը: Հասնելով Ռուսաստան³⁹⁷, անվանի դեսպանը տեսնում է ահռելի բանակը, բայց այնս չի կարողանում լուր ուղարկել Ռուսաստանի իշխանություններին³⁹⁸:

Դեսպանի առաքումը ավելի է նպաստում Ռուսաստանի անհոգությանը: Յուրաքանչյուրը հանգիստ իր գործով էր զբաղված և որևէ ռազմական պատրաստություն չէր տեսնվում:

Դեսպանը առանց որևէ հստակ պատասխան ստանալու կալանքի տակ է առնվում:

Սկզբում, Ամիր խան սարդարը Մեհդի Դուլի խանի հետ խոչից մտնում է Նախիջևան և կանգ առնում Արաքսի ափին³⁹⁹: Միասին խորհրդակցելով՝ այն կարծիքին են հանգում, որ եթե հրամանի համաձայն իրենց զորքով սրընթաց արշավեն Շուշի քերդի վրա, հնարավոր է, որ Մեհդի Դուլի խանի [նախկին] հպատակները դարպասները բաց չանեն և [խանին] չմիանան: Այդ դեպքում իրենց ձեռնարկումը կծախտողի ու զորքը ցաքուցրիվ կլինի: [Նրանք] նպատակահարմար են գտնում Աբաս Միրզային նամակ գրել (124ր) և խնդրել, որպեսզի վերջինս երկու զորագունդ ու երկու քնդանոր ևս իրենց տրամադրի և իրենք կարողանան անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանվել:

Աբաս Միրզան նրանց հետևյալ պատասխանն է գրում. «Ձեզ զինվոր ու իրետանի տրամադրել չեմ կարող: Ղարաբաղի բեկերն էլ ինձ գրել են, որ զորքի տեղ հասնելուն պես, իրենք [Շուշիի] խալիֆելու դարպասը բաց կանեն ու մեր պետությանը կհպատակվեն: Ձեզ կարգադրվում է Նախիջևանից Միսիան լեռան կողմով առանց հապաղելու ուղիղ դեսպի Շուշի արշավել, քանի որ, նրանք մեզ ծառայելու պատրաստ, զորքի գալստյանն են սպասում: Եթե ձեզ հետ սարքազ ու քնդանորներ տանք, արագ ընթանալ չեք կարողանա: Բացի այդ, իրետանին լեռներով տանելը խիստ դժվար է: Ռուսաց զորքի դեմ ես եմ կռվելու, և եթե սարքազ հետևակագործ ու իրետանին ձեզ տամ, հաղթել չեմ կարողանա: Սարդալ, մեծ գործ ենք սկսել: Քանի որ առջևում կրակի ծովներ են փոթորկվում, պետք է զարկենք ու առաջ շարժվենք: Եթե առաջինը հարվածենք, երկար տարիներ հանգիստ ենք վայելելու, այլապես տառապանքներից չենք ազատվի... Ալլահի օգնությամբ ու շահի հավերժական բախտով ինձ զարթի օրը կանցնենք խոդա-Աֆերիների կամուրջը և կանգ կառնենք Ջերրայիի այգիներում: Ուրբաթ օրը կմտնենք Ամա-

³⁹⁷ Ռուսանը Ատրպատականի հնագույն քաղաքներից է:

³⁹⁸ Մեհմեդուլի դեսպանությունը խոդա-Աֆերիների կամրջի մոտ է հասնում 1826թ. մայիսի 23-ին, (տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, д. 620, с. 344):

րաս, շարքա օրն էլ գրոհելով Ավետարանոցում (125ա) գտնվող ռուսական գորքի վրա՝ կովի կրոնականն ու մեկ օրում կլուծենք թե՛ ամբողջի, թե՛ նրա կա-
յազորի հարցերը»:

Հիշյալ խաները, որոնք բազմիցս ակամատես էին եղել ռուսների կոիվնե-
րին, ծանոթանալով մամակի բովանդակությանը, զորք ստանալու հույսերը
կորցնում են ու վշտանում Աբաս Միրզայի այս մտքերից:

Լուրեր են ստացվում մաս, որ իրենց քաջությամբ հայտնի եզերների⁴⁰⁰ մի
զորագունդ հրետանիով գտնվում է իրենց ճանապարհին ընկած անառիկ
Գորիս գյուղում, որպեսզի պաշտպանի Կապանն ու Չանգեզուրը: Այդ պատ-
ճառով Ամիր խան սարդարն ու Մեհդի Դուլի խանը, Աբաս Միրզայի հրամա-
նին հակառակ, դանդաղ ու անշտապ են շարժվում: Նախիջևանից մինչև Սի-
սիանի Սարկողովը (Սարքողուկ)⁴⁰¹ կոչված վայրն ընկած մեկ օրյա ճանա-
պարհը անցնում են երեք-չորս օրում⁴⁰²: Այնտեղ խմանում են, որ գերի են ըն-
կել հիսուն ռուս զինվորներ, որոնք Բազար-չայի ափն էին եկել ձուկ որսալու
ու լողանալու: Այս նորությունը նրանց փորք-ինչ ոգևորում է, և նրանք սկսում
են ավելի համարձակ առաջ ընթանալ: Սարն անցնում են և կանգ առնում
Բազար-չայ գետի ափին գտնվող Ղարաքիլիսա⁴⁰³ գյուղում: Այդ գիշեր ռուս-
ներին դավաճանած ու ղզբաշների կողմն անցած Ղարաբաղի Հաջի Աղա-
լար բեկի կողմից մարդ է գալիս՝ լուր քերելով, թե՛ Գորիսի ռուսները մայրա-
մուտին գյուղից դուրս են եկել և անհայտ ուղղությամբ հեռացել: Ղզբաշների
բանակը խուճապի է մատնվում և նույն գիշերն իսկ գնում դեպի մոտակա յ-
քում գտնվող Փարսանգի բլուրը: Այնտեղ ամրանում են ու տագնապած կովի
են մախապատրաստվում, մինչև որ առավոտյան մեկ այլ լուր է ստացվում,
թե ռուսները դեպի Շուշի են շարժվում, (125բ) որպեսզի իրենց զորքին միա-

³⁹⁹ Ղարաբաղ ներխուժած պարսկական զորքերի շարժման այս երկու ուղղու-
թյունների մասին են վկայում մաս ռուսական աղբյուրների փաստագրական նյու-
րերը (Кавказский сборник, т. 22, Описание вторжения персиян в Грузию, с. 132):

⁴⁰⁰ Եզերների բերև հետևակազորային լեյք-գվարդիայի գունդը կազմվել է 1796թ.
լեյք-գվարդիայի սեմյոնովյան, իզմայլովյան գնդերից և գառլինայի եզերական
գնդից (Энциклопедический словарь, изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, СПб.
1893, т. XI⁴, с. 511):

⁴⁰¹ Սարկողովը բնակավայրն է, որը ըստ Ալիշանի գտնվում էր «ընդ մեջ Մոզն և
մեծի Զորոյն եղեգեսաց» ընկած Գայլեժոր հովտում. (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական,
էջ 129):

⁴⁰² Պարսկական առաջին ջոկատները մի քանի տեղերից անցնում են ռուսական
սահմանները 1826թ. հուլիսի 15-ին, (տե՛ս Н. Н. Дубровский, ук. соч., т. 6, СПб.
1888, с. 617-623):

⁴⁰³ Ղարաքիլիսա - չպետք է այն չփոքել Երևանի խանության հյուսիսային
հատվածում գտնվող Ղարաքիլիսայի հետ: Այս Ղարաքիլիսան Տաթևի
վանքապատկան բնակավայրերից էր, գտնվում է Սյունիքի Ծղուկ գավառում,
Բոճակոթի մոտակայքում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 243):

ման: Ամիր խան սարդարը իր եղբորորդի Մուհամմադ Ջաման խանին այդ գիշերն իսկ հազար հեծյալների հետ ուղարկում է ռուսների հետևից, մինչև որ ինքը Մեհդի Ղուլի խանի հետ առավոտյան նրանց կհասնի:

Մուհամմադ Ջաման խանը լինելով գինեմուլ՝ մարտը մի կողմ դրած, մարդ է ուղարկում իր գինիներով նշանավոր մոտակա Շնհեր⁴⁰⁴ գյուղը, գինի բերել տալիս և այնտեղ գինարբուք է կազմակերպում:

Հաջի Աղալարը այդ ժամանակ լուրեր է ուղարկում թագաժառանգ Արաս Միրզային, որը իր բանակով կանգ էր առել Խոդա-Աֆերիմի մոտակայքում: Այնտեղից Ղարա-Աղալի⁴⁰⁵ ճանապարհով [ռուսների դեմ] է ուղարկվում Քազեմ խան *դուլլար աղասին դոլամ-ե թոֆանգչիների* մի ջոկատով ու երկու քնդանոթներով, որը Հազարի գետի մոտակայքում հասնում է ռուսաց զորքին: [Գլբաշևները]՝ տարբեր կողմերից սաստիկ ուժգնությամբ գրոհի են անցնում. մի կողմից ղզբաշևների զորքը, մյուսից՝ հաջի սամլու քրդերն ու բյուրքական ցեղերը, մեկ այլ կողմից բարկ արևն ու ոլորապտույտ արահետները [ռուսներին] թույլ չեն տալիս ամրոց հասնել: [Ռուսական] զորագունդը ջրին չհասած ցաքուցքիվ է լինում: Ոմանք սպանվում են, ոմանք՝ գերի ընկնում, ոմանք էլ, ամտառները փախչելով, մոտակա գյուղերի հայերի օգնությամբ փրկվում⁴⁰⁶:

Արաս Միրզան լսելով այս ուրախալի լուրը՝ բանակը իր ճամբարում է բողոնում և հաջորդ օրը մոտենում Կոռնիժոր⁴⁰⁷ (Քուրունզուր) գյուղին: Այստեղ նրան են ներկայացվում սպանված ռուսների գլուխները և գերվածները, որոնք 300 հոգի էին, այդ թվում նրանց սպաներն ու պաշտոնյաները, գնդապետ Նազիմկան (Նազիմով) ու մայոր Կովալենսկին: (126ա) [Արաս Միրզան գերիներին] վերցրած գնում է Կոռնիժոր գյուղը, ուր հյուրընկալվում է Հաջի Աղալարի կողմից: Այնտեղ նրան են ներկայանում Ամիր խան սարդարն ու Մեհդի Ղուլի խանը, ողջունում, հետո շնորհավորում են նրան:

Ամիր խան սարդարը Արաս Միրզայի քեռին էր: Մեհդի Ղուլի խանը նույնպես իր քրոջ՝ Աղա Բիքեի՝ շահի կինը լինելու պատճառով [թագաժա-

⁴⁰⁴ Շնհերը կամ Շինուհերը Տարևի հոգևոր քեմին պատկանող բնակավայրերից էր, որը նշվում է Սյունիքի Հարանդ գավառում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 243):

⁴⁰⁵ Ղարա-Աղալը գտնվում է Ատրապատականում՝ Կարաօհաղիմից դեպի հյուսիս-արևմուտք (տե՛ս Дорожная карта Кавказского края):

⁴⁰⁶ Նազիմկայի ջոկատի պարտության մասին տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, д. 651, с. 357; Кавказский сборник, т. 24, Тифлис 1903, Материалы к истории персидской войны, д. 76, с. 154, с. 131:

⁴⁰⁷ Կոռնիժոր - Սյունիքի հոգևոր քեմին պատկանող բնակավայրերից է (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 243), որը XIX դարում մտնում էր Ջանգեզուրի ոստիկանական շրջանի մեջ, (տե՛ս «Ազգագրական հանդես», գիրք Դ, Թիֆլիս 1898, 2, էջ 26):

ռանգի] քեռին էր համարվում: Աբաս Միրզան երկուսի վրա էլ բարկանում է, քե՛ «Ժնշու՞» վախեցաք ու թուլակամություն ցուցաբերեցիք: Այս ամբողջ հետապնդումն ու գործի ձգձգումը ձեր մեղքով էր: Եթե այդ զինվորները ողջ-առողջ Շուշի ամրոց հասնեին, և իրենց ընկերներին միանային, այն ժամանակ քեկուզ ողջ աշխարհը զորք դառնար, նրանց չէր կարողանա հաղթել»:

Ամիր խան սարդարը ի պատասխան ասում է. «Քանի որ գործի սկիզբն էր ու դեռևս որևէ տեղ հաղթանակ չէինք տարել, զգուշացանք, որ, Ալլահն ազատի, հաղթական բանակին [մեր պատճառով] չար աչք չկալի: Փառք Ալլահին, որ մեր բանակը հաղթեց, այսուհետև հաջողությունն ու փառքն են լինելու մեր ուղեկիցները»:

Թագաժառանգը այդ պատասխանից էլ ավելի է զայրանում...

Դրանից հետո նրանց զրկելով իրենց զորքից ու լիազորություններից՝ ասում է. «Դուք արդեն ծեղացել եք ու լավ չեք ծառայում, պետք է այսուհետև պատանիներին դաստիարակեք ու սովորեցնեք նրանց իմ կամքով շարժվել ու ինձ ծառայել»:

Այնուհետև [ռուս] սպանվածների զլուխները գերիների ու [պարսիկ] պաշտոնյաների հետ ուղարկվում են (126բ) Ֆաթհալի շահի մոտ, որը եկել էր Արդեբիլ և կանգ առել Ղարադաղի Թավիլե Շամի⁴⁰⁸ մոտակայքում, որպեսզի Աբաս Միրզայի կողմից Շուշիի գրավման լուրն առնելուն պես գնա, այնտեղ հաստատվի:

[Աբաս Միրզան] այնտեղից բանակն ու հրետանին Ամարասի ճանապարհով ուղարկում է Շուշի, իսկ ինքը Քիրս լեռան կողմով շարժվում դեպի Ավետարանոց՝ ռուսների դեմ կռվելու: Սակայն այդ ընթացքում ռուսական զորքի հրամանատար գեղապետ Ռեուտը, որ մշտապես լուրեր էր ստանում [դեպքերի զարգացման մասին], զորքը վերցրած, հապճեպ գնում է [Շուշի] ամրոցը: [Ռուսների] ողջ գույքն ու քեռները մնում են [Ավետարանոցում] և կողոպտվում դելավորոդե, զարգյար⁴⁰⁹ ու ջևանչիր ցեղերի կողմից:

Թագաժառանգ Աբաս Միրզան գալիս, կանգ է առնում Շուշի ամրոցից մեկ *ֆարսախ* հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում, որը կոչվում էր Նաբաբ-խան և ժամանակին եղել էր Աղա Մուհամմադ խանի ճամբարը: [Աբաս Միրզան] սկսում է վերանորոգել այնտեղի ամրությունները, կարգի է բերում ու կազմակերպում իր բանակը: Երեք տեղերում ճամբար է խփում: Վերը նշված Նաբաբ-խանում գլխավոր բանակատեղին էր, որտեղ մնում էր ինքը՝

⁴⁰⁸ Թավիլե Շամը Արաքսի հարավային վտակներից է:

⁴⁰⁹ Ղարաբաղի բռնվոր ցեղերից են, որոնք նշվում են XIX դարում ռուս պաշտոնյաների կազմած վիճակագրական տվյալներում, տես՝ I, II և III Ջարգյար և Դեմադորդե ամուսնով բնակավայրեր Դիզակի-ջևանչիր գավառում (ՄՄ, կարող. դիվան, քոթ. 241, վավ. 206, էջ 154-156):

Արաս Միրզան: Ավելի վերև, լեռան լանջին, Սղնախի⁴¹⁰ անտառում Ամիր խան սարդարի, Մեհդի Ղուլի խանի և նրանց կողմն անցած դարաբաղցիների զորակայանն էր: Իսկ Ասկերանի մոտ, Խոջալու վայրում գտնվում էր Արաս Միրզայի եղբայր Շեյխ Ալի Միրզայի ճամբարը⁴¹¹:

ՄԿՁԲՆԱԿԱՆ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

Այսպիսով քաղաժառանգը մեծ հանդիսավորությամբ պաշարում է Շուշի բերդը⁴¹²: Ղարաբաղի բեկերի ու մելիքների մի մասը, որոնք ամրոցից հեռու էին ապրում չեն հասցնում ամրոցում ապաստանել և հարկադրված են լինում ներկայանալ Արաս Միրզային ու Մեհդի Ղուլի խանին և հպատակություն հայտնել: Դրանց բվում էին Ջրաբերդի Մելիք Վանին⁴¹³, Դիզակի Մելիք Ասլանը, Գանձասարի (Գյանջեսարի) կարողիկոս Սարգիսը, քերեկու⁴¹⁴, մուղանլու⁴¹⁵ (127ա) ցեղերի բեկերն ու այլոք: Ղարաբաղցիների մի մեծ բազմություն է հավաքվում: Արաս Միրզան, որը երբևէ այդպիսի մեծաքանակ բազմության հպատակության մասին չէր էլ երազել, Ամիր խան սարդարին ու Մեհդի Ղուլի խանին իր մոտ կանչելով, մեծամտորեն ասում է. «Այսուհետև ոչ ոք չպետք է ինձ հակառակ մտածի ու իմ կամքին հակառակ գործի: Այլապի կամքով այս տարի ռուսներին կովկասյան սահմաններից դուրս

⁴¹⁰ Սղնախ- լեռ Շուշիի հարավային կողմում:

⁴¹¹ Ռուսական աղբյուրների հակիրճ տվյալները հաստատում են Մ. Յ. Ներսեսովի տեղեկությունները Շուշին պաշարող պարսկական զորքերի դիրքերի մասին (Кавказский сборник, т. 22, Описание вторжения персиян в Грузию, с. 138-141):

⁴¹² Շուշին պաշարվում է 1826թ. հուլիսի 25-ին, (Утверждение, т. 4, ч. 1, с. 105)

⁴¹³ Խոսքը 1805թ. գեղասպետ Կարյազիմի ռուսական ջոկատին զգալիորեն օգնած Վանի Արաբեկովի մասին է, որին ձերբակալում են պարսիկները (В. А. Потто, Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902, с. 65):

⁴¹⁴ Թերեկու ցեղը բուրքմենական քերքե ցեղի ճյուղերից էր և պատկանում էր դարձ 7 ցեղերի ըվին, որը հանախակի ապստամբությունների պատճառով շահ Արաս I-ի հրամանով մասամբ ոչնչացվում է, սակայն նրա բեկորները պահպանվում են Ատրպատականի որոշ շրջաններում, (տե՛ս И. П. Петрушевский, укр. соч., с. 90):

⁴¹⁵ Մուղանլու ցեղը մոնղոլական ցեղերից է, որը իր անունը ստացել է մախկինում Մուղանի հարթավայրում բնակվելու համար, այդ ցեղը հիշատակվում է ինչպես Ղարաբաղում (տե՛ս Свод статистических данных о населении Закавказского края, Джеванширский уезд, участок 2), այնպես էլ Երևանի Մարզում (տե՛ս И. Шопен, укр. соч., с. 536):

կըշենը, ձմեռը Ղզլարում կանցկացնենք, այնտեղից էլ կգնանք, Ռուսաստանը կգրավենք»:

Նրանք էլ, ճարահատյալ, ակամա համաձայնվում են և ասում. «Անշուշտ կմտնենք ռուսների երկիրը, և այն մի քանի անօգնական թշվառները, որոնք դեռևս Կովկասում են, կհեռանան այնտեղից»:

Երբ մեկիքը [Վանին] առաջին անգամ ներկայանում է [թագաժառանգին], վերջինս այսպես է դիմում նրան. «Մեկի՞ր Վանի, սրանից առաջ, երբ Ասկերանի ու Թառնակյուտի մարտերում ռուսներին գրեթե հաղթել էի, իսկ դու նրանց օգնեցիր ու ոտքի կանգնեցիր, ես երդվեցի քեզ խստորեն պատժել, քայց հիմա երբ դու քո ոտքով եկել, մեր առաջ գլուխ ես խոնարհել, մեքում եմ քո մեղքերը»:

Ու քեև այսպիսի պարծենկոտ մտքեր էր արտահայտում, այնուամենայնիվ շատ էր անհանգստանում, որ Շուշիի ռուսները, որ նախորդ ժամանակների պես գիշերահարձակ կլինեն ու իրենց բանակը ցրիվ կտան:

Մի անգամ Աբաս Միրզան Ամիր խան սարդարին մի գրություն է ուղարկում ու խորհուրդ հարցնում, թե՞ «Մարդա՛ր, մենք բանակի գումակն ու գույքը մեզ մոտ պահե՞նք, թե՞ Ավետարանոց ուղարկենք և առանց բռնների զանք, (127թ) մեր կայանում մնանք»:

Սարդարը ի պատասխան գրում է. «Վեհապանձ թագաժառանգը ղզլաշ գորքի քնավորությունը ավելի լավ գիտի: Ցերեկով այն անվախ մարտնչում է. քայց գիշերը՝ ոչ: Եթե գումակը Ավետարանոցում լինի, իսկ ռուսները գիշերով գորակայանը գրոհեն, բոլորը դեպի իրենց բռնները կվազեն: Իսկ եթե բռնները նրանց մոտ լինեն, ստիպված կպայքարեն դրանք պաշտպանելու համար»:

Այսպես, սարդարի խորհրդով գումակը իրենց մոտ են պահում: Ջորքին կարգադրվում է ասպատակել երկիրն ու կողոպտել հնազանդության չեկածներին: Ռուսների Ավետարանոցում թողած բռններն ու զինամթերքը կողոպտելուց հետո [իրանցի] զինվորները Մեհդի Ղուլի խանի կարգադրությամբ հրդեհում ու ավերում են գեներալ Մադարուլի տունն ու կավածքը, Չանախ՝ շի գետի ափին գտնվող ռուսական շտաբի շինությունները, որից հետո նաև անարգում են գեներալի նախնիների գերեզմանները:

ՂԶԼԲԱՇ ԶՈՐԹԻ ԴԱՐԱՆԱԿԱԼ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ԱՆՀԱՋՈՂ ՓՈՐՁԸ

Մի քանի օր անց կողմերը հանդարտվում են: Հեծյալ ու հետևակային զինառիշտիկ խմբեր են ուղարկվում Ղարաբաղի ու հարևան շրջանները, որոնք անհաշիվ են ենթարկում Ռուսաստանին հավատարիմ քնակչությանը և սարապիեյի ավերածություններ գործում այդ վայրերում: Աբաս Միրզան ու

ղզլրաշնեբը չեն հանգստանում մինչև որ ամեն-ինչ չեն քանդում-ավերում՝ վրեժ լուծելով իրենց հին վերքերի համար:

Այդ ընթացքում լուրեր են տարածվում, քե Շուշի բերդի բնակիչները խալիֆալու գետի կողմից դուրս գալով, սննդամթերք հայրաթելու նպատակով այս ու այն կողմ են ցրվում ու շրջակայքի բերքը հավաքելով, քիչ-քիչ ամրոց են տանում: (128ա) Մեհդի Ղուլի խանն ու Ամիր խան սարդարը իրար հետ խորհրդակցելով՝ որոշում են. «Գորիսի գործում բերացանք ու թուլություն հանդես բերեցինք՝ դրա համար կշտամբանքի արժանանալով, այժմ հարմար պահն է [շահին] ծառայություն մատուցելու: Փառապանք քանակից մի գորագունդ վերցրած գնանք խալիֆալու գետի կողմը, որտեղ գտնվում է անառիկ ամրոցի ելևմուտի ճանապարհը: Այնտեղ դարան մտնենք ու փորձենք բռնել պարենի համար դուրս եկած մարդկանց, որից հետո ամրոցի վրա կգրոհենք ու այն կգրավենք»:

Իրենց այս նախաձեռնության մասին հայտնում են բազաժառանգին ու այնպես պայմանավորվում, որ նրանց դարան մտնելուց հետո թագաժառանգը ևս զիշերը հրետանին ամրոցին մոտեցնի, և առավոտյան երկու կողմից գրոհեն բերդի վրա ու այն նվաճեն:

Այնուհետև Ամիր խան սարդարն ու Մեհդի Ղուլի խանը սարբազների չորս գորագնդերով և Ղարաբաղից ու այլ վայրերից հավաքված հեծյալների 2000 հոգանոց խմբով զիշերը գնում, դարան են մտնում խալիֆալու գետի մոտակայքում՝ Խաչենի դարպասից ոչ հեռու⁴¹⁶:

Նրանց գնալուց հետո նենգ իշխանավորներից մի քանիսը, որոնք վերոհիշյալ խանների թշնամիներից էին, պատեհ առիթ գտնելով, Աբաս Միրզային հասկացնում են. «Ամրոցի ռուսները այնքան շատ չեն և եթե Դուք նրանց [Ամիր խանին ու Մեհդի Ղուլիին] փորք-ինչ օգնեք թնդանորով ու ռազմամթերքով, ամրոցն անկասկած կգրավվի: Ամրոցի բնակչության ողջ գույքն ու հարստությունը, Աղա Մուհամմադ շահի գանձարանը, որ այնտեղ է գտնվում, բանակի ալան-բալանին կենթարկվի ու շահի մոտ նրանց անունը կբարձրանա»:

Այս խոսքերը Աբաս Միրզայի վրա իրենց ազդեցությունն են ունենում, և նա հրաժարվում է թնդանոթ ու զորք ուղարկել:

Վերոհիշյալ խաները նախորդ օրվա պայմանավորվածության համաձայն, լուսաբացին (128բ) աղմուկ-աղաղակով հարձակվում են պարենի համար ամրոցից դուրս եկած մարդկանց վրա: Ամրոցաբնակ այդ թվառների մի մասին գերեվարում են, մի մասին էլ սրով ու հրազենով կոտորելով գրոհում ամրոցի վրա:

⁴¹⁶ 1826թ. հուլիսին 30-ին տեղի ունեցած այդ իրադարձության մանրամասները տե՛ս *Кавказский сборник*, т. 24, Тифлис, 1903, Описание вторжения персиян в Грузию, с. 87; Утверждение, т. 4, ч. 1, с. 108):

Գյանջում Աղա Խանդամիրովը, որն այն ժամանակ *դալարեկի* պաշտոնն էր վարում⁴¹⁷, բացում է հողով ամրացված դարպասը, երկու ջոկատով (ամրոցից) դուրս գալիս և նրանց հետ կռվի բռնվում: Պարեն հայրաբոլոների մի մասը հարմար պահը որսալով՝ պարիսպների վրայով ամրոց է մտնում: Գյանջում Աղան ամրոց է վերադառնում, դարպասը նորից հողով ամրացնում ու կռիվը շարունակում արդեն պարսպի ու աշտարակի վրայից: Իրանցի հետևակայիները որքան էլ ջանում են բարձրանալ ամրոցի պարիսպներն ի վեր, հրազենով ետ են մղվում: Բերդի հայերին, որոնք հողով ու սրտով ռուսների հետ էին, զնդապետը զենք էր բաժանել, ուղարկել պարիսպների վրա, և նրանք խիզախորեն կռվում էին: Մարտը շարունակվում է արևածագից մինչև կեսօր: Արաս Սիրզան օգնության չի հասնում, դեռ ավելին մարդ է ուղարկում՝ մարտը դադարեցնելու ու վերադառնալու հրամանով, որից հետո վերոհիշյալ խաները ձեռնունայն հա եմ դառնում իրենց բանակատեղին:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՂԹԱՆԱԿ-ՆԵՐՆ ՈՒ ՓԱՌՔԸ

Այս ընթացքում ուրախալի լուրեր են ստացվում տարբեր կողմերում [ղզլբաշ] խաների ու իշխանավորների հաջողությունների մասին, որը հարյուրապատիկ անգամ մեծացնում է նրանց [ղզլբաշների] գոռոզությունը:

Այսպես, Միր Հասան խանը գնում, հեշտությամբ գրավում է Թալիշն ու Լենքորանը, դուրս բշում ռուսներին Արզևան ամրոցից⁴¹⁸:

(129ա) Իբրահիմ խան սարդարն ու Մուսթուֆի խանը գրավում են Շիրվանը Սալյանից մինչև Բաքու⁴¹⁹, և զենքերալ Կրաբբեն (Նրաբբի), որին հանձնված էր այն կողմերի պաշտպանությունը, հեռանում է Ղուրա:

Հուսեյն խան սարդարը նվաճում է մինչև Փամբակ ու Շորագյալ ընկած տարածքները, ավերում շրջակայքում եղած ռուսական շինությունները: Նրա եղբայր Հասան խանը սարսափելի ասպատակության է ենթարկում Բորչալուն և մեծ թվով զեքիներ տանում այնտեղից: Այս տարածքներում եղած ռուսական բոլոր զորագնդերը նահանջում են Թիֆլիսի կողմերը⁴²⁰:

⁴¹⁷ Кавказский сборник, т. 24, Тифлис 1903, с. 108.

⁴¹⁸ Թալիշի խանը հարձակվում է Կասպյան ռազմածովային գնդի պահակակետերի վրա ու մեծ կորուստներ պատճառում նրանց, (տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, д. 651, с. 357):

⁴¹⁹ АКАК, т. 6, ч. 2, д. 661, с. 362; д. 681, с. 375.

⁴²⁰ АКАК, т. 6, ч. 2, д. 681, с. 375.

Գանձակի Ջուռնաբադ վայրում⁴²¹ եղած ոռոսական կայազորը փորձում է Գանձակ մտնել ու այնտեղից էլ Թիֆլիս գնալ, սակայն տեղի բնակչությունը բույլ չի տալիս: Նրանք [ռուսներն] էլ իրենց բեռներն ու զինամթերքը բողած Թիֆլիս են փախչում⁴²²:

Աբաս Սիրզան ի պատասխան Հուսեյն խան սարդարի դիմումին՝ գրում է.

Ռադամի պատճենը

«Ի գիտություն Ն. Գ. Երևանի խանության (Չոխուր Սաադի) վեհապանձ տեր, ազնվագար՝ ամիր-ալ-ումարա, բեկլարբեկ ու սարդար Հուսեյն խանին:

Թող Ալլահի անսահման զբասրտությունն ու բարեհաճությունը Ձեր մշտական ուղեկիցը լինի:

Մեծարգո իշխանի անկեղծ դիմումին ծանոթանալով՝ գոհունակությամբ իմացանք Ն. Գ. սարդարի ու Ն. Գ. Հասան խանի շարունակական հաղթանակների մասին: Գրված էր, որ հաղթական զորքով գրավել եք մինչև Փամբակ ու Շորագյալ ընկած տարածքները և պաշարելով Ղարաբիխսան՝ իշխան Սևարզամիժեին, իր ամբողջ պարծենկոտությամբ հանդերձ, հալածել այնտեղից:

(129բ) Փառք Ալլահին, քանզի Ալլի հավատի շնորհիվ է, որ այսօր մեր բշնամիների օրը խավարել է, նրանք պարտվում են, իսկ շահական բախտը հաջողակ է և հաղթանակներ է տանում:

Թալիշի բշնամիները [ղզրաշների] հաղթական զնդերի հարվածներից ջախջախվել են: Շիրվանը մինչև Սալյան մեր հպատակների իշխանության տակ է անցել: Շաքիում ու Ջառում դաջարական թմրուկներն են աղմկում: Գանձակի դարպասները ահեղ ճակատագրի բանալիներով բացվել են: Շուշիի բնակիչների ուժն ու համբերությունը հատել է, և զնդակոծումից նրանք ծանր դրության մեջ են հայտնվել: Ընդհակառակ ենք Արսրչին, որ այսքան կարճ ժամանակամիջոցում այս բոլոր հաղթանակները տարանք...

Թող քաջ ամիրն իր եղբայր Հասան խան Սարու Ասլանի հետ, արքայական հավերժ բախտով հուսավառված, իրենց զորքը արժանավայել կերպով կատարեն ու ոչ մի ճիգ ու ջանք չխնայեն բշնամու դեմ իրենց խիզախ պայքարում:

Ամենագոր Ալլահի կամքով, մենք էլ շուտով Շուշի ամրոցը կգրավենք ու Թիֆլիսի վրա կարշավենք:

Շահական բարեհաճությունն ենք հայտնում Ձեզ:

⁴²¹ Հայկական բնակավայր Գանձակ քաղաքի մոտակայքում, որտեղ ամուսն չոզ շրջանը անց էր կացնում Գանձակում տեղակայված ոռոսական կայազորը, (տե՛ս Օ. Есеевич, ука. соч. с. 149):

⁴²² АКАК, т. 6, ч. 2, д. 661, с. 362.

ՊԱՇԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՅԱԾ ԻՐԱԴԱՐ- ՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շուշի ամրոցի շուրջ դեպքերը հետևյալ ընթացքն են ստանում:

[Ամրոցի] դարպասներից ոչ մեկը բաց չի արվում: Բերդը և նրա բնակիչները մնում են [ղզլքաշների] աղմկարար զորագնդերի պաշարման օղակում: Արաս Միրզան բազմիցս առաջարկում և պահանջում է, որը ամրոցը հանձնեն, բայց ապարդյուն: Պարենի սղության հետևանքով անառիկ ամրոցը ծանր դրության մեջ է հայտնվում, նրա պաշտպանների ուժն ու կարողությունը՝ բուլանում: Նաև լուրեր են տարածվում, թե կա գլխավոր հրամանատարի հրամանը բերդը հանձնելու ու այդ երկրից ռուսների հեռանալու վերաբերյալ: (130ա) Ուստի [ղզլքաշները] այս հարցը քննարկելու, ինչպես նաև ռուսների մասին տեղեկություններ հավաքելու նպատակով գնդապետ Ռեուտի մոտ ամրոց են ուղարկում Բեջան խանին⁴²³: Ամրոցի բնակիչները գնդապետի կարգադրությամբ կապում են նրա աչքերը, որից հետո միայն քաղաք տանում՝ գնդապետ Ռեուտի մոտ: Բանակցությունների ընթացքում պայմանավորվում են, որ բերդի պարետ մայոր Չեյսակին ու կապիտան Ադիգյոզալ բեկին [ղզլքաշներին] պատանդ տան⁴²⁴ և երկու շաբաթով զինադադար կնքեն, մինչև որ ռուսներից ու Արաս Միրզայի մարդկանցից մեկական պատգամավոր գնա Թիֆլիս՝ գլխավոր հրամանատար Երմոլովի մոտ՝ լուր պատգամավոր գնա Թիֆլիս են գնում ռուսների կողմից մայոր Կյուզեմաուն (Ֆունկլուդին), իսկ թագաժառանգի կողմից՝ նրա *յասավուլներից* մեկը: [Վերջիններս] դին, կառավարչապետին ներկայացնելով իրադրությունը՝ հարցնում են, թե արդևառավարչապետին ներկայացնելով իրադրությունը պատասխանում է, յոթ թույլ տալիս է ամրոցը հանձնել: Կառավարչապետը պատասխանում է, որ «կապիտուլյացիա» բառը ռուսերենում չկա: Այս եվրոպական բառը նշանակում է «անձնատուր լինել»:

Այդ օրերին բուժիչ հանքային ջրերից Թիֆլիս էր վերադարձել գեներալ Մադարովը: *Յասավուլին* տանում են գեներալի մոտ: Սկզբում վերջինիս վրա բարկանում է, թե ինչու՞ է ձեռնափայտով իր մոտ եկել, այնուհետև սպառնում, թե՝ «Ես Արաս Միրզայի դասը հենց այս ձեռնափայտով կտամ»:

Արքայորդին ցանկանում էր, որ Շուշի ամրոցը անձնատուր լինի ու նրա բնակիչները հնազանդություն հայտնեն, որպեսզի այնտեղի ողջ գույրին ու հարստություններին ինքը տեր դառնա, ոչ թե իր զորքն ու պաշտոնյաները:

⁴²³ Արաս Միրզայի ու գնդ. Ռեուտի միջև վարվող բանակցությունների մասին տե՛ս Н. Н. Дубровин, ук., соч., т. 6, с. 637-639:

⁴²⁴ Кавказский сборник, т. 26, Тифлис 1907, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, с. 18.

Բայց մյուսների ցանկությունն այն էր, որ ամրոցը ուժով գրավեն, և յուրաքանչյուրը այնտեղի կողոպուտի իր բաժինը ստանա:

Մի անգամ (130թ) Աբաս Միրզան իր ծառաներին ասում է. «Դուք բոլորդ սպասում եք, որ ես Շուշի բերդը գրավեմ և դուք կողոպտեք այնտեղի հարստությունները... Բայց ո՛չ, ես այնքան եմ սպասելու, մինչև որ նրա բնակիչները իրենք անձնատուր լինեն, որից հետո իմ հայր շահի՝⁴²⁵ գանձերն ում մոտ էլ լինեն, ես եմ վերցնելու»:

Դեռևս Շուշիի հարցերը չլուծած և ամրոցը չգրաված, այնտեղի հարուստ ու անվանի մարդկանց ունեցվածքը իրար մեջ բաժանում էին: Այսպես, ամրոցին տիրելուց հետո Ջոհրաբ Թառումյանի (Սոհրաբ Աղա Թարխմուլի)⁴²⁶ ու Շեյխիովների հարստությանը Աբաս Միրզան էր տիրելու, Մուղղուսի Բաբա Հախումյանի (Հողումով)⁴²⁷ և Խանդամիրովների ունեցվածքին՝ Մեհդի Դուլի խանը: Ալլահը վկա, որքա՜ն զարմանալի է. դեռ ջրին չհասած բորիկանում են:

Ամիր խան սարդարը, որը բոլորից շատ էր պնդում, որ ամրոցը գրոհով գրավեն և [թագաժառանգին] հանգիստ չէր տալիս, վերջինս իր որդի Մուհամմադ Միրզայի հետ ուղարկում է Գանձակ:

Երբ Աբաս Միրզան տեսնում է, որ ամրոցի գրավման հարցը անհաջող ընթացք է ստացել, և մնում է միայն արյունահեղության ուղին, սկսում է ամեն օր իր հպատակներից մեկնումեկին գաղտնի ուղարկել ամրոցի պարիսպների տակ՝ այնտեղի հայերին համոզելու, որ ռուսներին դավաճանեն, դադարեցնեն ամրոցի պաշտպանությունը և [իրեն] հպատակվեն: Բայց իզուր: Մի անգամ, երբ հայ տանուտերերից ոմն Սարուխան յուզբաշու ուղարկում է ամրոցի մարդկանց մոտ, որպեսզի վերջինս նրանց համոզի Իրանի պետությանը հպատակվել, ուղերձը հաղորդելուց հետո (131ա) նա հայերեն ավելացնում է. «Մե՛ր տղերք, պի՞նդ կացեք քամակները ոսան այ»: Այսինքն՝ «Մեր տղաներ դիմացեք, որովհետև նրանք թիկունքում բույլ են»:

Ղարաբաղի բուրքերից մեկը, որը հայերեն գիտեր այս հասկանում է և ամեն-ինչ հայտնում Մեհդի Դուլի խանին: Խանը, հիշյալ յուզբաշու վրա զայ-

⁴²⁵ Աբաս Միրզան ի նկատի ունի 1797թ. Շուշիում սպանված իր հորեղբայր Աղա Մուհամմադ շահին:

⁴²⁶ Շուշիի մեծահարուստներից Ջոհրաբ Թառումյանի և Աղա Բաբա Հախումյանի ընտանիքների հարստությունների ու առևտրական գործունեության մասին որոշ տեղեկություններ է հաղորդում Մ. Թաղիադյանը (Մ. Թաղիադեանց, Ճանապարհորդություն ի Հայս, հ. 1, Կալկարա, 1847, էջ 289-290, 292-293):

⁴²⁷ Շուշիի մեծահարուստներն են, որոնք ակտիվ կերպով մասնակցում են քաղաքի պաշտպանությանը, այնպես որ նրանց անունները հիշատակվում են ռուսական կառավարությանը ներկայացված հայերի պաշտպանական կոիվները դեկավարող անձանց ցուցակում, (տե՛ս Кавказский сборник, т. 24, Тифлис 1903, с. 108):

րացած, հրամայում է նրա լեզուն կտրել: Բայց Ղարաբաղի բեկերից մեկը, ուրը (Սարուխան Յուզբաշու) բարեկամն էր, միջնորդում է և նրան մի կերպ փրկում:

Մի օր էլ ինքը՝ Մեհդի խանը, ղզրաշ մի քանի այլ խաների հետ գնում է ամրոցի մոտ ու կանչում բերդի հեղինակավոր մարդկանցից Աղաբեկ Քալանթարովին⁴²⁸: Աղաբեկը սկզբում հրաժարվում է գնալ, քանի որ խանի մերձավորներից էր եղել և վախենում էր նրա հանդիմանամբներից: Ի վերջո գնդապետի կարգադրությամբ երկու բուրքերեն իմացող պաշտոնյաների՝ ծառաների հագուստ հագած կապիտան Գուդովիչի ու մայոր Կլուգենաուի հետ ներկայանում է Մեհդի (Ղուլի) ու նրա ուղեկից մյուս ղզրաշ խաներին: Մեհդի խանը (Աղաբեկի) ատոջությունը հարցնելուց հետո ասում է. «Աղաբեկ, դուք՝ հայերդ, չե՞ք ամաչում, որ մեր աղ ու հացը մոռացած, մեզ վրա կրակում եք»:

Քալանթարովը պատասխանում է. «Մենք Չեր աղ ու հացը չենք մոռացել ու ձեզ վրա չենք կրակում: Երե Դուք բարեհաճեք մեզ մոտ գալ, մենք բոլորս կայսերը ծնկաչոր կաղաչենք ներել Չեր սխալները: Այդ Դուք պետք է ամաչեք, որ գնացել եք, Չեր հին թշնամուն, որը ծարավ է մեր արյանն ու ունեցվածքին, բերել եք, որ մեզանից վրեժ լուծի, (131թ) մեր կամանց ու հարստությանը տեր դառնա...»:

Մեհդի խանը այս խոսքերից ազդված ետ է դառնում: Դրանից հետո նա այլևս չէր պնդում, որ ամրոցը պետք է գրավել: Արևս Միրզան էլ նրա հետ դադարում է հաշվի նստել և իր մտքերը այնուհետև կիսում էր Հաջի Աղալարի հետ:

Ռուսական պաշտոնյաները զգուշավորություն հանդես բերելով՝ նախօրոք հավարում են բերդի մահմեդական բնակչության գեները⁴²⁹: Իսկ [քաղաքի] հայ բնակիչները ամեն հարցում ռուսների հետ միասնաբար գործելով՝ ճիգ ու ջանք չէին խնայում նրանց նվիրված կերպով ծառայելու: Հատկապես աչքի են ընկնում Շուշիքենդ և Քարինտակ (Դաշ-ալթը-լու) գյուղերի հայերը, որոնք իրենց ավագ Սաֆար յուզբաշու գլխավորությամբ ամրանալով ամրոցի մոտ գտնվող Խազիմեղարասի ձորում՝ բոլորից շատ էին կոփում ու նեղում թշնամուն⁴³⁰: Այն աստիճան, որ որոշ ժամանակ անց հայերի վրա բարկացած Արաս Միրզան հրամայում է, որ ով որ հայի գլուխ բերի, 10 աշ-

⁴²⁸ Աղաբեկ Քալանթարովը, որը Մեհդի Ղուլի խանի կառավարման շրջանում քաղաքի կառավարիչն էր, Շուշիի պաշարման ժամանակ ղեկավարում էր նրա հայ պաշտպանների մարտերը պարսկական ուժերի դեմ (Утверждение, т. 4, ч. 1, Тифлис 1906, с. 107):

⁴²⁹ Кавказский сборник, т. 24, д. 21, с. 51.

⁴³⁰ Кавказский сборник, т. 24, с. 93.

րաֆի կստանա: Այդ պատճառով հայերից շատերն են սպանվում՝ զրկվելով քե՛ իրենց կայքից և քե՛ կյանքից⁴³¹:

Վերջին շրջանում Արաս Միրզան մի քանի անգամ գրոհում է ամրոցի վրա ու քեժ մարտեր մղում, բայց միայն զուր կորուստներ է տալիս:

Երբ ամրոցի բնակչությունը ջրաղացներ չլինելու պատճառով ծանր կացության մեջ է ընկնում, նորից մեկ ամսով զինադադար է կնքվում: Մինչև որ Արաս Միրզան լուրեր է ստանում գեներալ Մադարովի գալստյան, Շամխորում ղզրաշների զորքի դեմ (նրա զորքի) մղած ճակատամարտի ու Ամիր խան սարդարի պարտության մասին⁴³²: Այս պատճառով նա [թագաժառանգը] գնում է դեպի Գանձակ:

Այդ իրադարձության մանրամասները հետևյալն են:

Ամրոցի պաշարումից մեկ ամիս անց, քանի որ Ամիր խան սարդարը շատ էր պնդում, որ ամրոցը պետք է կռվով նվաճել, (132ա) Արաս Միրզան նրան հանձնարարում է 4000 հոգուց բաղկացած չախարդուլի և այլ հեծյալների գնդով գնալ և Օղուրլու խան Ջիադօղլու հետ Գանձակում ամրանալ: Թիֆլիսից զորք գալու դեպքում նրանք այնտեղ պետք է պաշտպանվեին և իրեն լուր ուղարկեին:

Քանի որ Ամիր խան սարդարը արդեն ծեր էր ու հաճախ երկար տատանվում էր նախքան գործելը, Արաս Միրզան նրա հետ է ուղարկում իր ավագ որդի Մուհամմադ Միրզային՝ կանխելու առաջինի անվճռականությունը:

Ամիր խանը Մուհամմադ Միրզայի հետ իրենց տրամադրված զորքով ճանապարհ է ընկնում դեպի Գանձակ: Ծանապարհին նրանց է միանում Օղուրլու խանը, որը ավելի շուտ էր ուղարկվել, և նրանք միասին գնում են դեպի իրենց նպատակակետը: Զյուրակի մոտակայքում մի սուրիանդակ են բռնում, որը Թիֆլիսից նամակ էր տանում Ղարաբաղ, որտեղ Մադարովը բնակչությանը հանգստացնելու նպատակով գրել էր.

Թուրքերենով շարադրված այդ ուղերձի պատճենը

Ղարաբաղի ժողովրդին

«Լուրեր ստացա, որ ապերախտ ղզրաշները մեր ռուսական պետության հետ հաշտության պայմանագիրը խախտելով՝ պատերազմ են սկսել և մեծ զորքով ներխուժելով մեր տարածքները՝ եկել, պաշարել են Շուշի քերդը... Դրա համար նրանք արժանի են ամեն տեսակի կշտամբանքի: Ուխտադրժության սև քիժը նրանց ճակատագրի վրա իր դրոշմը կրողնի, և նրանք կհատուցեն:

⁴³¹ Շուշիի պաշարման ընթացքում հայերի նկատմամբ իրանական զորքի զործած դաժանությունները նկարագրում է նաև հայ սրտամազիր Առ. Կոստանյանցը (Առ. Կոստանյանց, նշվ. ձեռ., հ. 2, էջ 74):

⁴³² 1826թ. սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցած Շամխորի ճակատամարտի մասին տե՛ս AKAK, т. 6, ч. 2, д. 677, с. 373, 374:

Աստծու կամքով, շուտով հաղթական զորքով (132թ) Թիֆլիսից դուրս կգանք և նրանց բազմությունը գլխովին կջախջախենք: Դուք հանգիստ ու պատրաստ եղեք, բշվառ բշմամու առաջ գլուխ մի՛ ծոծեք, նրան հարկ մի՛ տվեք ու պարեն մի՛ մատակարարեք: Աստված վկա, նրանց դեմ կռվելով, այնպես եմ պատժելու, որ այլևս պատերազմելու ցանկություն չունենան և նրկար տարիներ հիշեն ու սարսափեն»:

Նամակի բովանդակությունը ասի ու սարսափ է տարածում ամենուր: Ամբողջ [ղզլբաշ] զորքը այնուհետև միայն Մադաթովի անունը լսելով՝ խուճապի էր մատնվում...

Կանգառներ անելով՝ [ղզլբաշ զորքը] գնում է Գանձակ: Տեղի բնակչությունը քաղաքից դուրս է գալիս մինչև նրա ստորոտում գտնվող այգիները՝ իշխանագն Մուհամմադ Միրզային ու սարդարին դիմավորելու և հպատակություն հայտնելու:⁴³³ Օդուրլու խանը գնում, հաստատվում է Գանձակի միջնաբերդում և հանգստացնում տեղի բնակչությանը: Իշխանագնի ու սարդարի քանակը կանգ է առնում քաղաքի ստորին մասով հոսող գետի ափին և սկսում կարգի բերել քաղաքի ու շրջանի գործերը: Այրում⁴³⁴ ու շամշադիլու ցեղերի առաջնորդները, քաղաքի պաշտոնավորները ներկայանում են ու հպատակություն հայտնում: Քանի որ Գանձակի ցեղերը դաջարական էին համարվում, նրանց [Ամիր խան սարդարին ու Մուհամմադ Միրզային] «քեռի» անվանելով՝ անընդհատ հիշեցնում էին իրենց ազգակցության մասն: Գանձակի Քիլիսաքենդ⁴³⁵ թաղամասի հայերը նույնպես ստիպված են լինում հնազանդություն հայտնել ու ծառայել նրանց⁴³⁶:

Ամիր խան սարդարը (133ա) պաշտպանական նպատակներով իր եղբորորդի Մուհամմադ Ջաման խանին հազար շահարդուլի [քրդերի] հեծյալների հետ ուղարկում է Թիֆլիսի ու Գանձակի սահմանագիծը հանդիսացող Հասան-սու և Ջազան [գետերի հովիտը], որպեսզի այնտեղ մնան, և Թիֆլիսի դրությամբ մասին իրեն լուրեր ուղարկեն:

⁴³³ Նախքան պարսկական զորքերի ժամանումը Գանձակի մահմեդականները արդեն ապստամբել էին և մասամբ կոտորել, մասամբ էլ քաղաքից դուրս էին բշլ այնտեղի ռուսական կայազորի մարտիկներին (Н. Н. Дубровин, ух. соч., т. 6, с. 655-656):

⁴³⁴ Այրումնու ցեղը ենթադրվում է որ կրոնափոխ եղած հայերից էր կազմված (տե՛ս Ս. Կարապետյան, Այրումներ, լր. «Գարդմանք», 1996, № 3, էջ 5):

⁴³⁵ Քիլիսաքենդը Գանձակ քաղաքի հայկական թաղամասի անվանումն է, որը գտնվում է քաղաքի վերնամասում և ստորին մահմեդական թաղերից բաժանվում է Գանձակ գետով: Քիլիսաքենդ թաղամասում է Ս. Հովհաննես Սկրտիչ եկեղեցին (Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 35):

⁴³⁶ Ամիր խան սարդարին խոհեմաբար հնազանդություն հայտնելով՝ Գանձակի հայ բնակչությունը ամրապնդում է իր թաղամասում, բոլր չի տալիս որևէ պարսիկ զինվորականի մտնել իրենց թաղամասը և փրկվում է կոտորածից (Кавказский сборник, т. 22, Тифлис 1901, Материалы к истории персидской войны, с. 150):

Երկու շաբաթ անց հանկարծ լուր է ստացվում, որ գեներալ Մադաթովը Թիֆլիսից եկել է Աղստևի (Աղստաֆա) ավիլ և բանակն ու հրետանին պատերազմի է նախապատրաստում: Ամիր խան սարդարը դրություներ նկարագրելով հետևյալն է գրում Արաս Միրզային. «*Շուշում ես ցանկացա ստանձնել բանակի հրամանատարությունը և ամրոցը գրավել, Դուր չհամաձայնվեցիր: Այժմ խնդրում եմ, որ ինձ հինգ կամ վեց սարքազ հետևակային գումդ ու հինգ թնդանոթ տրամադրեք, որպեսզի ես գնամ Մադաթովի դեմ կռվելու: Կամ հաղթելով մինչև Թիֆլիս կարշավեմ, կամ էլ կսպանվեմ*»:

Արաս Միրզան նորից մերժում է նրա խնդիրը, որովհետև նրան հայտնում են, որ. «*Մադաթովի մոտ եղած ռուսական բանակը այնքան էլ մեծ չէ: Եթե Ամիր խան սարդարին զորք ու թնդանոթ տրամադրեք, նա Մադաթովին կջախջախի ու գրավելով մինչև Թիֆլիս կհասնի: Այդ ժամանակ նա կբարձրանա շահի աշքում*»:

Արաս Միրզան այս խոսքերով խաբված՝ հրաժարվում է սարքազ հետևակազոր ու հրետանի ուղարկել և գրում է. «*Ես ճեզ չեմ ուղարկել Մադաթովի դեմ կռվելու: Մադաթովի դեմ ես եմ պատերազմելու: Դուր միջնաբերդում ամրացնեք, ռուսներից մնացած բոլոր թնդանոթները այնտեղ տարեք և գնդակներն ու վառողը պատրաստ պահեք: (133թ) Երբ Մադաթովը գա, դուք այնտեղ կպաշտպանվեք, մինչև որ ես գամ, Մադաթովի պատասխանը տամ*»:

Գրում է նաև. «*Դուր հեծյալ խմբեր ուղարկե՛ք ու Մադաթովի հրետանին տանող ճիւղերը փախցրե՛ք, որպեսզի նրանք չկարողանան առաջ շարժվել*»:

Ամիր խանը հրաժարվում է Արաս Միրզայի հրամանը կատարել և ամրոց գնալ: Նա առանց բարցնելու գրում է. «*Ես զորավար եմ և իմ պարտականությունն է զորքն առած թշնամու դեմ մարտի ելնել, այլ ոչ թե կանանց պես ամրոցում բարձվել, որպեսզի գամ, չորս կողմս պաշարեն և կամ գերեվարեն, կամ էլ կոտորեն: Ես երբեք թերդը չեմ գնա*»:

Մուհամմադ Միրզան այս մասին մանրամասն գրում է իր հորը: Արաս Միրզային շատ է բարկացնում սարդարի անհնազանդությունը ու նա մի զայրացկոտ նամակ է հղում իր որդի Մուհամմադ Միրզային, որտեղ նշում է. «*Ոչինչ, որդի՛ս, որ բեն ամրոցի պաշտպանության համար անհրաժեշտ զինամթերքն ու պարենը այնտեղ են տարվել, բայց Ամիր խան սարդարը հրաժարվում է ամրոց մտնել: Ես Մարանդի Նազար Ալի խանին սարքազ հետևակազորի երկու գնդով ուղարկել եմ, որպեսզի գա, ամրոցը պաշտպանի: Այսուհետև ամրոցի պաշտպանության պատասխանատվությունը դրվում է Նազար Ալի խանի վրա: Ես շուտով ինքս կգամ ու իմ որդուն ծառայող այդ մորուքավոր կանանց դատը կտամ*»:

Մարխաթով կնքված մի հանդիմանական նամակ է իր ձեռքով (134ա) գրում է նաև Ամիր խանին, որի բովանդակությունը ճիշտ այսպիսին էր.

«Ո՛վ մարդ, շահի բազով եմ երդվում, որ քեզ Ամիր խան Ջահանքիզլուի օրը կզցնեմ: Մա՛րդ, Պետրոս քեկը Մաղաթովի քեռին է, իսկ դու՝ իմը, տես, քե Շուշի բերդը հայերի հետ ոնց է պաշտպանում, մինչդեռ դու անառիկ բերդը այդքան զորք ու քնդանորհներով չես ուզում պաշտպանել: Մա՛րդ, մի չամախչեցու վախից չես փախչի: Թե վախենում ես, որ սպանվելուցդ հետո երեսիսաներդ սոված կմնան, մի վախենցիր, սոված չեմ բողմի: Իսկ քե վախենում ես, որ գերի կընկնես, մի՛ մտածիր, կմոջս ակամջօղերը կծախսեմ, քեզ կազատեմ: Այս ամենի մասին խորհիր ու ջանք մի՛ խնայիր և բող Ալլահը քեզ հետ լինի»:

Այս խոսքերը ոչ միայն Ամիր խանի վրա որևէ ազդեցություն չեն ունենում, այլև ավելի են զրգռում նրա պատվախնդրությունը⁴³⁷: Նա մնում է ամբողջի մոտակայքում, մինչև որ տեղ է հասնում Մարանդի Նազար Ալի խանը սարքազ հետևակազորով ու հաստատվում ամրոցում: Այդ ընթացքում մարդ է գալիս Մուհամմադ Ջաման խանի մոտից՝ հաղորդելով, որ նախորդ գիշեր զեներալ Մաղաթովը զորքով նրա վրա է հարձակվել, և նա կարճատև ընդհարումից հետո, չկարողանալով դիմադրել, փախուստի է դիմել: Վերջինս գիշերը ապաստանել է անտառի անմատչելի մի վայրում, իսկ մյուս օրը եկել կանգ է առել մեկ մանգեղ հեռավորության վրա գտնվող մի տեղում: Միաժամանակ Մաղաթովը մտադիր է առաջ ընթանալ:

Ամիր խան սարդարը ղզրաշ զորավարներին ու իշխանավորներին խորհրդակցության է հրավիրում և ասում.

-Մաղաթովը անվանի զորավար է և ռուսների մեջ հայտնի է իր քաջությամբ: Եթե նա ռուսական զորքով մեր դեմ կռվի ելնի, մենք այս սակավաթիվ հետևակազորով ու հեծելազորով նրան չենք կարողանա դիմադրել:

Ոմանք այն կարծիքն են հայտնում, քե՝

-Ռուսները մորեխի են նման, (134թ) մենք լեռան վրա կամրանանք ու այնտեղ կպաշտպանվենք, մինչև որ Աբաս Միրզան զորքով գա, նրանց պատասխանը տա:

Մի մասն էլ ասում է.

- Գնանք, ապաստան գտնենք Կուրի մացառուտներում:

Այսպես, ոմանք խորհուրդ են տալիս մահանջել, ոմանք էլ՝ առաջ ընթանալ: Մինչդեռ Մուհամմադ Միրզան ասում է.

⁴³⁷ Դժվար է Ամիր խան սարդարի համառությանը միանշանակ գնահատական տալ, քանի որ այն ուներ նաև իր օրյեկտիվ պատճառները: Պարսկական բանակը բաղկացած էր հիմնականում հեծելազորից, որով դժվար կլիներ ամրոցը պաշտպանել և բացի այդ ամրոցը պաշարող զորքը կարող էր հեշտությամբ զրկել նրա պաշտպաններին այնտեղ մտնող ջրից, որը նրանց կկանգնեցներ լուրջ դժվարությունների առաջ: Զիչ էին նաև ամրոցի պարեմի պաշարները (H. H. Дуровин, т. 6, с. 664):

- Ես դեռ չեմ տեսել ռուսների կոիվը, ուզում եմ մի անգամ տեսնեմ, թե ինչպիսին են նրանք մարտում: Առաջ շարժվենք ու կռվենք: Եթե նրանք հաղթեն, Գանձակ ամրոցը կվերադառնանք:

Ամիր խանը պատասխանում է.

-Ռուսների կոիվը կատակ բան չէ: Եթե նրանք հաղթեցին, էլ կանգ չեն առնի, մինչև որ գործը ավարտին չհասցնեն:

Այդ ընթացքում տեղ է հասնում բազաժառանգ Աբաս Միրզայի ուղարկած Արաղի *ջանրագների* չորս հազարանոց զորքը չորս քնդանոթներով, և նրանց փոքր-ինչ ոգևորում:

Նամակ են գրում այդ ժամանակ Գանձակից ոչ շատ հեռու, Գեղարքունիքում գտնվող Երևանի կառավարիչ Հուսեյն խան սարդարին, թե. «Մենք մտադիր ենք Մաղաթովի դեմ կռվել: Դուք ևս Ձեր բանակով լեռան կողմից մեզ օգնության շտապե՛ք, որպեսզի երկու կողմերից նրանց վրա հարձակվենք ու ոչնչացնենք [ռուսական բանակը]»:

Հուսեյն խանն ի պատասխան գրում է. «Ես ևս [Սևարզամիժեի] իշխանի պես հզոր թշնամի ունեմ իմ առաջ, այնպես որ զալ չեմ կարող»:

Այդ ժամանակ Ամիր խան սարդարը կանչում է տողերիս հեղինակին, որը նրա գրագիրներից էր, և հարցուփորձ է անում.

-Դուք հաղթողների ու հաղթվողների քանակը լավ գիտեք: Ո՞ր մեկս ենք հաղթելու, ե՞ս, թե՞ Մաղաթովը:

Նվաստս հետևյալն է պատասխանում.

-Մաղաթովի անունը Ռոստոմ է, իսկ այդ անունը ավելի նշանավոր է, քան Աբաս, Հուսեյն, Իբրահիմ ու մյուս այլ անունները: Ձեր անունը, որ Ամիր է, նրա անվանը համարժեք է: Եթե Դուք հարձակվեցիք նրա վրա, դուք (135ա) կհաղթեք, իսկ եթե մա, ուրեմն՝ մա:

Ամիր խանը խորհրդակցությունից հետո, ահ ու վախով, բանակն ու իրետանին վերցրած, Գանձակից Շամխոր է գնում: Գանձակի ամրոցում գտնվող Նազար Ալի խանից պահանջում է *սարքազ* հետևակազորի մեկ-երկու գնդով զալ իրենց օժանդակելու, թե՛ «Առաջ կընթանանք ու Մաղաթովի դեմ մարտի կբռնվենք, եթե հաղթեցինք, շատ լավ, իսկ եթե ոչ, նորից զինվորներին վերցրած կզանք, Գանձակի բերդում կամրանանք ու միասին այն կպաշտպանենք»:

Բայց Նազար Ալի խանը հրաժարվում է զինվոր տալ ու պատասխանում է. «Ինձ ուղարկել են, որպեսզի ամրոցը պաշտպանեմ, այլ ոչ թե ձեզ զինվոր մատակարարեմ և անհրաժեշտության դեպքում չկարողանամ կռվել»:

Ամիր խանն ու Մուհամմադ Միրզան հեծյալների ու *ջանրազ* հետևակի մույն զորքով ու չորս քնդանոթներով գնում, կանգ են առնում Շամխոր գետի այս կողմում: Մեկ օր անց լուր են ստանում, թե Մաղաթովը ռուսական զորքով ու բազմությամբ արդեն իրենց վրա է արշավում: Երկրորդ գիշերը Ամիր խանը գումակն ու բեռները Գանձակ է ուղարկում, իսկ ինքը՝ իջևանում Շամ-

խորի այս ամիսն: Երրորդ օրն առավոտյան Մուհամմադ Ջաման խանը, որը պահակագործի հրամանատարն էր, փախչելով գալիս է [Ամիր խանի բանակատեղին]: Նրա հետևից գետի մյուս ամիսն գտնվող աշտարակի տակից հայտնվում է մահ Մադարովը ռուսական զորքով: Կողմերը մարտի են մախապատրաստվում: *Մարդարի բուխին* հարցնում է, իրե՞նք սկսեն մարտը, թե՞ սպասեն ռուսների համազարկին:

Մարդարը պատասխանում է. «Առաջին համազարկը բողոնքը բշմամուն»:

Այդ ժամանակ ռուսական թնդանորը կրակում է, որին պատասխանում է (135թ) հակառակ կողմի կրակահերքը: [Ռուսական] կողմը ուժեղացնում է կրակը, այն աստիճան, որ մի անգամից սկսում են կրակել 17 թնդանորներ՝ նեղելով հակառակորդին, որը մախորդ գիշեր իր գունակը Գանձակ էր ուղարկել: Եվ զարմանալի է, որ ռուսները մարտը սկսելով՝ մի կողմից կռվում էին, մյուս կողմից՝ իրենց վրանները խփում: Ամիր խան սարդարը առկակի ամիսն ծիուց իջել, հեռադիտակով ռուսական զորքի դիրքերն ու նրանց կռիվն էր դիտում: Կռվին էր հետևում մահ պարսկական ճամբարի վերին անկյունում կանգնած Մուհամմադ Միրզան: Իսկ գեներալ Մադարովը, ձին հեծած, անընդհատ շրջում էր իր բանակում ու զինվորներին քաջալերելով, մարտի մղում: Երբ ռուսական հրանոթները սկսում են արշավել դպրաշների բանակի վրա ու կոտորել նրա մարտիկներից շատերին, հետևապես գնդերը քիչ-քիչ սկսում են մահանջել: Ռուսական բանակի կազակներն ու հեծյալ գնդերը մարտադաշտի վերին և ստորին հատվածներից սկսում են գետն անցնել: Այդ ժամանակ սարդարին է ներկայանում նրա *խիլադասին* և ասում.

«Իսկ ինչու՞ եք մտել, երբ ամբողջ բանակը փախչում է:

Նա պատասխանում է.

«Ու՞ր գնամ: Էլ չեմ կարող Արաս Միրզայի աչքին երևալ: Ավելի լավ է, որսը ինձ սպանի կամ գերի տանի, քան թե ողջ մնամ և ամորախար ապրեմ:

Այնուհետև բերում են *սարդարի* ձին, որը հեծնելով՝ կարգադրում է գնալ, Մուհամմադ Միրզային մարտի դաշտից ապահով դուրս բերել, որովհետև՝ «Եթե նրան մի փորձանք պատահի, այլևս ոչ ոք Արաս Միրզայի պատժից չի խուսափի»:

Ինքը [սարդարը] գնում է, որպեսզի բույլ չտա հրետանին ռուսների ձեռքն ընկնի: Այդ ժամանակ տեղ է հասնում նրա եղբորորդի Մուհամմադ Ջաման խանը 200 հեծյալներով: Բայց մեծ ճանապարհի կողմից, գետն անցնելով, նրա վրա է գրոհում կազակների ջոկատը: Ճակատամարտը տանուլ էր նրված:

Մարդարն (136ա) այնտեղ վիրավորվում է և սպանվում մի կազակի կողմից, որը տեր է դառնում նրա գեներ ու զրահին: Երբ գեներալը [Մադարովը] իմանում է, որ *սարդարը* սպանվել է, շատ է ափսոսում, որ մահ գերի չի ընկել: Մադարովը նրա ձին ու զրպանի դուրանը վերցնում է: Քանի որ նրանք հին

ծանոթներ էին, և բացի այդ [Մադաթովը] հարգալից վերաբերմունք ուներ իշխանավորների նկատմամբ, գեներալը կարգադրում է *սարդարի* գլուխը դիակին միացնել ու ինչպես հարկն է, (մահմեդական) օրենքներով հողին հանձնել...

Ամիր խանը թիկնեղ, հաստամարմին ու շատակեր մի մարդ էր: Նա [ղաջարական] յուխարի-բաշ ցեղախմբից Ջան Մուհամմադ խանի եղբայր, Շահողույի Աղա Ղաջարի որդին էր: Ներկայիս Ղաջար շահերը աշաղե բաշ⁴³⁸ ցեղախմբից են: Երբ Նադիր շահից հետո գահ է բարձրանում Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը, այդ ցեղը երկու խմբի է բաժանվում, որոնք միմյանց դեմ երկպառակշակյա կռիվներ մղելով՝ շատերին են կոտորում ու գերի վերցնում: Ի վերջո ընդհարումներին վերջ տալու ու միմյանց միջև բարեկամական կապեր հաստատելու նպատակով Ղաջարական յուխարի բաշ ցեղախմբի ավագներից Ջան Մուհամմադ խանի եղբայր Շահողույի Աղայի դատերը կնուրյան են տալիս Բաբա խանին, որը հայտնի էր Ֆաթիալի շահ անվամբ: Նրանից էլ ծնվում է Աբաս Միրզան: Այդպես Ամիր խանը դառնում է նրա քեռին: Երբ նրան սպանեցին, հիսուն տարեկան էր: Նա լավ էր կրակում:

Ռուսական բանակը հետապնդում է Մուհամմադ Միրզայի զորքը մինչև Գանձակի սահմանները և շատերին կոտորում: Ընդարձակ հարթավայրը ծածկվում է սպանվածների մարմիններով, որոնք իրար վրա կուտակվելով բլրակներ են գոյացնում⁴³⁹: Բազմաթիվ գերիներ ու մեծ ավար է ընկնում նրանց [ռուսների] ձեռքը: Փախչողների ավանգարդը հասնելով գումակին՝ բոլորը միասին շտապում են դեպի Ղարաբաղ: Այնքան արագ էին հեռանում, որ քեռնակիրները, (136ր) իրենց գործը բողաժ, գրաստներն ու ուղտերին ազատ են արձակում և իրենց բանակի ողջ ահռելի ավարը դաշտում բողնում...

Գանձակն անցնելուց հետո Մուհամմադ Միրզան մի քանի անգամ հրամայում է կանգ առնելու շեփորները հնչեցնել, բայց ոչ ոք վախից կանգ չի առնում: Յուրաքանչյուրը շտապում է մյուսից առաջ անցնել: Ամբողջ գիշերը անց են կացնում իրենց իրերը այս ու այն տեղ թափափելով խուճապահար փախուստի մեջ: Արշալույսին հասնում են Թարքառ գետի ափը, ուր ի վերջո դադար են տալիս, որպեսզի քիչ հանգիստ առնեն:

Նազար Ալի խանը իր *սարքազ* հետևակազորով մինչև կեսգիշեր ամրոցում է մնում: Բայց հետո վախից գլուխը կորցրած՝ իր զորագնդով ամբողջ

⁴³⁸ Մագանդարանի Ղաջարները բաժանվում էին 2 խմբի՝ յուխարի բաշ և աշաղի բաշ: Այդ խմբերից առաջինը ավագ էր համարվում (տե՛ս Н. Шонен, ук. соч., с. 532):

⁴³⁹ Ըստ ռուսական աղբյուրների, պարսկական կողմը Շամխորի ճակատամարտում կորցնում է շուրջ 1500 մարդ (Кавказский сборник, т. 22, с. 23):

դուրս է գալիս ու փախուստի դիմում դեպի Ղարաբաղ: Վերը նշված վայրում միանում է Մուհամմադ Միրզայի զորքին:

Մուհամմադ Միրզան այս դեպքերի մասին տեղեկացնում է իր հայր Աբաս Միրզային: Վերջինս էլ, ճարահատյալ, դադարեցնում է Շուշի բերդի պաշարումը ու այնտեղից դատարկաձեռն ճանապարհի ընկնում դեպի Գանձակ:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԱԴԱԹՈՎԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԱՔԱՍ ՄԻՐ- ՋԱՅԻ ԴԵՄ ԳԱՆՉԱԿՈՒՄ: ԱՔԱՍ ՄԻՐՋԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շամխորի ճակատամարտից մեկ օր անց գեներալ Մադաթովը Գանձակ է մտնում⁴⁴⁰ և կազմակերպում նրա կառավարումը: Խաղաղեցնում հեռու-մոտիկ շրջանները և ամրորում վշտացած սրտերը: (137ա) Պաշարման ծանր դրությունից հանում է Քիլիսաքենդի հայերին, որոնք իրենց կյանքի ու կայքի համար անհանգստացած ամրացել էին իրենց բաղամասերում: Նրանց մեծամեծները՝ ավագներն ու տանուտերերը ներկայանում են [Մադաթովին] ու ողջունում նրան: Երկու օր անց ժամանում է նաև Ն. Գ. կոմս Պասկևիչը 15000 զինվոր ունեցող ռուսական բանակով ու 5 մեծ բնդամորներով և միանում գեներալ Մադաթովին: Այսպիսով, բացի հեծելազորից և կազակներից [ռուսական] կանոնավոր բանակում կար 19000 զինվոր և 22 բնդամոր:

Մյուս կողմից Աբաս [Միրզան] առաջ է ընթանում՝ իր հետ վերցնելով Շուշի բերդի մոտ եղած իր ամբողջ զորքը, որը Մուհամմադ Միրզայի զորագնդի հետ միասին կազմում է ընդամենը 60000 հեծելազորային ու հետևակազորային զինվորներից բաղկացած մի բանակ, որը ուներ 25 բնդամոր՝ չհաշված Մուհամմադ Միրզայի 4 բնդամորները:

Աբաս Միրզան իրամայրում է Մարանդի Նազար Ալի խանի մորուքը խուզել և էլի վրա մտնեցրած, բանակում պտտելով ամարգել, զի ոչ ամբողջ պաշտպանելու իր իրամանն էր կատարել, ոչ էլ Մուհամմադ Միրզային զորք էր տրամադրել: Միաժամանակ Մուհամմադ Միրզայի զորքում ազդարարում են, որ իր զորավարին քած ու փախուստի դիմած զորքի պատիժը կլինի այն, որ նրան կնետեն թշնամու ու սեփական բանակի միջև, որպեսզի երկու կողմից այն կոտորեն:

Դրանից հետո Աբաս Միրզան կանգառից կանգառ շարժվելով գալիս, գիշերը կանգ է առնում Գանձակի վերևում գտնվող Ջազալու կոչված վայրում: Վախից ու անհանգստությունից մինչև առավոտ չեն քնում: Լուսաբա-

⁴⁴⁰ Գեներալ Մադաթովը ռուսական զորքով Գանձակ է մտնում 1826թ. սեպտեմբերի 4-ին, (տե՛ս АКАК, т. 6, в. 2, д. 678, с. 374):

ցին այլևս չեն արշավում դեպի Գանձակ, այլ գալիս են Շեյխ Նիզամու դամբարանի մոտ և դասավորում իրենց բանակի հազարյակները: Այնտեղ ռուսաց պետությանը դավաճանած և ղզրաշների կողմն անցած մայոր Սամսոն (Սամսամ) խանը⁴⁴¹, որը մոր մահմեդականացվածների ջոկատի հրամանատարն էր, Աբաս Միրզային հետևյալն է ասում.

-Թեև ես երդվել եմ, (137թ) որ ռուսաց թագավորի ու նրա զորքի դեմ չեմ կռվելու, բայց [իմացեք], որ ձեր փրկությունը զորքը մի քանի կողմերից կռվի համելու մեջ է: Այնպես որ, եթե մի կողմից սկսեն մեղել, մեկ այլ կողմից օգնության շտապեք և քույր շտաք, որ զորքը կազմալուծվի: Չէ՞ որ Ձեր բանակը մեծ է, իսկ նրանցը՝ փոքր:

Աբաս Միրզան Սամսոն խանի խորհուրդը չի ընդունում՝ պատճառաբանելով՝

-Զանի որ երդվել եք, ուրեմն էլ չեք կռվի, և Ձեր խորհուրդը մեզ օգտակար չի լինի:

Այնուհետև թագաժառանգը իր բանակը մեկ ամբողջական զորագունդի է վերածում և դասավորում այն իմամի դամբարանից մինչև Կուրը ձգվող մեկ շարքով: Հրետանին տեղադրում է զորքի առջևում գտնվող մի բլրի կողքին, իսկ ինքը, տեղավորվելով բլրի վրա, սկսում է դիտել զորքն ու հետևել ճակատամարտի ընթացքին⁴⁴²:

Մյուս կողմում ռուսական բանակը մույնպես մեկ ամբողջական զորագունդ է կազմում: Գեներալը [Մադաթովը] ասում է, որ եթե ղզրաշները երկու-երեք կողմերից գրոհի անցնեն, իրենց [ռուսների] համար փոքր-ինչ դժվար կլինի, իսկ եթե մի կողմից հարձակվեն, ապա մեկ ժամվա մեջ նրանց կջախջախեն: Այնուհետև զորավար Պասկևիչը տեղավորվում է բանակի կենտրոնում և զորքը ղեկավարելու իրավունքը համձնում գեներալ Մադաթովին⁴⁴³: Գեներալը կարգադրում է հրանոթները խոշոր կոտորակներով ու շղթաներով լիցքավորել և մարտադաշտի մի ցածր տեղում բացցնել, որից

⁴⁴¹ Թերևս խոսքը Սամսոն Մյակինցևի մասին է, որը պարսկական բանակում զործող ռուս զեքիներից ու դասալիքներից կազմված ջոկատի հրամանատարն էր (տե՛ս Кавказский сборник, т. 24, с. 79): Այդ ջոկատը, որ կռվում էր «բահաղե-րան» (մոնղ.- «հերոս», «հսկա»), տեղիվել էր դեռևս առաջին ռուս-պարսկական (1804-1813) պատերազմի տարիներին (عبدالرزاق دینلی، مأسر سلطانیه، ص ۲۵۵):

⁴⁴² 1826թ. սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած Գանձակի ճակատամարտի մասին տե՛ս Н. Н. Дубровин, ук. соч., т. 6, с. 676-680; АКАК, т. 6, ч. 2, д. 686, с. 378.

⁴⁴³ Ռուսական աղբյուրների տվյալների համաձայն ռուսական բանակը բաղկացած էր 10319 զինվորներից, մինչդեռ պարսկական բանակի հետևակազոր կազմված էր 15000, իսկ հեծելազորը 20000 հոգուց (Н. Н. Дубровин, т. 6, с. 614): Մակայն ռուսական աղբյուրներում չի նշված պարսկական բանակին միացած անկանոն հետևակազորի ու հեծյալների բանակը, որը կազմվում էր ապստամբած մահմեդականներից:

հետո կռվի է համում զինվորների երեք զորագնդեր, որոնք ուժգին հրաձգությամբ են սկսում:

Այս կողմից մարտը սկսում են Մարանդի ու Ղարաղաղի *սարքազ* հետևակագործները, որոնք ամենաքաջն էին համարվում: Այդ զորագնդերը անմիջապես մեկ շարք կազմած, «Յա Ալի» գոչելով, առանց վախի ու երկմտանքի, գրոհում են [ոռու] զինվորների վրա ու նրանց ետ մղում: (138ա) Այդ ժամանակ գլխավոր հրամանատար Պասկեկիչը ցանկանում է նահանջի հրաման տալ, որպեսզի հաջորդ օրը մի բան հնարեն [մարտը շարունակելու համար]: Բայց գեներալ Սադաթովը չի համաձայնվում ասելով.

Մրանք նման չեն եվրոպական բանակներին: Հենց որ Դուք վերադարձի թմրուկները զարկել տաք, նրանք անմիջապես մեզ վրա կարշավեն ու մեր զորքը ցարուցրիվ կանեն:

Դրանից հետո գլխավոր հրամանատարն ասում է.

- Թող Չեր կամքը լինի:

Գեներալը կարգադրում է թաքցրած հրանոթներից միանգամից կրակ բաց անել, և այն վիշապները աջից ու ձախից սկսում են իրենց երախից կրակ ժայթքել: Կախարդ գնդուհու նման ամեն կողմից աղմուկ-աղաղակով վրա են տալիս ու հազարավոր շորաներ կախած հրդեհված խելագարի պես այս ու այն կողմ նետվում: Ունչացնում են [ղզլքաշների] քաջարի առաջամարտիկներին ու անմշակ կտավի կտորի պես ճեղքում Արաս Միրզայի բանակը: Մահը սկսում է հնձել նրա մարտիկներին, որոնց վրա է կախվում մաուշակագույն երկիրը...

Քառորդ ժամ մարտադաշտում ոչինչ չէր երևում: Երբ ցրվում է հրի ու ծխի ամպը, և օդը պարզվում, (138բ) [ղզլքաշներից] անվնաս մնացածները տեսնում են, որ իրենց ընկերները իրենց կողքին չեն, խուճապահար փախուստի են դիմում: Ոմանք առանց զենք զործածելու, անզամ առանց իրենց հրացանները պարպելու, բռնում են նահանջի ճամփան: Արաս Միրզան, երբ տեսնում է դեպքերի նման ընթացքը, քլոյի ցած է իջնում, հեծնում սրարշավ մոլոլը ու սկսում փախչել: Մինչև Արաքսի ափը ձին չի կանգնեցնում: Ամբողջ բանակը փկուրք է դարձնում ու փախուստի դիմում: Այս ճակատամարտը տևում է մեկ ու կես ժամ, մինչդեռ Շամխորինը տևել է երեքից չորս ժամ: Արաս Միրզայի բանակը փախչելով՝ այդ օրը Գանձակից հասնում է մինչև Խողա-Ալիքի մի կամուրջը և այն անցնում⁴⁴⁴: Ճակատամարտի օրը [ղզլքաշների] բանակի մի զորագունդ նշանավոր զորավար Ալլահյար խանի գլխավորությամբ ամրանում է քլոյի վրա, որը Արաս Միրզայի բանակի փախուստից հետո հանդես բերելով խիզախությամբ ու տոկունությամբ, մինչև

⁴⁴⁴ Գանձակի ճակատամարտում իրանցիներից զոհվում է 2000, իսկ գերի է ընկնում 1000 մարդ (Утверждение, т. 4, ч. 1, с. 175):

մայրամուտ շարունակում է կովել: Օրվա վերջին գեներալը (Մադաթովը) մարդ է ուղարկում, թե՛ «Ջուր տեղը ձեզ կորստյան մի՛ մատնեք»:

Նրանք էլ անձնատուր են լինում, և զենքերը վայր դնելով, ցած իջնում, որով ազատվում են ստույգ մահից:

Արաս Միրզայի նահանջից հետո նրա երկու բնդանոթները մնում են Թարթառ գետի ափին, քրճի դաշտում: Օղուրլու խանին ուղարկում են, որ պեսզի գնա այդ բնդանոթները բերի, բանակ հասցնի: Բայց [նա] չի կարողանում⁴⁴⁵, և դրանք այնտեղ էլ մնում են:

Թագաժառանգը իր պարտությունից հետո մեկ օր ու գիշերվա ընթացքում Արաս գետն անցնում է և Մարանդի Նազար Ալի խանին պարանով խեղդել տալիս: Թավիլն Շամում նա ներկայանում է այնտեղ իջևանած շահին և բոլոր պարտությունների մեղքը քարդում Ամիր խանի ու Նազար Ալի խանի վրա, (139ա) թե՛ «Նրանք իրենց թուլությամբ ու դավաճանական վարքով իրանը պարտության դատապարտեցին»⁴⁴⁶:

Ֆաթհալի շահը հեռանում է Արադի կողմերը, իսկ Արաս Միրզան գնում է Թավրիզ...

Այս նշանավոր հաղթանակից հետո գեներալ Մադաթովի անունը էլ ավելի մեծ հռչակ է ստանում, և նրան անվանում են Մադաթով-Իրանեղոյ⁴⁴⁷...

ԴՋԼԲԱՇՆԵՐԻ ՓԱՆՈՒՍՏԻՑ ՀԵՏՈ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՅԱԾ ՋԱՆԱՋԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ հզոր թշնամու ձեռնարկումները ձախողվում են, և նա զրկվում է իր զինամթերքի պաշարներից ու ավարից, Շիրվանի Մուսթոֆի խանը Իրրահիմ խան սարդարի հետ (139թ) Ղարադաղ է փախչում⁴⁴⁸: Միր Հասան խանը, Թալիշից ձեռք քաշելով, ղզրաշների կողմն է գնում: Սակայն Նուխիի Հուսեյն խանը որոշ ժամանակ շարունակում է իր նեճգ գործերը Շարիում: Խեղճ ժողովրդից, տարբեր տեղերից եկած վաճառականներից բռնագանձումներ է կատարում: Եղբորը՝ Հաջի խանին, լեզգիների ջոկատով ուղար-

⁴⁴⁵ Օղուրլու խանը ձերբակալվում է ռուսների կողմից, (տե՛ս В. А. Потто, ук. соч., т. 3, вып. 1, с. 173).

⁴⁴⁶ Ռուս զորավար կոմս Սիմոնովիչը իր ելիշողություններում Նազար Ալի խանին համարում է պարսիկ միակ զորավարը, որը քիչ թե շատ ուզմավարական ընդունակություններ ունենալով և ժամանակին նահանջելով Գանձակից՝ կարողանում է փրկել ոչ միայն իր զինվորներին, այլև բանակի գույքը (Кавказский сборник, т. 22, Тифлис 1901, Материалы, с. 25):

⁴⁴⁷ «Իրան-ե դաշ»- պարսկ. «Իրանին հաղթող, դուրս քշող»:

⁴⁴⁸ Շիրվանի Մուսթոֆի խանը սեպտեմբերի 24-ին հեռանում է Ղարաբաղ, (տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, д. 694, с. 383):

կում է Կուրն անցնելու ու Ղարաբաղի քոչվոր ցեղերի ժամանակավոր կացարանները կողոպտելու: Ի վերջո Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը [Պասկևիչը] զորքով շարժվում է նրանց դեմ, քայց դեռ երեք *ֆարսախ* հեռու էր Նուխիից, երբ Հուսեյն ու Հաջի խաները փախչում են Իրան⁴⁴⁹:

Գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը ռուսական զորքով գնում է Ղարաբաղի Թախթ-ե Թովուզ (Թավուս) վայրը⁴⁵⁰ և այնտեղ իջևանում: Գեներալ Մաղաթովը մտնում է Շուշի ամրոցը: Տեղի հայ ու մահմեդական բնակչությունը նրան ցնծությամբ են դիմավորում: [Մաղաթովը] ողջունում ու քաջալերում է բոլոր նրանց, ովքեր ռուսական հզոր տերությանը ծառայել էին հավատարմորեն, ռուսական զորքին օգնել ու անձնագոհություն էին ցուցաբերել: Իսկ այն անձանց, որոնք անմտորեն ըմբոստանալով ու [ռուսներին] դավաճանելով ղզրաշների կողմն էին անցել, պատժում է ու սպառնալիքներով վախեցնում: Այսպես բոլորին սիրաշահելով ու ապահովություն ներշնչելով հանդարտեցնում է: Կարգադրում է Շուշիի բնակչությանը որոշ տեղերում պահվող արքունի և այլ պահեստներից պարեն ու սննդամթերք տալ, որպեսզի պաշարման օրերի չարչարանքներից հետո նրանք փոքր-ինչ հանգիստ առնեն⁴⁵¹: Նաև վրեժ է լուծում բոլոր այն անարգանքների համար, որոնք Մեհդի Ղուլի խանը Ավետարանոցում հասցրել էր իր տոհմին:

Այդ ժամանակ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը Արաքսն անցնելով՝ կողոպտում է Ղարաղաղի տարածքը⁴⁵², որից հետո այն կողմերի բնակիչներին հանդարտեցնում է (140ա) ու մեծ զորքով գնում դեպի Թիֆլիս:

Նույն տարվա ձմռանը Ն. Գ. գեներալ Մաղաթովը Ղարաբաղի, Շիրվանի զորքերով՝ նաև ռուս զինվորների մի քանի ջոկատ վերցրած, արշավում է Մեշքիմի ու Ահարի տարածքները կողոպտելու⁴⁵³: Այդ շրջանները ամբողջովին թալանելով՝ մեծ ավար է հայթայթում Ղարաբաղի բնակչության համար:

⁴⁴⁹ Հուսեյն և Հաջի խաները հեռանում են Շաքիից հոկտեմբերի 18-ին (Նույն տեղում):

⁴⁵⁰ Թաղթե Թավուս - Հեղինակը ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի Գանձակի տարածքում գտնվող Թովուզ գետի հովիտը: Թախթե Թավուս տեղանունը գործածում է, նաև պարսկալեզու պատմագիր Արդ-առ-Ռազակ Դումբուլին, որի վկայությամբ այն գտնվում է Շուշիից 8 ֆարսախ (= 42 կմ) հեռու, (տե՛ս ۱۴۸ عبدالرزاق دنبلی، مأسر سلطانیة، ص. ۱۴۸):

⁴⁵¹ Кавказский сборник, т. 26, Тифлис 1907, Материалы, с. 51, 102.

⁴⁵² Գեներալ Պասկևիչը Ղարաղաղ է արշավում 1826թ. հոկտեմբերի 25-ին, և վերադառնում է նույն ամսվա 31-ին, (տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, д. 698, с. 385):

⁴⁵³ Գեներալ Մաղաթովի արշավանքը Ղարաղաղ սկսվում է 1826թ. դեկտեմբերի 28-ին, ավարտվում՝ հունվարի 16-ին, (տե՛ս АКАК, т. 6, ч. 2, д. 703-705, с. 387-389):

Այնտեղ (Մադաբուլը) շահսեան⁴⁵⁴ խաներից պահանջում է հպատակվել կայսերը, և նրանք երդվում են, որ (ռուսներին) չեն դավաճանի:

Նրանց մեջ էր Աբա խանը, որը դեռ գլխավոր հրամանատար երմուլովի ու Մադաբուլի իշխանության տարիներին մեկ աչքից կուրացվել էր: Նա շատ խիզախ մարդու համբավ ուներ, որը անփույթ վերաբերվելով իր կյանքին, հաշվի չէր նստում ղզրաշների պետության իշխանավորների հետ: Որքան էլ Աբաս Միրզան նրան Թավրիզ էր կանչում, չէր գնում: Մի անգամ նույնիսկ Աբաս Միրզան Ղարադաղում գտնվող Ամիր խան սարդարին գաղտնի կարգադրում է, որ նրան մի ինչ-որ ձևով ձերբակալի ու Թավրիզ ուղարկի: Ամիր խանն էլ որոշում է իր դստերը Աբա խանի որդուն կնության տալու և այդպիսով նրա հետ ազգակցական կապեր հաստատելու միջոցով ձերբակալել խանին, բայց չի ստացվում: Երբ Շիրվանի Մուսթոֆի խանը Ֆիր ամրոցից փախչում է ղզրաշների երկիրը, հյուրընկալվում է Աբա խանի կողմից: Նրան Թավրիզ տանելը մեծ գործ համարելով՝ (Աբա խանն) ինքը նրա հետ է գնում, կարծելով, թե Մուսթոֆի խանը իր հանցանքների համար պիտի միջնորդի: Այնտեղ հասնելուն պես Աբաս Միրզան նրան ձերբակալում է ու մի աչքից կուրացնում:

Հիրավի, գեներալ (140թ) Մադաբուլը ասպատակում է Մեշքինից մինչև Ղարադաղի խաների նստավայրը հանդիսացող Ահաբ քաղաքն ընկած տարածքը և Ղարաբաղի բնակչության համար ձեռք բերած մեծ ավարով վերադառնում: Այդ ընթացքում ղզրաշների երկրում մի այնպիսի խուճապ ու իրարանցում է սկսվում, որ երե Մադաբուլը մինչև Թավրիզ ու Թեհրան էլ գնար, ոչ որ նրան չէր կարողանա կանգնեցնել⁴⁵⁵: Ամենուր լսելով Մադաբուլի ու ռուսական զորքի գալստյան մասին՝ քուլորը կամ հնազանդություն էին հայտնում ու սկսում նրան ծառայել, կամ էլ փախուստի էին դիմում: Նույնիսկ Բագաթառանգ Աբաս (Միրզան) Թավրիզում մտածում էր փախուստի մասին: Ամեն օր կարգադրում էր ձիերը թամբել ու բակ հանել, իր կանանց ու աղջիկներին ձի հեծնել ու ձիավարել սովորեցնել, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրը, Մադաբուլի Ղարադաղն անցնելու ու Թավրիզին մոտենալու մասին իմանալուն պես, մեկական խուրջին փող վերցրած, փախուստի դիմեր: Այսպիսի մեծ վախի ու խուճապի մեջ էին, մինչև որ լուր է հասնում, թե Մադաբուլը Ահարից ետ է դարձել: Այս առթիվ շատ են ուրախանում:

Մադաբուլը այնտեղից վերադառնալով՝ գնում է Թիֆլիս: Գլխավոր հրամանատարը (Երմուլովը) նրան նորից մեծ պատրաստություններով ու բազ-

⁴⁵⁴ Չանազան ցեղերից կազմված սիլ-սյուսիյուր ցեղախումբը Սեֆյանների օրոք Թուրքիայից բռնում է Պարսկաստան և իրեն հայտարարում շահսեան (թուրք. շահին սիրող): Մակայն որդւ ժամանակ անց սկսում է ասպատակել նրա տարածքները, (տե՛ս Н. П. Петрушевский, ук. соч., с. 95):

⁴⁵⁵ АКАК, т. 6, ч. 2, д. 704, с. 389.

մաքանակ զորքով հանձնարարում է արշավել Իրան: Մադաթովն էլ զորքով գալիս է [Ղարաբաղ] և մտադրվում շուտով Խոդա-Աֆեթինի կամուրջն անցնել: Ղզլբաշների կողմից նրա դեմ կռվելու ու պայքարելու համար հավաքվում է չելեբիանլու⁴⁵⁶ և այլ ցեղերի մի մեծ բազմություն:

Այդ ընթացքում կառավարչապետի պաշտոնից հեռացվում է Երմուլովը, և նրա փոխարեն նշանակվում է կոմս Պասկևիչը⁴⁵⁷, (141ա) որը իր հերթին գեներալ Մադաթովի փոխարեն Ղարաբաղի ու Գուշթասֆի⁴⁵⁸ զավառների կառավարիչ է նշանակում Ն. Գ. իշխան Արխագովին: Մադաթովին ենթակա զորքը հանձնվում է գեներալ Պանկրատևին (Բանդրադով)⁴⁵⁹: Շտաբի պետ նշանակված իշխան Արխագովը հինգ օրում Թիֆլիսից գալիս է Մադաթովի զորակայանը, որը գտնվում էր Խոդա-Աֆեթինի կամրջի մոտակայքում: Այնտեղ Մադաթովից ստանում է իր պաշտոնը ու նրան ուղարկում Թիֆլիս: Ինքն էլ բանակը տանելով Ղազու-չալ՝ սկսում է կառավարել տարածաշրջանը:

Տարբեր կարծիքներ կան գեներալ Մադաթովի պաշտոնաթող արվելու պատճառների վերաբերյալ: Ոմանք ասում են, թե երբ կոմս Պասկևիչը գալիս է, դեռևս իր կառավարչապետ նշանակված լինելու մասին ոչ ոքի չի հայտնում, իսկ գեներալը որոշ հարցերում նրա հետ չի համաձայնվում ու հրամանները չի կատարում: Ոմանք էլ ասում են, թե դրա պատճառը Մեշքի-նի արշավանքն ու Ահաբից ետ դառնալն էր, որը կատարվել էր առանց կառավարության թույլտվության: Սի մասն էլ պնդում է, թե Ահարում նրան ոչ թե վերադառնալու, այլ ուրիշ հրաման էր տրվել: Ինչևէ, գեներալ Մադաթովը Թիֆլիս գնալով՝ այնուհետև Դարչաք է ուղարկվում:

⁴⁵⁶ Չելեբիանլուները Ղարադաղում բնակվող քրդական ցեղերից են (տե՛ս Ս. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в 19-ом столетии, Тифлис, 1900, с. 23):

⁴⁵⁷ Գեներալ-ֆելդմարշալ կոմս Պասկևիչը (1827-1831) Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար և քաղաքացիական մասի կառավարիչ է նշանակվում 1827թ. մարտի 28-ի հրամանով, (տե՛ս АКАК, т. 7, д. 2, с. 1):

⁴⁵⁸ Գեշթասֆը կամ Գուշթասֆը Սասանյան Պարսկաստանի քաղաք էր, հիմնված «Լոհրասալի որդի Գեշթասֆի կողմից» և ձգվում էր Արաքսի հետ միացման վայրից Կուր գետի երկայնությամբ մինչև Կասպից ծովը (Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 364): Այդ վայրում էր հետագայում Սալյանը (В. Ф. Минорский, ук. соч., с. 108): Հեղինակը ի նկատի ունի Շիրվանի ու Շաքիի շրջանները:

⁴⁵⁹ Գեներալ-մայոր Պանկրատևը արդեն 1827թ. մայիսին ռուսական բանակի ղարաբաղյան զորագնդի հրամանատարն էր, (տե՛ս АКАК, т. 7, д. 507, с. 542):

ԻՇԽԱՆ ՊԱՍԿԵՎԻՉԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԻՐԱՆ, ԿՈՒՎԸ
ԱՐԱՍ ՍԻՐՋԱՅԻ ԴԵՄ: ԱՐԱՍԱՐԱԴԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԲԵՐԴԵՐԻ ԳՐԱՎՈՒՄՆ ԵՎ ԱՅԼ
ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ն. Գ. Երևանի կոմս Պասկևիչը 1827թ. մարտ ամսին նշանակվում է կով-կասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար: Տարածաշրջանի, հեռու-մոտիկ վայրերի գործերը կարգի բերելուց, կառավարիչներ պաշտոնաթող անելուց ու նորերը նշանակելուց հետո կազմակերպում ու ամրացնում է բանակը: Մարտական զորագնդերով ու խիզախ մարտիկներից բաղկացած մեծ բանակով որոշում է դեպի Իրան արշավել: Լուրջ պատրաստություններից հետո (141ա) բազմամարդ զորքով Թիֆլիսից շարժվում է դեպի Երևան:

Երևանի *քեկյարքեկ* Հուսեյն խան սարդարը այս մասին տեղեկանալով՝ իր բոլոր ցեղերին կարգադրում է քոչել-հեռանալ (Երևանի խանությունից): Եղբորը՝ Հասան խանին է հանձնում Սարդարապատի ու Երևանի բերդերի պաշտպանությունը, իսկ ինքը զորքով սկսում շրջել իր տարածքներում: Թագածառանգ Աբաս Միրզան ևս զորք է մախսապատրաստում, որից հետո հեծյալ ու հետևակային զորագնդերով ու հրետանիով Թավրիզից օգնության է շտապում Հուսեյն ու Հասան խաներին: Խոյի ճանապարհով գալիս է Արաքսի ավիղ, կանգ առնում Քեջլար լեռան մոտակայքում գտնվող Կարազիաղին (Ղարա-զիա-աղ-դին) վայրում և այնտեղ հաստատում իր բանակատեղին:

Այդ ընթացքում Իրանի պետության կողմից Նախիջևանի սահմանների մոտ Դարալագյազ (Դարե-ալ-քյաս) կոչված վայրն ուղարկված զեներալ-մայոր Մեհդի Ղուլի խանը սուրհանդակի միջոցով հայտնում է գլխավոր հրամանատարին՝ Իրանից հեռանալու ու կրկին Ռուսաստանի հզոր պետությանը հպատակվելու իր ցանկության մասին: Գլխավոր հրամանատարի հրամանով իշխան Արխագովը զեներալ Պանկրատևի հետ զինվորների երկու ջոկատով գնում են ու հիշյալ խանին իր մերձավորների ու հպատակների հետ քերում Ղարաբաղ⁴⁶⁰: Գլխավոր հրամանատարի կարգադրությամբ անմիջապես նրան ու նրա հպատակներին բնակության վայր է տրամադրվում:

Սա գլխավոր հրամանատարի առաջին ձեռնարկումն էր:

Նախիջևանի էհսան խանը, որին հանձնված էր Աբասաբադ բերդի պաշտպանությունը ու նախիջևանյան զորքերի հրամանատարությունը, լինելով հեռախոս ու կրթված անձնավորություն, նկատում է ղզրաշների պետության բուլացումն ու անկումը: Նա գաղտնի մարդ է ուղարկում գլխավոր

⁴⁶⁰ Մեհդի Ղուլի խանի վերադարձի մասին տե՛ս (ԱԿԱԿ, Խ. 7, Է. 402, Ը. 453, 454; В. А. Потто, укр. соч., т. 3, вып. 4, Ը. 407, 412):

հրամանատարի մոտ և հայտնում, որ երբ էլ որ Ն. Գ. զորքով (142ա) այն կողմերը գա, մա Արասաբաղ բերդը կհանձնի⁴⁶¹:

Գլխավոր հրամանատարը այս իմանալուն պես դեպի Նախիջևան է շարժվում: Դժբալների պետության իշխանավորները ևս իմանում են էհսան խանի մտադրության մասին: [Նրանք] Արասաբաղը⁴⁶² պաշտպանելու համար 4000 զորքով ու բախտիարների հետևակազորով մի քանի խաների հետ այնտեղ են ուղարկում Մուհամմադ Ամին խան Դաջարին, որը այն պետության բարձրաստիճան իշխանավորներից էր, Ֆաթիալի շահի փեսան ու Արաս Միրզայի զորագնդերի հրամանատարներից մեկը⁴⁶³:

Ն. Գ. գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը պաշարում է Արասաբաղը և սկսում ուժգին մարտեր մղել թե՛ Նախիջևանի, թե՛ Խոյի կողմից, որը Արաքսի մյուս ափին է:

ՔԵԶԼԱՐԻ ՈՒ ԶԵՎԱՆԲՈՒԼԱՐԻ ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏԵՐԸ, ԱՐԱՍ ՄԻՐԶԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԴՐՈՇՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍԸ

Արաս Միրզան լուրեր է ստանում, որ ռուսները թեժ մարտեր են մղում Արասաբաղի համար, և կազակ հեծյալները ամեն օր անցնելով Արաքսը՝ խիզախորեն կռվի են բռնվում Իբրահիմ խան սարդարի բանակի հետ, որը իրենց կողմից այնտեղ էր ուղարկվել: Արաս Միրզան որոշում է մի քանի հազար հեծյալներով գնալ, Արաքսի ափին, [Արասաբաղից] հրազենի զնդակի հեռավորության վրա գտնվող Քեզլար լեռան ստորոտում դարան մտնել: Առավոտյան, երբ կազակները իրենց ամենօրյա սովորության համաձայն Արաքսն անցնելով՝ իրենց զորքի հետ մարտի կրոնվեն, Իբրահիմը իր զորագն-

⁴⁶¹ Թե՛ ռուսական, թե՛ պարսկական տղայություններում հիշատակություններ կան Նախիջևանի խանության կառավարիչ էհսան խանի Պարսկաստանի նկատմամբ դրսևորած դավաճանական վարքագծի և ռուսների կողմն անցնելու միտումների վերաբերյալ (AKAK, տ. 7, ձ. 510, c. 545; رضاقلخان هدایت. تاریخ روسیه):

⁴⁶² (الصفاى ناصرى. ص. ۷۶):

⁴⁶³ Արասաբաղի բերդը կառուցվել է Նախիջևանի Աստապատ վայրում՝ Արաքսի ափին 1810թ. ֆրասիացի ճարտարեսպետների նախագծով եվրոպական ռազմական իր ժամանակի պահանջներին համապատասխան (عبدالرزاق دتلی. (مأسر سلطانیه. ص. ۱۳۵; رضاقلخان هدایت. تاریخ روسیهالصفاى ناصرى. ص. ۷۶):

Պարսիկ պատմագիրները գովեստով են խոսում նրա ամառիկության մասին, սակայն անգլիացի ուղեգիր Ջ. Մորիսը այնքան էլ բարձր կարծիքի չէր նրա ամրության (Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, էջ 309-311):

⁴⁶⁴ AKAK, տ. 7, ձ. 513, c. 550.

դով կարճ ընդհարումից հետո փախուստի կղիմի և նրանց դեպի ծուղակը կառաջնորդի: Արաս Միրզան էլ դարանից դուրս գալով՝ նրանց կկոտորի:

Այսպես, Արաս Միրզան 5000 մարտական մի զորք վերցրած գնում, (142բ) գիշերը դարան է մտնում Ջևանբուլաղ անունը կրող մի բավական խոր ձորում ու սպասում արշալույսին⁴⁶⁴: Լուսաբացին, երբ արեգակի ոսկե-բազ գլուխը սկսում է նշմարվել հորիզոնում, լուր է ստացվում, թե ահա դրագուն կազակների⁴⁶⁵ գունդը իր սովորության համաձայն Արաքսը անցել ու կռվում է Իբրահիմ խանի զորքի դեմ: Իբրահիմ խանը, նախորդ օրվա պայմանավորվածության համաձայն, պարտված ձևանալով, իր զորագնդով կեղծ փախուստի է դիմում դեպի դարանավայրը: Կազակներն էլ իրենց երկու քնդանորսներից կրակ բացելով՝ իրենց երկուսից երեք հազարանոց կանոնավոր զորագնդով սկսում են նրանց հետապնդել: Արաս Միրզայի զորքը դարանից դուրս է գալիս ու խառնվելով Իբրահիմ խանի փախչող զորագնդին՝ սկսում է փախչել: Ղզրաշ զորքը կարծում էր, թե կազակները իրենց հետապնդելիս միմյանցից կհեռանան ու կցրվեն, որից հետո իրենք կշրջվեն ու [ռուսներին] պարտության կմատենեն: Բայց կազակները, առանց իրենց դասավորվածությունն ու շարքերը խախտելու [ղզրաշներին] հետապնդում են՝ գնդակոծելով ու կոտորելով նրանցից շատերին: Այդպես 4-5 *խարսախ* Արաս Միրզային իր զորքի հետ հալածում են, շատերին սպանում, ոմանց էլ գերի են վերցնում: Վերջիվերջո Արաս Միրզան արշավում է դեպի Քեջլար սարը, իսկ նրա հետևակագործն ու հեծելազորը ցրվում է տարբեր ուղղություններով: (143ա) Մինչ նրանք [ղզրաշները] մտածում էին, թե կազակները ցրիվ կգան, իրենք են ցարուցրիվ լինում... Ռուսները ձեռք են բերում մեծ ավար ու մի դրոշ, որով վերադառնում են և ներկայանում գլխավոր հրամանատարին:

Այս պարտությունից հետո Արաս Միրզան Կարազիադիմից փախչում է Խոյի կողմերը:

Գլխավոր հրամանատարը [պարսկական] դրոշն ուղարկում է Արասաբադ և խորհուրդ տալիս, որ գուր տեղը բերդը պաշտպանելու ջանքեր չսփռեն, քանի որ Արաս Միրզան դրոշը բողբ, փախել է: Ռուսական զորքը գլխավոր հրամանատարի կարգադրությամբ ամրոցը պաշարելով՝ մի ուժգին կռիվ է սկսում: Չորս կողմից գրոհի են անցնում և պարսպակործան մեքենաները մոտեցնելով՝ սկսում շուրջը խրամատներ ու ստորգետնյա անցուղիներ փորել: Արասաբադի քնակչությունը Արաս Միրզայից օգնություն ստանալու հույսը կտրում է, և Նախիջևանի Էհսան խանին էլ, որը [ռուսներին] խոսք էր տվել ամրոցը հանձնել, դավաճան էր համարում: Ուստի տազնապահար

⁴⁶⁴ Ջևանբուլաղի ճակատամարտի մասին տե՛ս AKAK, т. 7, д. 515, с. 551:

⁴⁶⁵ Դրագունական լեյք-գվարդիայի եզերների հիմնվազողային գունդը ստեղծվել է 1814թ. Վերսալում (*Энциклопедический словарь, изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, СПб. 1893, т. XI, с. 94*):

[բնակչությունը] որոշում է հանձնվել ու իր անցյալի սխալների համար ներում խնդրել⁴⁶⁶:

Արասարաղի բերդը գրավելուց հետո գլխավոր հրամանատարը այնտեղի բնդանորմներն ու զինամթերքը բռնագրավում է: Մուհամմադ Ամին խանին դադարաւ մյուս խաների ու զինվորների հետ կալանավորելով՝ Քեջլարի կովի գերիների հետ Ղարաբաղի ճանապարհով ուղիղ դեպի Թիֆլիս է ուղարկում: Էհսան խանին իր մատուցած ծառայության համար գովեստի ու պատվի է արժանացնում: Այնուհետև նրան է՝ հանձնվում Նախիջևանի կառավարչի պաշտոնը (143թ) և շնորհվում իր պաշտոնակիցները մեջ առավել հարգարժանն ու հեղինակավորը լինելու պատիվը:

Արասարաղի հաղթանակը տեղի է ունենում 1827/1243թ. հուլիս ամսին:

Մուհամմադ Ամին խանին Թիֆլիս տանելու ժամանակ մի քանի օր Շուշի բերդում են պահում: Նա կարճահասակ, աննշան մազ-մորուքով ու թույլ կազմվածքով մի մարդ էր: Ղաջար ազնվականներից էր համարվում: Շատ մեծ ու սլացիկ մի նժույգ ուներ, այնպես որ այն հեծնելիս երեխայի էր նմանվում: Արաս Միրզան նրան իր ցուցաբերած բուլությունն ու ամբողջ հանձնելու համար իր աստիճանից զրկում ու պաշտոնաթող է անում: Այդ բարձր պաշտոնը այնուհետև տրվում է Ամիր խան սարդարի ավագ որդուն: Արաս Միրզայի քույրը, որը նրա [Մուհամմադ Ամինի] կինն էր, բաժանվում է՝ ասելով, թե՝ «Նա, ով ամբողջը բշնամուն է հանձնում, արժանի չէ իմ ամուսինը լինելու պատվին»:

Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը կազմակերպում է Նախիջևանի ու Արասարաղի կառավարումը և կարգուկանոն հաստատում այնտեղ: Այնուհետև, քանի որ ամռան շոգն ու անտանելի տապը վրա էին հասել, ամբողջում պարեռն նշանակելով ու կայազոր թողնելով՝ Ղարաբաքայի ճանապարհով գնում է Սիսիանի լեռների ու Ղարաբաղի ամառանոցային վայրերի կողմը՝ տաքերն այնտեղ անցկացնելու:

ԱՐԱՍ ՄԻՐԶԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԱՊԱՐԱՆԻ ՌՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ

Արաս Միրզան իր կրած դառն անհաջողություններից, Արասարաղի բերդը կորցնելուց հետո ցանկանում է փոքր-ինչ մեղմել իր պարտությունների Բողած ծանր տպավորությունը, որպեսզի խուսափի ժողովրդի կշտամբանքից ու դժգոհությունից: Իմանում է, որ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի գլուխակն ու ռուսական քանակը Ապարանում են, իսկ նրանց հետևից բնդա-

⁴⁶⁶ Արասարաղի բերդը հանձնվում է 1827թ. հուլիսի 7-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 7, Ճ. 515, с. 552):

նորմեր են բերվում [Երևանի ու Սարգսրապատի] ամրոցները ավերելու համար: Ուստի որոշում է (144ա) դեպի Երևան գնալ, որ միգուցե կարողանա մի քան անել: Իր զորքն ու հրետանին վերցրած Արարատ ամունով հայտնի Ադրի Դադ լեռան կողմով շարժվում է դեպի Երևան: Մտնելով այն տարածքները՝ հանդիպում է Հուսեյն խան սարդարին և որոշ հարցերի շուրջ նրա հետ խորհրդակցում: [Աբաս Միրզան] կարգի է բերում ու կազմակերպում Երևանի [պաշտպանության] գործերը: Հուսեյն խանը խորհուրդ չի տալիս հարձակվել ռուսների գումակի ու Ապարանի բերդի վրա, որովհետև նրանց դիրքն անառիկ է, իսկ մեծ թնդանորմները արդեն տեղ էին հասել:

Աբաս Միրզան երկու հարյուր ընտիր հեծյալներից բաղկացած պահակազորային ջոկատով գնում է և Ապարանի դիմաց գտնվող մի լեռան լանջից դիտելով [ռուսների] դիրքերն ու ամրությունները, ետ է դառնում: Երևանից ճանապարհ է ընկնում դեպի Էջմիածին ու մոտենալով Աշտարակին՝ կանգ է առնում 2 *ֆարսախ* հեռավորության վրա: Ջոհրաբ (Սոհրաբ) խան Գորջիին⁴⁶⁷ *սարքազ* հետևակազորի երկու զորագնդերով ու երկու թնդանորմներով ուղարկում է Էջմիածինը գրոհելու ու այն գրավելու: Գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի հրամանով նրա պաշտպանության համար 500 զինվորների մի խումբ էր թողնվել այնտեղ: Ջոհրաբ խանը պաշարում է Էջմիածինը և ամեն օր գնդակոծում այն: [Ռուս] զինվորների պարենի պաշարները սկսում են սպառվել: Վանականները սուրհանդակ են ուղարկում Ապարանում գտնվող Կրասովսկու մոտ ու խնդրում, որ կամ իրենց օգնության գան ու պարեն հասցնեն, կամ էլ զորք ուղարկեն, քանի որ «Լավ չէ, երբ աշխարհիկ գործերի համար վանքը զնդակոծում են ու ավերում»:

(144բ) Այս պատճառով գեներալ Կրասովսկին 4000 զինվորներով ու մի քանի հրանոթներով Ապարանից Էջմիածին օգնության է շտապում: Երեկոյան [ղզլբաշների] ժամապահները տեղեկացնում են, թե ահա ռուսները Ապարանից դուրս են եկել ու գալիս են: Ղզլբաշների բանակում խուճապ է սկսվում: Բոլորը իրենց բեռները կապած, ձիերը թամբած, այն գիշերը մինչև առավոտ պատրաստ, սպասում են, որ ռուսական զորքի հարձակվելուն պես փախուստի դիմեն, որովհետև ղզլբաշները գիշերը չեն կռվում, այլ միայն իրենց կյանքը փրկելու խնդրով մտահոգված, փախուստի են դիմում: Իսկ ռուսները ուշանում են ու չեն կարողանում գիշերով հարձակվել, որովհետև ստիպված էին նորոգել իրենց ճանապարհը հատող գետի կամուրջը, որը ղզլբաշներն էին քանդել, որպեսզի կանխեն ռուսների գիշերային հանկար-

⁴⁶⁷ Ջոհրաբ խան Ղուլամ *փիշխեղմարքաշին* պարսկական արքունիքում ծառայության մեջ գտնվող հայազգի անձանցից էր, (Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Շերմազանյան, Նիսբեր ազգային պատմութեան համար, Դոնի Ռոստով 1890, էջ 132-136):

ծակի հարձակումները իրենց վրա: Արևածագից երկու ժամ հետո լուր են ստանում, թե՝ ահա ռուսական բանակը գալիս է:

Արաս Միրզան իր ամբողջ հեծելազորը դասավորում է Էջմիածին տանող ճանապարհի երկու կողմերում, իսկ հետևակազորն ու հրետանին՝ ճանապարհի եզրին գտնվող մի բլրի վրա: Ինքը ևս այնտեղ է մնում ու կարգադրում, որ առանց իր հրամանի ոչ ոք չհամարձակվի բլրից ցած իջնել, որովհետև զգուշանում էր ռուսական զորքի հարձակումից: Բայց հորիզոնում նշմարվող ռուսական զորքը չորս կանոնավոր գնդերով, հանգիստ ու կազմակերպված, աջ կողմի ճանապարհով դեպի Էջմիածին էր շարժվում: Ղզրաշենի զորքը դադախ, բորչալու ու դարափափախ ցեղերի հեծյալների հետ տարբեր կողմերից ռուսների վրա է արշավում (145ա) ու սկսում ճակատամարտը⁴⁶⁸: Այդ օրը թեժ կռիվ է տեղի ունենում: Ցերեկվա ժամը երկուսից մինչև ուշ երեկո հրետանին ու հրացանները չեն լուծ, ու ճակատամարտի կրակը չի դադարում: Հակառակորդները կռվելիս ճիգ ու ջանք չեն խնայում: Ռուսները տեսնելով, որ ղզրաշենցիները տարբեր կողմերից սկսում են իրենց ճնշել, մահուղով ու այլ իրերով լցված բնդանոթասայլերը դիտավորյալ թողնում են, և առաջ շարժվում: Ղզրաշենցիները կարծելով, թե դրանցում գանձ ու հարստություն է, վրա են տալիս ու սկսում բալանել: Այդ ժամանակ ռուսները բնդանոթներից մեկը փցրավորում են մանրագնդակով ու ղզրաշենի վրա պարպում՝ կոտորելով նրանցից շատերին: Երբ ռուսաց զորքը մոտենում է Էջմիածնին, Ջոհրաք խանը, հրագնի աղմուկը լսելով, այնտեղից հեռանում է և իր զորագնդի ու հրետանու հետ գնում դեպի Արաս Միրզայի բանակը: Երբ նրա առաջապահ մարտիկները հանդիպում են ռուսների ավանգարդին, վերջինս գրոհում է նրանց վրա: Ղզրաշենցիները այլ ելք չտեսնելով՝ մահաճում են դեպի ճանապարհի եզրին գտնվող բլուրը: Ռուսները նրանցից շատերին են սպանում: Խոյի հետևակազորը՝ զորավար Իբրահիմ Խալիլ բեկի գլխավորությամբ, որ Արաս Միրզայի հրամանով ամրացել էր մոտակայքում գտնվող մեկ այլ բլրի վրա, նրանց օգնության է շտապում ու [վերոհիշյալ զորագնդի] ողջ մնացած մարտիկներին ռուսներից ազատում: Այնտեղ իսկ Իբրահիմ Խալիլ բեկին խանի տիտղոս է տրվում՝ անհրաժեշտ պահին մատուցած կարևոր ծառայություն համար:

Այսպես կռվելով ռուսները Էջմիածին են հասնում: Երեք ջոկատները (145բ) պարիսպներից ներս են մտնում: Վերջին չորրորդ ջոկատը, հասնելով ամրոցի վերևով հոսող առվակին, սաստիկ ծարավից ու շոգից տանջված, ցրիվ է գալիս նրա երկայնքով՝ ջուր խմելու: Այդ ժամանակ ղզրաշենցիները նրանց վրա են հարձակվում և սկսում կոտորել ու գերեվարել նրանց: Ռուսներից այստեղ շատերն են զոհվում ու գերի ընկնում. ընդհանուր առ-

⁴⁶⁸ Աշտարակի ճակատամարտը տեղի է ունենում 1827թ. օգոստոսի 17-ին, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 7, լ. 517, ց. 560):

մամբ շուրջ հինգ հարյուր հոգի: Գեներալ Կրասովսկին հրազենի վերք է ստանում: Արաս Միրզան այս առթիվ բավականին ուրախանում է: Գեորգենին շահի մոտ է ուղարկում, իսկ ինքը հեռանում է Երևանի վերին մասում գտնվող Թոխմախ կոչվող ամառանոցը⁴⁶⁹ ու այնտեղ կանգ առնում:

Մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո անսպասելի լուր է ստացվում, թե գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը, [Աշտարակի] միջադեպի մասին լսելով, 15000 հոգանոց ռուսական զորքով իրենց կողմն է շտապում: Արաս Միրզան, անհանգստացած, հեռանում է Խոյի կողմերը: Կեսօրին, Երևանի բերդի կողքով անցնելիս, տեղի բնակչությանը քաջալերում է, որ ամրոցը պաշտպանելիս հաստատակամությամբ ու տոկոսմոթյամբ հանդես բերեն, իսկ ինքը ուշ երեկոյան իր զորքով ու զինամթերքով Արաքսի գետանցով Արարատի կողմն է անցնում և կանգ առնում: Երբ զինվորները ցրվում են ամասնակեր հայրաքելու ու այլ կարիքները հոգալու, անսպասելիորեն լուր է տարածվում, թե՝ ահա ռուսական զորքը մոտենում է: Բանակում աղմուկ-աղաղակ, իրարանցում է սկսվում: [Գլխաւորը] վրանները մի կողմ նետելով՝ սկսում են իրենց բեռները կապկպել: Եվ քանի որ արդեն գիշեր էր, թնդամոթով կրակում են, (146ա) որպեսզի դեսուդեն ցրված մարդիկ հավաքվեն: Ջինվորականները կարծելով, թե այդ ռուսական բնդանոթն է կրակում, և հրաձգություն է սկսվել, բեռները բողած փախուստի են դիմում: Ոմանք ծայրահեղ վախից իրենց ձիերը բողած ուրիշի ձին են հեծնում ու փախչում: Ամբողջ գիշեր մինչև լույս իրարանցման ու վազվզուրի մեջ են անցկացնում: Ոչ ոք տեղյակ չէր, թե իրականում ինչ է պատահել: Լուսարացին պարզվում է, որ ոչ մի կոիվ էլ չի եղել: Ուղղակի ժամապահները մի քանի հեծյալների նկատելով՝ կարծել են, թե դրանք ռուսական պահակազորայիններն են: Լուր են հասցրել, թե ռուսական զորքը եկել է, որից էլ բանակում խառնաշփոթ է սկսվել...

Արաս [Միրզան] այնտեղից նորից Նախիջևանի կողմն է գնում՝ հուսալով, որ միգուցե կկարողանա գլխավոր հրամանատարի զորքին վնասել: Այդ ժամանակ լուր է ստանում, որ գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը իշխան Էրիստովին հրամանատար է նշանակել ու կարգադրել, որ վերջինս Նախիջևանից շարժվի դեպի Թավրիզ: Այդ գեներալի քաջությունը հայտնի էր դրքաշ գործին: Արաս Միրզան այլևս չհապաղելով՝ հնարավորին չափ արագ Արաքս անցնում է ու շտապում դեպի Խոյ: Էյվօղլիի⁴⁷⁰ մոտակայքում ճամբար է խփում ու այնտեղ կանգ առնում:

⁴⁶⁹ Այս տեղանունը իր ծագումով կապվում է Երևանի Մուհամմադ Թոխմախ խանի (XVI դար) անվան հետ, որի հետ է կապվում մահ Թոխմախ-գյուլի անվանումը, (տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1500-1800թթ., Երևան, 1971, էջ 21, 264):

⁴⁷⁰ Էյվօղլի- Խոյից դեպի հյուսիս գտնվող մեծ գյուղ է (տե՛ս Дорожная карта Кавказского края): Միմոսկու ենթադրությամբ «դա նախկին Իվն գյուղն է, որը հիշատակում է Նասալին իր «Ջալալ-ադ-դինի կյանքը» երկում Արդեբեյլից դեպի

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՆԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

Պատկերը գալով Երևան՝ մեծ բնդանոթները տառնում է Սարդարապատ: Նույն տարվա սեպտեմբեր ամսին սկսում է գնդակծեղ նրա ազարիսպները: Թնդանոթների համազարկերով նրա պատերն ու աշտարակները հողին է հավասարեցնում ու նվաճում ամրոցը⁴⁷¹: Բռնագրավում է այնտեղ եղած պարեմի ու զինամթերքի հսկայական պաշարները, (146թ) որից հետո նույն տարվա հոկտեմբերի 10-ին հարձակվում է Երևանի բերդի վրա: Մի քանի օր նույն ձևով այն հրետակոծում է ու ավերելով քաղաքի հյուսիսային կողմի պարիսպը՝ այն մոխրակույտի է վերածում: Թեև քաղաքի բնակչությունը ջանում է դիմադրել, ի վերջո քաղաքը գրավվում է: Հասան խանն ու մյուս իշխանավորները գերի են ընկնում⁴⁷²: Այնտեղ կարգուկանոն հաստատելուց հետո [Պատկերիչը] գնում է Խոյի կողմերը՝ Արաս Միրզայի դեմ պատերազմելու:

ԻՇԽԱՆ ԷՐԻՍՏՈՎԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԹԱՎՐԻՋԻ ՎՐԱ

Խոյից ներքև Էյվոզլի վայրում գտնվելու ժամանակ Արաս Միրզան տեղեկանում է, որ իշխան Էրիսթովը գլխավոր հրամանատարի կարգադրությամբ Արասարաղի մոտակայքից Մարանդի ճանապարհով դեպի Թավրիզ է շարժվում⁴⁷³: Թագաժառանգը, հույս ունեն, որ իշխանը իր ճանապարհը կշնդի ու Թավրիզի փոխարեն դեպի Հարզանդ⁴⁷⁴ կոչվող ջրապատվարը կգնա: Ինքը՝ արքայորդին, պահակազորի հետ Հարզանդ գնալով՝ տեսնում է, որ իշխանը այնտեղով արդեն անցել է ու այն պաշտպանելու համար զինվորներ թողել: Նորից Էյվոզլի է վերադառնում: Լուրեր են տարածվում մաս, որ գլխավոր հրամանատարը Սարդարապատն ու Երևանը նվաճելով՝ դեպի Խոյ է շարժվում:

Մի օր ուշ երեկոյան Արաքսի կողմից փոշու ամպ է բարձրանում: Կարծելով, թե դրա պատճառը Արաքսն անցած ու իրենց վրա արշավող գլխավոր

و. فد. مینورسکی، سازمان اداری) (حکومت صفوی، تهران ۱۳۳۴، ص. ۲۵۳:

⁴⁷¹ Սարդարապաղի բերդը գրավվում է 1827թ. սեպտեմբերի 19-ին, (տե՛ս AKAK, Դ. 7, ձ. 518, c. 566):

⁴⁷² Երևանի բերդը գրավվում է 1827թ. հոկտեմբերի 1-ին, (տե՛ս AKAK, Դ. 7, ձ. 523, c. 566):

⁴⁷³ Էրիստովի ջոկատը Մարանդի տարածքն է մտնում 1827թ. հոկտեմբերի 3-ին (տե՛ս Капкаевский сборник, Դ. 28, Тифлис 1908, c. 214):

⁴⁷⁴ Հարզանդ վայրը գտնվում է Արաքսից հարավ Մարանդից դեպի հյուսիս (տե՛ս Карта Армении и приграничных стран):

հրամանատարի բանակն է, ղզլբաշ գինվորները, բեռները կապած, փախուստի են դիմում դեպի Խոյ: Երբ հետախուզությունը պարզում է, որ այդ փոշին բարձրացրել է ոչխարների հոտը, որը գետի մոտ ջուր խմելու (147ա) էր տարվել, Աբաս Միրզան շատ է վշտանում: Նա ասում է. «Մի բանակ, որ, ոչխարների բարձրացրած փոշուց վախեցած փախուստի է դիմում, ինչպե՞ս կարող է ռուսների դեմ պատերազմել»...

[Աբաս Միրզան] ավելացնում է նաև. «Ես շահերից ամենադժբախտն եմ, որովհետև բոլոր շահերի թշնամիները նրանց հավասարն ու մրցակիցն են եղել: Նրանց կամ հաղթել են, կամ էլ նրանցից փախչելով փրկվել: Բայց իմ թշնամին ինձ հավասարը չէ, նա ռուսների պես հզոր մի հակառակորդ է: Ոչ կարողանում եմ հաղթել, ոչ էլ փախչելով ազատվել»:

Այնուհետև այնտեղից հեռանում է և Գունեի ու Թասուջի⁴⁷⁵ ճանապարհով շարժվում դեպի Թավրիզ, որպեսզի փորձի ռուսներից շուտ այնտեղ մտնել և նրանց հետ հաշտության բանակցություններ վարել: Սակայն երբ ընդամենը մեկ *մանգել* հեռավորություն էր մնացել մինչև Թավրիզ, գիշերը լուր է ստացվում, որ իշխան Էրիստովը Մարանդի Նազար Ալի խանի որդիների առաջնորդությամբ Թավրիզ է մտել⁴⁷⁶:

Այդ դեպքի մանրամասները հետևյալն են: Իշխան Էրիստովը, որը գլխավոր հրամանատար Պասկևիչի հրամանով զորքով անցնում է Արաքսը և շարժվում դեպի Թավրիզ, իրեն տրամադրված բանակով զալիս է Մարանդ: Այնտեղ Նազար Ալի խանի որդիները, որոնք իրենց հորը սպանելու պատճառով Աբաս Միրզայից երես էին դարձրել ու [վրեժ լուծելու համար] հարմար առիթի էին սպասում, այնտեղ ներկայանում են իշխանին, հպատակություն հայտնում ու խոստանում հավատարմորեն ծառայել⁴⁷⁷: Իշխանը նրանց սիրալիր ընդունում է ու հուսադրում: Մի քանի օր անց (նրանք) իշխանին հրահրում են Թավրիզի վրա հարձակվել: Այնուհետև, (147բ) ինչպես որ նախօրոք մտադրվել էր, նրանց ուղեկցությամբ իշխան Էրիստովը Մարանդից դեպի Թավրիզ է շարժվում: Երբ ռուսական բանակը հասնում է Թավրիզի մոտակայքը, քաղաքի բնակչությունը դարպասները բաց է անում ու իր իշխանների, ազնվատոհմիկների, *թեկալարեկ* Ֆարհալի խանի ու Աղա Միր Ֆաթեհ *մոջբեհիդի*ի հետ դարպասների բանալիները վերցրած քաղաքից դուրս են գալիս՝ Ն. Գ. իշխանին աղուհացով դիմավորելու, որը նույնն էր, ինչ

⁴⁷⁵ Գունեի կամ Դունեի մահալը գտնվում է Ուրմիա լճի հյուսիսային կողմում, Թասուջը այդ մահալի մեջ մտնող բնակավայրերից է (տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Խ. Զ, էջ 257-258), որը հիշատակվում է դեռևս XIV դարում (տե՛ս ٩٢ (حماد الله مستوفى قزویتی. نزاهة القلوب, ص. ٩٢):

⁴⁷⁶ Թավրիզը գրավվում է 1827թ. հոկտեմբերի 13-ին, (տե՛ս Кавказский сборник, т. 28, Тифлис 1908, Материалы, с. 220; АКАК, т. 7, д. 526, с. 568, с. 659):

⁴⁷⁷ Մարանդի խանը Աբաս Միրզայի զորքերի դեմ կռվի էր ելել դեռ ռուսական զորքերի այնտեղ հասնելուց առաջ (Кавказский сборник, т. 29, с. 17):

հայատաևկության երդում տալը⁴⁷⁸։ Նախքան իշխանին ներկայանալը, դարպասներից մեկի վրայից բնդանորով կրակում են։ Իշխանը կարծում է, թե ուրոշել են կռվել։ Բայց նրան բացատրում են, թե դա ողջույնի համազարկն է։ Այնուհետև բոլորը ներկայանում են իշխանին և մեծ հարգանքով առաջնորդում նրան դեպի քաղաք։

Աբաս Միրզան այդ սրտամորմոք իրադարձության մասին լսելով՝ նույն գիշերին իսկ իր պաշտոնյաների ու ղզլբաշ խաների հետ խորհրդակցություն է անցկացնում՝ պնդելով, որ՝ «Այսուհետև իմ հոր ու եղբայրների մոտ գնալը, նրանցից ներողություն հայցելը ու նրանց տարածքներին հավակնելը ինձ համար մահվանից վատ է։ Ավելի լավ է, ռուսաց կայսերն ապավինեմ։ Նա մեծ ու բարեգութ բազավոր է։ Նրա պալատում ինձ նման բազում արքաներ ու արքայորդիներ կան։ Անշուշտ ինձ էլ իր որդիներից կամ զենեքալներից մեկը համարելով՝ մի կտոր հաց կտա ու ես հանգիստ կառնեմ»։

[Թագաժառանգը] վճռում է իր խաներից ու խանորդիներից 500 հոգու հետ գնալ ռուսաց կայսերը ներկայանալ։ Իր այս մտադրության մասին նույն գիշերն իսկ իր սանդուղդար Բեջան խանի⁴⁷⁹ միջոցով մի նամակ է ուղարկում Ն. Գ. գլխավոր հրամանատար Պասկևիչին, որը իր զորաքանակով եկել էր Մարանդ ու այնտեղ կանգ առել։ Գլխավոր հրամանատարը ի պատասխան հետևյալն է գրում. «Այս հարցն առայժմ մի կողմ դնենք, (148ա) մինչև որ այս քանի օրս Թավրիզ կմտնեմ։ Այնտեղ Չեզ հետ կհանդիպենք ու մի բան կմտածենք»։

Աբաս Միրզան, որի բանակի ու հայատակների մեծ մասը ցրվել էր, ամուրահար ու զլխիկոր, իր սակավաթիվ մարդկանցով այնտեղից Սալմաստի ճանապարհով հեռանում է դեպի Մարաղա ու Դեհխարդան⁴⁸⁰։

Գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը մտնում է Թավրիզ և սկսում կազմակերպել երկրամասի գործերը, այնտեղ կարգուկանոն հաստատել։ Տեղի

⁴⁷⁸ Ռուսական աղբյուրների տվյալներով, բագաժառանգը հանձնարարել էր Ալլահյար խանին 2000-անոց զորագնդով քաղաքի զինված քնակության հետ կազմակերպել Թավրիզի պաշտպանությունը, սակայն ոչ միայն բնակիչները այլև զինվորներն են հրաժարվում դիմադրություն ցույց տալ ռուսական զորքին (М. М. Шербагов, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. 3, СПб. 1891, с. 9)։

⁴⁷⁹ Բեջան կամ Հաջի Բեջան խանը ծագումով հայ էր Սոմխեթի Դամանի գյուղից, որը 14-15 տարեկան հասակում գերվում է մահմեդականների կողմից և որպես ծառա ընծայվում Աբաս Միրզային, որի կողմից մահմեդականացվում է և հետագայում վարում բագաժառանգի սենեկապանի պաշտոնը (տե՛ս Գ. Շիրմազանյան, նշվ. աշխ., էջ 172-175)։

⁴⁸⁰ Դեհխարդան քաղաքը գտնվում է Ուրմիայից դեպի արևելք, Թավրիզից 54 կմ հեռավորության վրա, այժմ այն վերանվանված է Ազարշահր (محمد علی خلصی)։

⁴⁸¹ (فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی تهران ۱۳۷۱, ص. ۱۹)։

կառավարիչներին ու պաշտոնյաներին հանգստացնում ու սիրաշահում է, իսկ իր զենեքալներին մի քանիսին՝ ուղարկում շրջակա փոքր քաղաքները գրավելու: Գեներալ Լապտևը (Լաֆետովինը) գրավում է Ուրմիան⁴⁸¹, զենեքալ-մայոր Պանկրատևը (Բանդրադիվը)՝ Մարաղան, իսկ կոմս Սուխտելենը (Սուխդիլինը)՝ Արդեբիլը⁴⁸²:

Դրանից հետո [կողմերը] հանդիպում են ունենում Մարաղայի Դեհիսարդան վայրում ու սկսում հաշտության բանակցությունները: Ն. Գ. գլխավոր հրամանատարը [Աբաս Միրզային] վայելույ հարգանք է ցուցաբերում և որևէ անմիջականություն թույլ չի տալիս: Հաշտության բանակցությունները որոշ ժամանակ շարունակվում են, և կողմերի միջև քարեկամական հարաբերություններ են հաստատվում: Գլխավոր հրամանատարը շոշափում է պատերազմի վնասների փոխհատուցման հարցը, բայց Ֆարսիայի շահը չի համաձայնում [տուգանքը վճարել] ու սկսում է զորքը ձգձգել⁴⁸³: Որոշ ժամանակ անց գլխավոր հրամանատարը Թավրիզ է գնում, իսկ Աբաս Միրզան վերադառնում է դեռևս իրեն պատկանող տարածքները: Սակայն նրանց [թագաժառանգի ու Պասկևիչի] միջև հաստատված բարյացակամ փոխհարաբերությունները պահպանվում են: Գլխավոր հրամանատարը վստահ էր, որ այս բոլոր տարածայնությունների ու վեճերի պատճառը Ն. Մ. շահն է: Նրանից բացի ոչ ոք չէր կարող միջամտել ու խանգարել այս հարցի լուծմանը: (148թ) Այս պատճառով գլխավոր հրամանատարը ռազմական զործողությունները վերսկսելու հրաման է տալիս, որպեսզի զորագնդերը նախապատրաստվեն դեպի Թեհրան ու Արաղ արշավելու: [Նա] հայտարարում է, որ մինչև Թեհրան կգնա ու մայրաքաղաքը կգրավի:

Աբաս Միրզան իր հորը լուր է ուղարկում, թե՛ «Ահա, ուր որ է, զորավար Պասկևիչը, տարերային աղետի պես անսպասելի. Չեզ այցելության կգա»:

Դրանից հետո ճարահատյալ Ֆարսիայի շահ Ղաջարը համաձայնվում է հաշտություն կնքել: Թուրքմենչայ կոչված վայրում վերսկսվում են հաշտության բանակցությունները և ամրապնդվում բարեկամության հիմքերը: Կողմերը խաղաղության երաշխիքներ են տալիս և պայմանագիր կնքում: Արաքս գետը հաստատվում է որպես երկու մշտնջենական պետությունների սահմանագիծ: [Գլխավորները] համաձայնվում են որպես տուգանք 7 քորուր⁴⁸⁴ փող

⁴⁸¹ Գեներալ-մայոր Լապտևի զորքը Ուրմիա է մտնում 1828թ. հունվարի 15-ին (Кавказский сборник, т. 29, Материалы, с. 48):

⁴⁸² М. М. Щербатов, ух. соч., т. 3, с. 9.

⁴⁸³ Ֆարսիայի շահի ժառանգար էր բացառում տուգանքի մոծման հարցում հանդես բերված անփութությունը նաև ռուսական աղբյուրներում (Кавказский сборник, т. 29, с. 20):

⁴⁸⁴ Պետք է լինի 10 քորուր, (տե՛ս Բ. П. Балаев, Дипломатическая история русско-персидских войн и присоединения Восточной Армении к России, Ереван 1988, с.

վճարել, որը հավասար էր 500000 *բաբախանի թումանի*, երբ վերջինիս մեկ հատը ռուսական չորս դրամից պակաս արժեք: Ռուսական փողով այն հավասար էր 13 միլյոնի: Հաշտության պայմանագիրը մի քանի կետերից ու պայմաններից էր բաղկացած: Խոյի տարածքը (ռուսներին) գրավ է բողնվում մինչև տուգանքի լրիվ վճարումը:

Հաշտությունը կնքվում է 1828/1244թ. փետրվար ամսին⁴⁸⁵: Փոխհատուցման մնացյալ ողջ գումարը ստանալուց հետո *դառ-ալ-սաֆա* Խոյը հանձնվում է Իրանի իշխանություններին⁴⁸⁶: Ն. Գ. զենեբալ, Երևանի կոմս Պասկևիչը զորքը վերցրած գնում է Թիֆլիս...

(149ա) Այս կարևոր հաշտության կնքումից հետո ղզլբաշների դեմ կռիվներ այլևս տեղի չեն ունենում: [Սակայն ռազմական] գործողություններ են ծավալվում Դաղստանում, որոնց մասին կխոսվի առանձին գրքում՝ նվիրված Դաղստանի պատմությանը: Աստված մեզ օգնական և աջակից:

---

194): 1 *քորուրը* այն ժամանակվա ռուսական դրամով հավասար էր 1 միլյոն արծաթ ռուբլու:

⁴⁸⁵ Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը կնքվում է 1828թ. փետրվարի 10-ին (ԱԿԱԿ, տ. 7, ձ. 554, շ. 596):

⁴⁸⁶ Ուրմիայի ու Խոյի տարածքներում ռուսական զորքերը մնում են մինչև ռազմատուգանքի լրիվ վճարումը, (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 7, ձ. 579, շ. 614):

Հարկային, սոցիալական և այլ տերմինների

Աբասի- عباسی - արծաթ դրամ, որ շրջանառության մեջ դրվեց Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա-ի օրոք: Մեկ արասին հավասար էր 200 դինարի: XVII դարի 30-ական թթ. մեկ արասին պարունակում էր 4,66 գր. արծաթ, մինչդեռ Շահ Աբբաս Ա-ի օրոք այն կշռում էր 7,7 գր.:

Ախունդ- آخوند - մոլլա, կրոնական ուսուցիչ:

Ամիր- امیر - բարձրաստիճան գորավար, ցեղերից հավաքագրվող ֆեոդալական զորագնդի հրամանատար: Այս կոչումը տրվում էր նաև հողատեր ֆեոդալներին, որոնք զբաղեցնում էին կարևոր պաշտոններ: Մեծ ամիրը կրում էր նաև խանի տիտղոս՝ ունենալով այլ տարրերակիչ նշաններ ևս. շահի կողմից շնորհված խալ'աթ, ոսկեհյուս գլխարկ: Ամիրները բաժանվում էին երկու խմբի. «սահմանային ամիրներ» (վալի, բեկլարբեկ, խան, սուլթան) և «պալատական ամիրներ (ղորչի բաշի, դուլարուդասի, իշիքադասիբաշի, քոֆանգչիադասի):

Ամիր-ուլ-ումարա- امیرالامرا - Այսպես էին կոչվում գլխավոր հրամանատարները, մահաճգապետներն ու կուսակալները: Բառացի նշանակում է «ամիրների ամիր» և համապատասխանում է հայոց «իշխանաց իշխան» տերմինին: Սա փաստորեն թուրքական «բեկլարբեկ» տերմինի արաբական համանիշն է:

Աշրաֆի- اشرفی - իրանական ոսկեդրամի անվանումը:

Բաջադի- باجادی - հողանդական ոսկեդրամ:

Բեկ - بیک - տիտղոս, որ տրվում էր կրտսեր զինվորականներին և մանր ֆեոդալներին: Հաճախ այն դառնում էր հատուկ անունների բաղադրիչ: Բեկերը երկու խմբի էին բաժանվում. անկախ սեփականատեր-բեկեր և ծառայության մեջ գտնվող բեկեր: Անկախ սեփականատեր-բեկերը խոշոր հողատերեր էին և ունեին չնչին ծառայողական պարտականություններ: Պալատական արիստոկրատիան և պաշտոնյաները կազմում էին ծառայության մեջ գտնվող բեկերի երկրորդ խումբը:

Բեկլարբեկ- بیگلربیگ - Այդպես էին կոչվում Իրանի սահմանամերձ մահաճներում իշխող խաներն ու ամիրները: XVI-XVII դարերում Իրանում կար 13 բեկլարբեկություն, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանի վրա էին գտնվում Աղրբեջանի, Ղարաբադի, Շիրվանի և Երևանի բեկլարբեկությունը: Բեկլարբեկի հոմանիշն էր ամիր-ալ-ումարան: Բեկլարբեկերը Սեֆյան Պարսկաստանի իշխանավորների աստիճանակարգում համարվում էին երկրորդը վալիներից հետո:

Դառ-ալ-խալաֆ - دارالخلافة – խալիֆայության, բազմություն կենտրոն: Դաջարների ժամանակաշրջանում Թեհրանը այդպես էր կոչվում:

Դառ-ալ-մարզ - دارالمركز - գավառամասի, նահանգի կենտրոն: Հանդես է գալիս ինչպես Խոյի, Շիրազի ու Ռեշտի հոմանիշի դերում:

Դառ-ալ-սալթանե - دارالسلطنة - մարաթադար, Թավրիզ քաղաքի հոմանիշը:

Դառ-ալ-սորուր - دارالسور - ուրախության և զվարճության վայր, դրախտ: Այդպես էր կոչվում Թիֆլիսը, Լաիորը, Նիշապուրը:

Դիվան - دیوان – պետական գործերի ատյան կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա բարձրագույն օրգանի իմաստով: Զար - زرع - երկարության միավոր, որ հավասար է 1,4 մետրի:

Թարին - ثابین - ենթակա, ստորադաս, շարքային: Այսպես էին կոչվում հատկապես կրտսեր զինվորականները, որոնք կցված էին այս կամ այն բարձրաստիճան զինվորականին և գտնվում էին նրա հրամանատարության տակ:

Թա'լիզ - تعلیق - հողի սեփականաշնորհման հրամանագիր, որը սեփականատիրոջը ազատում էր պետական հարկերից:

Թավադ - تواد - վրաց իշխան, ազնվական:

Թոֆանգշի - تونغجی - հրացանակիր:

Թուփշի - توپی - հրետանավոր:

Թուփշիքաշի - توپی باشی - հրետանու հրամանատար:

Թուման - تومان - Դրամական խոշոր միավոր, որ հավասար էր 10000 դինարի: XVII դարում դրամական ամենափոքր միավորը եղել է 5 դինարը, որը կոչվում էր մեկ «ղազրեկի», մեկ «փարա»-ն հավասար էր 10 դինարի, 20 դինարը՝ կոչվում էր «քիսթի», 50 դինարը՝ «շահի», 100 դինարը՝ «մահմուդի» կամ «սաննար», 200 դինարը՝ «արասի», որը արծաթ դրամի հիմնական միավորն էր: Խոշոր դրամական հաշվումները կատարվում էին «թումանով»:

Իշիքադասի - ایشیکاداسی - Սեֆյան Պարսկաստանի արքունի պաշտոնյաներից էր, պալատի արարողապետը:

Իշիքադասիքաշի - ایشیکاداسی باشی - Շահի վարչական ապարատի ղեկավար, արքունի գլխավոր արարողապետն էր:

Խալ'աթ - خلعت - պատվավոր, բանկարժեք հագուստ:

Խան - خان - տիտղոս, որով մեծարվում էին բարձրաստիճան զինվորականության ներկայացուցիչները, վրաց վալիները և թեկլարբեկերը:

Դազավաթ - غزلوت - Մահմեդականների Սրբազան պատերազմը անհավատների դեմ:

Ղազի - غازی - մահմեդական հավատի մարտիկ, զինվոր:

Ղալաբեկ - قلعبيک - ամրոցի պետ:

Ղչլաղ - فحلاق - քոշվորների ձմեռանոց:

Ղուլամ - غلام - Բառացի նշանակում է «ստրուկ», «ծառա»: Այսպես կամ պարզապես «ղուլ» էին կոչվում այն հեծյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ: Սրանք փաստորեն կազմում էին շահի անձնական թիկնապահների զվարդյիան՝ «ղուլլար», որոնց թիվը տատանվել է 10-30 հազարի միջև:

Ղուլլարաղասի - قوللارغاسی - դուլ կոչված զինվորների գնդի հրամանատար:

Մահալ - محال - շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Անդրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է, որոնք որոշ ժամանակ պահպանվում են Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո նույնպես:

Մալիյյե - مالىيه - XV դարից և ավելի վաղ ժամանակներից գոյություն ունեցող գլխավոր եկամտահարկի՝ մալի տարբերակներից (մալը «գլխավոր եկամտահարկը և սեփականության հարկն էր, որ գանձվում էր ամեն տեսակի եկամտաբեր օբյեկտներից, շենքերից, այգիներից ու վարելահողերից և այլն), որ ավելի գործածական դարձավ XII դարում և փոխարինում էր մալին կամ մալոջհարին: XIX դարում և մինչև օրս էլ իրանում այն գործ է ածվում հոգնակի մալիյյուս-مالیات دولت:

Մանզել - منزل կայան, իջևան- այդպես էր կոչվում մի կայանից մինչև մյուսն ընկած հեռավորությունը:

Մդիվանբեկի- գլխավոր դատավոր: Պարսկերեն դիվանբեկի վրացական տարբերակը:

Մինրաշի - مینراشی - հազարյակի պետ: 1000 հոգուց բաղկացած զորաբաժինները գտնվում էին մինրաշիների հրամանատարության ներքո, որոնք իրենց ծառայության դիմաց հողակտորներ էին ստանում և դրանց վրա ևս տարածվում էր այդ տերմինը: Քանի որ Սեֆյան շահերի զորքերը հիմնականում բաղկացած էին քոշվոր ցեղերից, ապա մինրաշիներ էին դառնում ցեղային աուսջնորդները: Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցումից հետո ևս քոշվոր ցեղերը շարունակում էին ենթարկվել իրենց ցեղապետերի իշխանությանը և կազմում էին մինրաշիություններ, որոնք Արևելյան Անդրկովկասում այդ շրջանում կիրառվող վարչական միավորներից էին:

Մեաղալ - متغال - Միսղալը բանկարժեք քարերի ու մե-

տաղների կշռի չափման միավոր է, որը հավասար էր 24 նոխոդի (սիսեռա-
հատիկ) 1 նոխոդը = 0,193 գրամ, 1 մեսդալը = 4,64 գրամի:

Միրզա - میرزا - «Ամիր զադե» (իշխանագուն) բառի աղավաղված ձևն է:
Երբ այն դրվում է անունից հետո նշանակում է «տեր», «իշխան», «արքա-
յազն», իսկ երբ հիշվում է անունից առաջ նշանակում է, «դայիր», «գրագիր»:

Մուլա - مولا - «տեր», հոգևորականներին տրվող կոչում:

Մոջեբիդ - مجتهد - մահմեդական հոգևորական, քարոզիչ: Այսպես էին
կոչվում իսլամի խոշոր տեսաբաններն ու մեկնիչները:

Յալադ - بیلاق - քոչվոր ցեղի ամառային ճամբար:

Յասավուլ - یساول - բարձրաստիճան պաշտոնյաների հեծյալ ծառա, ո-
րը մասնակցում էր պալատական արարողակարգին: Շատ սուրհանդակ:

Յուզբաշի - یوزباشی - զինվորական հարյուրակային զնդի հրամանա-
տար:

Շահի - شاهی - դրամական միավոր, որ հավասար էր 50 դինարի:

Շիա - شیعه - Իսլամի երկու ուղղություններից մեկը, որը իր դրույթները
հիմնում է Մուհամմադ մարգարեի ընտանիքի քացառիկ հեղինակության
վրա, մինչդեռ ուղղադավան սուննիները ընդունում են Շաե մարգարեի
հետևորդների վկայությունները: Շիաները օրինական խալիֆաներ են հա-
մարում միայն Մուհամմադի ազգական 4-րդ խալիֆա Ալիին և նրա ժա-
ռանգ-իմամներին: Սեֆյանների օրոք այն դառնում է պետական կրոն:

Չարխաշիրաշի - چرخچیباشی - պարսից զորքի առաջապահ զորագնդի
հրամանատար:

Չերիք - چریک - Այդպես էին կոչվում Սեֆյան Պարսկաստանում քոչվոր
ցեղերից հավաքագրվող ֆեոդալական զորագնդերը:

Ջանբազ - جانباز - XIX դարում անգլիացիների և Աբաս Միրզայի կազ-
մակերպած կանոնավոր հետևակազորը, որը գտնվում էր Ֆարսի շահի
տրամադրության տակ:

Ջիհադ - جهاد - տե՛ս Ղազավաթ:

Ռադամ - رقم - պաշտոնական գրություն, թագավորական հրովարտակ:

Սանդուդդար - صندوقدار - ծախսարար:

Սարբազ - سرباز - XIX դարի սկզբին անգլիացիների օգնությամբ Աբաս
Միրզային կազմակերպած և նրա տրամադրության տակ գտնվող կանոնա-
վոր հետևակազորի անվանումը:

Սարդար - سردار - Ղաջարական Իրանում մահմադային զորքի և ամբողջ
ռազմական ուժերի հրամանատար:

Սարխաթ - سرخط - ֆեռդալներին, հոգևորականությանը, բարձրաստի-
ճան պաշտոնյաներին և հատկապես զինվորականությանը տրվող ռոճիկնե-
րը ու այլ կարգի պարգևատրությունները վերահսկող և հաշվառման ենթար-
կող հատուկ գրասենյակ:

Սեիդ - سيد - մահմեդական հոգևորական, իմաստուն: Սեիդները սերված
էին համարվում Ալիից:

Սդնախ - سندان - պարսկերեն նշանակում է «ամրացված վայր, ամրութ-
յուն»: Այդպես էին կոչվում Արցախի և Սյունիքի հայության ազատագրա-
կան պայքարի կենտրոնները որտեղ գտնվում էին նրա ռազմական ամրութ-
յունները և զինված ուժերը:

Սուլթան - سلطان - Սեֆյան Իրանում այդպես էին կոչվում սահմանային
փոխարքայությունների կամ բեկլարբեկությունների մեջ մտնող ավելի փոքր
վարչական միավորների կառավարիչները: Նրանք նշանակվում կամ հե-
ռացվում էին բեկլարբեկի կողմից և գտնվում էին վերջինիս անմիջական
հրամանատարության տակ:

Վարիլ - وکیل - լիազոր անձ, ներկայացուցիչ կամ կառավարիչ, փոխա-
նորդ:

Վալի - والی - Իրանի ծայրամասային 4 վիլայեթներից (Արաքիստան,
Լուրիստան, Վրաստան և Ջրդստան) մեկի կառավարիչն է: Վալիները
պատկանում էին տվյալ վիլայեթի տիրակալների տոհմին և ունեին ինքնա-
վարության իրավունք: Համարվում էր, որ այդպիսի վիլայեթի եկամուտը չէր
մտնում Իրանի պետական զանձարան: Վալին պարտավոր էր կառավա-
րությանը ցուցաբերել ռազմական աջակցություն և շահին ուղարկել բառխա-
նե: Վրաստանի վալին Իրանից որպես ռոճիկ ստանում էր այնտեղ հավաք-
վող հարկերից: Այդպիսով ենթադրվում էր, որ վրաց վալին Իրանի պաշտոն-
յա էր:

Վարս - փուսական «верста» քառն է, որը XIX դարում օգտագործվող եր-
կարության միավորներից էր և հավասար էր 1066,78 մ; 1,067 կմ; մոդնի 2/3-
ին:

Վիլայեթ - ولایت - երկիր, երկրամաս, նահանգ: Աղբյուրներում և վավե-
րագրերում գործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն «վիլայեթ» անվան
տակ հասկացվում էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն՝ ընդարձակ նահանգ, իսկ
երբեմն՝ նույնիսկ մեծ գավառ:

Փիշխեդմաբբաշին - پیشخدمت باشی - ձիավոր սեմեկապալանների զվեսավորը:

Քորուր - کورور - քանակական թվականի անվանում է, որ հավասար է
500000-ի:

Օլլա - ٲلا - Բառացի նշանակում է «երկիր»: Այն սեփականության մի ձև
էր, որի ժամանակ հողը որպես ազատ տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագ-

լուխներին և բարձրաստիճան գինվորականությանը՝ ամիրներին: Օլթա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ բանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օլթայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր նրբերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարել:

Ֆարսախ կամ Ֆարսանգ - فرسخ - երկարության միավոր, = 6 կմ:

Ֆիրման - فرمان - քաղավորական հրովարտակ:

Գրականության ցանկ

- Առաքել Կոստանեանց, Պատմութիւն Արցախի, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 7822, 7823:
- Յակոբ Ջաքարեանց Շուշեցի, Պատմութիւն գաւառին Արցախու, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2734:
- Վարդան Օձնեցի, Պատմութիւն հայոց, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4331:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթող. դիվան, քղթ. 1գ, վավ. 1006:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթող. դիվան, քղթ. 2բ, վավ. 169:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթող. դիվան, քղթ. 241, վավ. 206:
- Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, քղթ. 241, գործ 1, վավ. 26
- Միրզա Աղիզեղզաւ-բէկ, Որպիսութիւնք խանացն Գանձակայ, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4463:
- Ա. Գ. Արքահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան 1953:
- Ղ Ալիշան, Արցախ, Երևան 1993:
- Ղ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ 1893:
- Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, տպ. Շարածե, 1893:
- Մ. Բարխուդարյան, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս 1907:
- Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բագու, 1895:
- Վ. Ռ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջին, Երևան, 1958:
- Ս. Գ. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, Արցախ, Երևան 1982:
- Դիվան հայոց պատմության, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893; գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, Թիֆլիս 1912:
- Ե. Լալայան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988:
- Ե. Լալայան, Ջանգեղուր (Պատմական համառոտ տեսություն), Ազգագրական հանդես, գիրք Դ, 1898:
- Ե. Լալայան, Սիսիան, Ազգագրական հանդես, գիրք Գ, 1898
- Լէո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի, Թիֆլիս 1914:
- Ս. Կարապետյան, Այրումներ, լրագիր «Գարդմանք», 1996, № 3
- Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Աղբյուրների բռնակցված շրջաններում, Երևան 1999:
- Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982:
- Հ. Ա. Կնյազյան, Ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի զվարթությունը, Երևան, 1963:
- Առ. Կոստանեանց, Դիզակի մելիքությունը, «Նիսբե հայ մելիքության մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ 1913:

- Զ. Կոստիկյան, Արդ-սո-Ռազակ իրն Նազաֆդուլի Դումբուլիի «Մասսեր-ե Սուլ-բանին» պատմական աշխատությունը Արևելյան Հայաստանի XIX դարի սկզբի քաղաքական իրադարձությունների մասին, Երիտ. արևել. հանր. XX գիտական նստաշրջան, Ջեկոնցունների բեզեր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան 1999:
- Զ. Կոստիկյան, Ղարաբաղի պատմության լուսաբանությունը XIX դարի պատմագրության էջերում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVII, Երևան 1998, էջ 73-89:
- Զ. Կոստիկյան, Ղարաբաղի XVIII դարի պատմության մի քանի հարցեր, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVIII, Երևան, 1999, էջ 118-135:
- Զ. Կոստիկյան, Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուլի «Թարիխ-ե Սաֆի», «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան 1999, № 2-3, էջ 342-357:
- Զ. Կոստիկյան, Սյունիքի Օրբելյանները XVIII-XIX դարերում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XIX, Երևան, 2000:
- Ա. Ա. Հակոբյան, Ա. Հ., Սյունյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տալէի տեղադրության հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան 1998, № 1-2:
- Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, Երևան 1934:
- Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1500-1800թթ, Երևան 1971:
- Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դարեր, հ. 1, Երևան 1951, հ. 2, Երևան 1956:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, հ. 5, Երևան 1974:
- Հ. Միրզայե Վ. Հովհաննէսեան-Մխիթարեան, Հայաստանի բերդերը, Վեհ. Ս. Ղազար 1970:
- Ն. Խ. Մախմուդով, Զուրդ ժողովուրդը, Երևան 1959:
- Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, Երևան 1951:
- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտական, պլակ 2, Երևան, 1959:
- Լ. Մ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները հայերի ու Հայաստանի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955:
- Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան 1969:
- Գ. Շերմազանյան, Նյութեր ազգային պատմության համար, Դոմի Ռոստով 1890
- Գ. Շերմազանյան, Ճանապարհորդություն Հայաստանում, «Արարատ», Էջմիածին, 1877, № 10:
- Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան 1985:
- Պ. Ա. Չոբանյան, Շոշ և Զարազուխ սղմախների նույնացման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1994, № 1-2, էջ 183-187:
- Ֆ. Պողոսյան, Խամսայի մեկնքների իրավունքների ու պարտականությունների մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1966, № 1:

- Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր ծովագարդ գաւառին Գեղարքունու, Վաղարշապատ, 1895:
- Ս. Ջալալյան, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տիփսիս, հ. 1, 1842, հ. 2, 1858:
- Ռ. Հ. Տեր-Գասպարյան, Ըուշի, Երևան 1993:
- Կ. Տեր-Սկրտչեան, Դօփեանք և Ալիք-Շահնազարեանք, «Նիւրեր հայ մեկրութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914:
- Հ. Դ. Փափազյան, Մելիք Եզանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրությունը, «Լրագիր հասարակական գիտությունների», Երևան 1985, № 5:
- Դաֆֆի, Խանսայի մեկրությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան 1964:
- Г. Абдуллаев, Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, Баку 1965.
- А. Х. Аванесов, Бахман Мирза и его сочинение "Шукур-наме-йи шахиншахи", Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. наук, Ташкент 1972.
- П. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в 19-ом ст., Тифлис, 1900.
- А. А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.
- Акты Кавказской Археологической Комиссии (АКАК), т. 1-12, Тифлис 1866-1888.
- Армяно-русские отношения в 18-м веке. Сборник документов., т. 2, ч. 1, Ереван 1964.
- Армяно-русские отношения в 18-м веке. Сборник документов. т. 3, Ереван, 1978; т. 4, Ереван, 1990.
- А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889.
- П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти 18-ого века, Москва 1954.
- Ахмед-бек Джеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Баку 1961.
- А. Бакиханов, Гюлистан-ирам, Баку, 1926.
- А. Бакиханов, Сочинения. Записки. Письма, Баку, 1983.
- Б. П. Балаян, Дипломатическая история русско-персидских войн и присоединения Восточной Армении к России, Ереван 1988.
- В. В. Бартольд, Сочинения, т. 5, Москва 1968, т. 7, Москва 1971.
- П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803гг, т. 1, 2, СПб. 1869.
- Грамоты и другие исторические документы относящиеся до Грузии, ч. 1, СПб. 1891.
- "Джихан-номе" и "Фезвеке" Кятиба Челеби как источник по истории Армении 17-ого века, Ереван, 1973.
- Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ереван, 1993.

- Дорожная карта Кавказского края, составлена и литографирована в военно-топографическом отделе Кавказского военного округа, Тифлис 1870.
- Н. Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 6.
- О. Евецкий, Статистическое описание Закавказского края, СПб. 1835.
- С. П. Зелинский, Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказья, т. 2, Тифлис, 1887.
- Г. Иманов, Вопросы историографии Азербайджана, Труды Азербайджанского филиала АН, т. 30, Баку 1936.
- История, география и этнография Дагестана 18-19-ого веков, Архивные материалы, Москва, 1958.
- Кавказская старина, Тифлис, 1872, № 2.
- М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений. кн. 1, Ереван, 1956.
- Кавказский сборник, т. 1-29, Тифлис 1876-1909.
- Карта Армении и пограничных стран, Х. Ф. Б. Линча и Ф. Освальда.
- Карта Кавказского края с показанием густот населения, Баку, 1908.
- Карта J-38-11-6, (Uşurplıñı) изд. 1973.
- Карта Закавказского края до 1917г.
- К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ереван 1991.
- Н. А. Кузнецова, Иран в первой половине 19-ого века. Москва-Ленинград 1983
- В. Н. Левиатов, Очерки из истории Азербайджана в 18-ом веке. Баку 1948.
- П. Лерх, Исследования об иранских курдах и их предках, северных халдеях, кн. 1, СПб., 1856.
- Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси 1959
- В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, Москва 1963.
- Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку 1950
- Мирза Джамаль Джеваншир Карабаги, История Карабага, Баку 1959
- Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 3, СПб. 1836.
- Описание Карабагской провинции, сост. полк. Ермоловым и Могилевским в 1823г, Тифлис 1866.
- А. Д. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении, Ереван, 1972.
- И. П. Петрушевский, Очерки из истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в 16-м начале 19в.в., Ленинград, 1949.
- В. А. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1-3, вып. 1-4, СПб. 1887-1889.
- В. А. Потто, Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902.
- Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1, Ереван 1972.

- Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, т. 1, вып. 1, Тифлис 1870.
- Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886, Тифлис, 1893, Елизаветпольская губерния.
- Сеид-Заде, Мирза Юсиф Нерсесов, Известия Азерб. Фил. АН СССР, 1942, № 9.
- Симеон Ереванши, Джембр, Москва, 1958.
- Советский Азербайджан, Баку, 1958.
- Статистическое обозрение Персии составленное подполковником И. Ф. Бларамбергом в 1841 году, СПб. 1853.
- Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1-4, Тифлис, 1901-1908.
- В. Н. Худатов, Закавказье (Историко-экономический очерк), Москва-Ленинград, 1926.
- И. Шопен, Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб. 1852.
- М. М. Щербатов, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. 3, СПб. 1891.
- Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы, СПб. 1898.
- Энян Олла Реза, Азербайджан и Арран, Ереван 1993.
- Энциклопедический словарь, издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, т. XX^a, СПб. 1897 СПб. 1894, т. 13-а.
- Allen W. E. D., A History of the Georgian People. London 1932.
- Encyclopedie de L'Islam, Vol.-1, Paris 1960, Vol. 2, Paris 1965.
- Hewsen, R., The Meliks of Eastern Armenia, Revue des etudes Armenians, Paris 1975-1976.
- History of Persia under Qajar rule, Translated from Persian of Hasan-e Fasa'is Farsnama-ye Naseri, by Herbert Busse. New York-London 1972.
- History of Persia, by Sir Percy Sykes, London 1921, Vol. 2.
- Researches of R. E. Smith and R. G. Dwight in Armenia: including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, Vol. 2, Boston 1833.
- The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. London 1792, Vol. 2.
- Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, by Sir Ker Porter, London 1821, vol. 1, 2.
- ۱۳۲۲ تذکره الملوك. تهران.
- ۱۳۳۶ حمدالله مستوفی قزوینی، نزهة القلوب. تهران
- دهخدا علی اکبر لغتنامه جلد ۱-۲۷ تهران
- ۱۳۳۹ رضاقلیخان هدایت، تاریخ روضه الصفای ناصری، جلد نهم، تهران.
- ۱۳۵۱ عبدالرزاق دنبلی، مآسر سلطانیه. تهران
- ۱۳۷۱ محمد علی مخلصی، فهرست پناهای تاریخی آذربایجان شرقی. تهران
- ۱۳۷۲ میرزا محمد صادق موسوی، تاریخ گیتی گشای. تهران.

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուվ, Թարիխ-ե Սաֆի, Վրաստանի Հանրապետության ԳԱ, Կ. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի Արևելյան լեզուների բաժին, P- 195:

Միրزا Եոսոփ Նրսոփ, واقف و دیگر معاصرین, دمیرخانشورا ۱۲۷۲

Միրزا Մեհմեդ Խան Աստրաբադի Թարիխ Նադրի, Թեհրան ۱۲۶۷

Մյունոսկի Վ. Գե. , سازمان اداری حکومت صفوی, تهران ۱۳۳۱

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արաշիճե Եվգ., իշխան 66, 93
 Արաս, շահ 38, 53, 116, 153
 Արաս բեկ 74, 75
 Արաս Միրզա 13, 28-29, 30-32, 88, 89, 93, 94, 100-103, 106-107, 109, 110, 112-124, 126-134, 136-, 138, 140-148, 153
 Արասյան խալիֆաներ 99
 Արդալահ Քյոփրուլու փաշա 43
 Արդ-առ-Ռազակ Դումրուլի 27, 28, 38, 135
 Արդու-Սամեդ-բեկ Բահման Միրզա 12
 Արխազով Ի. Ն. իշխան, գեներալ-մայոր 137, 138
 Արրահամ, մարզաբե 68
 Արուլ Ֆաթի խան, Իբրահիմ խանի որդին 72, 78, 92
 Աղեկ կամ Ալի շահ, իշխել է 1747-1748թթ. 48, 55
 Ազատ խան Աֆշար 53, 59
 Աբա Ալլահ Մեշքինի 73
 Աբա խան 136
 Ալեքսանդր Միրզա 77, 89, 108, 111
 Ալեքսանդր Պավլովիչ I 102, 109, 111
 Ալի 120, 153, 154
 Ալի աղա (Վադիֆի որդին) 76
 Ալի Դուլի (Աղա Մուհամմադ խանի եղբայրը) 67
 Ալլահյար Բեկ Ռամուլու 93
 Ալլահյար խան 133, 147
 Ալլահվերդի յուզբաշի, Ջրաքերդի 25
 Ալլահ դուլի սուլթան 43, 51
 Աիմեդ խան Խոյի 63
 Աիմեդ-բեկ Ջևանշիր 11, 24
 Աղա Բիքե (Իբրահիմ խանի կինը), տե՛ս Բիքե Աղա 63, 74, 93
 Աղա Բիքե (Իբրահիմ խանի դուստրը) 78, 114
 Աղաբեկ Քալանթարով 123
 Աղա Քիչի բեկ, Շաքիի Հաջի Չելեբիի որդին 58, 59
 Աղա Միր Ֆաթեհ 146
 Աղա Մուհամմադ խան, շահ (1796-1797) 15, 26, 46, 52, 64, 66-80, 115, 118, 122
 Աղա Սեիդ (Մուհամմադ) Մոջրեհիդ 108, 109
 Ամիր Ասլան խան Ղրղլու 48-49, 55

Ամիր խան սարդար 13, 14, 28-31, 34, 35, 95, 111-119, 123-131, 134-137, 142
 Ամիր խան Ջահանբեգլու 94, 127
 Անա Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
 Աննա, Ներսեսովի դուստր 14
 Առաքել Կոստանանց 11, 40, 41, 50, 124
 Ավան Յուզբաշի 19-20, 46
 Արզուման Յուզբաշի 52
 Բաբա խան, տե՛ս Ֆարհադի շահ
 Բադիր խան Շահսևան 93
 Բակիխանով, Ա., 12
 Բադդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյան 14
 Բարխուդարյանց, Մ. 56
 ՕԲեջան խան 121
 Բեջան խան սանդուղդար 147
 Բուլզակով Ս. Ա., գեներալ 97
 Բուտկով Պ. Գ. 48, 63
 Գարսևան բեկ Շավանվաճե 79
 Գեորգի, Վրաստանի վալի 76-78, 82-83
 Գեշթասի Սասանյան թագավոր 137
 Գլազենապ Գ. Ի., գեներալ-մայոր 97
 Գյանջում աղա Խանդամիրով 119
 Գուդուլիշ Ի. Վ., գեներալ-ֆելդմարշալ 96-98,
 Գուդուլիշ, կասիխան 123
 Գուլյակով Վ. Ս., գեներալ-մայոր 80, 85
 Դալի-Մահրասա 52
 Դավիդ Միրզա, Գեորգի XII թագավորի ավագ որդին 78-79, 82-84
 Դավիթ Բեկ 19, 46
 Դավիթ, թագավոր 75
 Դարիա թագուհի, Հերակլ թագավորի կինը 69, 77, 84
 Դուայթ, Ռ. Գ., 45
 Եկատերինա, Ներսեսովի դուստր 14
 Եկատերինա թագուհի 71-72
 Եսայի Հասան-Ջալալյան 13
 Զեմդով Ա. Պ., հետևակագործի գեներալ-լեյտենանտ 103-105, 137
 Զոհրաթ Թառումյան 122
 Զոհրաթ խան Գորջի 142-143
 Զուրով Վ., գեներալ 26, 33, 71-72
 Էհսան խան 138-140
 Էրիստով Գ. Ե., գեներալ-մայոր 144-146
 Թադիսդյան Մ. 122
 Թյուլի-Արզումանի տե՛ս Արզուման
 Իբրահիմ բեկ (Բաքվի Հուսեյն խանի ազգականը) 96
 Իբրահիմ Խալիլ աղա 47, 60
 Իբրահիմ Խալիլ աղա, տե՛ս Իբրահիմ խան
 Իբրահիմ Խալիլ բեկ 143

Իբրահիմ խան Ղարաբաղի 22, 25-27, 32, 46, 50, 56-57, 59-60, 62-69, 72-76, 78, 91-93, 100
 Իբրահիմ խան սարդար 111, 119, 134, 139-140
 Իսմայիլ խան Շաքիի 105
 Իսքանդար խան, Ջերին խանի եղբայրը, 61-62
 Իվան Կարապետ 20
 Լազարև Ի. Պ., զեներալ-մայոր 79-80, 82-84
 Լալայան Ե. 19
 Լապտև, զեներալ-մայոր 148
 Լեո 21
 Լխասենիչ, զեներալ-մայոր 27, 87, 89, 91, 93, 99
 Լոհրասպ, Սասանյան թագավոր 137
 Խաթամ Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
 Խանդամիրովներ, Ավետիք և Աղա Հովհաննես 122
 Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
 Խոսրով Փարվիզ 42
 Խուրշիդ Բեգում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
 Կաշգարի, Մ. 53
 Կալատ II, Սասանյան թագավոր 36
 Կարյագին, զնդապետ 32, 93
 Կիթակոս Գանձակեցի 12
 Կնորինգ (զեներալ-լեյտենանտ Կ. Ֆ. Կնորինգ) 79, 83
 Կոզլովսկի, կապիտան 87
 Կովալենսկի, սպա 114
 Կոտլյարևսկի Պ. Ս., զնդապետ 100, 102-103
 Կյուզենաու Կ., մայոր 121, 123
 Կրաքեն Կ. Կ., զեներալ-մայոր 119
 Կրասովսկի Ա. Ի., զեներալ-լեյտենանտ 142, 144
 Հաքեր 36
 Հադիջե Խանում, Իբրահիմ խանի կինը, 93
 Հաջի Աղալար քեկ 29, 113-114, 123
 Հաջի Չելեբի 15, 48-50, 57-58
 Հաջի խան Շաքիի 111, 134-135
 Հախումյան Մուղղուսի Աղա Բաքա 122
 Հասան Ալի խան Ղարաղաղի 121
 Հասան Զալալաններ 43
 Հասան խան Սարու Ասլան 111, 119-120, 138
 Հեյդար Ալի խան 29, 109-110
 Հեյդար Ղուլի խան Նախիջևանի 19, 51, 57-58
 Հերակլ վալի, Վրաստանի թագավոր 25, 26, 57-58, 65, 67, 69, 71, 73, 77
 Հովսեփ Էմին 23, 53
 Հումշի զադե Սելիմ փաշա 97
 Հուրզադ խանում, Մելիք Շահնազարի դուստրը 42
 Հուսեյն խան սարդար Երևանի 99, 111, 119-120, 128, 138, 141-142
 Հուսեյն Ղուլի խան Բաքվի 95-96

Հուսեյն խան Շաքիի 111, 134-135
 Ղազի Մոլլա 108
 Ղևոնդ Ալիշան 19, 44, 46, 113
 Մադարով Վ. Գ., գեներալ-մայոր 31, 105-106, 117, 121, 124-129, 131-137
 Մադարով Պետրոս քեկ 106, 127
 Մելիք Աբաս Եզանյան 25
 Մելիք Աբով 90
 Մելիք Աբամ Ջրաքերդի 51-52, 60
 Մելիք Ալլահվերդի Խաչենի 25
 Մելիք Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյան 50
 Մելիք Ալլահդուլի սուլթան Ջրաքերդի 43, 51
 Մելիք Աղաքեկ 45
 Մելիք Ասլան Դիզակի 116
 Մելիք-Բարխուդարյաններ 19
 Մելիք-Բեգլարյաններ (Բեգլարովներ) 43
 Մելիք Եզան Դիզակի 40-41
 Մելիք-Եզանյաններ 40
 Մելիք Եսայի Դիզակի 50
 Մելիք-Թանգյաններ 19, 45
 Մելիք Հայկազ Քաշաթաղի 43, 45
 Մելիք Հովսեփ Բեգլարյան 51-52, 60
 Մելիք Հովսեփ Մեծ, Բեգլարյան 43
 Մելիք Հուսեյն Վարանդայի 49
 Մելիք-Հուսեյնյաններ 19
 Մելիք Ղազար Սիսիանի 19, 45
 Մելիք Ղահրաման 43
 Մելիք Մանուչեիր Օրբելյանով 19, 45
 Մելիք Միրզախան Խաչենի 25, 43
 Մելիք Մեջնուն Ջրաքերդի 52, 68, 73
 Մելիք Մուսի Օրբելյանով 19, 45
 Մելիք Պողոս 45
 Մելիք Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյան 25, 42, 74
 Մելիք Ռուստամ Ջրաքերդի 25
 Մելիք Շահնազար 42, 49-50, 55, 74
 Մելիք Շահնազարյաններ (Շահնազարովներ) 41-42
 Մելիք-Սաֆրազյաններ 19
 Մելիք-Փարսադանյաններ 45
 Մելիք Ֆրիդուն Բեգլարյան 25
 Մեհդի Ղուլի աղա տե՛ս Մեհդի Ղուլի խան
 Մեհդի Ղուլի խան 29-30, 76, 92-93, 95, 101, 104, 111-114, 116-118, 122-123, 135, 138
 Մենշիկով Ա. Ս. կոմս, գեներալ-մայոր, Իրանի ուսս դեսպան 111, 112
 Միմոքսկի Վ. Ֆ. 144
 Միրզա Աբով Հասան 103
 Միրզա Աղիգյուզալ-քեկ 11-12, 15, 40, 48, 58, 121
 Միրզաքեկ Շահնազարյան (Գեղարքունիքի) 41-42

Միրզա Ջամալ Ջևանշիր 11-12
 Միր Հասան խան Թալիշի 111, 119, 134
 Միր Մեհդի Խազանի
 Միր Մուսթուֆի խան Թալիշի 79
 Մոլլա Փամահ Վադիֆ 65, 72, 74, 77
 Մոմտրեզոր, մայոր 90
 Մովսես Կաղանկատվացի 12, 18
 Մոքիեր Ջ. 139
 Մուհամմադ մարզաբե 56
 Մուհամմադ Ալի Միրզա 98-99
 Մուհամմադ Ամին խան Ղաջար 139, 141
 Մուհամմադ բեկ 76
 Մուհամմադ Թոխմախ խան Երևանի 144
 Մուհամմադ խան Երևանի 67, 87
 Մուհամմադ խան Կազիկումուխի 105
 Մուհամմադ Խուդաբանդա (1304-1316) 104
 Մուհամմադ Հասան ադա 74-76, 100
 Մուհամմադ Հասան խան Ղաջար 15, 53-56, 130
 Մուհամմադ Միրզա (Աբբաս Միրզայի որդին) 122, 124-127, 129-131
 Մուհամմադ Ջաման խան 29, 114, 127, 129
 Մուհամմադ Ռաֆի բեկ 76
 Մուշեյի խան, Ֆաթհալի շահի որդի 110
 Մուսթուֆի խանի Շիրվանի 67, 72, 95, 101, 104, 108, 111, 119, 134, 136
 Մուսթուֆի խան Դավալու 70
 Մուսթուֆի խան Ղարադաղի 63
 Մուրադ խան Դելադորդե 102
 Յակոբ Ջաբաբեանց 11, 46
 Յուզբաշի Ալլահվերդի Ջաբաբեդի 25
 Յուլոն Միրզա, վրաց արքյորդի 77, 83
 Յուսուֆ Փաշա 97
 Նադիր Շահ 20, 39-43, 47-48, 53, 55, 59, 130
 Նազար Ալի խան Մարանդի 126-128, 130-131, 134, 146
 Նազիմկա, փոխգնդապետ 29, 114
 Նասալի 144
 Նասիր բեկ Շամշադինյու 89, 91
 Նասիր խան Շահսան 73
 Ներսիսին, գեներալ-մայոր 98
 Նեմբրովք 68
 Նեսվետաև Պ. Դ., գեներալ-մայոր 96-97
 Ներսես, Ներսեսովի որդի 14
 Ներսեսով Մ. Յ., 13-17, 19-21, 23-34, 44, 57, 116
 Նիկոլայ, Ներսեսովի որդին 14
 Նիզամի Գյանջեի 58, 132
 Նիկոլայ, Ներսեսովի որդին 34
 Նոյ 36
 Նուհ խան Կազիկումուխի 105

Նունցալ, լեզգի խան 93
 Շահամիր Բեգլարով 12, 111
 Շահրազ խան Դոմբուլի 62
 Շահդուլի խան, Յուխարի բաշ ցեղից 130
 Շահ-Նիսա խանում, Իբրահիմ խանի կին 93
 Շահվերդի խան Գանձակի 57-58, 93
 Շեյխ Ալի խան, Աբրահա Միրզայի եղբայրը 116
 Շիրվանշահեր 48
 Շիրույե, Սասանյան Կառլատ II թագավոր 42
 Շեյխիովներ 122
 Շողակար, Ներսեսովի կինը 14
 Չալաղան-Յուզբաշու 52
 Չամչյան, Մ., 15, 19
 Չեչյան, Կապիտան, մայոր 121
 Չերազ քեկ 52
 Պանկրատև Ն. Պ., զեներալ-մայոր 137-138, 148
 Պասկևիչ Ի. Ֆ., զեներալ-ֆելդմարշալ կոմս 132-133, 135, 137-139, 141-142, 144-149
 Պավել Պետրովիչ I, 79
 Պառլուչի, զեներալ-լեյտենանտ 99-102
 Պետրոս Օրբելյան 19
 Պետրուշևսկի, Ի. Պ., 17
 Պոտտո, Ա. Վ., 87, 105
 Ջալալյանց, Ս., 18
 Ջան Մուհամմադ խան, յուլսարի բաշ ցեղից 130
 Ջավադ խան Գանձակի 26, 68, 72-73, 86-87, 100
 Ջավահիր խանում 66, 93
 Ջաֆար Դուլի խան Խոյի 65, 78, 100
 Ջաֆար Դուլի խան (Իբրահիմ խանի քոռը) 100-101
 Ջորջանե, Դ. Դ., 14, 35
 Ռաշիդեդդին Ֆազլալլահ 53
 Ռեուտ Ս. Ա., զնդապետ 29, 115, 120-121
 Ռզագուլի-քեկ Միրզա Ջամալովիչ 11
 Ռուստոմ քեկ, Մելիք Արովի որդին 90
 Ռուիշև Ն. Ֆ., զեներալ - լեյտենանտ 102-103
 Ռուդամ, Իբրահիմ խանի կին 93
 Ռուստամ քեկ Օրբելյանով 19, 45
 Սադեդ խան Շաղադի 75, 78
 Սամսոն խան Մյակինցե 132
 Սարգիս արքեպ. Հասան-Ջալալյան, 30, 116
 Սարիջև Ալի 47
 Սարոխան Յուզբաշի 122
 Սաֆար Ալի քեկ 74, 75
 Սաֆար Յուզբաշի 123

Սեփդ-գաղե 13
 Սելիմ խան Շաքիի 91-92, 108, 111
 Սեֆյաններ 45, 53, 136
 Սիմոնովիչ Ֆ. Ֆ., զեներալ 100, 134
 Սմիթ, Ռ. Ե., 45
 Սոլոմոն խան, Բաշաշողի վալի 69
 Սոնա Խանում, Իբրահիմ խանի կին 93
 Սուլեյման փաշա 66
 Սուլեյման, շահ 97
 Սուխտելեն Պ. Պ., զեներալ 148
 Սուրխայ խան Կազիկումուխի 105
 Սևադզամիձե իշխան, զնդապետ 111, 120
 Վախրանզ Միրզա, վրաց արքայազն 84
 Վանի Աքաբեկով 94, 116-117
 Վարդան Օձնեցի 11
 Վորոնցով Մ. Ս., Կովկասի փոխարքա 12
 Տեր-Սկրուչյան, Կ. 41
 Տորմասով Ա. Պ., հեծելազորի զեներալ 98-99
 Բաֆֆի 11, 13, 21, 52
 Յիգիանով Պ. Դ., հետևակազորի զեներալ 83-89, 91-92, 94-96
 Ուլուբաթ, Խաչենի մելիք 50
 Փանահ Ալի բեկ 47, տե՛ս Փանահ խան
 Փանահ խան 22-23, 25, 42-43, 48-63
 Փարնավազ Միրզա, վրաց արքայորդի 77
 Փափազյան, Հ. Դ. 15, 16
 Փիր Ղուլի խան 89-91
 Քազեն խան Ղարադաղի 57-58, 62
 Քազեն խան ղուլլարադասի 114
 Քալանթարով Աղաբեկ 123
 Քյալբա'լի խան Նախիջևանի 64, 87
 Քերիմ խան Ջենդ Վեքիլ 53, 56, 61-62, 66
 Օղուրլու խան Ջիլադօղլի 108, 111, 124, 125, 134
 Օմար խան Ավարիայի 32, 63-66, 74, 79-82
 Օրբելիանի Գ. 14, 35
 Օրբելյաններ 19, 45
 Օրբելյանով 99-100
 Ֆաթհալի բեկլարբեկ 146
 Ֆաթհալի խան Աֆշար 15, 53, 59-63
 Ֆաթհալի խան Ղուբայի 97
 Ֆաթհալի շահ, իշխել է 1798-1834թթ. 19, 78, 89, 92, 94, 104, 107-108, 110-111, 115, 130, 134, 139, 148
 Ֆազլ Ալի բեկ 47
 Ֆարզի բեկ 65

- Արասարադ 138-141
- Ագուլիս 57
- Ազատ-Զիրան 44
- Ալազան 16, 36-38, 85
- Ալեքսանդրապոլ 97, տե՛ս Գյումրի
- Ալեքսանդրոպոլսկ 84
- Ալի Բալի 21, 41
- Ախալցխա 66, 97, 99
- Ախալքալար 66, 97, 100
- Ախթալա 66
- Ահար 20, 37, 111, 135-137
- Աղահեճք, Սյունիքի գավառ 43, 46
- Աղ Դաղ լեռ 37
- Աղդամ 47, 49
- Աղստև 126
- Աղվանք 36
- Աղջաբեդի 48
- Աղ-քյորսիի 60
- Ամադու 19
- Ամարաս (Աղ Օղլան) 51, 102, 115
- Այրի Դաղ լեռ 37
- Այրում 36
- Անգեղակոթ 19, 45
- Անգլիա 107
- Անդրկովկաս 12, 20, 22-24, 26, 36, 55, 70, 105, 108
- Աշտարակ 142-143
- Ապարան 141-142
- Աջանան 44
- Առան 36-37
- Առաջածոր 51
- Ասիա 34
- Ասլանդուզ 27, 101-102
- Ասկերան 60, 93, 116-117
- Աստապատ 139
- Աստարաբադ 53
- Աստրախան 38, 96, 98
- Ավարիա 32, 63, 65, 74, 79
- Ավետարանոց 29, 41, 49-50, 113, 115, 117, 135
- Ատրպատական 16, 22, 24, 37, 47-48, 53-54, 56, 59, 61-63, 66-67, 73, 94, 107, 109, 110, 112, 114, 116
- Արագվի գետ 66, 70
- Արադ 16, 37, 53-54, 56, 61, 63, 66-67, 94, 110-111, 128, 134, 148
- Արասբար 47

Արաքս 16-18, 21, 35-37, 39-40, 44, 47, 63, 66, 72-73, 94, 101, 104, 106, 112, 115,
 133-135, 137, 139-140, 144-145
 Արարատ 142, 144
 Արարատյան դաշտ 17
 Արզնան 103, 111-119
 Արդեբիլ 22, 54, 63, 144, 148
 Արմենիա 36
 Արցախ 16-17, 19-20, 36, 41, 46
 Արփա-չայ 97-98
 Արևիք, տն՝ս Մեղրի
 Աֆղանստան 53
 Բար-ալ-արվար, տնս Դեբրենդ
 Բարեխոնյան թագավորության 68
 Բաքի 17-18, 37
 Բազարդուզ 46
 Բազար-չայ 113
 Բալուդայա 50
 Բալուջն Ղաչա 59
 Բաղք, Սյունիքի գավառ 44
 Բայաթ 21, 32, 42-43, 47, 48
 Բայդար 58
 Բայլական 22, 26, 63, 73-74, 76, 82, 85, 93
 Բաշաչոդ 59, 69, 90, 92
 Բարգուշատ 44, 53, 78
 Բաքու 22, 94-97, 100, 119
 Բելայա գետ 59
 Բելս 45
 Բորչալու 77, 99
 Բջնաղ 44
 Բոնակոթ 19, 45, 113
 Գալիեմոթ 113
 Գանձակ 18, 22, 26, 29-32, 36, 38-39, 47, 52, 54, 57-59, 63, 68-69, 72-73, 81, 83, 86,
 87, 89, 91-93, 100, 108, 111, 120, 124-125, 128, 130-135
 Գանձակ գետ 125
 Գանձասար 116
 Գարգառ գետ 21, 41-42, 47-48, 59
 Գեղամա լեռներ 91
 Գեղարքունիք 41, 77, 106-107
 Գեորգիևսկ 84
 Գեորան գետ 22, 43
 Գիգոլեշտ գետ 80
 Գյոքչա, Երևանի գավառ 38*
 Գյուլ-բալին 21, 40

Գյուլիստան 18, 20, 22, 25, 43, 103
 Գյումրի 97
 Գյումուշխանե 66
 Գյունեյ, տե՛ս Մեղրի
 Գոլամբար 111
 Գողթն գավառ
 Գորիս 19, 44-45, 113, 118
 Գումե 146
 Գուշբասֆի 137
 Դադի վանք 18
 Դադստան 14-15, 35, 57, 63-64, 66, 71, 77-79, 81, 97, 105, 108, 149
 Դավալու 89
 Դարալագյազ 44, 138
 Դարաքենո Փարչենիս, Երևանի Մարզի գավառ 99
 Դարշաբ 137
 Դեհխարդան 147-148
 Դեմիր-խան-Շուրա 14
 Դերադորդե 115
 Դերքենո 49, 71-72, 97
 Դիզակ 18, 20-21, 25, 37, 39, 40, 50, 92, 116
 Դիզակի-ջևանշիր գավառ 115
 Դիզակիայտ (կամ Ջիարեդ) լեռ 40
 Դմանիս 147
 Դուշեթ 69-70
 Ելիզավետպոլ, տե՛ս Գանձակ
 Ելիզավետպոլի մահանգ 35
 Ելիսու 63
 Եղեգեաց ձոր 113
 Երեմեա գետակ 46
 Երևանի խանություն 19-20, 22-23, 32, 38-39, 45, 53-54, 63-64, 67, 72, 83, 87-89, 91, 98-99, 111, 113, 120, 138, 141-142, 144, 145
 Երևանի Մարզ 99, 116
 Ջազամ 125
 Ջազալու 131
 Ջանգեզուր 22-23, 36, 44, 53, 113-114
 Ջառուգիրիլ 17, 38
 Ջարգյար 115
 Ջաքարալա 49
 Ջեյվա 41
 Ջենջան 104
 Ջոռնաբադ 120
 Էյվողլի 144-145
 Էջմիածին 88, 142-143
 Թալե 49
 Թալիշ գյուղ 22, 29, 60
 Թալիշի լեռներ 38

Թալիշի խանութքուն 67, 72, 102-103, 105, 111, 119-120, 134
 Թախքե Ղափու 38-39, 54, 56
 Թառնակյուտ (Շահբուլաղ) 49, 54-55, 93-94, 117
 Թասուզ 146
 Թավիլե Շամ 115, 134
 Թավրիզ 14, 20, 32, 37, 53, 57, 63, 103, 111, 134, 136, 138, 144-148
 Թաքթառ գետ 18, 21-22, 42-43, 53, 101, 130, 134
 Թեհրան 15, 56, 66, 107, 109-111, 136, 148
 Թերեք գետ 59, 83
 Թիֆլիս 20, 28, 39, 58, 69-73, 77, 79-80, 82-83, 86-87, 89-91, 93-98, 100-102, 104, 106-107, 111, 119-121, 124-126, 136-138, 141, 149
 Թմոզվի կամ Թմկաբերդ 66
 Թոխմախ 144
 Թոխմախ-գյուլ 144
 Թովուզ գետ 59, 135
 Թութսու գետ 17
 Թուրքեստան 18
 Թուրքիա 40, 78, 83, 97, 136
 Թուրքմենչայ 14, 148
 Իմերեթիա 69, 83, 99
 Ինջա-չայ 69
 Իորի գետ 80
 Իվե 144
 Իր-աբադ քերդ տես Զյոռ Օղլու քերդ
 Իրան 13, 15, 18, 21-22, 26-27, 34, 37, 39, 48, 53, 64, 71, 77-78, 83-84, 89, 94, 96, 103-104, 107-108, 137-138, 149
 Իրանական Զրդստան 111
 Լաբա գետ 59
 Լալվարի ծոր 66
 Լենքորան 67, 103, 111, 119
 ԼՂԽՄ (Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ) 21
 Լոռի 40, 47, 66
 Լուրիստան 53
 Խազինեդարասի 46, 123
 Խարուն Արխ 55
 Խալֆալու գետ 41, 118
 Խամսայի մեկիքություններ 22, 39
 Խանգլուրաք
 Խաչենի մեկիքություն 18, 20-21, 25, 39, 42, 50, 59
 Խաչենագետ 21, 36, 42-43, 51
 Խնածախ
 Խնծորակ 19, 44-45
 Խնզիդստան 43
 Խոդա-Ալիբեին կամուրջ 36, 39, 53, 59, 92, 106, 112, 114, 133, 137
 Խոյ 17, 20, 22, 25, 32, 63-65, 78, 111, 139-140, 144-146, 149
 Խոջալու 59, 116

Խորասան 39, 67
 Խորհատ լեռ 21, 40-41
 Խուփս-ցխալի գետ 95
 Խրան գետ 39, 58
 Խուդաղ 97
 Խութավան 18
 Ծար 17, 44
 Ծղուկ, Սյունիքի գավառ 45, 113
 Կարաբղիա 59, 97
 Կազիկոմուխ 105
 Կախավան 49
 Կախեք 77, 100-101
 Կապան 18, 20, 23, 25, 36, 44, 46, 53, 104, 113
 Կասպից ծով 36, 94, 103, 137
 Կարազիաղին 114, 138, 140
 Կարակալիան 70
 Կարս 77, 97
 Կելմեշուրա 83,
 Կիզիք 100-101
 Կոռնիծոր 29, 114
 Կովկաս 34, 59, 84, 98, 102, 104, 117
 Կովկասյան լեռնաշղթա 36, 97
 Կովկասյան Գիծ 79, 83, 84, 57
 Կովսական, Սյունիքի գավառ 44
 Կոյսու գետ 105
 Կութան գետ 59, 83
 Կութանսկ 99
 Կութ գետ 16, 18, 22, 35-36, 43, 58-59, 70, 72-73, 132, 135, 137
 Հարանդ, Սյունիքի գավառ 45, 114
 Հազարի գետ 21, 40, 42, 45-46, 114
 Հադրութ 13
 Հաբերք 43
 Հայաստան 16, 18, 39, 43-44
 Հայկական բարձրավանդակ 16, 35
 Հայոց քաղալորություն 16, 35
 Հասան-Սու 125
 Հասանրիս 53
 Հավլարար 70
 Հարզանդ 145
 Հիլիս 43
 Ծագեծոր, Սյունիքի գավառ
 Զորք, Սյունիքի գավառ 44
 Ղարաբքու գետ 21-22, 42-43
 Ղազախ 24, 54, 69, 77
 Ղազանչի 57
 Ղաչաղ-քալիա 47

Ղարա-Աղաչ 114
 Ղարաբարա 64, 98, 141
 Ղարարադ 11-32, 34-42, 46-49, 52-57, 59, 61-65, 67, 69, 72-73, 76-78, 81, 91-95, 100-105, 107-108, 110-111, 113, 115-118, 122-124, 130-131, 133, 135-138, 141
 Ղարաբաղյան լեռնաշղթա 21, 42
 Ղարաբաղյան խարթավայր 22, 49
 Ղարադաղ 20, 22-23, 31-32, 37, 53-54, 57, 62-63, 65, 72-73, 106, 110, 115, 134-137
 Ղարաքիլիսա 90-91, 111, 113, 120
 Ղարաքիլիսա (Բազար-չայի ափին), 113
 Ղաֆլանքուռի 63
 Ղզլար 38, 72, 84, 117
 Ղզրաշների երկիր, տես Իրան
 Ղըզլը Ղայն 58
 Ղըզ-դալա 42
 Ղըրխ Ղըզ 21, 42-43
 Ղոզլու-չայ գետ 137
 Ղորչի գետ 46, 101
 Ղութա 22, 97, 134
 Ղուլուղուրի 86
 Շոդա Պահակ, տես Դերբենդ
 Մազանդարան 53-54, 68, 130
 Մազրա
 Մալ-բափն 21, 40
 Մալկա գետ 59, 83, 97,
 Մակու 17, 22
 Մաղավուզ (Աղահենք) 43
 Մաշավերի գետակ 91
 Մարադա 22, 63, 111, 147-148
 Մարանդ 65, 131, 133, 135, 145-147
 Մարդանես գետ 70
 Մար Խաթուն 56
 Մարտունու շրջան (Ղարաբաղի) 41
 Մեծ Հայք 16
 Մեղրի (Արևիք, Գումնյ) 23, 44, 53, 57
 Մենգրեխա 95
 Մեշքին 37, 135-137
 Միանն 63
 Միխրուբյան լեռնաշղթա 21, 42
 Միհրավան 18
 Միլ 17-18, 37-38
 Մինգչաուր 58
 Մինքենդ 46
 Մոդ 113
 Մոզդուկ 84
 Մոսկվա 14
 Մոսալ 22, 36, 43

Ացիսեր 66
 Մուղան 39, 40, 71, 75, 106, 116
 Մուշքամբար 111
 Նաբաթ-խան 67, 115
 Նախիջևան 17, 19, 22-25, 32, 45, 51, 53-54, 57, 63-64, 72, 87, 111-113, 138-141, 144
 Նորավանք 19
 Նոր Ջուղա 37
 Նուխի 91-92, 111, 134
 Շահապունիք, Սյունիքի գավառ 44, 64
 Շահրուլաղ, տես Թառնակյոտ
 Շամախի 37, 95
 Շամխոր գետ 31-32, 52, 99, 124, 128, 131, 138
 Շամշադին 54, 77
 Շարուր 17
 Շաքի 15-16, 22, 29, 37, 48, 59, 63, 73, 92, 96, 104-105, 108, 111, 120, 134-135, 137
 Շիրազ 62, 65, 66
 Շիրվան 16, 22, 29, 43, 47-49, 57, 59, 63, 67, 72-73, 95, 101, 104-105, 108, 111, 119, 120, 134-135, 137
 Շնիեր կամ Շինուհայր 29, 114
 Շորագյալ 111, 119
 Շուշի 14, 24, 26, 29-31, 41, 46, 52, 54-57, 60, 63, 65-69, 73-75, 101, 103, 105, 111-113, 115-118, 120-124, 126, 131, 135-136, 141
 Շուշիքենդ 26, 30, 41, 67, 123
 Շահարդուլի 111
 Շանախի գետ 26, 67, 117
 Շավնդուր 20, 44, 46
 Շեհել 72
 Շղղըր լեռներ 44
 Շղղըր լիճ 44
 Պարսկաստան 22, 26, 218, 32, 36, 40, 48, 53, 66, 88, 97, 102, 104, 107, 136-137, 139
 Պարտավ (Բարդա) 17-18, 22, 36-37, 43, 63, 65, 73, 74, 82, 85-86, 120
 Ջառ 26, 49, 63, 65, 73-74, 82, 85, 85-86, 120
 Ջավադ 36
 Ջավախք, տես Ախալքալաք
 Ջեբրայիլ 47, 112
 Ջերմուկ 43, 51, 94
 Ջինիխ 49
 Ջևանրուլաղ 31, 139-140
 Ջրաքերդ 18, 20-21, 25, 39, 43, 49, 57, 60, 68, 94, 116
 Ջուղա 37
 Ռեդուտ-Կալե 94
 Ռուսաստան 12, 26, 28-29, 34, 38, 42-44, 56, 70, 72-73, 78-79, 82, 84, 91-95, 98-103, 105-106, 108-109, 111, 112, 117, 138
 Սարալան լեռ 38
 Սադաղլու 91
 Սադարա 99

Սադարաք 106-107
 Սալմաստ 17, 111
 Սալյան 72, 119-120, 137
 Սադարեջո 80
 Սամցխե 83
 Սանգյար-խան 92
 Սարաք 75
 Սարդարապատ 138, 145
 Սարկոդոլք 113
 Սըմըդ 39, 58
 Միսիան 18-19, 23, 25, 35, 45, 53, 111-112, 141
 Միրիական Բրդստան 78
 Մղնախ լեռ 116
 Մյունիք 16, 19, 20, 22-23, 25, 35, 43-45, 64, 113-114
 Մողանլուղ 70
 Մոմխեթի 147
 Մովուշ-Բուլաղի խանություն 22
 Մոքմանարադ 78
 Մպախան 37, 61
 Ս. Պետերբուրգ 82, 84, 107
 Ստավրոպոլ 84
 Մուքանքուդ 27, 101
 Մուքանիե 104
 Սև ծով 59, 94
 Սևանա (Գյոքչա) լիճ 35, 59
 Վահանի բերդ 66
 Վանքատար 49
 Վարանդա 18, 20-21, 25, 39, 41-42, 49, 56, 67, 74
 Վարզեղան 111
 Վրաստան 15, 23-26, 32, 39-40, 45, 47, 54, 58-59, 63, 65-67, 69, 71, 73, 76-77, 79-80, 82-85, 87, 89, 90-92, 94, 96-100, 102, 104, 106, 108, 111
 Տաթև 19, 23, 44-45, 53, 113-114
 Տեքերդա գետ 59
 Տեղ 19, 45
 Տող 92
 Տպել 17
 Ուլու 90
 Ուշաջող 53
 Ուջան 112
 Ուտիք 16, 18, 36
 Ուրմիա 15, 22, 40, 53, 59, 61, 111, 148
 Ուրմիա լիճ 146-147
 Ուրուխ գետ 97
 Փամբակ 90, 111, 119
 Փայտակարան 16, 36
 Փարսանգ 113

Փոքի 99
 Քանաքեռ 88-89
 Քաշաթաղ 18, 43
 Քարբլի 70, 83
 Քարինտակ 30, 46, 123
 Քարվաճառ 44
 Քեջլար 139-141
 Քեսաման 77
 Քերման
 Քիլիսաքենդ (Գանձակի քաղամաս) 31, 125, 131
 Քիրս լեռ 21, 36, 40-41, 115
 Զյոնդական գետ 21, 40
 Զյոռ օղլի բերդ 90, 99
 Զորուշտ 63
 Զորակ գետ 36, 54, 92, 124
 Զուշե Դաղ լեռ 37
 Օդրուշա 77
 Օրդուքաղ 44, 57
 Ֆարս 53, 61, 65, 67
 Ֆիր Դաղ 95, 136

MIRZA YUSUF NERSESOV

A TRUTHFUL HISTORY

CONTENTS

TRANSLITERATION AND DATING SYSTEM.....	184
INTRODUCTION.....	186
PREFACE.....	205
CHAPTER 8:	
THE EVENTS IN ARMENIAN KINGDOM AND MAHALS OF KHAMSA AND ZANGEZUR, THE ORIGIN AND THE DESCENT OF THEIR MELIKS AND KHANS	206
THE STATE OF GANJE AND THE ORIGIN OF ITS GOVERNORS	208
THE MAHALS OF KHAMSA AND THE ORIGIN OF ITS MELIKS.....	210
THE MAHALS OF ZANGEZUR AND THEIR SITUATION	213
THE ORIGIN OF THE KHANS OF KARABAGH AND THEIR RISE.....	216
PANAH KHAN'S WAR AND BATTLES AGAINST THE MELIKS OF KHAMSA.....	219
PANAH KHAN'S COMING TO POWER AND HIS INFLUENCE UPON OTHER COUNTRIES.....	221
HOW SHUSHI WAS PUT UP, MUHAMMAD HASAN KHAN QAJAR'S ATTACK UPON IT AND HIS UNSUCCESSFUL RETREAT	222
THE IMPRISONMENT OF PANAH AND OTHER KHANS BY HERAKL.....	225
THE INVASION OF KARABAGH BY THE TROOPS OF FATHALI KHAN AFSHAR, THE GOVERNOR OF URMIA, HIS WAR AND PEACE AND TAKING IBRAHIM KHALIL AQA HOSTAGE	226
IBRAHIM KHALIL KHAN'S RULE IN KARABAGH AND OTHER PLACES, HIS RELATIONS WITH NEIGHBORING KHANS	229
IBRAHIM KHAN'S INVASION OF NAKHICHEVAN	230
IBRAHIM KHAN'S INVASION OF KHOY	231

AQA MUHAMMAD KHAN'S UNSUCCESSFUL CAMPAIGN AGAINST SHUSHI AND HIS RETURN.....	232
AQA MUHAMMAD KHAN'S INVASION OF TIFLIS, THE FIGHT AGAINST HERAKL VALI, THE DEFEAT OF GEORGIAN ARMY AND THE PLUNDER OF TIFLIS.....	234
COMMANDER-IN-CHIEF COUNT VALERIAN ZUBOV'S CAUCASIAN CAMPAIGN AND THE OCCUPATION OF ITS REGIONS.....	236
IBRAHIM KHAN'S CANPAIGN WITH VALI OF GEORGIA AGAINST GANJE AND MELIK MEJNUN'S MURDER.....	237
AQA MUHAMMAD KHAN'S SECOND CAMPAIGN AGAINST KARABAGH AND HIS MURDER.....	238
VAQEF'S MURDER.....	240
THE DEATH OF HERAKL AND GEORGI'S (GORGIN KHAN'S) ACCESSION TO THE THRONE OF THE VALI OF TIFLIS AND GEORGIA.....	241
CHAPTER IX	
RUSSIA'S PENETRATION TO CAUCASIAN DISTRICTS, THEIR CONQUEST AND WARS UNLEASHED AGAINST QIZILBASHS.....	241
MAJOR GENERAL LAZAREV'S WAR AGAINST OMAR KHAN, THE GOVERNOR OF AVARIA AND DEFEAT OF THE LEZGHIN TROOPS.....	243
DAVID MIRZA'S RULE AND THE ORGANIZATION OF THE GOVERNMENT AT TIFLIS.....	245
H. EX. GENERAL PRINCE TSISIANOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THAT PERIOD.....	246
PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN IN JAR AND BAYLAKAN, THE PUNISHMENT OF LESGHINS.....	247
RUSSIAN ARMY'S ADVANCEMENT TOWARDS GANJA AND THEIR CONQUEST.....	248
PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN AGAINST EREVAN, HIS BATTLE WITH THE QIZILBASH TROOPS AND RETURN WITH NO RESULT.....	249

PRINCE TSITSIANOV'S ARRIVAL AT GANJE, THE SIGNING OF TREATIES WITH IBRAHIM KHAN OF KARABAGH AND SELIM KHAN [OF SHAKI]. THE SUBMISSION OF KARABAGH AND NUKHI TO THE GREAT STATE OF RUSSIA	253
THE MURDER OF IBRAHIM KHAN.....	253
THE INVASION OF THE QIZILBASH ARMY TO KARABAGH AND THE WAR AGAINST COLONEL KARIAGIN	254
TSITSIANOV'S INVASION OF BAKU (BADKUBE) AND HIS MURDER THERE	255
THE RULE OF THE INFANTRY GENERAL COUNT GUDOVICH IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD	257
THE CAVALRY GENERAL TORMASOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD	258
GENERAL LIEUTENANT PAULUCCI'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD	259
LIEUTENANT GENERAL RTISHCHEV'S RULE IN THE CAUCASIAN PROVINCES AND THE PEACE TREATY SIGNED WITH QIZILBASHS	261
THE RULE OF LIEUTENANT GENERAL ERMOLOV AND THE PERIOD OF PEACE WITH QIZILBASHS.....	263
THE MEETING OF GENERAL MADATOV WITH 'ABBAS MIRZA	264
THE VIOLATION OF THE PEACE ESTABLISHED BETWEEN THE QIZILBASHS AND THE RUSSIANS. 'ABBAS MIRZA'S INVASION OF KARABAGH AND HIS DEFEAT	265
THE CAMPAIGN OF THE [QIZILBASH] ARMY IN KARABAGH AND OTHER DISTRICTS	268
THE BEGINNING OF THE WAR AND VICTORIES	272
THE AMBUSH MADE BY QIZILBASH TROOPS AND THEIR FAILURE.....	274
THE SUCCESSES, VICTORIES, AND GLORY.....	275

THE EVENTS DURING THE SIEGE OF SHUSHI.....	276
THE BATTLE OF GENERAL MADATOV AGAINST 'ABBAS MIRZA AT GANJE AND THE LATTER'S DEFEAT.....	285
VARIOUS EVENTS, WHICH HAPPENED AFTER FLIGHT OF QIZILBASHS.....	288
PRINCE PASKEVICH'S INVASION OF IRAN, HIS BATTLE AGAINST 'ABBAS MIRZA AND THE CONQUEST OF THE 'ABASABAD, EREVAN AND OTHER FORTRESSES.....	291
THE BATTLE OF KEJLAR AND JEVANBULAGH, THE DEFEAT OF 'ABBAS MIRZA 'S ARMY AND THE CAPTURE OF THE BANNER.....	292
'ABBAS MIRZA'S ADVANCEMENT TOWARDS EREVAN AND HIS BATTLE AGAINST THE RUSSIANS AT ABARAN.....	294
THE VICTORIES OF SARDARABAD AND EREVAN.....	297
PRINCE ERISTOV'S ATTACK UPON TABRIZ.....	297
ABBREVIATED TITLES.....	301
VOCABULARY OF THE TAX, SOCIAL AND OTHER TERMS.....	301
NAMES OF PERSONS.....	306
NAMES OF PLACES.....	313

TRANSLITERATION AND DATING SYSTEM

For Transliteration of numerous titles, proper names and other words in Russian, Armenian and Persian we followed the example of George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule 1807-1828*, Malibu California 1982. In that book Russian titles have been transcribed according to the Library of Congress system, with certain proper names excepted and without diacritical marks or ligatures. The system used there for the transliteration of the Armenian titles follows the key devised by Professor R. G. Hovhannissian. The transliteration from Persian was based on the scheme adopted by the Persian Heritage Series and the *Encyclopaedia Iranica*. Commonly used names have been excepted from this system (e. g., Isfahan, Ibrahim, Nakhichevan, Karabagh, etc., instead of Esfahan, Esfahan, Esma'il, Ebrahim, Nakhjavan, and Qarabagh).

ARMENIAN

Ա ա	Ի ի	Ե յ, ի	Տ տ
Բ բ	Լ լ	Ն ն	Ր ր
Գ գ	Խ խ	Շ շ	Յ չ
Դ զ	Ծ ծ	Ո ո	Ս ս
Ե ե	Կ կ	Չ չ	Փ փ
Զ զ	Հ հ	Պ պ	Զ զ
Է է	Չ չ	Ջ ճ	Օ օ
Ը ը	Ղ ղ	Ռ ռ	Ֆ ֆ
Թ թ	Ճ ճ	Ս ս	
Ժ ժ	Մ մ	Վ վ	

RUSSIAN

А а а

З з з

П п р

Ч ч ch

Б б б

И и и

Р р р

Ш ш sh

В в в

Й й и

С с с

Щ щ shch

Г г г

К к к

Т т т

Ъ ъ '

Д д д

Л л л

У у у

Ы ы у

Е е е

М м м

Ф ф f

Э э е

Ё ё е

Н н н

Х х kh

Ю ю iu

Ж ж zh

О о о

Ц ц ts

Я я ia

PERSIAN

آ ا a

خو kh

ص s

ک k

ب b

د d

ض z

گ g

پ p

ذ z

ط t

ل l

ت t

ر r

ظ z

م m

ث s

ز z

ع e, '

ن n

ج j

ژ zh

غ gh

و v

چ ch

س s

ف f

ه h

ح h

ش sh

ق q

ی y I

خ kh

INTRODUCTION

The study of the history of Karabagh has attained great actuality, and aims to aid the right comprehension and interpretation of its current problems. Much work on the issue has been done by Armenian historians. Also they have had to contend against the falsifications of the Azerbaijan "scientists", who have made every effort to master the historical heritage of the eastern provinces of Armenia⁴⁸⁷.

The history of Karabagh of 18th-19th centuries is notable for the abundance of its sources. The works of the Armenian and Moslem historians form a numerous group in it. Some of these sources have not been published yet. "Patmutyun Artsakhi" (History of Artsakh) of Ar. Kostaneants⁴⁸⁸, "Patmutiun gavarin Artsakhu" (History of the Karabagh Province) of Hakop Zakareants⁴⁸⁹, "Khamsayi melikutiunner" (The Melikdoms of Khamsa) of Raffi⁴⁹⁰ and "Patmutiun hayots" (History of Armenia) of Vardan Odznetsi⁴⁹¹ should be mentioned among the Armenian Historical sources of that group.

Works of Moslem authors of 19th century Karabagh are "Karabaghname" (The History of Karabagh) of Mirza Adigiozal-Beg⁴⁹², "Tarikh-e Karabagh" (The History of Karabagh) of Mirza Jamal Jevanshir⁴⁹³, "Ketab-e tarikh-e Karabagh" (The Book of Karabagh History) of Mir Mahdi Khazani⁴⁹⁴, "O politicheskoye sostoyaniye Karabaghskego khandstva v 1747-1805gg." (About the Political Situation of

---

⁴⁸⁷ *K osveshcheniyu problem istorii i kultury Kavkazskoi Albanii i vostochnykh provintsiy Armenii* (Elucidation of the cultural and historical problems of the Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia), Erevan 1991, S. Karapetian, *Hay mshakuyti hushardannery Khorhrdayin Aذربeyjanin brnaktsvatz shirjannerum* (The monuments of Armenian Culture in the regions annexed to Soviet Azerbaijan), Erevan 1999, and etc.

⁴⁸⁸ M.M., manuscript 7822, 7823.

⁴⁸⁹ M.M., manuscript 2734.

⁴⁹⁰ Raffi, *Erkeri zhoghovatzu* (Collected Works), Vol. 10, Erevan 1964, pp. 164-383.

⁴⁹¹ M.M., manuscript 4331.

⁴⁹² Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name* (History of Karabagh), Baku 1950. Its translation into Armenian, done in 19th century is kept in Matenadaran (Mirza Adigezal-beg, *Vorpusutiunk khandatsn Gandzaka* (About the Khans of Gandzak), M.M., manuscript 4463).

⁴⁹³ Mirza Jamal Jevanshir Karabaghi, *Istoriia Karabagha* (History of Karabagh), Baku 1959, also in the newspaper "Kavkaz", Tiflis, 1855, № 61, 62, 65, 67, 68, 69.

⁴⁹⁴ Mir Mahdi Khazani, *Ketab-e Tarikh-e Karabagh*, Academy of Science (A.S.) Republic of Azerbaijan, fund of manuscripts, 5-518/11602.

Karabagh Khanate in 1747-1805) of Ahmed-Beg Jevanshir⁴⁹⁵, two "Karabagh"-s of Reza-qoli Beg Jamalovich⁴⁹⁶ and Hasan 'Ali Karadaghi⁴⁹⁷ and "Shukurname" (The Book of Gratitude) of Abdu Samed-Beg Bahman Mirza⁴⁹⁸.

The long period of peace established in Transcaucasia after its annexation to Russia and the interest shown by the Russian high-rank officials in the history of the region under their rule, with the purpose of choosing suitable systems of government there⁴⁹⁹, furthered the development of historiography in 19th century. Still another factor that played a considerable role in the rise of this science was the existence of two rival sides (the societies of Christian Armenians and Moslem nomadic tribes) in Karabagh and the continual struggle between them for gaining control over its social-economic and political life⁵⁰⁰.

Moslem authors started writing historical works since mid-19th century. However, there has been written no historical work dedicated to the history of Karabagh by a Moslem historian so far. Meanwhile, several Armenian authors (M. Kaghanelatvatsi, K. Gandzaketsi, Yesayi Hasan-Jalalian) wrote works on medieval and late-medieval history only of this region of Armenia.

Both the Moslems, longing to maintain their privileges and predominance, gained in the period of Karabagh Khanate, and the Armenians, attempting to protect their rights and demonstrate their participation in the political life of the country, wrote a number of works on 18th-19th century history of Karabagh. Correspondingly, these two groups of historical works reflect the history of Karabagh from different angles and need to undergo a comparative-historical

⁴⁹⁵ Akhmed-beg Jevanshir, *O politicheskoy sushestvovaniy Karabaghskovy khandstva s 1747-po 1805god*), Baku 1961.

⁴⁹⁶ Reza-qoli Beg Jamalovich, Karabagh, A.S. of Azerbaijan, Fund, doc. 4701/5224.

⁴⁹⁷ Hasan 'Ali Khan Karadaghi, Karabagh, A.S. Republic of Azerbaijan, doc. 1949/11844.

⁴⁹⁸ Abdu Samed-beg Bahman Mirza, *Shukurname*, The Central State Archive of Azerbaijan Republic, A.S., Institute of History, doc. 3212; (A. Kh. Avanesov, *Bakhman Mirza i ego sochinenie Shukr-name-yi shakhinshakhi* (Bahman Mirza and his work "Shukr-name-e Shahinshahi"), Synopsis of thesis, Tashkend 1972). About the above named historiographies see G. Abdullaev, *Azerbaijan v XVIII v. i vzaimootnosheniya s Rossiyei* (Azerbaijan in 18th Century and its Relations with Russia), Baku 1965, pp. 41-42.

⁴⁹⁹ Some works were written by the order of M. S. Vorontsov, Viceroy of the Caucasus and other high-rank officials (A. Bakikhanov, *Sochineniya, Zapiski, Pisma* (Works, Notes and Letters), Baku 1983, p. 320; Mirza Adigezal-Beg, *Karabagh-name*, p. 43; Mirza Jamal Jevanshir, *Istoriya*, p. 61).

⁵⁰⁰ For details, see K. Kostikyan, *Karabaghi patmutyan lusabanutyune XIX dari patmagrutyan mej* (The Elucidation of the Karabagh History in the 19th Century

analysis. "Tarikh-e Safi" (A Truthful History) has its special place in Karabagh historiography of 19th century.

THE LIFE AND WORK OF MIRZA YUSUF NERSESOV (HOVSEP NERSISIAN)⁵⁰¹. Mirza Yusuf was born in the village of Hadrut in Karabagh in 1798, in the family of an Armenian immigrant from Ahar. When he was 8-9 years of age, he was kidnapped by Persian robbers and taken to Iran. He was presented to shah, converted to Islam Religion and given education⁵⁰². The future historian studied Persian, Turkish and Arabic. Later, he worked as scribe in the office of Amir Khan Sardar, the uncle of 'Abbas Mirza and a high-rank official in the court. During the eighteen years of his work, as he states: "I learned their [Persian] language thoroughly, and while travelling I got acquainted with many tribes and nations"⁵⁰³. During his stay in Iran Nersesov studied Persian historiography.

During the period of Russo-Persian war of 1826-1828, Nersesov was the eye-witness of the war affairs, fulfilling his duties in the army of Amir Khan Sardar, who headed the invasion of Persian troops to Karabagh⁵⁰⁴. He was also engaged in the correspondence of his superior with the Crown Prince 'Abbas Mirza and other khans⁵⁰⁵.

After the conclusion of the Turkoman-chay peace treaty of 1828, Mirza Yusuf returned to his native land Karabagh. There, Archbishop Baghdasar Hasan-Jalalyan christened him⁵⁰⁶. Mirza Yusuf's first wife was a Turk of Tabris, who did not want to adopt Christianity and took divorce. Shoghakat, the second wife, was an Armenian and the mother of his five children: Alexander, Ekaterina, Nicolas, Nerses⁵⁰⁷, and Anna.

Nersesov was engaged in teaching in his motherland for a time. In 1847-1848 he taught the Azeri Turkish and Persian languages in the Armenian eparchial

---

Historiography), "*Merdzavor ev Mijin Arevelqi erkneri ev zhoghovurdner*" (The Countries and the Peoples of the Near and Middle East), XVII, Erevan 1998, pp. 73-75.

⁵⁰¹ Raffi names him like this (Raffi, *Khamsayi melikutunner* (The Melikdoms of Khamsa), "Collected works", Vol. 10, p. 349).

⁵⁰² Some points of the author's biography were found in the article of an Azerbaijan scientist Seid-Zade (A. A. Seid-Zade, *Mirza Yusuf Nersesov*, *Izvestia, Azerbaijan Branch of A.S. of USSR*, 1942, № 9, pp. 10-17) and in the short autobiography in the preface of his work (Nersesov, *Tarikh*, pp. 1a-3b).

⁵⁰³ Nersesov, *Tarikh*, p. 2b.

⁵⁰⁴ Ibid, p. 134a.

⁵⁰⁵ Ibid, pp. 124b, 129b, 133a, 134a.

⁵⁰⁶ Seid-Zade, *Mirza Yusuf*, p. 13.

⁵⁰⁷ Nersesov's son Nerses was a professor at the Department of Civil Rights of Moscow University (*Entsiklopedicheskii slovar'* (Encyclopaedia), published by F. A. Brokgauz, I. A. Efron, Vol. XX^a, St. Petersburg 1897, p. 909).

school of Shushi⁵⁰⁸. Later, he took up to open a private male school, most likely, on his own initiative, which was closed down because of some reasons in 1853⁵⁰⁹.

Soon after that, Mirza Yusuf left for Daghestan and was in service as a translator for Grigori Orbeliani, the Commander-in-Chief of Northern Daghestan Army⁵¹⁰.

By order of G. Orbeliani and D. Georgadze's assistance Nersesov wrote "Tarikh-e Safi"⁵¹¹. This period of his life was marked off by the publication of his collection of the Turkish poetry, collected by him since 1828, in the town of Demir-Khan-Shura of Daghestan in 1855⁵¹².

Nersesov was one of the best scribe-copyists (khoshnevis) of Persian manuscripts of his time: there are two Persian manuscripts in Matenadaran copied by him⁵¹³.

At final chapter of "Tarikh-e Safi", Nersesov wrote that he was going to dedicate a separate book to the history of the fights in Daghestan⁵¹⁴. But it is uncertain whether he managed to do this⁵¹⁵.

The exact time of Nersesov's death is unknown. According to Seid-Zade, he died in 1764 in Karabagh⁵¹⁶.

THE HISTORICAL SOURCES OF "TARIKH-E SAFT". The unique manuscript of "Tarikh-e Safi" known to us is kept in the Section of Eastern languages of K. Kekelidze Institute of the Republic of Georgia under the press-mark P-195. It is not published. The photo-copy of the manuscript was given to us by professor H. D. Papazyan. Nersesov's historical work consists of a preface (mo-qadame), 9 chapters (maqale), and an epilogue (khateme). Only the 8th and 9th chapters are of historical-scientific significance, therefore their text in Persian original with its Armenian and English translations are placed in the following book.

⁵⁰⁸ Leo, *Patmutyun Hayots Temakan dprotsi* (History of Armenian Eparchial school), Tiflis 1914, p. 204.

⁵⁰⁹ AKAK, Vol. 11, P. 739.

⁵¹⁰ Seid-Zade, *Mirza Yusuf*, p. 13.

⁵¹¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 3b.

⁵¹² Nersesov, *Vaqiv o digiar moserin* (A Collection of Vaqiv's and His Contemporaries' Poetry). Demir-Khan-Shura, 1855.

⁵¹³ The first is the Manuscript "Tozukat-e Teymuri", copied by him in 1827-1828 in the summer quarter Golhak of Tehran (M.M., Arabic fund, manuscript 579). The second is a new edition of "Derbend-name" written in 1856 in Demir-Khan-Shura (M.M., Arabic fund, manuscript 239).

⁵¹⁴ Nersesov, *Tarikh*, pp. 119b, 149a.

⁵¹⁵ Perhaps the above named edition of "Derbend-name" is the first part of that book.

⁵¹⁶ Seid-Zade, *Mirza Yusuf*, p. 17.

One of the historical sources the author used was M. Chamchian's "Hayots Patmutyun"⁵¹⁷. The comparison with "Karabaghname" of Mirza Adigiozal-beg showed, that some parts of the VIII and IX chapters Nersesov had compiled from it. The two historical works are of the same structure⁵¹⁸.

On the whole Nersesov edited the sources he had used cutting the unnecessary descriptions and lyrical digressions. However, in some cases he copied the reports of the Turkish author without any change.

"Tarikh-e Safi" is an evidence of detailed and realistic history of the Armenian Melikdoms, the Moslem Khanate of Karabagh and the Russo-Persian wars of 19th century. No significant event of the Karabagh history of the period is neglected. No attempt to falsify facts and to favor any of the rival sides of Iran and Russia are made by the author. His work is not affected by the Russian orientation peculiar to the Turkish historians of Karabagh⁵¹⁹ and not trustful reflection of the events often done in the historiography of Iran. He writes in the preface of his work, "As I came across some false phrase-mongering in historical books, I decided to follow to my friends' advise and write a true story devoid of superfluous descriptions and lie"⁵²⁰.

THE KARABAGH HISTORY OF 18TH-19TH CENTURY IN "TARIKH-E SAFT" OF M. Y. NERSESOV. The northeastern part of Armenian plateau bordered with Kur and Arax Rivers was called Karabagh since 13th century. It had within its boundaries the whole territory of Artsakh and Utik, and some regions of Paitakaran and Siwnik, the provinces of Great Armenia.

As an Armenian historian, Nersesov was greatly anxious about the increase in Moslem settlements and their striving for dominance in his native Karabagh. Therefore after affirming the fact of belonging Karabagh to the territory of Armenia, he considered it necessary to state, that the "foreign troops" have ruined his motherland for long years and then: "A part of the Araq and Azerbaijan Moslem inhabitants came and settled down in the regions of Karabagh, Shaki and Shirvan, down the Alazan River"⁵²¹.

---

⁵¹⁷ Nersesov, *Tarikh*, p. 81a.

⁵¹⁸ Mirza Adigezal-beg as well as Mirza Yusuf tells about the origin and rise of Karabagh khans, their fights against Haji Chelebi of Shaki, Fath 'Ali Khan of Urmia, the campaigns of Muhammad Hasan Khan Qajar, Aqa Muhammad Khan in Karabagh (compare, Nersesov, *Tarikh*, pp. 77b-105b and Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name*, pp. 57-96).

⁵¹⁹ G. Imanov, *Voprosy istoriografii Azerbajdžana* (Issues on the Historiography of Azerbaijan), Trudy Azerbajdžanskogo filiala Academia of Science (Works of the branch of Azerbaijan in A.S., Vol. 30, Baku 1936, p. 156.

⁵²⁰ Nersesov, *Tarikh*, p. 3a.

⁵²¹ Ibid, p. 76b.

Nersesov's assertion is confirmed by the Medieval historical sources and the research of H. D. Papazyan dedicated to the study of this phenomenon⁵²².

Since 11th century Armenia had suffered from the invasions of the Eastern-Nomadic Turkish and Mongol-Tatar tribes and the plains of its eastern provinces were their stations⁵²³. Owing to their nomadic life-style and high military skills they gradually forced out the Armenian cultivators from some areas of their habitation, which became common in the lower part of Ararat valley, Sharur, Nakhichevan and the regions of Maku, Khoy, Salmas, and Karabagh near to Arax River⁵²⁴.

Proceeding with the description of the same historical process, Nersesov stated, that in the past, the plains of Artsakh inhabited by Armenian natives, became Armenian - free in consequence of the campaigns of enemy troops and nomadic tribes. The author tells with pain that some of the Karabagh settlements and villages being bereft of their native people "were ruined, uninhabited and waste". They were turned into temporary stations of nomadic tribes⁵²⁵.

Zaruzibil, "Mehr or Mil", Barda', and Babi were among the names of deserted settlements mentioned by Nersesov, "the ruins and the signs of which still could be seen"⁵²⁶.

The toponym Zaruzibil derives from the junction of the names of the Dsar District of Artsakh and its Armenian settlement named Tpel. It was in use since 17th century to indicate the district of Dsar⁵²⁷. In 18th century this district was also called Kolani, by the name of a Kurdish nomadic tribe settled there⁵²⁸. The total migration of the Armenian population of Zaruzibil district happened in 1725. During the following 2-3 years it was almost entirely deserted and in 1760 the area

⁵²² Ibid, p. 57.

⁵²³ Kirakos Gandzaketsi, *Hayots patmutyun* (History of Armenia), Erevan 1982. This problem is scrutinized by Petrushevskii (I. P. Petrushevskii, *Ocherki iz istorii feodal'nykh otnoshenii Azerbaidzhan i Armenii v XVI nachale XIX vv.* (Essays of the History of Feudal Relations in Azerbaijan and Armenia at the Beginning of 16th down to 19th Century), Leningrad 1949, p. 66).

⁵²⁴ A. D. Papazian, *Agrarnye otnosheniia v Vostochnoy Armenii* (Agrarian Relations in Eastern Armenia), Erevan 1972, 64.

⁵²⁵ Nersesov, *Tarikh*, p. 76b.

⁵²⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 76a-b.

⁵²⁷ For details about Tpel settlement of Artsakh, see A. H. Hakopyan, H. E. Simonyan, *Dadivanki norahait ardzanagrutyune ev Tpei teghadrutyan hartse* (A New Discovered Inscription of the Monastery of Dad and About the Location of Tpel), P.B.H., Erevan 1998, № 1-2, p. 231).

⁵²⁸ M.M., Fund of Melik-Shahnazaruans, 241, 1, 26; Karapetian, *Hay mshakuyti*, p. 13.

became almost empty of Armenian inhabitants, apart from the Khutavan village and Dad monastery, the eparchy center⁵²⁹.

The author mentions that the earlier form of Mil was Mehr and thus identifies the city with Mihravan town of Aghvank⁵³⁰. Mil was located near to the junction of the Arax and the Kur rivers⁵³¹.

Barda' or Partav was one of the biggest towns of ancient Armenia, located on the bank of the Tartar River.

According to the 19th century historians, Babi or Papi town named after its founder was on the northern bank of Arax River, in the southern flat area of Dizak district⁵³².

The foreign conquerors and leaders of nomadic tribes did gradually away with the families of Armenian great landlords and seized their domains. The decrees of Persian rulers and other documents indicate the ways, how the foreign noblemen forfeited the Armenian princes from their estates⁵³³. In order to be safe from the violence of Moslem governors, the native Armenian population of the eastern provinces of Armenia was concentrated in Dizak, Varanda, Jraberd, Khachen and Gulistan, the mountainous regions of Artsakh, and also in Sisian, Capan, Kashatagh, and Ganje under the rule of the Armenian meliks⁵³⁴. Meliks were district governors, princes, and in some cases even the elders of several villages in the age of Safavis' rule in Iran. In 17th-18th centuries meliks ruled separate districts of Karabagh⁵³⁵. The strengthening power and the rise of the Armenian meliks were important phenomena of 17th-18th centuries.

Nersesov's brings forward valuable evidences of Melik Musi (Movses), Melik Manuchehr, Rostam Beg Orbelianovs, the descendants of the noble family of Orbelians of Siwnik⁵³⁶, residing in Tatev in his times. The names of Melik

---

⁵²⁹ Karapetian, *Hay mshakuyti*, p. 12.

⁵³⁰ Movses Kaghankatvatsi, *Patmutyun aghvanits ashkarhi* (History of the Country of Aghvank), Erevan 1969, p. 133.

⁵³¹ S. Djalalian, *Janaparhordutyun i medsn Hayastan* (A Journey in Great Armenia), Tpkhis 1842, Vol. 2, p. 364.

⁵³² Kostaneants, *Patmutyun*. Vol. 1, p. 36; Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 2, p. 263, Alishan, *Artsakh* (A study of the Artsakh Region), Erevan 1993, p. 121.

⁵³³ Papazyan, *Agramye otnosheniia*, pp. 64, 65.

⁵³⁴ For details about these melikdoms, see P. T. Arutyunyan, *Osvoboditel'noe dvizhenie armianskogo naroda v pervoi chetverti XVIII veka* (The Liberation Movement of the Armenian People in the First Quarter of the 18th Century), Moscow 1954, pp. 47-76.

⁵³⁵ F. Poghosyan, *Khamasyi melikutyunneri iravunkneri u partakanutyunneri masin* (About the Rights and Duties of the Meliks of Khamsa), "Banber hayastani arkhivneri" 1966, № 1, p. 198.

⁵³⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 79b.

Manuchehr and Rostam Beg Orbelianov are mentioned also by G. Alishan⁵³⁷. Melik Manuchehr was a member of the ecclesiastical administration of Tatev monastery⁵³⁸. A *ta'liq* of 1813/1814 given by Fath 'Ali Shah to Petros Orbelianov, confirms the latter's hereditary rights in respect with Amaghu village and the church Noravank⁵³⁹. All these facts are the evidences of survival of Orbelian family from remote times despite the hardships under the rule of the Moslem governors.

Later, several researches produced evidences⁵⁴⁰ in support of Nersesov's on the famous meliks of Goris, Khanzirak, Tegh, and various regions of Sisian⁵⁴¹. Thus, according to E. Lalayan, Goris was ruled by Melik-Huseynians, Tegh - by Melik-Barkhudaryans⁵⁴², the villages of Angeghakot and Brnakot of Sisian - by Melik-Safrazyans and Melik-Tangyans⁵⁴³.

The territory of nowadays' Karabagh had been inhabited by Armenian cultivators since ancient times. In the 18th-19th centuries its Armenian population was predominant. Karabagh became the center of the Armenian liberation movements of 18th century⁵⁴⁴.

Nersesov reflected briefly the struggle of the Armenian population for liberty of Artsakh and Siwnik under the leadership of David Beg and Avan Yuzbashi during 1722-1731. His information on the victorious battle of Avan Yuzbashi against the Ottoman troops in Chavndur⁵⁴⁵ has been of great value.

The invasions of Ottoman Turkish troops in 1724-1725 in Transcaucasia were pursued in two directions: first - through Tiflis and Ganje to Karabagh, second - through Erevan and Khoy to Tabriz⁵⁴⁶. A record of this period, is available: it states, that according to the request of the people of Capan, a regiment of 2000 warriors of the Karabagh *snaq* troops, under the command of Avan Yuzbashi and

⁵³⁷ Gh. Alishan, *Sisakan* (A study of the Sisakan Region), Venice 1893, p. 18.

⁵³⁸ *Dokumenty i materialy po istorii armianskogo naroda. Sotsial'no-politicheskoe polozhenie Vostochnoi Armenii posle prisoedineniia k Rossii (1830-1870)* (Documents and Materials on History of the Armenian People. Social-Economic Status of Eastern Armenia after its annexation to Russia, (1830-1870). Erevan 1993, p. 218.

⁵³⁹ A. C. M., file 1z, doc. 1006.

⁵⁴⁰ M. Chamchian has recorded the name of Melik Ghazar of Sisian, who was killed in the war against Heidar-qoli Khan of Nakhichevan M. Chamchyan, *Hayots Patmutyun* (History of Armenia), Vol. 3, Erevan 1985, p. 843).

⁵⁴¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 80a.

⁵⁴² E. Lalayan, *Zangezur*, Azgagrakan Handes, 1898, Vol. 4, p. 8,

⁵⁴³ E. Lalayan, *Sisian*, Azgagrakan Handes, 1898, Vol. 3, p. 116-117.

⁵⁴⁴ G. A. Ezov, *Snosheniia Petra Velikogo s armianskim narodom* (Documents on the Relations of Peter the Great with the Armenian People), St. Petersburg 1898, p. C.

⁵⁴⁵ Nersesov, *Tarikh*, p. 80b.

⁵⁴⁶ Arutyunian, *Osvoboditel'noe*, pp. 167, 168.

Ivan Karapet, went to render assistance to them⁵⁴⁷. The events, described by Nersesov, most likely, happened at this time.

The warriors of the liberation movement, being blocked up by enemies, were short of arms and ammunition⁵⁴⁸. In this respect, Nersesov's evidence about the causes of the massacre of the Ahar's Armenian population contains interesting facts. As he states: "Ahar's Moslem inhabitants envying the Armenians, who were wealthier than they, informed shah, as if they had become so rich, that they do not want to serve to His Majesty, as if they gathered gunpowder and bullets, for Avan Yuzbashi, to liberate them"⁵⁴⁹.

As was mentioned, the author's father was from Ahar, and it is most likely, that the source of Nersesov's information was his father's recalls. There is a report on account of a similar event occurred in Tabriz⁵⁵⁰. Although Nersesov rejected the real assistance of the Armenians of Ahar in the liberation wars in Siwnik and Artsakh, as well as no other evidence about it has been revealed since, its not excluded that they really helped the participants of the fights, as the struggle against foreign predominance had taken a nation-wide character then.

In 1738 the five Armenian melikdoms of Gulistan, Jraberd, Khachen, Varanda, and Dizak were united in a single administrative unit of "*Mahall-e Khamsa*" according to Nadir Shah's decree and put under the direct rule of Iran shahs⁵⁵¹.

Raffi, Leo and some other historians were greatly interested in the problem of the territorial division of "*Mahall-e Khamsa*". They designated the boundaries of its districts in a general outline. In fact, the district borders were frequently changed, but they encompassed some definite areas, by which the people distinguished each of them. Owing to Nersesov's historical work, it became possible to define more exactly the boundaries of the Armenian Khamsa melikdoms of Karabagh in 18th century. On the whole, they agree with Raffi's data on this account⁵⁵² and indicate the regions of Karabagh, inhabited by Armenians, neglected during the administrative reforms realized in 19th century Transcaucasia by the Russian government. The Autonomous Republic of Mountainous Karabagh founded during

⁵⁴⁷ A. G. Abrahamyan, *Mi edj Andrkovkasi zhoghovurdneri ev hay-iranakan haraberutyunneri patmutyunits* (A Page from the History of the Transcaucasian Peoples and Armeno-Russian Relations), Erevan 1953, p. 82.

⁵⁴⁸ Ezov, *Snoshenia*, p. 367.

⁵⁴⁹ Nersesov, *Tarikh*, p. 79b.

⁵⁵⁰ H. A. Knyazyan, *Azatagrakan payqare Davit begi glkhavorutyamb* (The Liberation Struggle Headed by Davit Beg), Erevan 1963, p. 66.

⁵⁵¹ *Hay zhoghovrdi patmutyun* (History of the Armenian People), Vol. 4, Erevan 1972, p. 186.

⁵⁵² Compare Nersesov, *Tarikh*, pp. 77b-79a and Raffi, *Khamsayi melikutyunner*, *Erkeri zhoghovatsu*, Vol. 10, Erevan 1964, p. 162.

the establishment of the Soviet Union and put under the rule of Azerbaijan also did not include all its Armenian regions. A vast territory of it was left outside of its borders. According to Nersesov's evidence the Dizak District of Karabagh extended from the Hagari (Mal-tape) in the west to the Kiondalan River (Giul-tape) in the east, and from Arax River in the south down to the Kirs Mountain range in the north. The same mountain range formed the southern and western boundaries of Varanda district, the valley of Ali Bali⁵⁵³ -its eastern and the Gargar River its northern frontiers. In "Tarikh-e Safi" the borders of the district of Khachen were the Gargar and Qabartu Rivers⁵⁵⁴ in the south and north, the Karabagh mountain range (Mikhtukian and Qirkhqiz mountains)- in the west, and the woodland in the past, and now the Bayat valley⁵⁵⁵ -in the east. The eastern and western borders of Jraberd District were the northern parts of the Karabagh mountain range and the region of Bayat, whereas the rivers of Tartar and Qabartu flowed from its northern and southern borders. Talish, the fifth district of Khamsa, was located on the area between Gulistan and Mrav Mountains, Kur, Geran (Goran), and Tartar rivers.

The author gives valuable information about the administrative divisions and the earlier dominating noble families of Siwnik. The district of Zangezur was annexed to Karabagh during Panah Khan's reign and was a part of it until the mid-19th century. Nersesov provides reliable data on its ethnic-political situation as well⁵⁵⁶.

Numerous sovereign political units, such as the kingdom of Georgia, the khanates of Erevan, Karabagh, Nakhichevan, Maku, Karadagh, Urmia, Ganje, Quba, Baku, Shaki, Shirvan, Talish, Ardebil, Maragha, and Sovuj-bulaq were formed after 1748, in consequence of weakening of the Persian State and the long struggle between various pretenders for its throne⁵⁵⁷. On the whole, *olka's*, the hereditary domains of the nomadic tribes' chiefs were the basis of the khanates.

Apart from the domains of the Armenian princely noblemen, there were several *olka's* of the tribal chiefs in Karabagh during the reign of the Safavi shahs of Persia. One of them was the *olka'* of the Otuziki tribal union leaders, extending to the south of Barda' in the Karabagh plain⁵⁵⁸. It became the basis for the rise of Kara-

⁵⁵³ The Ali Bali plain is in the southeast of the Martuni District, where grain is cultivated (Karta J-38-11-6, Martuni, 1973).

⁵⁵⁴ The river Qabartu or Kabartu flows in the valley between the Khachen and Tartar Rivers (see in *Karta Zakavkazskogo kraia do 1917g.* (A Map of the Transcaucasian Region up to 1917), Kabartu).

⁵⁵⁵ Now there is no wood in the area, however its land was covered with woods in the past (Sovetskii Azerbaidjan (Soviet Azerbaijan), Baku 1958, p. 38).

⁵⁵⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 79b.

⁵⁵⁷ Petrushevskii, *Ocherki*, p. 86.

⁵⁵⁸ Ibid, p. 136.

bagh Khanate. Having received the khan authorities from Adel Shah, Panah 'Ali in the late forties of eighteenth century, and later his heir Ibrahim Khan struggled for the subjugation of Khamsa melikdoms.

Nersesov's statement, that the whole population of the *Khamsa melikdoms* was Christian⁵⁵⁹, is of great historical-political importance. Here, the author is somewhat exaggerating the facts, as there are indeed no large territories inhabited completely with only one nation. Still there are other researches asserting that the Armenians formed the 95% of the population of Karabagh's mountainous regions in 19th century⁵⁶⁰.

According to the available information, the Armenian population in Karabagh was about 100000 families in early 18th century⁵⁶¹, and 60000 in the mid-18th⁵⁶². Meanwhile, nomadic tribes (in the plains of Karabagh) were about 20000 tents⁵⁶³. Besides, the main part of the native Armenians of Transcaucasia lived in Karabagh⁵⁶⁴. The main cause of the diminution of the Armenian population was the result of Moslem khans' policy.

"Tarikh-e Safi" contains trustworthy information about Karabagh's territorial expansion at the expense of neighboring khanates⁵⁶⁵ and migrations of various tribes organized by khans to their country. For example, the Kolani tribe of Erevan Khanate, the Jinli and Demirchi-Hasanlu tribes, the subjects of Georgia and Kengerlu tribe of Nakhichevan were brought and settled down in Karabagh⁵⁶⁶. Nersesov's information about residing of Kolani tribe in Erevan Khanate in early 18th

---

⁵⁵⁹ Nersesov, *Tarikh*, p. 77b.

⁵⁶⁰ V. N. Khudakov, *Zakavkaz'e* (Transcaucasia: Historical-Economical Study of the Transcaucasian Province), Moscow-Leningrad 1926, p. 62.

⁵⁶¹ Ezov, *Snoshenia*, doc. 252, p. 388.

⁵⁶² AKAK, Vol. 2, Tiflis 1866, p. 623.

⁵⁶³ Petrushevskii, *Ocherki*, p. 130.

⁵⁶⁴ S. P. Zelinskii, *Plemennoi sostav, religia i proiskhozhdenie gosudarstvennykh krestian* (The Tribal Structure, Religion and Origin of the State Peasants). *Svod materialov po izucheniiu ekonomicheskogo byta gosudarstvennykh krestian Zakavkazia*, Vol. 2, Tiflis 1887, p. 13.

⁵⁶⁵ Panah Khan occupied the Meghri, Tatev, Sisian, Zangezur and Capan districts of Nakhichevan, Erevan, and Karadagh khanates in mid-18th century (M. Nersisian, *Iz istorii russko-armianskikh otnoshenii* (On the History of Armeno-Russian Relations), Vol. 1, Erevan 1956, p. 265; A. Bakikhanov, *Giulistan-iram*, Baku 1926, p. 1258; *Armiano-russkie otnoshenia v 18-m veke* (Armeno-Russian Relations in the Second Third of 18th Century: Collection of Documents), Vol. 4, Erevan 1990, p. 213; Chirakchyan, *Hayots patmutyun*, Vol. G, p. 848).

⁵⁶⁶ Nersesov, *Tarikh*, p. 84b.

century is confirmed by other sources⁵⁶⁷. Hovsep Emin was a witness of the migration of the Kolani tribe to Karabagh and their submission to its khans⁵⁶⁸. The presence of Kengerlu⁵⁶⁹, Demirchi-Hasanlu⁵⁷⁰, Kolani and other tribes in various provinces of Transcaucasia in 18th century and in Karabagh in 19th century⁵⁷¹ is the evidence of the mentioned process.

Ahmed-Beg Jevanshir supplements Nersesov's report. According to him the Karabagh khans had Pusian, Safi-Kiurd, Qizil-Hajili, Boy-Ahmedli, Saatli, and other tribes moved to their country⁵⁷².

These facts included in the works of Nersesov and other historians indicate that the Moslem population had started increasing since the mid-18th century. Khans aimed at strengthening their social-political positions in this way.

The parts of "Tarikh-e Safi" dedicated to the building and ethnical situation of the fortress of Shushi⁵⁷³ are of a considerable scientific-historical value. The fortress of Shushi existed in the previous centuries⁵⁷⁴, so author is mistaken to refer its foundation to Panah Khan. The fact that "the Armenians formed the two-third and the Shiah-Moslems one-third of the town population in 1855", recorded by the author is of special importance⁵⁷⁵.

⁵⁶⁷ Simeon Erevantsi, *Djambr* (Archival Chamber), Moscow 1958, p. 106; I. Shopen, *Istoricheskii pamiatnik armianskoi oblasti v epokhu eia prisoedinenia k Rossiiskoi imperii* (A Historical Survey of the Condition of the Armenian Province at the Time of its Joining the Russian Empire: Containing the Russian Survey and the Records of the Persian Administration). St. Petersburg 1852, p. 318.

⁵⁶⁸ The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, London, Vol. 2, pp. 309-310.

⁵⁶⁹ Kengerlu was a branch of the Qizilbash Ustajlu tribe, chiefs of which had the district of Nakhichevan as their hereditary domain (*olka*) (Petrushevski, *Ocherki*, pp. 94, 127).

⁵⁷⁰ The Demirchi-Hasanlu tribe is recorded among the nomadic tribes in the northern regions of the Erevan Khanate, which supplied soldiers to the Georgian army (Melikset-beg, *Vrats aghbyurnere hayeri u hayutyan masin* (Georgian historical sources about Armenia and the Armenians), Vol. 3, Erevan 1955, pp. 132, 140).

⁵⁷¹ *Opisanie Karabagskoi provintsii* (A Description of the Province of Karabagh), compiled by Colonel Ermolov and Mogilevskii in 1823, Tiflis 1866, the estates of Mahdiqoli Khan. *Svod statisticheskikh dannyykh o naselenii Zakavkazskogo kraia, izylechenyykh iz posemeinykh spiskov 1886*, (Statistic data extracted from the family lists), the District of Elizavetpol, Tiflis 1893.

⁵⁷² Akhmed-beg Jevanshir, *O politicheskom*, p. 71.

⁵⁷³ Nersesov, *Tarikh*, 85a-86b.

⁵⁷⁴ P. A. Chobanian, *Shosh ev Karaglukh sghnakhneri nuymatsman hartsi shurdj* (About the problem of identification of the Shosh and Karaglukh Fortresses), P.B.H., 1994, № 1-2, pp. 183-187.

⁵⁷⁵ Nersesov, *Tarikh*, p. 86b.

The small sovereign principalities of 18th century Transcaucasia and Azerbaijan were in the endless war encounters against one another, reflected partially in the work of Nersesov. "Tarikh-e Safi" contains valuable details, which supplement and make more precise the information of the other sources.

There is a report about Ibrahim Khan's invasion of Khoy Khanate in A.H. 1203⁵⁷⁶, which is not recorded by other authors. There is no controversy on the accuracy of the event, which would allow us to question its authenticity.

Since 1780 Nakhichevan Khanate had been the object of Karabagh's Ibrahim Khan's pretensions. He fought a number of battles and organized invasions there. One of them was in 1791 and is described at length in "Tarikh-e Safi". Nersesov's report shows the participation of meliks' troops in the battles⁵⁷⁷.

At the end of 18th century the Khamsa meliks were Melik Jumshud Shahnazaryan of Varanda, Melik Abas Eganyan of Dizak, Melik Allaverdi of Khachen, the son of Mirzakhani, Melik Rustam of Jraberd, the son of Yuzbashi Allaverdi and Melik Fridun Beglaryan of Gulistan⁵⁷⁸. The information about the participation of the military forces of the Armenian meliks in the invasions of Panah and Ibrahim Khans is confirmed by other sources⁵⁷⁹.

King Herakl in his letter addressed to the Russian government spoke about 7 Armenian principalities of Karabagh. Most likely, he meant also the landlords of the Siwnik's districts annexed to Karabagh. He mentioned that the "the Armenian forces contain 4500 warriors, whereas those of the Javanshir tribesmen are about 2500. But, as there is no consent among the Armenians, Javanshirs have subjugated them"⁵⁸⁰. Besides, there is information, that Panah Khan, after annexation of some regions of Nakhichevan, Sisian, and Capan, summoned 1000 warriors from each of those provinces in case of need⁵⁸¹.

Nersesov has recorded a detailed and trustworthy account of Aqa Muhammad Khan's invasion of Karabagh, and the siege of Shushi laid by his troops. The

---

⁵⁷⁶ Ibid, p. 91b.

⁵⁷⁷ Ibid, p. 91a.

⁵⁷⁸ AKAK, Vol. 2, p. 623; *Kavkazskaja starina* (Caucasian antiquity), Tiflis 1872, No 2, p. 35.

⁵⁷⁹ *Armiano-russkie otnoshenia*, Vol. 4, p. 213.

⁵⁸⁰ *Gramoty i drugie istoricheskie dokumenty otnosiashchiesia do Gruzii* (Deeds and other Historical documents concerning Georgia), Vol. 1, St. Petersburg 1891, p. 434, Melik-set-beg, *Vrats aghbiurnere*, Vol. 3, p. 154.

⁵⁸¹ Nersisian, *Iz istorii*, p. 265.

author asserts the fact of the stubborn resistance rendered by the people of Karabagh to the Persian army, which was described in other historical works⁵⁸².

According to "Tarikh-e Safi" Aqa Muhammad Khan's army, after invading Karabagh, moved to Shushi and stopped in an area named Nabat-khan or Shah-yurt. The future shah "constructed fortifications there", the signs of which could be seen in the author's times⁵⁸³. Their construction was necessary for the defense of the Persian army from the frequent blows dealt to it by Karabagh inhabitants, described by Nersesov as well as other historians. Nersesov emphasized the decisive role of Armenians in the struggle against the troops of Aqa Muhammad Khan⁵⁸⁴.

The author provided important evidences about Aqa Muhammad Khan's obsolete troops and arms.

The right reflection of the events in 1796-1797 was given in "Tarikh-e Safi". Those are: the joint attack of Ibrahim Khan of Karabagh and Herakl, the king of Georgia on Javad khan of Ganje; the invasion of the Russian army under command of Valerian Zubov in Transcaucasia; the second invasion of Karabagh by the forces of Aqa Muhammad Shah and his murder there⁵⁸⁵.

The process of the Russian penetration into Transcaucasia is recorded in Nersesov's work. Russia conducted out an active policy in Transcaucasia since early 19th century. Georgia submitted to the power of Russia in 1801, the occupation of Jar and Baylakan followed it. Persia refused to reconcile itself to the idea of loosing the Transcaucasian provinces, which had been under its influence in the past. Thus, two wars (1804-1813 and 1826-1828) were waged between Russia and Persia, a part of the military operations happened in the territory of Karabagh. The most circumstantial and trustworthy interpretation of the events has been found in the Russian sources.

The palace historians of Iran also relate about some problems of Karabagh history of that period and offer a cautious approach⁵⁸⁶.

---

⁵⁸² *Gramoty i istoricheskie dokumenty*, Vol. 2, part 2, St. Petersburg 1902, p. 93; Mirza Jamal, *Istoriia*, p. 80; V. N. Leviatov, *Ocherki iz istorii Azerbaidzhan v 18-m veke* (Sketches on the History of Azerbaijan in 18th Century), Baku 1948, p. 168.

⁵⁸³ Nersesov, *Tarikh*, p. 93a.

⁵⁸⁴ *Ibid*, p. 94a.

⁵⁸⁵ *Ibid*, *Tarikh*, p. 97b-99a.

⁵⁸⁶ K. Kostikian, *Abd-ar-Razak Ibn Nadjafkuli Dumbulii "Maaser-e Sultanie patmakan ashkhatutlune Arevelian Hayastani XIX dari skzbi kaghakakan iradardzutyunneri masin* ("Maaser-e Soltanie" of Abd-ar-Razzaq Ibn Najaf-qoli Donboli about the Political Events in Eastern Armenia at the Beginning of 19th Century), 20th Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, p. 15.

Having veracious information about the war-affairs and other events of 1804-1813 Nersesov recorded a detailed and objective account of them. The historical information, being authentic, contains facts of a unique significance.

Nersesov's evidences contain new facts about the fights in Dizak in 1805, in Soltanbud in February and in Aslanduz in October of 1812.

According to Nersesov, the murder of Karabagh's Ibrahim Khan and his retinue by the Russian troops under Major Lisanevich's command in the May of 1806, was the result of his treacherous actions⁵⁸⁷. The fact of the established correspondence between him and the Persian court and traitorous intentions were recorded in a number of sources of that period⁵⁸⁸.

The author, well aware of the events in Transcaucasia, has mentioned the precise time of the appointment and arrival of each Administrator-in-Chief.

"Tarikh-e Safi" contains no information on the robbery raids of Persian troops in Karabagh in the period from 1807 to 1811. This is encompassed in detail in the historical work of Abd-ar-Razzaq Donboli⁵⁸⁹.

Nersesov was the only Karabagh historian, who had provided the complete record of the 1826-1828 Russo-Persian war, with all significant military events occurred in Karabagh and the neighboring regions. He tried to study the causes of the outbreak, the plans of the Persian commander-staff and the difficulties aroused during its execution. Being with his superior Amir Khan in the army, which had invaded Karabagh, Nersesov was the witness of the events going on there. Owing to the job of a scribe, Nersesov was aware of the correspondence of Persian high-rank officials and even 'Abbas Mirza with his superior and quotes its copies.

These qualities of the work with not preconceived treatment of its author to the political events attach much value to his reports.

Among the causes of the war Nersesov took notice of the incentives of the English and their military assistance⁵⁹⁰ as well as the interests of Persian court and the auspicious situation occurred in Russia. Mirza Yusuf indicated the considerable role of the previous khans and pretenders to the rule of the Transcaucasian coun-

---

⁵⁸⁷ Nersesov, *Tarikh*, p. 112b.

⁵⁸⁸ *Utverzhenie russkogo vladychestva na Kavkaze* (Consolidation of the Russian Rule in Caucasus), Vol. 1; V. A. Potto, *Kavkazskaia voina v otdel'nykh ocherkakh, epizodakh, legendakh i biografiakh* (The Caucasian War in Separate Sketches, Episodes, Legends, and Biographies), Vol. 1, part 3, p. 340; *Divan Hayots patmutyan* (Archives of Armenian History): Collection of Documents, vol. E, Tiflis 1902, pp. 494-495; Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa*, Tehran 1339, Vol. 9, p. 421.

⁵⁸⁹ Abd-ar-Razzaq Ibn Najaf-qoli Donboli, *Ma'aser-e Soltanie*, Tehran 1392, p. 160-255.

⁵⁹⁰ See in N. A. Kuznetsova, *Iran v pervoi polovine 19-ogo veka* (Iran in the First Half of 19th Century), Moscow 1983, p. 55; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 341, p. 178.

tries in the outbreak of war⁵⁹¹. They had to lead the revolt of the elements, discontent with the Russian rule, which played an important part in the first successes of the Persian side⁵⁹².

There were officials and noblemen in the Persian court, who did not approve the breach of the friendly peace relations with Russia. Although they were few, they tried to take opportunity and keep away the shah and the crown prince from this dangerous undertaking. Nersesov has mentioned about an unsuccessful attempt made by one of them, Heidar 'Ali Khan, 'Abbas Mirza's *sanduqdar*⁵⁹³.

He gives valuable information on the structure, the commanders, the number of the Persian troops, invaded the regions of Karabagh, Shaki, Shirvan and Talish, and the directions in which they moved.

According to the copies of 'Abbas Mirza's letters, quoted by Nersesov, the crown prince had to conquer Karabagh with a fast attack. But, beforehand Amir Khan Sardar and Mahdi-qoli Khan were to organize and head the revolt of its Moslem population, whereas 'Abbas Mirza was to fight against the Russian troops. The Persians intended to occupy all provinces of Transcaucasia, which had passed under the rule of Russia with a quick advancement.

The plans of the Persian command were frustrated thanks to the wise and cautious actions of General Reut. As soon as he received the news about the invasion, he hurried to transfer the Russian troops to Shushi. If 'Abbas Mirza followed his plan strictly he would reach Avetaranots (Chanakhchi) before the Russians could leave it. Still, the victory won over the Russian garrison of Goris under the command of Nazimka, produced intoxicating impression on the crown prince and his army. Therefore, he found it necessary to change the direction of his troops towards the village Kornidzor and visit the Russian prisoners and meet with Haji Aghalar, a Moslem beg joined the Persians, to enjoy of the first success⁵⁹⁴.

The author indicated that, typical to Persian army, both troops and their commanders lacked discipline. Thus, Muhammad Zaman Khan, instead of fighting, stopped at the village Shnher for wine-drinking⁵⁹⁵. Amir Khan Sardar himself showed another act of disobedience to 'Abbas Mirza's orders, and refused to organize the defense of the fortress of Ganje⁵⁹⁶. In fact, the successes of small Euro-

⁵⁹¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 121b.

⁵⁹² N. N. Dubrovin, *Istoriia voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze* (The History of the Wars and the Russian Rule in the Caucasus), Vol. 6, pp. 625-626.

⁵⁹³ Nersesov, *Tarikh*, pp. 122b-123a.

⁵⁹⁴ *Ibid.*, p. 125b.

⁵⁹⁵ *Ibid.*

⁵⁹⁶ *Ibid.*, 133b-134a.

pean troops against the huge Persian ones have been explained with the lack of organization and discipline in them⁵⁹⁷.

The defense of Shushi by its scanty Russian garrison and its Armenian population in July-August of 1826 is one of the heroic pages of its history. An eyewitness detailed record of the actions and behavior of the Persians during the siege of Shushi is available.

'Abbas Mirza tried to weaken the defense of Shushi through winning the Armenians over. With this purpose he sent the Armenians being in the Persian station to the foot of the fortress to convince them to betray the Russians. By order of 'Abbas Mirza convincing letters were written by Sarkis, the Catholicos of Gandzasar, Mahdi Qoli Khan and others, but all in vain⁵⁹⁸. Nersesov describes a few incidences demonstrating the general support of Russian forces by Armenians⁵⁹⁹. The Russian sources give detailed evidences of this⁶⁰⁰.

An answer to the Karabagh Armenians' loyalty to the Russians, were the ravages, devastation of the settlements, and the merciless massacre of many Armenian inhabitants, pursued according to 'Abbas Mirza's order. These facts have been recorded in "Tarikh-e Safi"⁶⁰¹, as well as in other historical works dealing with the events of that period of Karabagh history⁶⁰².

The salary of the Persian soldiers was very low and they had to earn their living though plunder and robbery⁶⁰³. The author witnesses the severe plunder and devastation done by them in Karabagh. Even the fact that 'Abbas Mirza wished to take the fortress through its peaceful surrender, meanwhile the soldiers wanted to capture it by force, the author explained with the different ways of mastering its wealth. Whenever Shushi surrendered, its whole fortune would fall in the hands of 'Abbas Mirza, otherwise the soldiers and officers would get their shares of it⁶⁰⁴.

"Tarikh-e Safi" provides an accurate information about the actions pursued by the Persian troops of Amir Khan in the territory of Ganje Khanate. The author de-

⁵⁹⁷ *Statisticheskoe obozrenie Persii sostavlennoe podpolkovnikom I. F. Blarambergom v 1841 godu* (Statistical Review of Persia, compiled by I. F. Blaramberg), St. Petersburg 1853, p. 53.

⁵⁹⁸ *Kavkazskii sbornik* (Caucasian Collection), Vol. 24, pp. 71, 74, 79.

⁵⁹⁹ Nersesov, *Tarikh*, p. 128b. 131a-b.

⁶⁰⁰ *Utverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 107; *Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, pp. 88, 93.

⁶⁰¹ Nersesov, *Tarikh*, 131b.

⁶⁰² Kostaneants, *Patmutyun*, Vol. 2, p. 74.

⁶⁰³ A. K. Artamonov, *Persia kak nash protivnik v Zakavkaz'e* (Persia as Our Adversary in Transcaucasia), Tiflis 1889, pp. 28-30.

⁶⁰⁴ Nersesov, *Tarikh*, p. 128b.

scribed their favorable reception by the Moslems living there and the submission of the Armenians living in the Kilisakend block of the town of Ganje⁶⁰⁵.

According to the Russian sources the Moslems of Ganje had revolted before the arrival of the Persian troops and forced its Russian garrison out of the town. Thus, the Persian army entered the town with no resistance⁶⁰⁶.

Nersesov provides some new details about the battles of Shamkhor on September 3rd, and 13th 1826 of Ganje⁶⁰⁷ and on July 5th, 1827 at Jevanbulaq⁶⁰⁸. The author supplies authentic facts about the Persian forces in the battles, the plans of its Commanders, their actions, and, at last, panic flight after the defeats.

Mirza Yusuf has given an account of the cheerful reception of Madatov by the inhabitants of Shushi, his care for the people of the territories under his government is notable⁶⁰⁹. Nersesov comments the latter's invasion of Karadagh to be organized with the same purpose.

The defeats of Persia in the Shamkhor and Ganje battles had thrown the army into defeatist moods⁶¹⁰. This is described in Nersesov's work in bright colors⁶¹¹.

Author gives more interesting information on the events in Nakhichevan, Khoy, Tabriz; the hopeless situation of Crown prince 'Abbas Mirza⁶¹².

"Tarikh-e Safi" is not devoid of shortcomings, that is, the records of wrong dates. For example, while telling about Omar Khan's campaign of 1785, Nersesov indicates the year 1205 of Hijra (1790/1791)⁶¹³, or the fights of Colonel Kariagin against the Persian troops in Karabagh in 1805 he dates 1806 instead⁶¹⁴.

In some cases, there are breaches in the succession of the events, which comes probably from the similar errors of the sources used by the author. Thus, the account of the events of 1752 concerning the treacherous imprisonment of the khans of Karabagh, Ganje, and Karadagh is recorded after Muhammad Hasan Khan Qajar's invasion of 1757 in Karabagh. The fights of Omar Khan of Avaria in Georgia and Erevan Khanate in 1785 and Ibrahim Khan's march to Khoy in 1789 are described after the latter's invasion of Nakhichevan in 1791.

---

⁶⁰⁵ Ibid, 132a.

⁶⁰⁶ Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, pp. 655-656.

⁶⁰⁷ Nersesov, *Tarikh*, pp. 135b-137b.

⁶⁰⁸ Ibid, pp. 142b-143b.

⁶⁰⁹ *Kavkazskii sbornik*, Vol. 26, pp. 51, 102.

⁶¹⁰ Potto, *Kavkazskaia voina*, Vol. 3, part 2, p. 249; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 704, 705, pp. 388, 389.

⁶¹¹ Nersesov, *Tarikh*, p. 140a.

⁶¹² Ibid, p. 147b.

⁶¹³ Ibid, p. 92a.

⁶¹⁴ Ibid, p. 113a. About the other wrong dates see in corresponding places.

Often the two Hijra and Christian dates of the events do not correspond to each other. Thus, the time of setting up of the fortress of Bayat is dated back to 1162/1752⁶¹⁵, whereas 1162 of Hijra corresponds to 1748/1749 of Christian chronology⁶¹⁶.

The language of "Tarikh-e Safi" is beautiful and plain, rich in proverbs and verse quotations. The author avoids bombastic phrases, but his style bears on itself some features of the pompous style peculiar to the Persian historiography. In our opinion the long unnecessary descriptions of battles, as well as the characters of the outstanding persons such as commanders, meliks, and shahs have filled the narration.

The author has used Turkish proverbs and phrases in suitable places. He does not avoid from the frequent use of the Turkish words, such as "shenlik" (Turk.-crowd), "be taqribat" (Turk.- in a way). The author has used many Russian words and terms, such as: "saldat" (Russ.-soldier), "verst" (Russ.-a unit of length), plan (Russ.-plan), general (Russ.- general), shtab (Russ.-staff) and etc. Nersesov often uses Persian and Turkish variations of place-names and names of persons. Also, he has recorded nicknames given to some person by the people: "Ishbakhdar"- the nickname of Tsitsianov (the Persianized form of the Russian "inspector" meaning "chief"); "Qizil-ayaq" was the nickname given to V. Zubov because of his being one-legged.

The English translation of Mirza Yusuf Nersesov's "Tarikh Safi" contains some parts of its preface concerning the biography of the author, the major part of its 8th and 9th chapters except for some passages with no valuable information and lyrical digressions.

[ ] – The words added to the text to elucidate to the reader the author's ideas are written in square brackets.

The right forms of the geographical place-names and names used in the text have their Persian versions recorded by Nersesov put nearby in round ( ) brackets. The Persian and other terms, written in Italics on the whole, are elucidated in the vocabulary placed after the translation.

The author's pleasant duty is to express deep gratitude to Arsen Jerejian, the President of "Armen and Bersabe Jerejian" Foundation, for covering the expenditures of this book.

---

⁶¹⁵ Ibid, p. 82a.

⁶¹⁶ The other mistakes see in corresponding places of the text.

PREFACE

(2b) The author of this praiseworthy and truthful history, your obedient servant Mirza Yusuf Karabaghi says: "Being a child, I found myself in Qizilbash⁶¹⁷ country, stayed there for seventeen years at Amir Khan's house and completely mastered their language. Then working in the office [of Amir Khan] and doing his correspondence, I studied "Histories", biographies and got acquainted with many tribes and peoples, their beliefs and religion".

When in 1828/1244 the government of powerful Russian State made peace again with Qizilbashs, your obedient servant returned from the Qizilbash Country to his native land, that is, to Karabagh.

During the reign of the celebrated emperor of Russia Nicolas I Pavlovich, who being very gracious oppressed nobody, and caused no harm to anybody because of their faith and treated fairly with everybody in the same way.

In short, I recorded the history of the period from the times of Adam down to the sermon of Jesus Christ, briefly, in consecutive order, devoid of long descriptions, to be useful to everybody.

Nevertheless, I was busy earning my living, and my intentions remained unfilled because of high cost of living and unfavorable time. The realization of my desire was deterred. As they say the time has the right to be unfavorable. I used to think of it until the fate became propitious and I was able to fulfil my aim.

In 1854/1271 according to the suggestion of the fair nobleman, merciful Lieutenant General Prince Grigori Orbeliani, the Commander-in-Chief of the army of the Caspian Sea and the governor of the northern districts of Daghestan, I was received in his audience and engaged in his office to do his correspondence. Then I was busy with finishing this book. So I completed it by his guidance and the hearty assistance of the Prince Dmitri Davidovich.

---

⁶¹⁷ Qizilbashs were the tribes, who composed the main part of the military power of the Safavi and Qajar shahs, that is why in Persian sources Iran was often called the state of Qizilbashs.

CHAPTER 8

THE EVENTS IN ARMENIAN KINGDOM AND MAHALS OF KHAMSA⁶¹⁸ AND ZANGEZUR⁶¹⁹, THE ORIGIN AND THE DESCENT OF THEIR MELIKS AND KHANS

It is known that the land of Karabagh belonged to Armenian kingdom...⁶²⁰

The territory of Karabagh belonged to... Eqlim and in ancient times was divided into four regions:

1. Siwnik (Sunestan, Sisestan, Sisian or Beyond the Mounts⁶²¹), that stretched from the Lake Sevan (Giokcha) to Khoda-Aferin bridge [on the river Arax] and from Arax River down to the mountains of Mrav and Ayrum⁶²². This region is now called Beyond the Mounts or Zangezur.

2. Artsakh, now Karabagh, was located in the valley, that stretched from Kirs mountain to the Javad district, the confluence of Arax and Kur rivers, and from the bridge of Khoda-Aferin down to Khachen River.

3. Utik (Udi, Uti) that stretched from the mount Mrav to the bank of the Kur River, and from the Khachen River to the Kurak River of Ganje. Its biggest town was Barda⁶²³.

4. Paitakaran (Faidakaran) was an area between the rivers of Kur and Arax and stretched up to the Caspian (Khazar) Sea.

⁶¹⁸ "The Khamsa mahals" (Arab.- five districts) was one of the administrative units of Persia, consisted of five Armenian Melikdoms (principalities) of Karabagh (*Hay zhoghovrdi patmutyun*, Vol. 4, p. 186).

⁶¹⁹ The main part of Siwnik, comprised in the province of Elizavetpol under the rule of Russian State, was called Zangezur (Alishan, *Sisakan*, p. 9).

⁶²⁰ The place-name Karabagh comprised the northeastern part of the Armenian Plateau bounded with the rivers of Kur and Arax and is recorded in the historical sources since 13th century (Hamdallah Kazvini, *Nuzhat-al-qulub*, Tehran, 1336, p. 61, (Pers.)).

⁶²¹ These are variations of the Armenian district of Siwnik (Alishan, *Sisakan*, p. 6).

⁶²² In 18th-19th centuries this was the name of the southern mountainous area of the district of Ganje, (S. Karapetian, *Ayranner* (Historical Study of the Origin of Ayrum tribes), newspaper "Gardmank", 1996, № 3).

⁶²³ Barda' was the biggest town of Arran and Transcaucasia in Middle Ages located on the bank of the Tartar River. It was founded by Sasanyan king Kavut I (488-531) at the beginning of 6th century and soon became the capital of the Aghvan Province (A. A. Akopian, *Albania-Aluank v greko-latinskikh I drevnearmianskikh istochnikakh* (Albania and Aluank in the Greek-Latin Sources), Erevan 1987, p. 122). Barda' located at the junction of commercial roads, was the chief town of the region under the sway of Arabs, too (V. V. Bartold, *Sochinenia* (Works), Vol. 7, Moscow 1971, p. 213):

The district of Ganje formed a part of Arran⁶²⁴...

These districts were called Armenia, which comes from Aram, the name of the fifth son of Noah (Nuh), one of the sons of Habeth. The denomination of Sisian is connected with the name Sis or Sisak the son of Gegam from the generation of Noah.

Aghuank or Aghuanestan was called because the same Sisak had been very handsome and pleasant, which means Aghu in Armenian.

This denomination spread all over the countries of Karabagh, Shamakhi, Shaki, etc.

Today, the western side of Mount Kirs is called Zangezur and Capan (Qapanat)⁶²⁵ whereas the northern side - Karabagh. Its climate is a little humid. Its people, though stubborn, are renowned for their courage and skill in all handicrafts...

(76a) There were several big towns in Karabagh: Mehr⁶²⁶, Babi⁶²⁷ and Barda'. They were destroyed during the invasions of foreign armies. Their inhabitants fearing for their lives escaped to the mountainous areas and settled there...

(76b) In ancient times a part of the Moslem people of Araq and Azerbaijan⁶²⁸ came to stay in Karabagh, Shamakhi, and Shaki up to Alazan River. During the period of the rule of Safavi dynasty a part of the Armenian population of Jugha (Julfa) was deported to a neighboring place of Isfahan, which is now called New

---

⁶²⁴ The toponym "Arran" was used instead of "Aghuank" in Armenian, as well as in Arabo-Persian Medieval Historiography. According to the Greek-Roman ancient and Armenian historians: "Aghuank stretched in the south down to the Kur River, in the west - to the Alazan River, in the north - to the Caucasian mountains and in the east - to the Caspian Sea. In the 5th century the Armenian regions of Utik and Artsakh were annexed to Aghuank, in consequence of which the same name was applied also to them (Akopian, *Albania*, p. 36, 110). The toponyms Arran and Karabagh were used since 14th century simultaneously, as "Karabagh of Arran", to indicate the same region (Enaiat Olla Reza, *Azerbaijan and Aran* (Study of the History and Location of the place-names Arran and Azerbaijan), Erevan 1993, p. 38).

⁶²⁵ Under Persian Safavis' rule the district of Capanat had a mountainous region extending from the Zangezur down to the Capan mountains within its boundaries, (Papazian, *Agrarnye otnosheniia*, p. 51).

⁶²⁶ There are records about the ruined city of Mil in the works of Armenian historians, (M. Barkhudariants, *Artsakh* (A Study of the Artsakh Region), Bagu 1895, p. 68, 69; Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 2, p. 364).

⁶²⁷ Babi was mentioned as a ruined city on the left bank of Arax River in the south of Dizak (Ar. Kostanyants, *Patmutyun Artsakhi*, Vol. 1, p. 36; Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 2, p. 263; Alishan, *Artsakh*, p. 121; *Karta Armenii i pogranichnykh stran* (A Map of Armenia and Neighboring Countries) of Kh. F. Linch and F. Osval'd).

⁶²⁸ Azerbaijan and Araq are the northwestern and western neighboring districts of Iran.

Jugha. The majority of today's Karabagh inhabitants living in highlands have been city-dwellers, who could not endure the despotism of rulers and scattered in the almost inaccessible places. A part of Karabagh's inhabitants is from the town of Mehr, today termed Mil, and Ahar⁶²⁹, a town in Karadagh (Karajadagh)⁶³⁰. They say, there was a big Armenian commune in Ahar, consisted of mainly wealthy Armenians. During the reign of shahs from Safavi dynasty the Moslem inhabitants [of Ahar] conspired a plot against them and appealed to shah accusing the Armenians as if they had become very rich and refused to be Iranian subjects. They accused them of sending gunpowder and bullets to Avan Yuzbashi aiming at strengthening him: this will enable him to liberate them from Iranian rule. Therefore shah issued an order either to massacre the Armenians or convert them to the Moslem Religion. This resulted in slaughter of [Armenians], conversion of some of them to Islam and the migration of the others.

A part of the plain inhabitants migrated to Takhte Qapu⁶³¹ and highlands, a part dispersed to Qizliar, Astrakhan (Hashtarkhan) and Russia. So some regions and villages are now ruined, abandoned, and turned to waste lands. One of them is the district of Zaruzabil⁶³² in the middle of Karabagh and Ganje, the trays and ruins of some of its villages still can be seen. In short, fertile lands are left uncultivated and their greater part is inhabited by the nomadic tribes. During the reign of shahs of Safavi dynasty, the taxes [of Karabagh] were paid to the beglarbegies of Ganje.

THE STATE OF GANJE AND THE ORIGIN OF ITS GOVERNORS

In ancient times, during the conquest of Mongols, as well as during the reign of Seljuk Soltans and Turkoman khans, the great khans and beglarbegs resided in

---

⁶²⁹ Ahar is the capital town of Karadagh, on the northwest of the Sabalan Mountain and on the east of the Qushe Dag, Agh Dag and Ayri Dag Mountains. It is at 117km distance from Tabriz and at 75km distance from Meshkin. Its history begins from the period before Islam.

⁶³⁰ Karadagh or Karajadagh mountain range stretches on the northern edge of Iranian Azerbaijan from Mount Ararat down to the mountains of Talish.

⁶³¹ The author uses this toponym for the indication of the Five (Khamsa) Melikdoms of Karabagh. We nowhere came across this toponym. It may be a peculiar translation done by Nersesov, of the Armenian name of Paitakaran, which the old name of an Armenian district, later was a part of Karabagh.

⁶³² In 19th century Zaruzabil was the name of a village in the Giokcha district of the Erevan Province (Shopen, *Istoricheskii*, p. 599; G. Smbatyants, *Nkaragir dzovazard gavarin Gegharkunu* (A Description of the Region of Gegharkuni), Vagharshapat 1895, p. 630).

Ganje. However during Safavis' domination, when Shah 'Abbas repaired the town [of Ganje], its governors were chiefly Qajar⁶³³ Ziadoghli khans, who governed also in Karabagh. Ziadoghli khans were the constant adherents and retainers of Safavi shahs. They were exalted as Great *Amir-al-Umara*, *Beglarbeg* of Ganje and Karabagh. The territory, which extended from [the bridge of] Siniq⁶³⁴, the boundary between Tiflis and Ganje, down to the bridge of Khoda-Aferin was under their rule. Sometimes even Tiflis obeyed their power.

When in 1148 year of Hijra⁶³⁵ Nadir Shah summoned a great assembly in the Mughan Steppe with the purpose of choosing the king of Iran, a great number of people gathered there from every *velayet*. Khans of Ganje, not content with Nadir's accession, incited people to elect a successor to the throne only from Safavi dynasty. When Nadir came to the throne and became sovereign, being a rancorous king, he made every effort to do away with them. He gradually broke down their power: by subordinating the tribes of Qazakh⁶³⁶, Borchallu (Boshchallu)⁶³⁷ together with their chiefs to *Vali* of Georgia, by ordering the Karabagh tribes of Javanshir, Otuziki⁶³⁸, and Kiabirlu (77b) to move to Khorasan, as well as by appointing meliks from Armenian inhabitants in each *mahal* of Khamsa (Jraberd (Cheleberd)⁶³⁹, Khachen, Talish, Varanda and Dizak). He ordered them to obey nobody and send their appeals straight to shah's palace in case of need. As a result the power of the khans of Ganje vanished.

⁶³³ According to Abd ar-Razzak Donboli, the Qajar tribes were formed from the union of the three Turkish tribes of Sulduz, Jelayir, and Tunghut (Donboli, *Ma'aser-e Soltaniye*, Tehran 1972, p. 4).

⁶³⁴ Siniq Kiorpu (Turk. – broken bridge) was the bridge on the Khrum River.

⁶³⁵ 1148:1735/1736 year. Nadir Shah reigned 1735-1747.

⁶³⁶ The Qazakh tribe was a branch of the Mongol Uzbek tribe (V. V. Bartol'd, *Sochineniia* (Collected Works), Vol. 5, Moscow 1968, p. 212). A part of this tribe migrated to the northern regions of Armenia. It was one of the fifteen Qizilbash tribes (Petrushevskii, *Ocherki*, pp. 92, 134).

⁶³⁷ The Borchallu, Shamshaddinlu and Qazakh nomadic tribes, living in the northern regions of the Erevan Khanate, in the second half of the 18th century were naturalized by Georgia (Melikset-beg, *Vrats aghbiurnere*, Vol. 3, pp. 124, 132).

⁶³⁸ Otuziki was an artificial union of the 32 Kurdish and Turkish tribes. The Javanshir tribe was one of the tribes of that tribal union (Petrushevskii, *Ocherki*, pp. 96, 136).

⁶³⁹ The earlier names of Jraberd were Charaberd, Jaraberd, Chlberd, Chrberd, Jrberd and Jermuk (Alishan, *Artsakh*, Erevan 1993, p. 40).

THE MAHALS OF KHAMSA AND THE ORIGIN OF ITS MELIKS

The five *mahals* of Takht-e Qapu, with Christian population were called Khamsa, which means "five" in Arabic. [The districts] were the following:

The first was the district of Dizak. It extended from the river of Hagari and Mal-tape⁶⁴⁰ down to Giul-tape⁶⁴¹ and from the river of Arax to mount Khorhat⁶⁴². It was a fertile region, where cotton, rice, silk, grain and other cereals grew. It had several towns on the bank of Arax, which are now destroyed, but their ruins remain. Its meliks had come from Ottoman Turkey (Rum) in ancient times⁶⁴³. At the times of Nadir Shah there was a melik named Egan, who was very respectable. Nadir Shah treated him with a special benevolence. He was called "Shah's babaliq"⁶⁴⁴. The following extract is an evidence of it.

Once, in winter Nadir Shah's army stopped in Mughan. Melik Egan introduced himself to shah. The latter tempted him to bring field mushrooms.

Melik Egan said, - At Your service, - and departed.

His officials and village elders said to him: "Why did you agree to fulfil such a hard request?"

"This is none of your business. I have to give his answer": he answered.

⁶⁴⁰ Mal-tape was called a hill on the right bank of the Hagari River's middle course (*Karta Zakavkazskogo kraia*, see k. Mal-tapa).

⁶⁴¹ Giul-tape was on the south of the Kiondalan River, near to its mouth (*Karta Kavkazskogo kraia s pokazaniem gustot naseleniia* (A Map of Caucasian Region With Designation of the Density of Population), Baku 1908; *Dorozhnaia karta Kavkazskogo kraia, sostavlena i litografirovana v voenno-topograficheskom otdel Kavkazskogo voennogo okruga* (A Map of the Roads of the Caucasian Province), Tiflis 1870 see p. Giultapinskii).

⁶⁴² Khorhat was called a mountain of the mountain chain stretching to the southeast from the Kirs Mountain (*Karta Zakavkazskogo kraia*, see m. Kurgat).

⁶⁴³ The information of various sources about the origin of the meliks of Dizak contradicts one another. In our opinion this is a result of an obscure handwriting of the passage of Mirza-Adigezal-Beg's "Karabagh-name". In the Russian publication of that book is mentioned that Melik-Eganyans of Dizak were from Lori (Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name*, p. 57). This is confirmed by Ar. Kostanyants ("Nyuter hay melikutyunneri masin" (Materials about the Armenian Melikdoms), Vol. 1, St. Vagharshapat 1913, pp. 12-13). But its Armenian translation done in 19th century states that Melik-Eganyans had come from Urmia, a town in Persia (M.M., Manuscript 4463, p. 6). As the Arabic alphabet was used, the words Lori, Urmia, and Rum could easily be mixed (لوري، لورمي، رومي). Since the evidences of Ar. Kostanyants and Mirza Adigezal-Beg coincide, most likely the right place of the origin of the meliks of Dizak was Lori.

⁶⁴⁴ "Babaliq" in Turkish "Father".

A few days later he came to H. M's presence (78a) and explained: "We sent a man to the highlands, but the places where the field-mushrooms grow, were covered with snow. So the order couldn't be done".

Nadir Shah was very pleased with his obedience and willingness to serve. He said:

"Father, I do know that there are no field-mushrooms in this frost, but I was trying to figure out how loyal and wise you are!

This is why he was addressed as "Shah's babaliq". During Shah Nadir's reign he became the most respectable and the eldest among the meliks of Karabagh. Often he had the authority of province governor for his fairness and justice⁶⁴⁵.

They say: "One day Melik Egan's wife was asked to be the guest of Nadir Shah's harem. When she went there, various foods and refreshments were brought from the royal kitchen to treat the respectable guest. But she refused saying: "Today is a Lenten day and I can't eat".

Nadir Shah was pleased with her piety and ordered to make her presents.

The second was the district of Varanda, which extended from mount Kirs down to the valley of 'Ali Bali⁶⁴⁶, and from Khorhat mountain up to the rivers of Shushikend and Khalifalu⁶⁴⁷. It was also a fertile region, of cereals grain and other leguminous plants were common there. Its meliks were descendants of the noblemen of Gegharkuni (Giokcha) district⁶⁴⁸ and the village Zeiva, who came and settled down in the village of Avetaranots. They held the post of the meliks of Varanda District in the main. They were renowned as Melik-Shahnazarians (Shahnazarovs). However disagreements and conflicts between their descendents

---

⁶⁴⁵ According to the inscription at the portal of Melik Egan's house, in 1735 Nadir Shah appointed him to the post of the Administrator-in-Chief of the Armenian mahals of Artsakh and bestowed the title of "khan and beglarbeg" upon him (H. D. Papazyan, *Melik Egan endunarani vimagir ardzanagrutyune* (The Inscription at the Portal of Melik Egan), "Lragir hasarakakan gitutyunneri", Erevan 1985, № 5, p. 76).

⁶⁴⁶ The Ali Bali valley, a grain field is on the southeast of the Martuni district (*Karta J-38-11-6*, Martuni, 1973).

⁶⁴⁷ Khalifalu (or Ghaybali) and Shushikend (or Karintak) are the old names of the branches of the Gargar River, flowing from the western and eastern sides of Shushi (Alishan, *Artsakh*, pp. 110-111).

⁶⁴⁸ According to K. Ter-Mkrchyan, in 1603 a certain Mirzabek migrated from Gegharkuni to Varanda and established the melikdom of Melik-Shahnazaryans there (K. Ter-Mkrchyan, *Dopyanq ev Melik-Shahnazaryank* (The Princely Families of Dopians and Melik-Shahnazaryans), "Nyuter hay melikutyunneri masin", part 2, Echmiadzin, 1914, p. 134).

were inevitable. Once Nadir Shah prescribed a crime upon one of these meliks and choked him, saying: "He is from the generation of Shirue".⁶⁴⁹

For a time the post of meliks was held by others, then, again, the descendants of Melik Shahnazar got it. Melik Shahnazar, being very wealthy, served Karabagh khans during their rule and gained much respect. At the beginning of his rule Panah Khan was greatly in need of money and Melik Shahnazar used to give him a hand. He and his son Jumshid (Jamshid) always served khans and were honored. He even gave his daughter Hurzad Khanum in marriage to Ibrahim Khan and established blood-ties with him to improve his situation and strengthen his position.

They say, once, (at the beginning of Panah Khan's rule) Melik Shahnazar said to him:

—Why are you so concerned? I have been supplying your army with rye for seven years.

Later under Russian rule some of the sons of Melik Shahnazar were still honorable men.

The third *mahal* was Khachen. It extended from the river of Gargar down to the river of Qabartu⁶⁵⁰, and from the mountains of Qirkhqiz⁶⁵¹ and Mikhtukian⁶⁵² up to the woods of Bayat⁶⁵³. Grain was abundant there, too and people gathered rich harvest, but no to such an extent and quality as in Varanda. Rice was cultivated at some areas here. The region was famous for its woods and forests. They say, (79a) there had been a fortress called Haterk in the estate of Khachen, which has become a small village now. Its *meliks* are the descendants of Hasan-Jalalians (Jalalovs). At the times of Panah Khan a Mirzakhani from Khnzirstan⁶⁵⁴ after their murder seized the post of meliks in return of his loyal services and assistance to the khan. His [Mirzakhani's] descendants also had held the post of meliks. The last was Qahraman at the times of Russian State's rule.

The fourth district was Jraberd (Chelebird), which stretched from Qirkhqiz down to the woods of Bayat and Barda', and from the river of Khachen and the

⁶⁴⁹ Shirue known as Kavut II was a Sasanian Shah, who ascended the throne of Persia in 628 dethroning and killing his father, Shah Khosrov Parvis.

⁶⁵⁰ The river Qabartu or Kabartu flows through the valley, located between the Khachen and Tartar Rivers (*Karta Zakavkazskogo kraia*, see Kabartu).

⁶⁵¹ In 19th century Qirkhqiz was the name of a mountain range stretching from the Ghiz-kala village in the northwest down to the sources of the Khachen River (see Artamonov, *Persia*, p. 105; *Karta Zakavkazskogo kraia*).

⁶⁵² The mountain range of Mikhtukian stretches from Hagari River up to Tartar, where joins the Karabagh chain. Mikhtukiand is a Mount of that range with a height of 341 m.

⁶⁵³ Bayat- Now there is no wood in the area, but the quality of its ground affirms that it was woody in the past (*Sovetskii Azerbaidjan*, p. 38).

valley of Qabartu down to Tartar river. This was also a fertile region rich in corn and other cereals. Its meliks came from Maqavuz⁶⁵⁵. Its people were known for their courage and fortitude. The most part of this district was woodland and full of impregnable places. There was a fortress named Jermuk (Charmikh), which was very firm and inaccessible. Meliks had their seat there always performing many feats of valor. One of them Melik Allah-qoli Soltan, celebrated for his courage, accomplished feats of valor serving to Nadir in the war against [Turkish] commander Koprulu Oghli pasha. Nadir Shah ordered to confer the title of "soltan" on him instead of "melik" and call him Allah-qoli Soltan. They were from an old noble family, very respectable in Armenia.

The fifth district was Talish, which extended from the mountains of Mrav and flowery Gulistan down to the bank of Kur and from Tartar river up to the river of Geran. This was also a fertile region. Corn and other plants were cultivated there. Its meliks came from Shirvan and settled in the village of Talish. They were called Melik Beglarians (Beglarovs). After some generations of that family filling the post of meliks, Melik Hovsep (Yusup) the Great occupied the fortress of Gulistan and settled down there. Later, the descendants of this family served to the Russian State and were very respected.

THE MAHALS OF ZANGEZUR AND THEIR SITUATION

On the other side of mountains, where Zangezur, Capan (Qapanat) were located and the Kurds of Karachorlu, Haji-Samlu⁶⁵⁶, Kelbajar⁶⁵⁷ lived, there were several *minbashi* units: Karachorlu, Haji-Samlu, Khndzorak (Khanzirak)⁶⁵⁸, Goris⁶⁵⁹,

⁶⁵⁴ Khnzirstan is a village in the district of Khachen, in the northwest of Hilis (Barkhudariants, *Artsakh*, p. 160).

⁶⁵⁵ Maghavuz was called the Aghahejk (Kashatagh) District in the province of Siwnik (Karapetian, *Hay mshakuyti*, p. 127). There is information in another historical source confirming that the meliks of Jraberd were the descendants of Melik Haykaz of Kashatagh (Maghavuz) (M. Barkhudariants, *Patmutyun Aghvanits* (History of Aghuank), Vol. 2, Tiflis 1907, p. 51).

⁶⁵⁶ In XIX century the Kurdish Shia Moslem half-nomadic Karachorlu tribe lived in the region of Daralagiaz. Haji-Samlu was a branch of the Karachorlu Tribe (P. Lerkh, *Izsledovaniia ob iranskikh kurdakh i ikh predkakh, severnykh khaldeiakh* (Researches about Iranian Kurds and the Ancestors), Vol. 1, St. Petersburg 1856, p. 89).

⁶⁵⁷ We have not come across any record about Kelbajar tribe. If Nersesov is not mistaken, and such a tribe really existed, its name surely is derived from the place of its habitation - Kelbajar, which is the perverted variation of Karvajar, a village in the Dsar District of Artsakh (Karapetian, *Hay mshakuyti*, p. 51).

⁶⁵⁸ A settlement in the Shahapunik district of Siwnik, to the north of Bijnagh.

Tatev⁶⁶⁰, Meghri Giuney⁶⁶¹, Capan and Chavndur (Chuldur)⁶⁶², which were governed by separate officials.

Beforehand Capan⁶⁶³ together with the districts of Meghri Giuney, Ajanan⁶⁶⁴ was under the rule of Azad-Jiran, Ordubad⁶⁶⁵, Sisian⁶⁶⁶ and some other villages were subordinated to Nakhichevan, Haji-Samlu, Demirchi-Hasanlu⁶⁶⁷ and other tribes were the subjects of Georgia.

These places were always inhabited by Armenians. However some of them scattered not long ago and nomadic tribes occupied their settlements.

There lived many eminent and renowned men and meliks, whose descendants are now alive. For example, the descendants of Orbelians (Orbelianovs) now live in the Tatev Village. Their ancestors had been outstanding and respectable people at the times of former shahs. This is known from the contents of the *raqams* given to them. Now there live Melik Musi, Melik Manuchehr, and Rustam Beg Orbelianovs from this family⁶⁶⁸.

---

⁶⁵⁹ Goris was densely populated settlement of Zangezur of 19th century (Alishan, *Sisakan*, p. 261).

⁶⁶⁰ Tatev, the ecclesiastical center of Siwnik, was on the bank of the southern tributary of the Bargushat in the Tatev District of the Karabagh Khanate in 19th century (*Hay zhoghovrdi patmutiun*, Vol. 5, p. 15).

⁶⁶¹ Meghri and Giuney are the translated Persian and Turkish variations of the same toponym of Arevik region of Siwnik. There is also another variation of that place-name Genauz (Alishan, *Sisakan*, p. 261).

⁶⁶² Chavndur occupies the territory of the earlier district of Kavsakan in the valley of the Chavndur River. Nersesov calls that region Chuldur, which must not be confused with the Chelder Mountains and Chelder Lake on the boundary of the Eastern and Western Armenias.

⁶⁶³ According to Alishan, the region of Capan included the neighboring regions of Dzork and Baghk (Alishan, *Sisakan*, pp. 8-9).

⁶⁶⁴ Ajanan was the western part of the region Baghk of Siwnik (Ibid, pp. 315-344).

⁶⁶⁵ Azad-Djiran and Ordubad were the parts of the Goghtn region of Siwnik.

⁶⁶⁶ Sisian included in itself the neighboring regions of Haband and Tsghuk (Ibid, pp. 8-9).

⁶⁶⁷ The Demirchi-Hasanlu tribe is recorded as a nomadic tribe living in the northern regions of Erevan Khanate, that supplied the Georgian army with soldiers (Meliksetbeg, *Vrats aghbyurnere*, Vol. 3, pp.132, 140).

⁶⁶⁸ R. E. Smith and R. G. Dwight, who visited Siwnik at the beginning of 19th century, confirm, that the descendants of Orbelians were living in Tatev at that time (see, *Researches of R. E. Smith and R. G. Dwight in Armenia: including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia*, Vol. 2, Boston 1833, p. 24). Melik-Tangyans of Angeghakot and nearby Brnakot, and Melik-Parsadanyans of Tatev and Bekh are referred as the descendants of the "Orbelians in Sisian" (Hewsen, R., *The Meliks of Eastern Armenia*, *Revue des etudes Armenians*, Paris 1975-1976, p. 224, 229). For details about the descendants of Orbelians, living in 18th-19th Centuries, see K.

(80a) The descendants of this family had always been celebrated and respectable, army-commanders in Georgia and other places during the reign of Turkoman as well as Safavi Shahs.

There also lived Melik Poghos, Melik Ghazar and Melik Aqabeg in the *mahal* of Sisian, who were its noblemen and had relations with the meliks of Tatev.

There had been distinguished and honorable meliks also in the villages of Goris, Khndzorak (Khanzirak), and Tegh⁶⁶⁹, who struggled long for their faith against malicious enemies. There lived powerful meliks, who were the lords of Khanazak and the land area of Hagari River. They were Melik Haykaz and his sons, who had *firman*s from Safavi and other shahs, witnessing of their high esteem⁶⁷⁰. They had long quarrels and struggles for defending their faith, and never paid any tax to enemies...

In the end they were annihilated. But the ruins and trays of their buildings still remain, for instance in the villages Minkend⁶⁷¹ and Bazarduz⁶⁷², which are very nice and favorable summer quarters. Now they are abandoned ruins, only Kurdish and other nomadic tribes reside temporarily there.

Avan Yuzbashi was one of those outstanding persons, who gained power in Karabagh⁶⁷³, made fortifications in the ravine of Khaznadarasi⁶⁷⁴ and struggled against the enemies of his faith accomplishing feats. They say, when the Ottoman troops came and occupied Erevan, Tiflis and Ganje, the same Avan attacked the seven-thousand-soldier Turkish army in Capan near Chavndur, with his small group of men, smashed them and slew its most part.

Kostikian, *Siuniki Orbeliannere XVIII-XIX darrerum* (Orbelians of Siwnik in 18th-19th Centuries), "The Countries and Peoples of the Near and Middle East", XIX, Erevan 2000, pp. 70-79.

⁶⁶⁹ A settlement on the left bank of the Hagari River in the Haband District of Siwnik.

⁶⁷⁰ Some of these documents are read and published by H. D. Papazyan, (*Matenadaran Parskakan vavragrere: Hrovartakner*, 15-17d. (The Persian Documents of Matenadaran: Decrees of the 15-17th Centuries). Vol. 2, Erevan 1959, doc. 9, 15, 32, pp. 67, 89, 99).

⁶⁷¹ A settlement in the Kashatagh (Aghahejk) district of Siwnik on the bank of Eremes River, a tributary of the Hagari River (Alishan, *Sisakan*, pp. 101, 243).

⁶⁷² Bazarduz was called the valley of the Ghorechi-Chay River, the tributary of the Hagari River in Aqahejk district (Alishan, *Sisakan*, p. 270).

⁶⁷³ Avan Yuzbashi was one of the Commanders of the Armenian *snaq* troops waging war against Persian and Turkish aggressors in early 18th century.

⁶⁷⁴ "Khaznadarasi" in Turkish "the Ravine of treasures". It was a deep ravine in the south of Shushi. According to Hakop Zakaryants, during Aqa Muhammad Khan's campaign in 1795, the Armenian inhabitants of Karabagh sought refuge "in a cave in the southern side of Shushi, which was so fortified that Ibrahim Khans transferred there

Also, David Beg sardar, who gained power in ... and with his scanty people and followers defeated many of his enemies and captured some strongholds...

THE ORIGIN OF THE KHANS OF KARABAGH AND THEIR RISE

They descend from sub-tribe Sarijallu⁶⁷⁵, an offshoot of Javanshir tribe. Others say they were from a Tatar tribe: one of the significant members of the tribe left his native land, came to Georgia and settled in the fortress of Lori. He served the khans of Ganje, when they were still powerful. Afterwards he came and joined the tribe of Javanshir in Karabagh. There he married and a son was born to him, who was named 'Ali. Since 'Ali was yellowish, he was called Sarije⁶⁷⁶ 'Ali. He was wealthy, therefore a great number of workers and servants gathered around him. Their group was also called Sarije 'Ali. His son Ibrahim Aqa⁶⁷⁷ inherited all his fortune and increased it. Their inheritance included the garden at Aghdam⁶⁷⁸, a land estate and pastures in Arasbar⁶⁷⁹ and a large number of cattle. The name of Ibrahim Khalil is inscribed at the summer quarter of Qalaq⁶⁸⁰.

When Nadir Shah conscripted a troop from Javanshir tribe, he took Fazl 'Ali beg, the eldest son of Ibrahim Khalil, named as a soldier of his *ishikaqasi*. Soon he was killed in a battle, so [Nadir] summoned his younger brother, Panah 'Ali and appointed him at the post of a herald. Some time afterwards Panah 'Ali left his service and ran away to Karabagh. He lived there hiding. The infuriated Nadir Shah ordered the *amirs* and *beglarbeks* of Azerbaijan, Shirvan, and other countries to catch him and send him back, but they failed to catch him. [Panah 'Ali stayed in

---

his treasures" (H. Zakaryants, *Patmutiun*, p. 6). May be therefore the ravine was named Khaznadarasi.

⁶⁷⁵ The settlements of the Turkish Sarijallu tribe are recorded in the statistic data compiled by Russian officials (See in *Opisanie Karabaghskoi provintsii*).

⁶⁷⁶ "Sarije" Turkish "yellowish".

⁶⁷⁷ The geneology of the khans of Karabagh, (see AKAK, Vol. 2, doc. 1415, p. 695):

⁶⁷⁸ Aghdam, a settlement on the left bank of the Gargar, founded at the second half of 17th century. Panah Khan and his successors made it their winter quarter (Karapetian, *Hay mshakuyti*, p. 222).

⁶⁷⁹ The minbashi region of Arasbar was in the valley of Jebrail on the northern bank of the Arax (*Obozrenie Rossiiskikh vladenii za Kavkazom, v statisticheskoy, etnographicheskoy i finansovoy otnosheniakh* (Statistical, Ethnographical and Financial Review of the Russian Domains Beyond Caucasus), Vol. 3, St. Petersburg 1836, p. 262).

⁶⁸⁰ Qalaq-tapa was one of the burial mounds near to Bayat (Karapetian, *Hay mshakuyti*, p. 231), Nersesov might have meant this place.

this situation] until the year of 1161⁶⁸¹, when the news about Nadir Shah's murder spread. Panah 'Ali Beg came out of his refuge, surrounded by a crowd of his tribesmen and relatives and began committing unauthorized actions. He treated the Javanshir, Otuziki, Kiabirli tribes, returned from Khorasan together with the tribes of Georgia, well, gave them areas to live and kept under his protection. He gathered a group of eminent young men and started to skirmish with everybody.

'Ali-qoli Khan⁶⁸², Nadir Shah's nephew reigned after his uncle's death. He appointed Amir Aslan Khan Qirquillu⁶⁸³ to the post of governor and Commander-in-Chief of Azerbaijan. When the new governor heard of Panah 'Ali Beg, he wanted to see him. They met and he suggested to him [Panah 'Ali] to submit to 'Ali Shah. Panah 'Ali found it expedient to admit. Amir Aslan Khan reported about this to 'Ali Shah and brought him *khal'at*, swords and *raqam* of khanate.

Then Panah Khan thought, that as he had just begun to rule, he needed a fortress to serve as a safe refuge in cases of danger. That is why, in 1752/1162⁶⁸⁴ he put up a fortress at Bayat⁶⁸⁵, fortified its walls and settled there. At the meantime, those who envied him: the people of Otuziki, Javanshir and Khamsa meliks of Karabagh, sent an appeal to Haji Chelebi⁶⁸⁶, the governor of Shirvan from Shirvanshahs' family. They explicated to him, that Panah Khan had become the ruler of Karabagh, was building a fortress and strengthening his hands. They incited war, warning him not lose the time or else he would not be able to resist him in future.

Responding to their appeal, Haji Chelebi recruited a big army from Jar, Baylakan (Balakan)⁶⁸⁷ and Shirvan, and began a campaign against Panah Khan⁶⁸⁸.

⁶⁸¹ 1161:1748, Nadir Shah was killed in 1747.

⁶⁸² Ali-qoli or Adil Shah reigned 1747-1748.

⁶⁸³ Qirquillu was a branch of a Turkoman Afshar tribe, which migrated from Turkestan to Azerbaijan. Amir Aslan Khan Qirquillu was appointed to the post of the governor of Azerbaijan by Nadir Shah in 1151:1737. Consequently Ali-qoli accessing to the Persian throne affirmed him at his post (Mirza Mahdi Khan Astarabadi, *Tarikh-e Alam araye Naderi* (History of Nadir Shah), pp 170, 171(pers.)). According to Butkov, Amir Aslan Khan besieged the fortress of Panah Khan and the latter submitted to him (P. G. Butkov, *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god* (Sources for a New History of the Caucasus, 1722-1803), St. Petersburg, Vol. 1, p. 236).

⁶⁸⁴ 1162:1748. According to Mirza Adigezal-Beg the fortress of Bayat was built in 1161 (Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name*, Baku 1850, p. 53).

⁶⁸⁵ Bayat is a ruined fortress on the left bank of Gargar River, 26 km to the West of Aghjabedi.

⁶⁸⁶ Haji Chelebi was one of the famous khans, who revolted against Nadir Shah of Persia in 1745 and won independence (Leviatov, *Ocherki*, pp. 121-125).

⁶⁸⁷ The district of Jar "is located between the western rivers of Zakatala and Kakhavan, and the continuation of the Derbend wall and the Balasakan or Baylakan plain"

The latter demonstrated resistance with his men in the fortress of Bayat. It was a hard war and Haji Chelebi was unable to defeat Panah Khan, so he returned without attaining his aim. On his way back, he said the following: "Until now Panah Khan was merely a gold, we came and minted a coin of the gold".

These words turned to a proverb among the people.

Afterwards in 1165/1755⁶⁸⁹ Panah Khan found a better spot for new fortress Shahbulagh in Tarnakiut⁶⁹⁰ and came there to build it on the slope of a hill. He designed the project of its buildings, mosques, markets, and bathhouses, and built a safe refuge. Then started to find fault with the meliks of Jraberd and Talish and clashed with them.

At that time there were disagreements between the meliks of Khamsa on account of the election of their chief, to whom the others had to obey. Melik Shahnazar assassinated his Uncle Melik Huseyn seized from him the post of melik and became the head of Varanda district. Khamsa meliks, enraged by this, made their forces ready to attack him. Melik Shahnazar fortified himself in Avetaranots village: he fenced it off with walls to defend himself. Meliks being unable to seize Avetaranots, plundered the district of Varanda and came back with the intention to attack it the next year and punish Melik Shahnazar.

Melik Shahnazar felt his weakness against the united power of meliks and, to escape from meliks' rage, was compelled to rely on Panah Khan and submit to him.

(Barkhudaryants, *Aghvanits erkir*, p. 271). The Baylakan settlement, located in the district of Zakatala shouldn't be confused with the town of Baylakan in the Mil Steppe (For more details, see V. F. Minorskii, *Istoriia Shirvana i Derbenda* (History of Shirvan and Derbend), Moscow 1963, p. 33). In 19th century the communities of Jar, Baylakan, Tale, and Jinikh formed one administrative unit (*Istoriia, geografia i etnografiia Dagestana XVIII-XIX vekov, Arkhivnye materialy* (History, Geography and Ethnography of Daghestan: Archival Materials), Moscow 1958, p. 254).

⁶⁸⁸ For details about Haji Chelebi Khan's campaign in Karabagh see, K. Kostikian, *Gharabaghi XVIII dari patmutiunn est Mirza Yusuf Nersesovi "Tarikh-e Safi"* (The History of Karabagh in the 18th Century According to "Tarikh-e Safi" of Mirza Yusuf Nersesov), P.B.H., 1999, No 2-3, pp. 348-349).

⁶⁸⁹ 1165:1751/1752.

PANAH KHAN'S WAR AND BATTLES AGAINST THE MELIKS OF KHAMSA

Melik Esayi (Sa'i), the head of the *mahal* of Dizak, renowned for his courage, had numerous battles against Panah Khan⁶⁹¹. Once in a battle the latter was defeated by Melik Esayi: he destroyed his army and Khan fled to Bayat and spent almost a month in the woods, sleeping on grass and leaves. (83a) In a while, Panah Khan assembled his troops with the help of Haji Chelebi and proceeded with his war against Melik Esayi.

Soon, through the mediation of negotiators the hostility ended in a peaceful agreement. As Melik Esayi was a humble, honest, and self-confident man, he went to Panah Khan with some of his men from village elders, and Panah Khan insidiously arrested him and murdered⁶⁹². He persecuted and victimized all his sons and seized their wealth. Some of them [his sons] ran away, others adopted Islam to save their lives. Currently, some of his descendants are both of Moslem and some - of Christian faith⁶⁹³.

Also, there was misunderstanding between the grandson of Ulubab⁶⁹⁴ and Panah Khan. The former gathered his people from different villages in the fortress of Balluqaya⁶⁹⁵ and unleashed war against Panah Khan. Panah Khan attacked the fortress. There was a severe battle. He captured the fortress and massacring the majority of its defenders built a minaret with their heads. Afterwards Meliks' people submitted to Panah Khan served him and obeyed his orders.

At the beginning of Panah Khan's rule Melik Allah-qoli of Jraberd went to Amaras to meet him with the intention of improving his situation. At that time Heidar-qoli Khan, the governor of Nakhichevan, was Panah Khan's guest. Seeing Allah-qoli Soltan's sublimity and majestic carriage, he said to Panah Khan: "Such a celebrated person will not serve you and no two dukes should rule (83b) a

⁶⁹⁰ The fortress of Shahbulaq (Tarnakiut) was built at the southwestern foot of Vankasar Mount, in Aghdam District of Karabagh (Karapetian, *Hay mshakuyti*, p. 226).

⁶⁹¹ According to Ar. Kostaneants, the struggle between Panah Khan and Melik Esayi lasted for seven years ("*Nyuter hay melikutyunneri masin*", part 1, p. 44).

⁶⁹² Melik Esayi was killed in 1781 by Ibrahim Khan's order (*Divan hay vimagrutyun* (Collection of Armenian epitaphs), Vol. 5, *Artsakh*, Erevan 1982, p. 179, Nersisian, *Iz istorii*, Vol. 1, pp. 295, 306).

⁶⁹³ "*Nyuter hay melikutyunneri masin*", part. 1, p. 81.

⁶⁹⁴ The name of that melik of Khachen was Melik Allahverdi (Raffi, *Khamsayi melikutyunner*, p. 201), who was appointed to the post of melik at 1728, by Mustava Pasha (A.C.M., file. 2b, doc. 169).

⁶⁹⁵ Balluqaya or Ballugaya is recorded as a village on the left bank of the Khachen, to the east of the Aradjadzor Village (Alishan, *Artsakh*, Erevan 1993, p. 74).

country. The way out is to stab him with your dagger and color the black land of Amaras red with his blood.

Panah Khan took Heidar-qoli Khan's counsel: he had Allah-qoli Soltan arrested and murdered⁶⁹⁶. As a result a struggle began between Allah-qoli Soltan's relatives and Panah Khan. His brother Hatam decided to take revenge on [khan] and unleashed war against [khan]. He fought with Melik Hovsep [of Talish], who had killed his Uncle Melik Hatam and seized the post of the melik. They had armed clashes and skirmishes with Panah Khan. They settled down in Jermuk, a fortress that turned to be their refuge. The repeated attacks of Panah Khan ended in failure. Nevertheless their harvests were destroyed and the fields trampled under the hoofs of passing cavalries. They fought and struggled in this way against Panah Khan for four or five years, sometimes alienating with his enemies and causing great damages to his power⁶⁹⁷.

A certain Arzuman is said to have a group of brave warriors around him and perform feats of valor there⁶⁹⁸. Once Panah Khan said to the father of Arzuman: "Why don't you counsel your son to calm down and give up his evil deeds?"

He answered: "He is not my son, because if he were, he would allow nobody to get out of the fortress of Shushi".

One day Panah Khan sent Cheragh Beg to capture Arzuman with a group of cavalry.

On hearing this, Arzuman attacked and defeated his cavalry and had him caught. The next day he made a target of him [Cheragh], saying: "Either admit, that Jesus is the only God or I'll shoot".

Cheragh admitted this and was set free. When he came to Panah Khan, he was reproached: "You should be ashamed to call Jesus the only God to save your life".

Cheragh explained: "Oh, Khan if you saw Arzuman in all his grandeur and sublimity you'd call him a god, too"⁶⁹⁹.

---

⁶⁹⁶ According to an evidence recorded in an Armenian chronology, Allah-qoli Soltan of Jraber was killed in 1749 by Panah Khan's order (*Manr Zhamanakagrutyunner* (Short chronicles), Vol. 1, Erevan 1951, p. 396).

⁶⁹⁷ The Georgian historians also recorded about those events (See, Melikset-beg, *Vrats aghbyurnere*, pp. 107, 109).

⁶⁹⁸ The Armenians of Karabagh composed many legends about the struggle of Armenian people against the khans of Karabagh. Raffi has recorded the legends about Tyuli Arzuman, Dali Mahrasa and Chalaghan Yuzbashi, who fought against the Moslem khans (Raffi, *Khamisayi melikutyunner*, pp. 206-207).

⁶⁹⁹ Arzuman Yuzbashi, an Armenian army commander of Jraber, died in 1796, his grave is in Ganje, in the yard of the church of St. Hovhannes-Mkrtich. (Barkhudariants, *Artsakh*, p. 98).

Thus despite the discrepancies among the Armenians, they fought for a long time until Panah and his son Ibrahim Khans could gradually strengthen their position and oppress them.

Melik Hatam and Melik Hovsep were forced to leave their native land and make their escape to Ganje. They had stayed in Shamkhor for seven years. During Aqa Muhammad Khan's invasion to Karabagh Melik Mejnun, Melik Hatam's son joined him and fought in the war against Ibrahim Khan.

PANAH KHAN'S COMING TO POWER AND HIS INFLUENCE UPON OTHER COUNTRIES

There was no sovereign governor in Iran after Nadir Shah. Every region and district had its own ruler. They fought with their troops against one another. One of them was Azad Khan with the tribe of Afghans⁷⁰⁰, the other - Kerim Khan, who occupied Fars, Lurestan, Araq, and the territory near to it, the third- Muhammad Hasan Khan Qajar- he conquered the districts of Astarabad and Mazandaran, and the last, Fath' Ali Khan Afshar - the governor of Urmia (Urumi)⁷⁰¹. None of them obeyed the other.

Panah Khan started to rule over Karabagh. He took advantage of the disagreements between Armenian meliks of Khamsa, brought them under his control and punished the rebellious ones. He seized from the governor of Nakhichevan the *mahals* of Meghri Giuney down to Bargushat. The mahals of Zangezur and Capan were captured from the *beglarbeks* of Tabriz, and also the territory from the river of Tartar and Ushachogh⁷⁰² down to the borders of Sevan

---

⁷⁰⁰ Afghans are the tribes living in the territory of today's Afghanistan. At the beginning of the 18th century some of the tribes invaded Persia and conquered most part of it. The struggle against them headed Nadir-qoli Khan, who after liberation from their yoke ascended the throne of Persia (Encyclopedie de l'Islam, Vol. 1, Paris 1960, pp. 247-248). In spite of the short duration of their predominance (1720-1730) some Afghan tribes managed to migrate to Azerbaijan. After Nadir Shah's death Azad Khan Afghan, their leader, exposed pretensions to the throne of Persia.

⁷⁰¹ Afshars were a Turkish tribe, recorded by M. Kashgari and Rashid-ed-din to be one of the 24 Oghuz tribes (Petrushevski, *Ocherki*, p. 122). During the period of Safavi shahs' rule the groups of this tribe lived in various regions of Persia. During the rule of Shah Abbas I some groups settled in the district of Urmia and played a significant role in the Persian army (Encyclopedie de l'Islam, Vol. 1, pp. 247-248).

⁷⁰² The river Ushachogh or Uzajigh falls into a tributary of the Tartar River to the northwest of Hasanlis (Alishan, *Artsakh*, p. 43).

Lake (Giokcha)- the settlement of the Kolani tribe⁷⁰³ from the governor of Erevan. Thus, from 1755 through 1757 Panah Khan became the governor of the whole territory from the bridge of Khoda-Aferin (on Arax River) down to the river of Kurak, which had been the dominion of the *beglarbeks* of Ganje. Moreover, he brought groups of people ruled by one *minbashis* of Kengerlu tribe⁷⁰⁴, living in Nakhichevan, of Demirchi-Hasanlu⁷⁰⁵ and Jinlu⁷⁰⁶ tribes from Georgia to Karabagh and settled down. All of them were brought near and given places worthy for habitation. They served to him faithfully and never betrayed or disobeyed his will.

Javanshir, Otuziki and Kiabirli tribes had been Karabagh inhabitants. All of them served to him [Panah Khan], but, occasionally, the tribes of Javanshir and Otuziki betrayed him. [Panah Khan] subdued the khans and governors of Ganje, Karadagh, Ardebil, and Nakhichevan in a short time. He appointed his men and agents in some of them, took heirs and wives as hostages from every country and kept them in Tarnakiut.

HOW SHUSHI WAS PUT UP, MUHAMMAD HASAN KHAN QAJAR'S ATTACK UPON IT AND HIS UNSUCCESSFUL RETREAT

Soon, the news about Muhammad Hasan Khan's power over Araq, Azerbaijan and Mazandaran spread. Panah Khan was anxious: after the death of Nadir Shah he had somehow established friendly relations with the latter's nephew 'Ali Shah and Amir Aslan Khan Sardar. Therefore he [Muhammad Hasan Khan] might open hostilities. He was not safe also from the aggressions of his old enemies- neighboring khans, and they might instigate him to invade Karabagh. In consequence, his people and tribes would suffer from ravages caused by enemy troops. Therefore, the way out of the situation was to be found before the accident happened. He consulted with his officials and experienced counselors about finding a firm and pleasant place for building a fortress, where they could find a safe

⁷⁰³ The Kurdish Shiah Moslem Kolani tribe is recorded as a nomadic tribe living in Erevan Khanate in 18th-19th centuries. (Simeon Erevantsi, *Djambr*, p. 106, Shopen, *Istoricheskii pamiatnik*, pp. 318, 528).

⁷⁰⁴ Kengerlu was a branch of the Qizilbash Ustajlu tribe, whose chiefs had the district of Nakhichevan as their hereditary domain (Petrushevski, *Ocherki*, pp. 94, 127).

⁷⁰⁵ The settlements of Demirchilars (Turk.- Demirchis) are recorded in the 19th century statistic data of Erevan and Karabagh provinces (Shopen, *Istoricheskii pamiatnik*, p. 318, *Opisanie Karabaghskoi provintsii, vladenia Mehdi Kuli khana*).

⁷⁰⁶ Jinlu tribe is recorded in the 19th century statistic data of Karabagh compiled by Russian officials (*Svod statisticheskikh dannyykh*, the district of Jevanshir, sector 1).

refuge in case of troubles. After some searches, by Melik Shahnazar's indication and advice they found the place of Shushi, a big town now. Panah Khan went there, walked about and examined its environs with his own eyes and praised it in every aspect. Since the area lacked rivers, he ordered to dig wells at several spots and a lot of water sprang out. In the Asad of 1765/1171⁷⁰⁷ (85a) of Christian and Moslem chronology he founded the town of Shushi. From western, eastern and northwestern sides it is surrounded with high rocks; none could overcome them neither on foot nor on horseback. He decided to construct a wall with the help of village inhabitants, meliks of districts and tribe chiefs on the southern and the southeastern sides. It was built with stone and brick, walls having the height of five *zars* and a thickness of two and a half *zars*. No weapon could damage that. Four gates were also constructed: the two of them from western and northern sides, which were called the gates of Shushikend and Mokhtar, the other two - on the western and north-western, one was called the gate of Erevan, the other - of Ganje and Jraberd⁷⁰⁸. The fourth gate is destroyed now: a wall is built instead. After the completing the construction of Shushi Panah Khan had the inhabitants of Tarnakiut fortress (Shahbulagh), the population of some villages of Karabagh moved and settled down there. There he established a mint and minted the coin named Panahabad, its weight being over one *misqal*. "پناه‌آباد - Panahabad" was stamped (85b) on one side of the coin and the pious Mohammedan formula لا اله الا الله [لا اله الا الله] ⁷⁰⁹ on the opposite side. Six of them were equal to a unit of Russian money and eight - to one *toman* of Karabagh⁷¹⁰.

A year after the construction of Shushi, the word about the unexpected approach of Muhammad Hasan Khan Qajar with a huge army spread very fast. He conscripted people from Araq, Azerbaijan, and other regions [of Iran] to attack Shushi⁷¹¹. (86a) Therefore Panah Khan summoned the brave young men and experienced warriors from his tribes and villages of Takhte Qapu to the fortress of Shushi, made preparations for its defense and the repulse [of the enemy].

⁷⁰⁷ 1171: 1757.

⁷⁰⁸ Compare with R. H. Ter-Gasparian, *Shushi*, Erevan 1993, p. 13.

⁷⁰⁹ The pious Mohammedan formula: "There is no God besides Allah and Mohammad is his prophet".

⁷¹⁰ Panahabad was one of the stable monetary units of Transcaucasia, which was in use beyond the borders of the Karabagh Khanate as well. The coin had been used by mid-nineteenth century, although it was depreciated. In 19th century it was equal to 10 *shahis* or a Russian coin (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa-e Naseri*, Vol. 9, p. 297; *Statisticheskoe obozrenie Persii*, p. 60).

⁷¹¹ Muhammad Hasan Khan's invasion of Karabagh took place in 1757 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa*, Vol. 9, p. 37; Butkov, *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza s 1722 po 1803gg.*, Vol. 1, St. Petersburg 1869, pp. 243-244).

Muhammad Hasan Khan arrived with great army and stopped at Khatun Arkh⁷¹², near Shushi. He did not dare to go nearer. He tried long to negotiate with Panah Khan through deceitful tricks, but failed. The Karabagh people and cavalymen made several attacks upon his armed forces, robbed them and blocked the ways of its war supplies. Meanwhile, Muhammad Hasan Khan was informed about the rise and victories of Kerim Khan, his march to Araq and, therefore, he moved back to Araq. The two big cannons, brought by him from Tehran and called *hesar-tupi*⁷¹³, were left there and then, after his departure, were taken to the fortress. There they remained until 1826/1242 and were used by its Russian garrison against Qizilbashs during the siege of Shushi.

As the population of Shushi increased rapidly, the old walls of the fortress, built at the times of Panah Khan, were destroyed in 1789/1204, during the rule of Ibrahim Khan and strengthening influence of the Russian State. New, more stable walls were built within a *verst* distance, according to the project of skillful architects. Its inhabitants were mostly Armenians. A part of them Panah Khan had brought from Meghri, Agulis, Ordubad, Kazanchi, the district of Jraberd, as well as from various villages [of Karabagh] and settled there. A part also [of its inhabitants] Ibrahim Khan gathered there during his rule.

Although at the times of Panah Khan, when Shushi was just founded, its Moslem population prevailed: they were brought from Tabriz, Nakhichevan and Karabagh tribes. However owing to the impregnability of Shushi, the number of Armenians gradually increased. So that now, (1855/1271) at the age of the Russian great State's rule, the two thirds [of its population] are Armenians and the one thirds - Moslem Shiites⁷¹⁴. At first there were few buildings. And now there are numerous, the number of which increases day by day, and among which the nice ones are more and more.

The names of the Armenian blocks of the city of Shushi are: Meghrilu, Kazanchilu, Agulislu, Cheleberd and Daredabaqan. The lower and western blocks are the Moslem blocks with the names: Kurtlar, Julfa, Quilugh, Chokhur, Hajji-Yuseflu, Mardinlu, Jhudlar, Sa'atlar, Mamaii, Khoja-Marjanlu, were located in lower and western areas⁷¹⁵.

⁷¹² M. Barkhudariants mentioned the village of Mar Khatun in Varanda district (Markhudariants, *Artsakh*, p. 87). The author most likely means the canal (Turk. - "Arkh") passing through it.

⁷¹³ "Hesartupi" Persian "fortress-cannon".

⁷¹⁴ For details about the changes in ethnical structure of Shushi's population see in Ter-Gasparian, *Shushi*, p. 70-84.

⁷¹⁵ Nersesov has not written down the names of all Armenian blocks of Shushi. The names of all blocks of Shushi, see in the Central State Historic Archive of AR, Dadyan fund 319, folder 1, file 1, p 52.

THE IMPRISONMENT OF PANAH AND OTHER KHANS BY HERAKL

When Muhammad Hasan Khan went away with no success, Panah Khan felt stronger. He consulted with Kazem Khan of Karadagh, Heidar-qoli Khan of Nakhichevan, Shahverdi Khan of Ganje and came to a decision to punish Haji Chelebi and awaken him from the sleep of ignorance because on becoming the sovereign of Shirvan and Daghestan, he took no notice of them and their friendship⁷¹⁶.

They let Herakl (Arakli) Khan, the *Vali* of Georgia know about their intentions. He gave his consent and asked them to come (87a) and meet him on his territory, to consult and talk about their future struggle against him [Haji Chelebi]. The khans got ready and came to the place called Qizil-Qaye, near to the city of Ganje, and put up their tents there.

Vali imprisoned the four khans [Panah Khan, Kazem Khan, Heidar-qoli Khan and Shahverdi Khan]. One of Shahverdi Khan's servants immediately hastened to Haji Chelebi, who had come with a huge mob to the bank of Kur and stopped near the river-crossing of Mingechaur, on horseback to break the news. Haji Chelebi suggested him to cross the river and asked him:

—What has happened, youth?

The servant answered:

—My Lord, *Vali* deceived the khans.

Haji Chelebi said:

—Your Lord will go to their rescue.

Then he ordered his officials and retinue to take counsel and said:

—Whatever conclusion you are coming to, we must cross the river all the same⁷¹⁷.

Those words became a proverb among people.

Soon after Haji Chelebi crossed the river with his big army and proceeded to *Vali*'s residence. *Vali* was afraid hearing this, because earlier he had already felt the power of Haji Chelebi's hard blow. Nevertheless *Vali* had to fight. The battle between the rivals took place not far from Sheikh Nizami's⁷¹⁸ tomb. The Georgian army was defeated and gave the slip. *Vali* could not return to his camp and escaped

⁷¹⁶ Those events happened in 1752 (Melikset-beg, *Vrats aghbyurnere*, Vol. 3, pp. 139, 169; Butkov, *Materialy*, Vol. 1, p. 239).

⁷¹⁷ The dialogue is recorded in Turkish.

⁷¹⁸ The Mausoleum of Nizami Ganjevi, at the neighborhood of the Ganje Town is in view. Mirza Adigezal-beg repaired it in 19th century, but at the beginning of 20th century it was ruined. (Mirza Adigezal-beg, *Karabagh-name*, pp. 21-22):

to Tiflis, leaving its whole wealth, tents and transport together with khans at Qizil Qaye. Haji Chelebi chased them three *farsakhs* beyond the bridge of Siniq and killed many of them.

Haji Chelebi constructed a fort at Baydar⁷¹⁹ (Paydar) and appointed his son Aqa Kishi Beg the governor of the Moslems living in the neighborhood of Tiflis. Also he dismissed the above mentioned khans and sent them to their countries.

Soon after *Vali* conscripted a huge army from Georgia, Bash Achoq and Circassians⁷²⁰ and attacked Aqa Kishi Beg. The latter was unable to resist and ran away. The advanced detachments of *Vali*'s troops reached him near to the river of Tovuz, and a battle was fought between them. After losing some of his men: some were killed, others- captured, [Aqa Kishi] crossed Kur and returned to Shaki safe and sound.

Vali's army reached the bridge of Khoda-Aferin and plundered the whole territory of Ganje and Karabagh on the way back, causing great harm and sufferings to its inhabitants.

THE INVASION OF KARABAGH BY THE TROOPS OF FATHALI KHAN AFSHAR, THE GOVERNOR OF URMIA, HIS WAR AND TAKING IBRAHIM KHALIL AQA HOSTAGE

Fath 'Ali Khan Afshar⁷²¹, one of Nadir Shah's famous commanders (the *charkhchi-bashi* of his army) occupied some regions of Azerbaijan and had no rival there apart from Panah Khan. He attacked Panah Khan's army several times and failed. Lastly he came with numerous troops and stopped on a big field beyond

---

⁷¹⁹ A Tatar commune between Khram and Kur (*Sbornik materialov dlya opisaniia Tiflisskoi gubernii* (Materials for the Description of the Province of Tiflis), Vol. 1, part 1, Tiflis 1870, p. 159).

⁷²⁰ Circassians are of the northwestern branch of the Abasgu-Adige tribes encompassed in Ibero-Caucasian group (*Encyclopedie de L'Islam*, Vol. 2, p. 22). In 19th century they lived on the northern slope of the Caucasian mountains occupying a vast area in Small Kabardia, the greater part of Kabardian plateau between the rivers Malka and Terek and the mountainous lands between the Teberda, Kuban, Laba, and Belaya Rivers (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 21, Tiflis 1900, p. 63).

⁷²¹ Fath 'Ali Khan Afshar was an army commander of Azat Khan, who subjugated the Khanates of Azerbaijan in 1758 (*Leviatov, Ocherki*, p. 156).

Askeran, between Balluje Qaya⁷²² and Khojalu (Khoja 'Alilu) river. He built fortifications on the edge of the road and settled down. Up to now the signs of its walls are seen and are known as "Fath 'Ali Khan Sangiar" with people.

(88a) He spent the winter there. At that time Melik Hatam and Melik Hovsep, the meliks of Jraberd and Talish, came and joined the armed forces of Fath 'Ali Khan⁷²³. They built another fortification near to the first one. The remains of its ruins are also available now. Fath 'Ali Khan stayed there for six months with no results. At last, with meliks' and his whole army he attacked Panah Khan. Panah Khan with a regiment of outstanding warriors of Karabagh fought a fierce battle. The rivals did not hesitate to slaughter each other...

On realizing his defeat Fath 'Ali Khan made every efforts to enter into negotiation with Panah Khan. (88b) Both sides were in favor of peace, and treaty was signed in Aq Korpi⁷²⁴. Fath 'Ali Khan, under the pretext of strengthening the friendly relations between each other, asked [Panah Khan] to send his son Ibrahim Khalil for several days to him, because he had great sympathy for him. He wished to bestow great honors upon him, show hospitality, after which he would be sent back with every respect.

Panah Khan relied upon his lying sweet speech and sent his son with some of his experienced men to Fath 'Ali Khan's residency. Fath 'Ali Khan sent his officials and army commanders to meet them. They accompanied [Ibrahim Khalil] to his camp with great respect. A few days later Ibrahim Khalil realized his real intentions and sent a man to his father telling him: "I have found out that Fath 'Ali Khan is going to take me away with him. Send me my fast horse so that I could somehow escape from this misfortune".

Unfortunately, Fath 'Ali Khan departed with Ibrahim Khalil before the message was received and the horse sent⁷²⁵. When the sad news reached to Panah Khan, the blue sky grew dark for him. He counseled with his men on the ways of saving his son.

(89a) At that time the news spread about the murder of Iskandar, the brother of Kerim Khan and the latter's arrival in Azerbaijan for taking vengeance. He offered Panah Khan to join him. The events went like this:

---

⁷²² Balluje or Balluje Qaya located on the northern bank of the Gargar in the district of Khachen must not be confused with Balluqaya (Alishan, *Sisakan*, The Map of the Province, Venice 1893).

⁷²³ For details, see in "The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian". Vol. 2, p. 315".

⁷²⁴ A river flowing in the south of Shushi.

⁷²⁵ In reality the khan of Karabagh had given his son as a hostage to Fath Ali Khan (Bakikhanov, *Gulistan-e Iram*, p. 130; The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. Vol. 2, p. 315).

Kerim Khan, who was a fair nobleman and a great leader, had successfully occupied the regions of Araq, Fars and *Dar-al-Marz* by his forces⁷²⁶. When Fath 'Ali Khan returned to his domain, he [Kerim Khan] unleashed a war against him. Kerim Khan sent his brother against him. A battle took place between them at neighborhood of Isfahan. By God's will Iskandar Khan was killed, his army defeated and Fath 'Ali Khan occupied some regions of Araq. On hearing of this calamity Kerim Khan became enraged and decided to avenge him. He conscripted a big army and sent one of his respectable men to Panah Khan with a friendly message before arriving in Azerbaijan. He wrote: "Now Fath 'Ali Khan has become our vicious enemy. He has killed my brother and treacherously taken your son hostage. Every now and then he fights against someone. I swear to murder him and get my revenge for my brother. My friendly request is to hasten here with your troops (89b) to solve both problems: to free your son and have my brother's revenge".

Panah Khan, being on hostile terms with Fath 'Ali Khan, was biding his time and waiting a favorite opportunity to punish him. He immediately hurried to Kerim Khan's residency with numerous troops and cavalry. Kerim Khan received him with great honor and they started war against Fath 'Ali Khan. They met Fath 'Ali Khan's troops at Urmia. After a short fight [Fath 'Ali Khan] was defeated and retreated to his fortress. There, he was besieged. Soon he realized that he was unable to resist. He didn't find any other way out but for submitting to Kerim Khan relying on his promises and guarantees⁷²⁷.

Kerim Khan, who titled himself Shah's *vakil*, that is Shah's deputy, invited Ibrahim Khalil Khan to his residency and gave him robs of honor, a sword, a horse with a golden saddle, a *raqam* of Karabagh khanate. Afterwards let him to go to his country.

He asked Panah Khan to accompany him to Shiraz to have a good time and feast for several days. Panah agreed, and they together with Fath 'Ali Khan went to Shiraz⁷²⁸. Kerim Khan's mother pleaded her son to kill Fath 'Ali Khan, but he refused and kept his word (90a) until they reached to the place, where the battle between Fath 'Ali Khan and Iskandar had taken place. There Kerim Khan asked [Fath 'Ali]:

_What place is this?

Fath 'Ali Khan answered bravely:

⁷²⁶ Kerim Khan Vakil, Zend ruler (1750-1779).

⁷²⁷ Fath 'Ali Khan submitted to Kerim Khan Zend in 1762 (Bakikhanov, *Giulistan-e Iram*, p. 130).

_This is the stern place, where Iskandar Khan's life was taken.

Kerim Khan grew so furious with him as if he had gotten an apoplexy. He immediately ordered to murder Fath 'Ali Khan. Some days later they arrived in Shiraz and stayed there for a time. Panah Khan fell ill and died there. His body was sent back to Karabagh with every honor and buried in his family estate in Aghdam.

They say, as if Panah Khan pretended to be dead, beforehand ordering his retainers to take his body to Karabagh. This way he would make his escape from Shiraz, get back to Karabagh and assume power again.

Kerim understood his aim and said:

_He has been a good friend of mine and I must send his body back to Karabagh with great respect. He ordered to open his stomach and fill it with drugs, and, afterwards, to take him to Karabagh...

IBRAHIM KHALIL KHAN'S RULE IN KARABAGH AND OTHER PLACES, HIS RELATIONS WITH NEIGHBORING KHANS

Panah Khan's eldest son Ibrahim became the governor of Karabagh after his father's death in 1168/1762⁷²⁹. He refused to submit to anybody. Moreover, he was the chief of the governors and khans of Shaki, Shirvan, Ganje, Tabriz, Nakhichevan, Ardebil, Khoy, Maragha, Erevan, and the territory down the Qafankuh⁷³⁰ (Qaplankuh) mountains, which is the boundary of Araq and Azerbaijan. The appointments and dismissals of governors in most cases were complied according to his indications. He established friendly and blood relations with Omar Khan, the governor of Daghestan and Avaria⁷³¹ (Avar) by marrying his sister Aqa Bike. In case of need his [Omar Khan's] troops came to help him. So the detachments of Lezghin army were the frequent guests in the villages of Karabagh.

⁷²⁸ In reality Kerim Khan Zend took Panah Khan and other khans of Azerbaijan as hostages (Mirza Muhammad Sadeq Musevi, *Tarikh-e Giti Goshay*, Tehran 1323, p. 52 (Pers.); Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa-e Naseri*, Vol. 9, p. 74 (Pers.)).

⁷²⁹ 1168:1754/1755. As we have already mentioned, Panah Khan died at the beginning of 1760-s, after Fath 'Ali Khan's invasion of Karabagh.

⁷³⁰ Qafankuh Mountain is in the southeastern part of the Miane district of Iranian Azerbaijan.

⁷³¹ In 18th-19th Avaria was named the mountainous country between the countries of Taulins, Circassians and Georgia (*Istoriia, geografia i etnografia Dagestana*, p. 113).

The same troops assisted [Ibrahim Khan] to occupy Karadagh, destroy and raze to the ground the fortress Korusht, the seat of its governors, located at the bank of Arax River. Its inhabitants were deported and scattered in the other countries...⁷³²

Its governor Mustoufi Khan was taken prisoner, brought to Shushi and kept there. Some of its regions were presented to his [Ibrahim's] generals (91a).

IBRAHIM KHAN'S INVASION OF NAKHICHEVAN

At that time hostility and dissension arose between [Ibrahim] and Kialba'li khans. The latter was the governor of Nakhichevan. Ibrahim Khan summoned the Lesghins⁷³³ of Daghestan to help him. Omar Khan came to his aid. With the cavalry and *cherik* of Karabagh they invaded that region to punish Kialba'li Khan. They stopped at the village Karababa⁷³⁴, blocked it up and let their army rob and pillage.

Before that Kialba'li Khan had asked the governor of Erevan for assistance, and the latter sent a cavalry comprised of Kurdish and other tribesmen.

The rivals met at Karababa. Kialba'li, after some fight feigned an escape. On seeing this, Omar Khan started to pursue them though Ibrahim Khan forbade him to do that. At that time, Zilan Kurds and Qarapapakhs⁷³⁵, renowned for their courage, stopped their horses and turned their swords to attack the Lesghins. Lesghins escaped with no resistance. Ibrahim Khan, who had left the *cherik* in Karababa, was obliged to send a messenger to meliks and yuzbashis and ordered them to return. He started peaceful negotiations and established friendly relations with Kialba'li Khan. Then he took his army and *cherik* and made for Karabagh.

---

⁷³² According to Butkov, Ibrahim Khan of Karabagh and Ahmed Khan of Khoy conquered Karadagh in 1783 and imprisoned its Mustoufi Khan (Butkov, *Materialy*, Vol. 2, p. 140).

⁷³³ According to Russian sources, Lesghins were the tribes of Daghestan, Qazikumukh, Avaria, Akusha, Kubench, Rutul, Surgin, Darga, Antsukh, Dido, Jar, Baylakan and Elislu (O. Evetskii, *Statisticheskoe opisaniye Zakavkazskovo kraya* (A Statistic Account of the Transcaucasian Province), St. Petersburg 1835, p. 30).

⁷³⁴ A settlement on the bank of the eastern tributary of the Nakhichevan River in the Shahapunik District of Siwnik.

⁷³⁵ Zilanis were Kurdish and Qarapapakhs a branch of the Turkish Qazakh tribe living in the Erevan Khanate in 18th century (Abd-ar-Razak Donboli, *Ma'aser-e Soltanie*, p. 182; Shopen, *Istoricheskii pamiatnik*, pp. 457, 535).

IBRAHIM KHAN'S INVASION OF KHOY

Having finished the affairs in Nakhichevan, Ibrahim Khan became more powerful. Aqa Muhammad Khan, though became successor to throne of Iran, but was not yet very strong. Being in Fars and Shiraz, [Ibrahim] decided to subdue the district of Khoi. Thus in 1203⁷³⁶ he invaded Khoi with a huge army comprised of Lesghins of Jar and Avaria, *cherik* of Karabagh, and Karadagh troops. Moving from one station to another, he reached Marand with his countless army. Ja'far-qoli Khan⁷³⁷, the governor of Khoi hurried to meet them with his troops. Molla Panah Vaqef, one of Ibrahim Khan's retainers, who was a good astrologist, foretold conquest of Khoi the next day.

The armies came across in the territory of Marand. During the battle the commander of Khoi's vanguard charged upon the rival army's commander and cut his head. [Ibrahim Khan's] troops could resist no longer and ran away. Its *cherik* infantry regiments laid down arms and were captured and robbed. The others ran back to their lands and homes. The whole of Ibrahim Khan's army and wealth was plundered.

(92a) Molla Panah, who had surmised of their conquest of Khoi, was also imprisoned and brought to Khoi with several other noblemen. There, Farzi Beg, one of the prisoners, told him angrily:

—You told that we should get into the city as conquerors not as prisoners.

The prisoners stayed there for a time, then Ibrahim Khan started negotiations: he made peace with Ja'far-qoli Khan and had him set his men free...

As Ibrahim Khan was the chief of many khans and governors, he took hostages their children and relations and kept them in Shushi. Herakl, the *Vali* of Georgia, was also a great governor and the head of some khans. At first they were in friendly relations and always consulted about their problems, considering each other's opinions. This was because [Ibrahim] Khan was in alliance with Omar Khan, the governor of Avaria and Daghestan. In case of disagreements, the leaders of Daghestan immediately invaded Georgia with their troops by [Ibrahim's] indication and plundered it.

Thus, in 1205⁷³⁸, taking advantage of the disagreements between the *Vali* and Ibrahim, Omar Khan invaded Georgia and had his army rob the country. [He]

---

⁷³⁶ 1203:1787/1788.

⁷³⁷ Jafar-qoli Khan Donboli became the khan of Khoi in 1786 (V. R. Grigoryan, *Erevani khanutyune XVIII dari verjin* (The Khanate of Erevan at the End of 18th Century), Erevan 1958, p. 125).

⁷³⁸ 1201:1790/1791, must be 1785 (Melikset-beg, *Vrats aghbyurnere*, Vol. 3, p. 227).

occupied the fort of Giumushkhane⁷³⁹, massacred the majority of its population, and the rest were held as prisoners. Then [Omar Khan] hurried to Soleyman Pasha, being in Akhaltshkha⁷⁴⁰ and spent the winter there. In spring came back and, again, invaded the land of Georgia. On the way he besieged the fortress Vahan (Vakhan)⁷⁴¹, which was the refuge of the prince Abashidze (Abashirza), his family and his retinue. After a battle, he captured it, killed its inhabitants, imprisoned some of them, married one of Abashidze's daughters and sent the other, Javahir Khanum, to Ibrahim Khan.

AQA MUHAMMAD KHAN'S UNSUCCESSFUL CAMPAIGN AGAINST SHUSHI AND HIS RETURN

Soon after Kerim Khan's death Aqa Muhammad Khan ran away from Shiraz and appeared among his tribesmen. He believed, the time of his reign had already come. So he occupied the regions of Araq and in 1785/1201⁷⁴² came to the throne of shahs in Tehran⁷⁴³ and made it the seat of his kingdom, *Dar-al-Khalafe*. Soon afterwards he attacked Azerbaijan and occupied the territories on the southern bank of the Arax. Then he crossed it and although tried hard to conquer the regions of Talish, Lenkoran, and Erevan, he failed⁷⁴⁴. Meanwhile he sent [Ibrahim Khan] *khala't* and a sword offering him to submit. As a result, formal relations were established between them.

(93a) The same year Aqa Muhammad Khan returned from Azerbaijan to punish his enemies: to suppress the rebellion roused in Fars and Kerman.

This was the time when hostility was opened between him and Ibrahim Khan. After the suppression of the revolts risen in those regions and their subjugation, in 1793/1209⁷⁴⁵ he [Aqa Muhammad] again invaded Azerbaijan with an innumerable army and considerable preparations to conquer Georgia, Talish, and Erevan. He

⁷³⁹ The author means the big village of Akhtala in the Lalvar ravine, near Lori (Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 1, p. 85).

⁷⁴⁰ The fortress of Akhaltskha was on the right bank of the Aragvi, to the north of Mtskheta.

⁷⁴¹ The earlier Tmogvi or Tmkaberd fortress in the Upper district of Javakhi, now called Akhalkalak (Melikset-beg, *Vrats aghbyurnere*, Vol. 3, p. 236).

⁷⁴² 1201:1786/1787.

⁷⁴³ Aqa Muhammad Khan became the shah of Persia in 1796 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa*, Vol. 9, p. 273).

⁷⁴⁴ These events occurred in 1791 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rouzat-al-Safa*, Vol. 9, p. 236).

⁷⁴⁵ 1209:1794/1795. Aqa Muhammad Khan's invasion of Karabagh took place in July-August of 1795.

sent his brother 'Ali-qoli, the Commander-in-Chief of his forces, to occupy Erevan. He himself with the troops of Araq, Fars, Khorasan and Azerbaijan, came to the fortress Shushi and stopped at a place called Nabat-khan⁷⁴⁶ or Yurt-shah, which is located between [the villages] Avetaranots and Shushikend. He made fortifications around his camp, the ruins of which are still seen. Then laid siege to the fortress Shushi⁷⁴⁷.

Herakl, the *Vali* of Georgia, Muhammad Khan, the governor of Erevan, Mustoufi Khan, the ruler of Talish entered into alliance with Ibrahim on not submitting to the rule of Aqa Muhammad Khan as well as helping one another to fight against him in case of need.

Shortly afterwards, Ibrahim Khan had some of his tribes moved to Georgia and some to Shirvan, to Mustoufi Khan. Others, with the Karabagh countrymen, sought refuge in the highlands and other inaccessible places. A part of them settled down in the fortress [of Shushi], where a number of cavalry and infantry warriors with their preparations gathered from the tribes and villages ready to fight.

On the whole, the cruel Aqa Muhammad Khan stayed in the vicinity of Shushi with his army for 33 days. He sent messengers and mediators to Ibrahim Khan trying to persuade him and the inhabitants of Karabagh to obey him. However, all his persuasions and dreadful menaces were useless.

Aqa Muhammad... ordered to fire from his flame-throws and cannons, bombard the people of Shushi, and attack it from four sides. They started a fierce battle.

Most part of Aqa Muhammad Khan's army consisted of the *tofangchis* of Mazandaran⁷⁴⁸, called Karachukha⁷⁴⁹. Their guns were without steels, they had only a flint and a slowmatch fastened to it, with the help of which the gun fired.

The battle was under way from the six o'clock in the morning until the sunset. The guns and cannons fired like lightening, and nobody deviated from the fight. Hillocks were formed from the heaps of dead bodies and rivers of blood flew. The Karabagh inhabitants both Moslems and Armenians stood firmly against the sea of [enemy] army and fought courageously accomplishing feats and fearless deeds. A

---

⁷⁴⁶ A plain in Varanda, near to Shushi.

⁷⁴⁷ For details about Aqa Muhammad Khan's two campaigns in Karabagh see K. Kostikian, *Karabaghi 18-rd dari verdji qaghaqakan pamutyan mi qani hartser* (Some Questions of the Political History of 18th Century), "The Countires and Peoples of the Near and Middle East", XVIII, Erevan 1999, pp. 123-129.

⁷⁴⁸ Aqa Muhammad Khan Qajar organized the troops of *tofangchis* of Mazandaran. It consisted of infantry and cavalry detachments, recruited from the people of Mazandaran. The number of its soldiers reached to 14000 (*Statisticheskoe obozrenie Persii*, p. 83).

⁷⁴⁹ "Karachukha" in Turkish "Black jacket".

great number of people both men and women were slain savagely from cannon bombs. There were innumerable deaths in Aqa Muhammad Khan's army warriors, too.

(94b) Aqa Muhammad Khan saw, that in spite of his great efforts, the fire of Nemrut⁷⁵⁰ caused no harm to Ibrahim Khalil Khan. The latter like Abraham (Ibrahim) Khalil [of Bible] was not afraid of its conflagration and even enjoyed it, fancying the hot coals and the cannon fire a nice valley for him. Though he tried hard and did his utmost in fighting, the collapse of his army was evident: they were not strong enough to withstand the hard blows and brave strikes of Karabagh warriors. Mostly they were slain, the rest depressed and defeated. Karabagh inhabitants went on striking, robing, and skirmishing with them.

Aqa Muhammad Khan realized, did he proceed with the war, his army would be dispersed and he would suffer a complete defeat. Therefore, he held counsel with his noblemen and army commanders, afterwards ordering to withdraw:

—Foreseeing wisely the end of affairs, we'd better stop on the halfway of misfortune, or else soon nobody will remain alive.

At that time Javad Khan of Ganje and Melik Mejnun of Jraberd, who had left Ibrahim Khan and joined Aqa Muhammad Khan, said to him:

—You hadn't any success in capturing the fortress Shushi and if you return without achieving your aim, the people of Iran will rebel (95a) and you won't be able to reign any more. The way out is to march on Tiflis, plunder it and take a great number of prisoners in order to raise the spirit of the army, so that it could fight when needed.

Aqa Muhammad Khan took their counsel and declared about his new military operation in Tiflis, Georgia.

AQA MUHAMMAD KHAN'S INVASION OF TIFLIS, THE FIGHT AGAINST HERAKL VALI, THE DEFEAT OF GEORGIAN ARMY AND THE PLUNDER OF TIFLIS

Ibrahim Khan informed [Herakl] about [Aqa Muhammad Khan's] preparations with a fast messenger. When Herakl Khan learned that Aqa Muhammad Khan has stopped his attempts to subjugate Karabagh and is moving towards Tiflis, asked his grandson Solomon Khan, the *Vali* of Bash Achogh, his sons and other relatives, to whom he had presented various regions of Georgia for help. Although Herakl was already old, over seventy, he was anxious to defeat his enemies. So he started to

assemble an army and get ready to war. However, there were misunderstandings between his sons, therefore they refused to support him, apart from Solomon Khan, who sent 4000 warriors from Bash Achogh. In spite of *Vali*'s persuasions and demands sent through messengers, not a single regiment came to his aid: they were busy feasting and reveling. Therefore Herakl had to face the huge army of the enemy with his small number of people, some of his subjects, servants, and the group of Moslem tribe of Qazakh and wage a war, trying to prevent his [Aqa Muhammad Khan's] entrance to the land of Georgia. Herakl arrived at Inja-chay, an area in Qazakh and waited for his sons to send assistance, but it was not likely. When Aqa Muhammad reached to Ganje, *Vali* withdrew from Inja-chay and sent his wife Dedavalu⁷⁵¹ to Dushet (Tushet)⁷⁵² out of caution. He stayed with his small group of people in Tiflis.

Aqa Muhammad Khan, moving from one station to another arrived at Soghanloq⁷⁵³, stopped there and in the morning made an assault upon Tiflis. *Vali* drew his small troops and cannons down to the river Mardanes (Kizrans), where there was a Quarantin station⁷⁵⁴. When [Aqa Muhammad Khan's] regiments advanced into the field, a fierce battle took place there. The Georgian artillerists fought so skillfully that they kept off the enemy's advancement. Aqa Muhammad Khan summoned Mustoufi Khan Davalu, the Commander-in-Chief of his army, the bravest of his warriors and ordered him, "You must conquer Tiflis!"

By chance the air was dimmed with dust and smoke and it was hard to see one another. The commander advanced forth with the army and the Qizilbashes unaware of the right way started climbing the mountain. When the mist and dust dispersed, the *Vali* and his army noticed that the Qizilbash troops were in their rear above blocks of the town. Therefore *Vali* had to flee, and there was no chance to return

---

⁷⁵⁰ According to the Old Testament Nembrovt (Nemrut) was the legendary founder of Babelonian kingdom, who threw the prophet Abraham (Ibrahim) into the fire, which, nevertheless, did not harm him.

⁷⁵¹ "Dedavalu" in Georgian "mother of *Vali*". The author means queen Daria, the second wife of Herakl, the king of Georgia.

⁷⁵² Dushet was a settlement in the north of Kartli, which became a town in the result of the development of economic relations with Russia (Sh. A. Meskhia, *Goroda i gorodskoi stroi feodal'noi Gruzii* (Towns and the Town Structure of Feudal Georgia), Tbilisi 1959, pp. 112, 115).

⁷⁵³ Two settlements called Soghanloq are recorded on the right bank of the Kur in the statistic data of 19th century: one- inhabited by Armenians, the other- by Turks (*Sbornik materialov dlia opisaniia Tiflisskoi gubernii*, Vol. 1, part 1, p. 133).

⁷⁵⁴ In the 18th-19th centuries epidemics were frequent guests in Transcaucasia. Therefore, the Russian government established karantin control areas and one of them was by that river.

his palace. Consequently he made for the highlands of Qaraqalhan⁷⁵⁵, crossed the bridge of Havlabar (Hellevar) with one of his cavalymen and a donkey rider.

The Qizilbash army invaded Dar-al-Sorur Tiflis⁷⁵⁶, plundered it, making it a house of grief and sorrow. Its churches were profaned and the church-plate was captured by that violent group of evildoers. The nice buildings were robbed and damaged by those devils...

The dark-hearted Aqa Muhammad Khan stayed there for seven days, demolished the city and filled it with grief. The fine buildings were forfeited of its beauty and wealth.

Afterwards [Aqa Muhammad Khan] returned, spent the winter in Mughan [plain], and in the spring advanced towards Araq and his country.

After the sack of Tiflis *Vali* called up his sons and *tavads* and those, who escaped from death and warned them:

—My days have come to an end. So it doesn't befit me to be a wine-scooper in Aqa Muhammad Khan's gaieties and obey his orders...

—The way out is to have him take one of my sons a hostage.

At that time *Vali* was informed about Aqa Muhammad Khan's return. This made him happy and he calmed down.

COMMANDER-IN-CHIEF COUNT VALERIAN ZUBOV'S CAUCASIAN CAMPAIGN AND THE OCCUPATION OF ITS REGIONS⁷⁵⁷

After the calamity of Tiflis and Aqa Muhammad Khan's return to Iran, Herakl *Vali* of Georgia sent a detailed report about the events to H. M. Ekaterina, the empress of Russia. She appointed (97a) General Count Valerian Zubov, known as Qizil-ayagh⁷⁵⁸, with 40000 brave warriors to defend *Vali* from his enemies and save his people from the evil deeds of Aqa Muhammad Khan.

The general arrived at Derbend through the territory of Daghestan in 1796/1211. He made the field of Bab-al-Abvab⁷⁵⁹ his station⁷⁶⁰ and occupied the

⁷⁵⁵ Qaraqalhan or Karakalkhan were called the highlands to the northeast of the Aragvi (W. E. D. Allen, A history of the Georgian people, London 1932, p. 124).

⁷⁵⁶ The troops of Aqa Muhammad Khan entered Tiflis on September 12th, 1795.

⁷⁵⁷ For details about General Count V. Zubov's Caucasian campaign, see Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 3, St. Petersburg 1886, p. 96-209.

⁷⁵⁸ "Qizil-ayagh" Turkish "golden legged".

⁷⁵⁹ Bab-al-Abvab was the old Arabic name of Derbend, recorded as Jora-Pahak in Armenian historiography (for details, see H. Hovhannesean-Mkhitarcan, *Hayastani berdere* (The Fortresses of Armenia), Venice St. Ghazar 1970, p. 938).

regions on this side of the Caucasus. He overcame his foolish enemies and spent the winter of that year in Salian and Chehel⁷⁶¹, near to the confluence of the Arax and Kur. He also occupied the khans' seat, located in the middle of Kur and Arax rivers. At the same time he sent a detailed message to Aqa Muhammad Khan saying, "You came and captured a great number of prisoners, I have the task to set them free. Either you must send them back or be ready to war".

Aqa Muhammad Khan felt himself unable to fight against him and dodged.

At the meantime Ibrahim Khan of Karabagh sent his son Abul Fath Khan with presents and thorough-bred horses to the great general to assure him of his obedience, loyalty and devotion to the powerful Russian State⁷⁶². Also he sent a benevolent letter to the palace of Her Majesty, the Empress Ekaterina.

In his return the noble general treated Abul Fath Khan with respect and courtesy, honoring him with innumerable compliments. He ordered to send Ibrahim Khan's application to the court of H. M. Empress through Derbend and Qizliar. He forwarded precious gifts to Ibrahim Khan with Prince [Abul Fath] with endless reassurance of royal kindness and sent his retainer Molla Panah a precious stick decorated with jaspers and pearls.

The other khans hearing of the events and Ibrahim Khan's submission to the powerful Russian State, sent messages and applications to the outstanding nobleman and also rendered obedience. Those were Mir Mustoufi Khan of Talish, Mustoufi Khan of Shirvan, Javad Khan of Ganje, the khans of Erevan, Nakhichevan, and Karadagh.

At that time the Empress H. M. Ekaterina, by God's will died that resulted in the great general Zubov's withdrawal of forces.

IBRAHIM KHAN'S CAMPAIGN WITH VALI OF GEORGIA AGAINST GANJE AND MELIK MEJNUN'S MURDER

When Ibrahim Khan heard about general's return to Russia, wrote a letter to Herakl, explaining:

„As the cause of the destruction of Tiflis and all those misfortunes were Javad Khan of Ganje and Melik Mejnun of Jraberd, let's attack Ganje with your - the troops of Georgia and my - the troops of Karabagh from both sides to punish them.

---

⁷⁶⁰ Russian troops headed by General Zubov arrived at Derbend on May 10th, 1796 (Dubrovin, *Istoriia voiny*, Vol. 3, p. 115).

⁷⁶¹ Chehel or Chehel-Cubasi, a settlement in the Mughan Plain (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 26, *Materialy k istorii persidskoi voiny*, p. 14).

⁷⁶² Dubrovin, *Istoriia voiny*, Vol. 3, p. 153.

Soon afterwards Herakl with his uncountable army and Ibrahim Khan with his troops advanced towards the territory of Ganje. They laid siege to that fortress. After some time Melik Mejnun was killed. Javad Khan submitted to Ibrahim Khan and his son and sister were taken as hostages.

AQA MUHAMMAD KHAN'S SECOND CAMPAIGN AGAINST KARABAGH AND HIS MURDER

When Aqa Muhammad Khan got the news about Qizil Ayagh's return, recruited new forces and decided to conquer Karabagh. Two years later in spring he advanced towards Azerbaijan with his huge army. The last three-year celestial and terrestrial calamity made people face dearth and famine in the regions of Karabagh. The majority of the population dispersed to the districts of Shaki, Shirvan, Karadagh, to get food. Consequently, the lack of people to defend the fortress of Shushi was evident.

As soon as Aqa Muhammad Khan arrived with Qizilbash army at the bank of the Arax, Ibrahim Khan had to leave with his women, sons, retinue, and other officials for Jar and Baylakan. Others also, for example Nasir Khan Shahsevan, Ata Allah Meshkini, and begs of Karabagh joined him, and they moved towards the foreign land.

Hearing that, Aqa Muhammad Khan sent a regiment after them immediately. They came across by the Tartar River and a hard battle took place there. Still, they [the warriors of Aqa Muhammad Khan] lost the battle. Ibrahim Khan crossed the Kur River with his subjects safe and sound, and arrived in Jar and Baylakan. On the way some Lesghins by the indication of Aqa Muhammad Khan intended to attack him, capture and send him back. The rivals were nearly ready to fight, but the Khan's wife Aqa Bike, who was the sister of Omar Khan, the governor of Avaria, interfered to stop it and persuaded the Lezgins to follow their good custom of hospitality. During the events a messenger came from Shushi with the news about Aqa Muhammad Khan's murder. The details of the incident were as follows:

Hearing about Ibrahim Khan's flight to Jar and Baylakan, [Aqa Muhammad Khan] entered Shushi without any obstacle with a Pharaoh glory and full grandeur. He settled down in the house of Muhammad Hasan Aqa, the eldest son of Ibrahim Khan, which was in the lower part of the fortress, near the gate of Shushikend. He ordered to capture all the noblemen and officials, who had not left with Ibrahim Khan. Melik Jumshud⁷⁶³, the son of Melik Shahnazar, Molla Panah Vaqef, and

---

⁷⁶³ Aqa Muhammad Shah confiscated from Melik Jumshud Melik-Shahnazaryan a sum of 70000 roubles (*Armiano-russkie otnoshenia v 18-om veke*. Vol. 4, Erevan 1990, p. 461).

many others were among the imprisoned. Aqa Muhammad Khan intended to take vengeance and kill all of them after getting ransoms from them. A few days later (99a) he grew angry with two of his servants, because of their misdeeds. He threatened them:

—Tomorrow in the morning, when the sun is seen in the horizon, I'll order to cut the heads of all Shushi prisoners, build a minaret with them and I'll put your heads on its top.

They say, while praying his *namaz*, he ordered a servant to call up one of his army commanders. The servant did not hear this. After finishing his pray, he asked him:

—Why didn't the commander come?

Apologizing him the servant answered:

—Because of Shah's praying, I was deprived of hearing his words.

Shah ordered at once to cut his ears saying:

—Its better cut the ears that do not hear Shah's order.

The other servant had also made a small delinquency. After hearing Shah's threats, they did not go to bed, because they knew that cruel Aqa Muhammad Khan never changed his mind and pardoned nobody. The same night they decided to murder him. Before dawn they entered his bedroom, stabbed the sharp dagger into his body and cut it into pieces like the armor of David⁷⁶⁴. Then they took his jewels, (99b) bracelet, crown, and armor⁷⁶⁵, and fled to the famous commander Sadeq Khan Shaqaqi⁷⁶⁶. They informed him about the incident. At first Sadeq Khan did not believe them, because he was always cautious about Shah's treatment. He thought that it was one of Shah's tricks played with the purpose of testing his fidelity. At last they the servants reassured him with solemn oaths and led him to Muhammad Hasan Aqa's house, which was Shah's shelter. Safar 'Ali Beg [one of the servants] was the first to enter Shah's bedroom and to take the blanket off Aqa Muhammad Shah's body. He once again stabbed his dagger into the latter's heart.

⁷⁶⁴ There is a legend in the Old Testament, in which the armor of David was cut into pieces.

⁷⁶⁵ These precious things were Royal ornaments and the fact that they were given to Sadeq Khan is the evidence of his pretensions for the throne of shah. Other historical sources contain information, that Sadeq Khan had organized the murder of Aqa Muhammad Shah (Butkov, *Materialy*, Vol. 2, p. 430; *Divan hayots patmutyan*, Vol. 1-2, Tiflis, 1893, p. 32; Vol. 10, *Manr Matenagirk* (Short Historiographies), Tiflis 1912, p. 448; G. Shirmazanyants, *Janaparhordutyun Hayastanum* (A Journey in Armenia)), "Ararat", Echmiadsin, 1877, №. 10, p. 332):

⁷⁶⁶ Shaqaqi was a Kurdish tribe. Having lived between the area of Mughan plain and Sarab for a long time and neighboring the Shahsevan tribes, it adopted the Shiah

Seeing this Sadeq Khan became anxious. He took only the crown, bracelet, and the jewels, then returned to his house. Afterwards he announced, as if Shah had assigned him to capture Ibrahim Khan and his friends at all costs. Therefore, he took the Shaqaqi troops and safely departed from Shushi under that pretext, taking with him Abbas Beg, one of Shah's murderers. Safar 'Ali Beg stayed in Shushi.

After Sadeq Khan's departure the people of the fortress were unaware of the accident until noon. When at noon the news about Shah's murder spread in the town, Qizilbash khans were confused and embarrassed. They took their subjects and loads and retreated. The troops got out of the fortress with groups and made their way to their country in complete disorder.

The Karabagh inhabitants invaded Shah's quarters and started to plunder its gold-ware, and silverware, precious stones, and the royal set. Everywhere people robbed and killed Qizilbash prisoners. At that time Muhammad Beg, Ibrahim Khan's nephew also entered Shah's quarters and took the remainder of Shah's treasures to his house. Then he held the post of Karabagh's khan and governor, trying to install order in the country. He cut Aqa Muhammad Shah's crownless head off and made it a ball for child games, - a shah who, with utmost arrogance and haughtiness had considered many others' heads too heavy for their bodies and intended to cut them off. His body was thrown in the square of the town...

Aqa Muhammad Shah's rule lasted for twelve years. He was a very rough, cruel and blood-sucking king, hostile and vindictive to everybody. Most of his time he was busy hunting and feasting, because otherwise he would look for a pretext to kill or punish someone. In spite of being castrated, he loved rosy cheek beautiful ladies...

(101a) When Ibrahim Khan received the news about Aqa Muhammad Khan's death, first he sent his son Mahdi-qoli Aqa, then his eldest son Muhammad Hasan Aqa to Karabagh. After that he went and assumed his power.

VAQEF'S MURDER

During his rule in Karabagh Muhammad Beg seized the opportunity to put Vaqef and his son Ali Aqa to death, because of an old hostility existing between them.

They say, when they were going to the place of their execution, his son asked him, "Father where are they taking us?"

He answered, "To the place, where we have sent many others"...

THE DEATH OF HERAKL AND GEORGI'S (GORGIN KHAN'S) ACCESSION TO THE THRONE OF THE VALI OF TIFLIS AND GEORGIA

After the disaster of Tiflis *Vali* Herakl did not return to Dar-al-Sorur. He settled in Kakhet⁷⁶⁷ and died after two years, in 1798/1213. He held the post of *Vali* for ... years. After his death his eldest son Georgi ascended to the throne. His brothers Yulon Khan, Parnavaz, and Alexander Mirza⁷⁶⁸ were not content with this and revolted.

Alexander Mirza gained control over the districts of Qazakh, Borchallu, Shamsaddin (Shamsaddinlu), and ignored Georgi. The others also refused to join him and in this way kept away from him.

Consequently *Vali* had to send a messenger and hire [Lesghin] troops in his support. With Lesghin troops he and the Georgian army of Kakhet passed through *qishlagh* of Kesaman⁷⁶⁹ and invaded the land of Qazakh. Alexander Mirza was unable to resist him and fled to Karabagh. Thence, he went to the Qizilbashs' land. *Vali* punished some evildoers of Qazakh, Borchallu tribes and sent his troops to plunder the regions of Kars, from there he was back to Dar-al-Sorur, Tiflis.

(102a) CHAPTER IX

RUSSIA'S PENETRATION TO CAUCASIAN DISTRICTS, THEIR CONQUEST AND WARS UNLEASHED AGAINST QIZILBASHS

When Georgi ascended the throne and gained power, he punished and subdued the rebels in the country.

The nephew of the murdered Aqa Muhammad Khan Baba Khan, known as Fath 'Ali Shah⁷⁷⁰ subjugated and punished his enemies and rebels. He gained victory over revolted Sadeq Khan Shaqaqi and Ja'far-qoli Khan Donboli⁷⁷¹. He annihilated almost all his enemies.

⁷⁶⁷ Kakhet or Kakheti, a part of Georgia bounded on the west by the Aragvhi and the Kur and on the east by the mountains of Daghestan.

⁷⁶⁸ Yulon was the eldest son of King Herakl and Queen Daria, Parnavaz was their sixth and Alexander - their fifth son (AKAK, Vol. 1, Tiflis 1866, doc. 161, p. 199).

⁷⁶⁹ Kesaman was in the Gegharkuni district, to the north of Oghrucha (Alishan, Sisakan, Map, Venice 1893).

⁷⁷⁰ Fath 'Ali Shah reigned 1798-1834.

⁷⁷¹ In 17th century the Kurdish Donboli tribe lived in the Sokmanabad region near to Khoy. First its religion was Yazidism, then they adopted the Sunnah Moslem faith

Ibrahim Khan of Karabagh knew that these are preparations for the campaign against his country and, in the end, he would be the scapegoat [for Aqa Muhammad Shah's death]. Fath' Ali Shah would not let him be free and quiet. So he laid the foundation of kindred relations with him and improved their interrelations. He gave his daughter Aqa Bike in marriage and his son Abul Fath Khan as hostage to Fath 'Ali Shah, sending them to Tehran. His age and weakness were the excuses made for not visiting.

Georgi, the *Vali* of Georgia, was cautious because of Ottoman Turkey (Rum) and Daghestan, his people's old enemies, as well as the increasing hostility of his brothers. Therefore, in 1798/1214 he sent his eldest son David (Davud) Mirza with pleading petitions to Russian government and the fair court of great Emperor of Russia Pavel Petrovich, asking him:

„I am weak against so many faithless enemies. Every hour I apprehend their attacks and fear their violence. Your Majesty's officials are aware of my desperate situation, and it may be confirmed by witnesses on all the evils and harms caused by Aqa Muhammad Khan to us. Therefore, our request to the great king is to defend a co-religionist and weak nation from its enemies with his world-conquering banner, be our patron and protector.

Afterwards he sent his *ishikaqasibashi* Garsevan Beg Chavchavadze (Chapchavaze), one of the noblemen of Georgia, who was known to the royal court [of Russia].

Conformably, the royal grace was touched. In 1799/1214 he appointed and sent Major General Lazarev with a Russian army regiment of 5000 soldiers to defend the boundaries of Georgia, to ensure its tranquility and to do away with the evil harms of its enemies. Lieutenant General Knorring (Qnorinq)⁷⁷² was appointed to the post of minister and inspector, who should organize the civil order and control the governing of the country. In the same year the high noblemen came to *Vali's* court in Tiflis and were engaged in settling the affairs of the region.

(*"Djikhhan-niuma"* i *"Fezleke"* Kiatiba Chelebi kak istochnik po istorii Armenii XVII veka (*"Jihan-niuma"* and *"Fezleke"* of Kiatib Chelebi as a Source for the History of Armenia in 17th Century), Erevan 1973, p. 68). In 16th-18th centuries the hereditary domains of its leaders were the *olka's* of Khoy and Bargushat (Petrushevskii, *Ocherki*, pp. 105, 127, 129). At present time, the tribe goes into the tribal union of Berazi N. KH. Makhmudov, *Kurd Zhoghovurde* (The Kurdish Nation), Erevan 1959, p. 48).

⁷⁷² Karl Feodorovich Knorring (1799-1802) Lieutenant General, Commander of the Caucasian Line, was appointed the Commander-in-Chief of Georgia on September 12th, 1801 (*Sbornik materialov dlia opisaniia Tiflisskoi gubernii*, Vol. 1, part 1, Tiflis 1870, pp. 22-23).

(103a) MAJOR GENERAL LAZAREV'S WAR AGAINST OMAR KHAN, THE GOVERNOR OF AVARIA AND DEFEAT OF THE LEZGHIN TROOPS

A year after the entrance of Russian army into the lands of Tiflis, in 1800/1216 Omar Khan, the governor of Avaria, recruited an army of 20000 men from Daghestan and other regions. Then under the motivation, that:

—As *Vali* has put aside our friendship and taken shelter under Russian State's protection, we shall go and push them [Russians] out. Then we shall plunder Tiflis as we did previously.

When *Vali* received these news, grew very anxious and quivered like a fish in a net. He and his people were scared and thought of flight, since they had experienced the abuses of Aqa Muhammad and his troops in Tiflis. They thought it better to run away and save their lives, seeking refuge at various places.

When General Lazarev was informed about this, he made every effort to convince and hold them back from unworthy actions. But *Vali* and the people refused to listen to him, because at that time they had not yet seen the skill of the Russian army. They did not believe that general Lazarev could overcome the Lesghin army of 20000 warriors with his few troops. The general soon understood that his persuasions would not be effective for the people. (103b) That is why he had to address them:

—Don't leave your town and your motherland. I will fight alone against the enemy. Whenever I gain a victory, I'll be praised by you and if, God forbid, I suffer a defeat, you all can make your escape.

The people of Georgia calmed down a little. Then general Lazarev with general Guliakov (Qulaqov) took the army and went to war against Omar Khan. The blood-sucking rival armies met at the place below the Saqarejo village⁷⁷³, near to the Iori (Qibir) River at sunset⁷⁷⁴. Seeing the small Russian regiment, the Lesghins were astonished:

—How do they dare to fight with such a small group?

Some of the Lesghin chiefs suggested to follow the proverb:

—The evil of the morning is better than the good of the night. Its better to wait the night until in the morning the Russians may withdraw.

⁷⁷³ Saqarejo is recorded as an Armenian settlement of 3000 inhabitants in the river basin of Iori, on the bank Gigolesht (*Sbornik materialov dlia opisaniia Tiflisskoi gubernii*, Vol. 1, part 1, p. 162).

⁷⁷⁴ The battle took place on November 7th, 1800. The losses of the Daghestan troops were about 2000, whereas Russians lost 13 soldiers, (For details, see AKAK, Vol. 1, doc. 109, p. 168, doc. 111, pp. 168-175).

Omar Khan and other chiefs said:

—The Lord only knows, what tricks Fate will play with us tomorrow. So we'd better start the battle now and fight bravely, filling the battlefield with the noise of guns and cannons and dimming the daylight in the eyes of our enemy.

Then he ordered the half of his army to surround the Russian troops, so that nobody could escape, imprison all of them and bring to him.

The Daghestan army made efforts and sought to fulfil the order of its leader. When they approached the Russian regiment, General [Lasarev] ordered to fire from their dragon like cannons with utmost courage. So the brave Russian soldiers immediately attacked [the Lesghins]. Soon the Daghestan troops noticed that the noisy world was caught with the fire of the cannons and the heads of the Russian soldiers were red from their blood. They resisted no more, fled away leaving the battlefield. All their booty and baggage were left. The number of their killed was countless and out of imagination. Those who escaped and joined the other group [of Lesghin troops], told them about the accident, so that they fell in despair. They thought:

—We must protect our dignity. Let's ride on our horses to fight and smash our enemy with swords and guns...

The general took his victorious army to an assault upon the fortifications of that group and scattered its firm rows like the hair of a beauty. The great attempts made by Omar Khan and other commanders to rearrange and calm down their army to give a final battle and restore their dignity were useless. They were so frightened from the first blow of Russians, that only the name of Russians was enough to make them flee without any resistance. As the night drew near, the Lesghins escaped to the territory of Ganje without stopping at any place...

Thence they intended to go to Karabagh and spend the winter there, as the mountains were covered with snow and it was impossible to pass through them. Hearing this the population of Ganje, took their swords, which could kill only the weak, attacked them and murdered a greater part of them⁷⁷⁵. The Lesghins stopped nowhere and were forced to escape to Jar, which they made their winter camp⁷⁷⁶. These misfortunes made Omar Khan sick and he died⁷⁷⁷. His body was buried there.

General Lazarev sent a messenger to Tiflis with cheerful news. But nobody believed [him], until he sent a few heads of the murdered [Lesghins], and

---

⁷⁷⁵ For details about the attack of the inhabitants of Ganje, see AKAK, Vol. 1, doc. 127, p. 183.

⁷⁷⁶ About the stay of Lesghins at Jar, see AKAK, Vol. 1, doc. 132, p. 187; doc. 812, p. 606.

everybody calmed down. (105a) Some days later [Lazarev] himself arrived with triumph and victory at *Dar-al-Sorur* Tiflis. Its population celebrated the event with merry feasts and revelries. Their faith in the courage and power of the Russian army rose. H. M. the Emperor of Russia, graciously granted the regiment honor and numerous presents. In fact, it seldom happened and was very strange to have such a small detachment gain victory against a big army.

Thus, the honor of General Lazarev increased, and the fame of his army's courage and skill spread everywhere.

Two years later, in 1800/1216 King Georgi died⁷⁷⁸. David Mirza was appointed *Vali* instead...⁷⁷⁹

DAVID MIRZA'S RULE AND THE ORGANIZATION OF THE GOVERNMENT OF TIFLIS

After the death of Georgi, the *Vali* of Georgia, his brothers recruited troops from Kartli⁷⁸⁰ and proceeded to Tiflis, to make their eldest brother Yulon Mirza the *Vali* and the high commander of the State. They arrived at the village of Kelmechura (Haluhala)⁷⁸¹, not far from Tiflis and stopped there. H. Ex. General Lazarev attacked them with his victorious troops and confused their groups. He defeated and chased them down to Bash Achogh. Then he returned and affirmed David Mirza, the son of Georgi Mirza, at the post of the *Vali*. This order remained unchanged until spring.

(105b) When the golden sun by God's command began warming the land and the spring of 1801/1217⁷⁸² arrived, the Inspector living on the [Caucasian] Line⁷⁸³,

---

⁷⁷⁷ Omar Khan died in Baylakan on March 10th, 1801 (AKAK, Vol. 1, doc. 424, p. 332).

⁷⁷⁸ King Georgi died on December 28th, 1800 (AKAK, Vol. 1, doc. 137, p. 188).

⁷⁷⁹ The Russian Emperor Pavel I signed the Manifest of the Annexation of Georgia to Russia on December 22th, 1800. Although David Mirza declared himself the king of Georgia and sent an embassy to St. Petersburg to be affirmed by the Emperor of Russia, he had no success (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 3, p. 363).

⁷⁸⁰ Kartli was divided historically into three parts: (1) Zemo-K (upper K. comprising Samtskhe); (2) Shida-K (middle K. the country N. of the Kur, sometimes referred to also as Shigit or inner K.); (3) Kvemo-K (the country south of the Kur).

⁷⁸¹ For more details about those events, see AKAK, Vol. 1, doc. 473, 474, 475, pp. 363-364, doc. 484, p. 373.

⁷⁸² 1217:1802.

⁷⁸³ Caucasian Line was the stripe of the fortified Russian Cossack settlements stretching along the Kuban, Malka and Terek rivers (*Entsiclopedicheski slovar'* (Encyclopedie), ed. K. K. Arsen'eva, St. Petersburg 1894, Vol. 13-a).

General of the Infantry troops Knorring, according to His Majesty Emperor's decree, arrived in Tiflis⁷⁸⁴. He started establishing State offices and appointed four noblemen in the posts of *mdivanbegis*⁷⁸⁵, who should deal with the examination and solution of state problems and various applications under General Lazarev's supervision. This order lasted for a year. Then H. Ex. Prince Tsitsianov (Sisianov) was appointed to the post of the High Governor, came to Tiflis and ratified all Russian officials in their offices.

H. EX. GENERAL PRINCE TSITSIANOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THAT PERIOD

H. Ex. Lieutenant General Prince Tsitsianov was appointed to the post of the Administrator-in-Chief of Caucasian districts in 1803/1219⁷⁸⁶. He introduced the "guberny system" thus establishing five provinces (Gubernis) of Qizliar, Mozdok, Georgievsk, Aleksandrovsk and Stavropol⁷⁸⁷. He opened state offices in the provinces to implement Russian laws and order.

Similar to early days the princes of Georgia refused to agree with these changes and started to revolt. Though Prince Tsitsianov preached them and gave wise advices not to fall for useless ideas, they did not listen. (106a) Lastly, Prince [Tsitsianov] found them incorrigible and considered it better to send all of them to Russia⁷⁸⁸.

Among them was *Vali's* wife Dedavalu, who protested and rejected going to Russia. H. Ex. Prince [Tsitsianov] sent General Lazarev to convince her of the need to moving to Russia. The General went and admonished her long, but all was in vain. Ungratefully disregarding all the praiseful deeds done by General Lazarev

---

⁷⁸⁴ Lieutenant General Knorring came from his Caucasian Line station to Tiflis in the May of 1801 (AKAK, Vol. 1, doc. 536, p. 420).

⁷⁸⁵ In June of 1801 the Georgian government of 4 *mdivanbegis* was formed. They had control over the state's income and expenditure (AKAK, Vol. 1, doc. 542, p. 425).

⁷⁸⁶ 1219:1804. General of Infantry Prince Pavel Dmitrievich Tsitsianov (1802-1806) was appointed the Administrator-in-chief of Georgia on September 8th, 1802 (AKAK, Vol. 2, doc. 1, p. 3).

⁷⁸⁷ The fortified Cossack settlements were the central towns of those provinces: Qizliar founded in 1736, Mozdok – in 1763, Aleksandrovsk, Georgievsk and Stavropol – in 1777 (AKAK, Vol. 1, *Karta Kavkaza s pokazaniem politicheskogo ego sostoiانيا do 1801 goda* (A Map of Caucasus With a Designation of the Political Situation until 1801).

⁷⁸⁸ The princes Vakhtang and David were sent to St. Petersburg in February of 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 112, p. 69).

for Georgian people, she imperceptibly drew the dagger and wounded the General. And General Lazarev died there⁷⁸⁹. The Prince [Tsitsianov] ordered to take her to Russia by force⁷⁹⁰. Afterwards, not a single heir of *Vali* remained in Georgia. Then the affairs of Georgia became stable and the troubles raised in its regions calmed down.

PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN IN JAR AND BAYLAKAN, THE PUNISHMENT OF LESGHINS⁷⁹¹

At that time the Lesghins of Jar and Baylakan due to their old custom continued committing evil deeds and causing great harm to Georgia. They plundered a number of districts and took prisoners. H. Ex. Prince wrote preaching letters several times and advised them kindly:

„It has been the age of *Valis'* rule so far and now is the era of [Russia's] great empire. Stop your evil and harmful actions [against Georgia]!

(106b) But they did not calm down, the Prince took his army and decided to subdue them. He advanced towards Daghestan. On hearing this Lesghins assembled to defend themselves and came to the bank of the Alazan (Qaniq) to prevent their entrance. But the group did not know that it was impossible to fight with thorns against lightning. Man cannot avert the calamity sent by God. When the Russian army reached the bank of the Alazan and immediately started crossing it like a falcon hunting a pheasant. They assumed the noise of the cannons and guns firing upon them to be a lovely melody: [Russians] smashed the army and made the rest to retreat to Baylakan. They destroyed Baylakan - their safe refuge, too.

However, some were killed and some - taken prisoners. Since they received their utmost punishment, nobody dared to perform an evil action or capture booty from Georgia. A regiment, under the command of Major General Guliakov, was to stay in Jar and prevent the hostile actions of Lesghins. (107a) A year later the Prince returned to Georgia.

⁷⁸⁹ Major General Lazarev was killed on April 19th, 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 196, p. 114).

⁷⁹⁰ Queen Daria was taken to Russia on October 25th, 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 167, pp. 102, 103).

⁷⁹¹ The campaign of the Russian troops in Jar was carried out in April of 1803 (AKAK, Vol. 2, doc. 1387, p. 685-686).

RUSSIAN ARMY'S ADVANCEMENT TOWARDS GANJE AND THEIR CONQUEST

When prince Tsitsianov subjugated the rebels of Jar and returned Tiflis, he wrote a letter to Javad Khan of Ganje demanding his submission to the powerful Russian State and abstention from quarrel and war⁷⁹². Javad Khan refused to obey the High Commander's demand and revolted. Thus, the High Commander decided to invade Ganje with an army recruited from *tavads*, the cavalries of Qazakh and Shamshaddinlu⁷⁹³ tribes, conquer it, and punish Javad Khan. In 1803/1220⁷⁹⁴ he advanced with a huge army towards Ganje.

When Javad learned about Tsitsianov's advancement, he summoned his high noblemen and retainers to assemble. Everybody including *akhunds* and *seids* agreed to war, saying:

—How can Russians conquer the fortress of Ganje, when Nadir Shah himself, with all his courage and power, was unable to do that?

When the Russian army arrived at the vicinity of Ganje, Javad Khan saw that they were not great in number and proceeded with his troops to war. The rival troops met near Quluqubi and started the fight. After a short skirmish Javad Khan retreated and settled in his fortress. He fortified his position there and began defending himself. (107b) The Russian army entered the town and blocked up all the ways to and out of the fortress. Soon the gun cartridge and the dim became the only supplies of the fortress. After a month's siege, during which the inhabitants suffered a great deal, the Administrator-in-Chief made preparations for an attack. In the night of the festive occasion of Petr⁷⁹⁵, the Russian army by H. Ex.'s order attacked it from its four sides. The Russian victorious groups climbed up the stronghold from its two sides. Javad [Khan] defended himself with brave strikes and feats of valor giving a hard battle until Major Lisanevich, a Russian officer, killed him with the bullet of his gun⁷⁹⁶. Then the fortress was conquered: [Russian]

---

⁷⁹² See Tsitsianov's letters to Javad Khan in AKAK, Vol. 2, doc. 1172, p. 588; doc. 1175-1179, pp. 590-591.

⁷⁹³ The Shamshaddinlu tribe was a branch of the Qizilbash Zu'lqadar tribe (Petrushevskii, *Ocherki*, p. 94).

⁷⁹⁴ 1220:1805, but those events happened in 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1182, p. 592).

⁷⁹⁵ The day of Moslem Holiday, which opens the fasting.

⁷⁹⁶ According to Potto, Captain Kozlovskii killed Javad Khan of Ganje (*Utverzhenie*, Vol. 1, Tiflis 1901, p. 92).

soldiers invaded it from every side turning the holiday of Fetr into the dark night of sacrifice⁷⁹⁷.

Commander [Tsitsianov] ordered to slaughter its population. Swords and lances were functioning for three hours. After three hours H. Ex. Commander ordered to stop the massacre. The prisoners were brought to his reception, Javad Khan's wives and sons, the whole family were taken to the Friday mosque to be kept under the guard of outposts. [Tsitsianov] organized the government of the region, appointed a commandant and opened law-courts there. Soon after he changed the name of the town Ganje into Elizavetpol after the respected Empress. (108a) [Tsitsianov] made other arrangements, too: he established good and acceptable rules. After regulating the affairs of Ganje and calming down the population of the country, he returned Georgia.

There are many verses composed on account of the events in Turkish and Armenian. Some of them I am going to note down on this page, so that the readers were aware of the hardships of the people of Ganje suffered before their submission to the Great Empire...

PRINCE TSITSIANOV'S CAMPAIGN AGAINST EREVAN⁷⁹⁸, HIS BATTLES WITH THE QIZILBASH TROOPS AND RETURN WITH NO RESULT

H. Ex. Prince Tsitsianov returned to Tiflis, spent the winter there and prepared his army for an invasion. The cause was that H. Ex. received frequent letters and applications from Muhammad Khan⁷⁹⁹, the governor of Erevan, reassuring him, that whenever he reached there with his forces, he would surrender him the keys of the fortress and become his subject.

Although Muhammad Khan was an independent governor, but in his state affairs he often followed the counsels and considerations of Kialba'li Khan, the governor of Nakhichevan, who resided in Erevan then. The latter also wrote an application [to Tsitsianov] expressing his loyalty and devotion [to Russian Empire]. Therefore, Prince Tsitsianov in the spring of 1804/1220⁸⁰⁰ advanced with

---

⁷⁹⁷ The Ganje fortress was conquered on February 3rd, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1182, p. 592).

⁷⁹⁸ The march of the Russian troops to Erevan was organized at the end of June of 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1232, p. 615).

⁷⁹⁹ Muhammad Khan's letters to Prince Tsitsianov see in AKAK, Vol. 2, doc. 1227, 1235, 1241, 1243, pp. 614, 616, 618, 619.

⁸⁰⁰ 1220:1805.

his victorious army towards Erevan. Moving from one station to another he reached to Echmiadzin (Uch Kilisa) and covered its territory with his fortunate tents. The fame of Tsitsianov's courage spread throughout the whole Qizilbash country. He was called "Ishbakhdar", which was a perversion of the word "Inspektor".

From Iran H. M. the Crown Prince 'Abbas Mirza, still a youth, was appointed the Commander-in-Chief of the [Persian] army and was sent to unleash war against Ishbakhdar with a huge army of 170000 warriors.

The adversaries met near Echmiadzin. A fierce battle took place there, that nobody had ever seen and heard of⁸⁰¹...

(109b) The terrible noise reached the blue sky...

The warriors fought fiercely, seizing the collar of the Death. They raged like a storm and seethed like a furious swarm of bees.

It was the beginning of the war between Qizilbashes and Russians: the formers had not yet seen the latters' fight and were not afraid of them. So Qizilbashes fought bravely, making great efforts. The majority of their noble khans and youths fought in the battle and collided with the rows of [Russian] soldiers cutting heads and accomplishing valiant deeds.

On that day the Commander-in-Chief of the Russian army divided his forces into three regiments. Qizilbashes attacked them with such a valor that the serene sky was dimmed by dust and smoke storm. The Russian soldiers could not see one another and everybody thought that he was the last to fight. H. Ex. Commander was rushing here and there like a furious lion or a tiger. When the air cleared up the Russians saw that they were all safe and sound, whereas the Qizilbashes noticed that all the dead bodies belonged them, (110a) and the grass in the field was colored with their blood. They fell in despair and took to flight. They even did not dare to approach Erevan. They moved further to a place called Kanaker (Ketiakir) and stopped there.

Prince Tsitsianov stayed there for a time and had his army have a rest. Two days later he again took his troops and artillery and went to chase them. In the evening they reached the Qizilbash troops. The latter attempted to encircle the Russians and to counter-attack. They arranged the forces and artillery on both sides of the road. Qizilbashes fought such a battle⁸⁰², that the previous one seemed a game compared with this. Nevertheless, they were unable to win and, finally, they were defeated. They left their tents and supplies, making their escape to Iran...

---

⁸⁰¹ The battle of Echmiadzin took place on June 21st, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1668, p. 809).

⁸⁰² The battle of Kanaker took place on June 30th, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1668, p. 809).

Russians became the owners of their things and booty. After the retreat of the army of 'Abbas Mirza, the Commander-in-Chief [Tsitsianov] came and blockaded Erevan⁸⁰³. Fath 'Ali Shah advanced with a huge army to help and assist him. The latter, after sending prince 'Abbas Mirza, recruited a great army and hurried to his assistance. (110b) On his way he received the news of defeat and hurried there. They joined at the place called Davalu⁸⁰⁴, and, thence, came to Erevan. There they fought a third hard battle, but, again, had no success. Therefore, they returned and blocked up Erevan cutting all lines of supply for the Russians.

Prince Tsitsianov completely occupied the gardens and suburbs of Erevan leaving only the walls of the town in the hands of the Qizilbashs. The Russian army encircled the town, whereas the Qizilbash troops immediately surrounded them blocking up their ways of supply and communication. In consequence, the Georgian princes, who had come there with Tsitsianov, tried to make their escape and were captured by Qizilbash troops⁸⁰⁵.

Fath 'Ali Shah sent *sardar* Pir-qoli Khan Qajar with Alexander Mirza, the *Vali*'s son of Georgia to Tiflis. [They] excited the Qazakh and Borchallu tribes and incited a general revolt against Russian State⁸⁰⁶. Only Nasib Beg, who had once rendered a good service to the Great [Russian] State in the battle for Ganje, thus proving his loyalty to it, refused to rebel. Major Lisanevich was with him. The Shamsaddinlu [tribe], the town Tiflis, all the other villages, and even the sons of *Vali*, who had run away to Bash Achogh joined the heir of *Vali*. All of them blew the trumpet of revolt and rose in rebellion. They rounded up several Russian soldiers, who had stopped near Qara-Kilisa (111a) with its inhabitants.

After a while Prince Tsitsianov realized that he was unable to capture their fortress. The army suffered food shortage. The prince sent Major Montrezor (Ghandavarov), known as Qara-Major⁸⁰⁷, with Rostam Beg, the son of Melik Abov, his followers, and a group of one hundred and fifty soldiers, to Georgia to bring food supplies for his army⁸⁰⁸.

⁸⁰³ Tsitsianov besieged Erevan on July 2nd, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1668, p. 810).

⁸⁰⁴ The village Davalu is recorded in 19th century at 30 miles distance from Erevan (Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, by Sir Ker Porter, London 1821, Vol. 1, p. 207).

⁸⁰⁵ The Georgian princes were imprisoned on August 7th, 1804 (AKAK, Vol. 2, doc. 1672, p. 811, doc. 1678, p. 813).

⁸⁰⁶ For details of the rebellion of the Georgia subject tribes, see AKAK, Vol. 2, doc. 1689, p. 821).

⁸⁰⁷ "Qara Major" in Turkish "Black Major".

⁸⁰⁸ For details about the actions of Major Montrezor's group and its tragic fate, see in AKAK, Vol. 3, doc. 1, p. 5; *Prisoedinenie Vostochnoi Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov, 1801-1830* (The Joining of Eastern Armenia to Russia: Collection of

On hearing this Qizilbashs chased them and fought three days. Reaching to Pambak they sent a message to Pir-qoli Sardar, who had besieged Qara Kilisa: "Its three days that we have been fighting against them [the Russians]. Not only they, but we are also already tired".

Pir-qoli Khan hurried to assist them and fought from morning until sunset. A great number of warriors were killed in both sides. Only when the major was wounded, the battle calmed down. The major got three bullet wounds and died. His regiment was defeated. The soldiers scattered, the Armenians escaped and took refuge in a nearby cave. They fortified their positions there, but soon all of them were imprisoned. Pir-qoli Khan got back and again besieged Qara Kilisa.

The governor [of Tiflis] sent a considerable amount of food-supplies with two hundred carriages and a few soldiers to the army of Commander-in-Chief. When they reached Ulu, the tribes living there came and cut their way intending to plunder them. The [Russian] soldiers had to construct a fortification from their carriages and defend themselves. (111b) In spite of their great efforts [Qizilbashs] were unable to overcome them. They informed about this Pir-qoli Khan Sardar. The latter hastened to attack the Russians. Although he tried hard, he could not conquer their dyke. He fell in despair, because he could not pursue his goal, and returned thence to the foot of the Geghama (Aghlaqan) Mountains.

When the news spread in Tiflis, its governor sent a general with four cannons and three hundred soldiers to convey the supplies to Sardar's army. When the general in question joined the previous regiment, nobody dared to lay obstacles them. Pir-qoli Khan he went away and supplies were completely delivered to Qara Kilisa. When prince Tsitsianov saw that supplies came and he had not yet captured the fortress of Erevan, and, besides, the epidemic of fever was spread in the army, he moved from Erevan to Qara Kilisa. There he distributed the supplies to soldiers. Pir-qoli Khan and the sons of *Vali* were back in complete despair. Borchallu and other tribes of Georgia, who had betrayed Russia, wished to move from their homeland to Karabagh from fright. Major Lisanevich learned this and with Nasib Beg tried to calm them down with wise advices. Meanwhile, Sardar [Tsitsianov] arrived in Georgia and summoned the chiefs of the tribes to the village of Sadaqlu⁸⁰⁹. He reproached them and asked them what the cause of their revolt and disobedience to the great [Russian] state was. (112a) They got nothing to answer and stood in silence. They admitted their guilt and apologized. H. Ex. Prince

---

Documents, 1801-1830), Vol. 1, Erevan 1972, doc. 195, p. 254; Potto, *Kavkazskaia voina*, Vol. 1, part. 3, St. Petersburg 1887, pp. 375-376.

⁸⁰⁹ Sadaqlu, is recorded in 19th century statistic data as an Armenian settlement with 3000 inhabitants on the right bank of Mashaveri, a tributary of the Khram (*Sbornik materialov dlia opisania Tiflisskoi gubernii*, p. 157).

Tsitsianov was a merciful man and ordered them: "As the cause of your deeds was your foolishness, I forgive your treachery to the great state. But you must return to their owners the whole wealth you have plundered".

Thence, he went to Tiflis and started pacifying the highland tribes. After settling them down, he spent the winter there, and in the spring made preparations to move to Ganje.

PRINCE TSITSIANOV'S ARRIVAL AT GANJE, THE SIGNING OF TREATIES WITH IBRAHIM KHAN OF KARABAGH AND SELIM KHAN [OF SHAKI]. THE SUBMISSION OF KARABAGH AND NUKHI TO THE GREAT STATE OF RUSSIA

After returning from Erevan in 1806/1221 H. Ex. Prince Tsitsianov moved to Ganje. During his stay there he sent messengers to Ibrahim Khan of Karabagh and Selim Khan, the governor of Nukhi demanding their submission to the Great Empire of Russia. Ibrahim Khan came to the Kurak River from Karabagh⁸¹⁰, Selim Khan from Shaki, and Prince Tsitsianov from Ganje. They had a conversation and signed treaties⁸¹¹.

Afterwards H. Ex. Commander-in-Chief [Tsitsianov] sent five hundred soldiers with Major Lisanevich to Karabagh and, also, another group to Nukhi. Then he left for Georgia intending to settle the affairs in Bash Achogh.

THE MURDER OF IBRAHIM KHAN

Fath 'Ali Shah related to Ibrahim Khan and, therefore, was hopeful that Karabagh would submit to his rule. So, when he heard of Ibrahim Khan's submission to the Russian State, dispatched an army to Karabagh. His troops arrived at the bridge Khoda-Aferin and started plundering, causing destruction to Karabagh regions and waging a war there.

Abul Fath Khan, the son of Ibrahim Khan attacked the village Togh⁸¹² with a big regiment. The Armenian inhabitants had made fortifications to defend themselves. [The Qizilbashs] fought a hard battle there, but failed to overcome them.

---

⁸¹⁰ Prince Tsitsianov met with Ibrahim Khan of Karabagh and concluded treaty with him on May 14th, 1805 (AKAK, Vol. 2, doc. 1437, p. 705; doc. 1436, p. 705).

⁸¹¹ The treaty with Selim Khan of Shaki was signed on May 21st, 1805 (AKAK, Vol. 2, doc. 1437, p. 705).

⁸¹² The settlement and the fortress, called Togh, are in the Dizak District of Karabagh.

Mahdi-qoli Khan with a numerous group advanced towards and defeated Abul Fath Khan.

As Ibrahim Khan was very old, sometimes he had strange and useless ideas. At that time, after consulting with his retainers he decided to submit to the Qizilbash State. He left the fortress Shushi and stopped at the place called Sangiar-Khan, which was somewhat lower from it. He intended to betray the Russian State and to join the Qizilbash army, as soon as they arrived. With this in mind he wished to become a real subject [of Iran]. Word spread as if the invasion of Abul Fath Khan and his troops were pursued according to his appeal. So on the May 8 of 1806/1221 Major Lisanevich, known as Dalu Major⁸¹³ took a group of a hundred soldiers, came out of the fortress (113a), encircled them [Ibrahim Khan and his followers] and murdered the Khan with some of his retinue⁸¹⁴.

Then, according to the Russian Government's decree Mahdi-qoli Aqa was appointed to the post of khan and the governor of Karabagh. He had to control over the population due to Russian laws and order.

Ibrahim Khan's rule in Karabagh lasted fifty two years, the forty five of them he had passed before his departure to Baylakan and eight years after his return from there...⁸¹⁵

He was a lady chaser and always used stimulating drugs to have frequent love affairs with women...⁸¹⁶

THE INVASION OF THE QIZILBASH ARMY TO KARABAGH AND THE WAR AGAINST COLONEL KARIAGIN

At that time Qizilbashs thought: "As Ibrahim Khan was defending Karabagh and now he is dead, so we must go and conquer it".

Colonel Kariagin was dispatched from Tiflis to (113b) Karabagh with four hundred soldiers⁸¹⁷. He had a battle with the Qizilbash troops in the vicinity of

⁸¹³ "Dalu Major" in Turkish "Crazy Major".

⁸¹⁴ For details of Ibrahim Khan's murder, see AKAK, Vol. 3, pp. 334-335.

⁸¹⁵ The time of Ibrahim Khan's rule noted by the author is not right. Ibrahim Khan governed from 1762 until 1806, so his rule lasted for 44 years.

⁸¹⁶ 1) Khanum, the daughter of a minbashi of Jevanshir, 2) Khurshid Begum, the daughter of Shahverdi Khan of Ganje, 3) Bike Agha, the daughter of Lezghin Nuntsal Khan, 4) the daughter of Allahyar Beg Umutlu, 5) Javahir Khanum, the daughter of Prince Abashidze, 6) Shah-Nisa Khanum, the daughter of Badir Khan Shahsevan, were Ibrahim Khan's legitimate wives, and 7) Rugham, 8) Khatam Khanum, 9) Ana Khanum, 10) Sona Khanum, 11) Hadije Khanum were his temporary wives (AKAK, Vol. 2, d. 1415, p. 625).

Askeran. He could not move further from there, because of the counteractions of the huge Qizilbash forces. Therefore, he was back to Tarnakiut. However 'Abbas Mirza had sent a detachment of his army under the command of Amir Khan Jahanbiglu to the aforementioned fortress ahead of time to defend it. So when the Colonel reached the fortress Tarnakiut with his soldiers, he found the gates blocked. He ordered to open fire at the gate. It was destroyed. The Russian troop entered the fortress and murdered all the Qizilbashs there. Amir Khan Jahanbiglu, their Commander-in-Chief was so scared that threw himself down the fortress wall and died.

The Russians stayed there for several days, surrounded by Qizilbash army. They were short of food and Vani Atabegov of Jraberd provided them with food during the nights several times. Finally, they realized it was hard to get bread like that, and the Colonel with his hundred soldiers came out of the fortress at night and passed by the lane through the mountains towards the fortress of Jermuk. There the Armenians provided them with food and they picked the way to Ganje, from there moved to Tiflis. Once again the Colonel took an army [from Ganje] and fought with 'Abbas Mirza by the Zagam River, defeated him and made him run away to Iran⁸¹⁸. At that time Fath 'Ali Shah had come (114a) with a huge army and stopped by the bank of the Arax. In August of the same year H. Ex. Prince Tsitsianov took an army and went to fight against him. He [Tsitsianov] smashed him and made him flee to Araq and Azerbaijan⁸¹⁹. Then again he returned to Georgia.

TSITSIANOV'S INVASION OF BAKU (BADKUBE) AND HIS MURDER THERE

The main aim of the Russian Government and Prince Tsitsianov was to occupy the territory between the Caspian (Khezzr) and the Black (Asud) seas and their coasts for the purpose of opening easy trade routes. Therefore H. Ex. Prince Tsitsianov set up the fortress of Redut-Kale (Qoli)⁸²⁰ at the coast of the Black Sea and then marched to conquer Baku. After returning from *Dar-al-Sorur* [Tiflis] he made military preparations for a campaign, and in February of 1806/1221, with victorious troops made for Baku and its nearby areas. Mahdi-qoli Khan of Karabagh joined him to assist, whereas Mustoufi Khan of Shirvan refused to submit to him

⁸¹⁷ The fight of Colonel Kariagin's Russian detachment against the Qizilbash troops, which had invaded Karabagh took place in 1805 (For the details of those skirmishes, see Potto, *Kavkazskaia voina*, Vol. 1, part. 3, pp. 379-390).

⁸¹⁸ AKAK, Vol. 2, doc. 1467, p. 717.

⁸¹⁹ As soon as Prince Tsitsianov arrived in Karabagh, the Persian troops left that country for Azerbaijan (AKAK, Vol. 2, doc. 1462, p. 715; doc. 1464, p. 716):

⁸²⁰ A fort at the mouth of Khopis-tsqali River in Mingrelia.

and revolted. H. Ex. Commander-in-Chief preferred to punish him first, then advanced towards Shamakhi. Hearing this Mustoufi Khan, was scared and escaped to the fortress Fit. He fortified it with his retinue and subject tribesmen. After the arrival of the Commander-in-Chief, a peace treaty was signed, which resulted in restoring order in the country⁸²¹. The Commander-in-Chief accompanied with only one convoy went to meet Mustoufi Khan several times. The latter warned him kindly of the danger he exposed himself to, being careless about his guard. The Commander answered him, "The celebrated Emperor of [Russia] has millions of soldiers like me. If I am killed, he'll lack only one and what difference does it make which one is killed?"

Completing his affairs there, H. Ex. Commander-in-Chief invaded Baku. He encircled the town from the sides of the sea, the land and the valley⁸²². After a while, Hoseyn-qoli Khan, the governor of Baku, started peace negotiations and expressed his will to submit to the Great State of Russia. The Commander-in-Chief believed in his words and soon friendly relations were established between them. Hoseyn-qoli Khan came out of the fortress and put up his tent in its vicinity. One day he sent a secret message to the Commander-in-Chief inviting him his tent for having consultation about problems. H. Ex., a frank and an honest man, did not care his life and did not anticipate the ulterior motive of the invitation. So, he came to Hoseyn-qoli Khan's tent, sat down to talk with him. Hoseyn-qoli Khan put the keys of the fortress on a silver tray in front of the Commander-in-Chief. At that time Ibrahim Khan, a relative of Hoseyn-qoli Khan, due to the order given to him beforehand, dishonorably fired at such a reverend Commander and wounded him. The Commander-in-Chief died at the same moment⁸²³.

No other commander ever excelled Prince Tsitsianov in courage, skill, and success. [He was] very painstaking, upright, kind, and pleasant. He never punished anyone without bringing him to reason beforehand...

Hoseyn-qoli Khan considered his action a worthy service to Qizilbash's State and sent Tsitsianov's head with Ibrahim Khan to them. Innumerable troops hit the plain of Baku, which looked like the Doomsday owing to a great number of pink-colored tents⁸²⁴.

---

⁸²¹ Mustoufi Khan of Shirvan submitted to Tsitsianov and signed a treaty with him on December 25th, 1805 (AKAK, Vol. 2, doc. 1359, 673).

⁸²² The detailed account on the siege of Baku by Tsitsianov's troops, see in AKAK, Vol. 2, doc. 1521, p. 745.

⁸²³ Prince Tsitsianov was killed on February 8th, 1806 (*Utverzhdenie*, Vol. 1, doc. 1521, p. 230-231).

⁸²⁴ According to Islam, on Doomsday, the ground will be red, like hot iron.

After this the Russian army could not dare to return by land and sailed their ships to Astrakhan. Then Iran assumed reins of government in the [East] Caucasian countries, and insurrections occurred everywhere.

H. Ex. Major General Nesvetaev (Nesvitaev), a Commander-in-Chief in Shaki, then became interim governor until (115b) Count Gudovich's (Ghudovich) arrival in Tiflis five months later.

THE RULE OF THE INFANTRY GENERAL COUNT GUDOVICH IN THE CAUCASIAN PROVINCE AND THE EVENTS OF THE PERIOD

In June of 1806/1222⁸²⁵ H. Ex. Count Gudovich⁸²⁶ was appointed governor of Georgia, and the Infantry General Bulgakov (Bulghaqov) - Commander-in-Chief of the Caucasian province army. As soon as Count arrived in Tiflis, a war started against the Soltan of the Ottoman Turkey. He invaded Akhalkalak (Akharkalak) with well prepared big army. General Bulgakov was sent to the south of Daghestan to occupy Baku, Quba⁸²⁷, and its districts⁸²⁸. General Glazenap (Ghlazenap) captured Derbend and advanced towards Kabardia (Qabarda)⁸²⁹. After some fights he subdued its population. Major General Nesvetaev was sent to Giumri (Gomri).

Meanwhile, Humshi Zade Selim Pasha, the governor of Akhaltskha (Akhalske), received the news of the events. He was extremely frightened and sent a detachment to defend his dominion from Russian troops. H. Ex. Count hurried there with his martial warriors without delay at any place. At the end of the month he had already distributed his tents around the fortress and encircled it⁸³⁰. [They] constructed ladders and after a week, two hours before dawn, they attacked the town. The fight continued until the midday, [the Russians] lost the battle. They stayed

⁸²⁵ 1222:1805.

⁸²⁶ General-Field Marshal Count Ivan Vasil'evich Gudovich was appointed the Commander-in-Chief of the army of Caucasian Line and Georgia on June 2nd, 1806 (1806-1809), (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 5, St. Petersburg 1887, p. 16).

⁸²⁷ Quba became the hereditary domain of the governor appointed by Persian Shah Suleyman. The seat of the governor was at Khudat at first, then at Quba, which was rebuilt in 1735. After its annexation to the Safavi Persia Baku was also governed by the representatives of shahs until 18th century. At mid-18th century Fathali Khan of Quba annexed the region of Baku to his khanate.

⁸²⁸ For details, see Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 5, pp. 65-80.

⁸²⁹ Kabardia is the country between the rivers Malka and Uruk, occupying the northern slopes of the Caucasus.

⁸³⁰ The fortress Akhalkalak was besieged by the Russian troops in the May of 1807 (AKAK, Vol. 3, doc. 942, p. 542).

there a night and on the other day made for Georgia. When the Count arrived at Tiflis, learned of Yusuf Pasha's appointment to the post of the Commander-in-Chief of the army and his advancement towards Kars (Qars) with intentions to war. Therefore, after some military preparations on June 17 of 1807/1223⁸³¹ [Gudovich] he left for Giumri. Both armies met by the river Arpa, not far from Giumri, now Aleksandropol. They fought from both sides of the river and oppressed each other with the fire of their cannons⁸³². Soon the Ottoman troops were crashed and started to retreat. The Russians owned the great spoils of this war left by Ottoman troops. Then the Commander-in-Chief returned to Tiflis.

In the bitter frost of the winter of 1808/1224⁸³³ the Count with considerable preparations made his way to Erevan⁸³⁴. At first he fought a battle with Qizilbash army at Karababa, smashing them⁸³⁵, he came and blocked up the fortress of Erevan. After some time he attacked the town, but failed to conquer it. Many of the [Russian] soldiers were murdered during the fight. At last, being unable to cope with the Qizilbash, he was back to Tiflis with no result.

THE CAVALRY GENERAL TORMASOV'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD

In 1809/1225⁸³⁶ Gudovich was called back to Russia and Cavalry General Tormasov was appointed due to the Russian State decree to the post of the governor of Georgia⁸³⁷. Sardar Tormasov made peace with Ottomans, but the war against Qizilbashs continued, and (116b) sometimes, even grew harder.

In August of 1809/1224 the Qizilbashs insidiously sent Muhammad 'Ali Mirza to Georgia to plunder the Borchallu tribes. He caused great damage to them and

---

⁸³¹ 1223:1808/1809.

⁸³² The battle by Arpa took place on June 18th, 1807 (AKAK, Vol. 3, doc. 875, p. 496). For details, see (*Prisoedinenie*, Vol. 1, doc. 364, pp. 415-416; doc. 382, p. 440):

⁸³³ 1224:1809/1810.

⁸³⁴ Count Gudovich's campaign in the Erevan Khanate began at the end of September of 1808 (*Prisoedinenie*, Vol. 1, doc. 414, p. 465). The fortress of Erevan was besieged by his troops in October of 1805 (AKAK, Vol. 3, doc. 875, p. 496).

⁸³⁵ The army of Major General Nebolsin fought a battle against the troops of Abbas Mirza and defeated them on October 28, 1808 (*Prisoedinenie*, Vol. 1, doc. 423, p. 480).

⁸³⁶ 1225:1810.

⁸³⁷ A. P. Tormasov, General of cavalry, was appointed the Governor and Commander-in-Chief of the Caucasian provinces and Georgia on March 5th, 1809, (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 5, pp. 227-228).

seized much booty⁸³⁸. Then the same year, Hoseyn Khan Sardar of Erevan appointed him with the sons of *Vali* to start rebellions from the whole territory of Akhaltskha to Georgia.

Tormasov heard of this passing by Shamkhor. He stopped at the bridge of Sadara and sent Lieutenant General Paulucci (Pavlovich) and General Lisanevich with their troops against Hoseyn Khan. The generals moved with glorious regiments and attacked the Qizilbash army unexpectedly at midnight, when the sanguinary world had put on the black clothes of 'Abbasids⁸³⁹ to mourn for the murdered Qizilbashs. They made a great carnage and plunder. The majority [of Qizilbashs] were murdered, the others - hardly escaped and saved their lives making for their country on foot. Bare and beaten by the Ottoman regiments, Qizilbashs got to the borders of Iran. Hoseyn Khan Sardar was ashamed, and fearing from the Qizilbash state, ran away to the fortress Kioroghli⁸⁴⁰. But some time later he was reassured and brought to his seat.

In November of the same year Major General Orbelianov smashed the Ottoman troops and (117a) occupied the beautiful fortress of Poti (Budi)⁸⁴¹. In January of 1810/1225 the same fortress was given in possession of the Prince.

In the same year the whole Georgia, including the province of Imeretia passed under the rule of Russian Empire and was put under its taxation. In 1811/1226 its government was formed and the district was called "Imeretinski Oblast". The town Kubansk became the center of the district. After these undertakings General Tormasov left for Russia leaving the government of Georgia under Lieutenant General Marquis Paulucci's disposal.

GENERAL LIEUTENANT PAULUCCT'S RULE IN CAUCASIAN PROVINCES AND THE EVENTS OF THE PERIOD

In September of 1811/1227⁸⁴² H. Ex. Lieutenant General Marquis Paulucci was appointed the governor of Georgia⁸⁴³ and came to Tiflis. Colonel Kotliarevskii was

⁸³⁸ For more details about Muhammad 'Ali Mirza's invasion of the district of Borchallu, see AKAK, Vol. 4, doc. 1075, p. 695.

⁸³⁹ Abbasid Caliphs wore black clothes.

⁸⁴⁰ Kioroghli was called the fortress of Ir-Abad in the district Darakend Parchenis of the Erevan Province (Shopen, *Istoricheskii pamiatnik*, p. 282).

⁸⁴¹ Poti was occupied on November 15th, 1809 (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 5, p. 271).

⁸⁴² 1227:1812.

⁸⁴³ Lieutenant General Marquis Philip Osipovich Paulucci (1811-1812) was appointed to the post of the Commander of the Russian Army corps on July 6th, 1811 (AKAK, Vol. 5, doc. 1, p. 1, doc. 2, p. 1).

sent to Akhalkalak (Akharkalak). He attacked the fortress Akhalkalak in December and conquered it. General Marquis made for Baku and arrived at Ganje with a big army. There he set free Javad Khan's imprisoned family⁸⁴⁴ and other Qizilbash khans and departed for Baku⁸⁴⁵. At the meantime, the people of Kakhet and Qisiq⁸⁴⁶ were revolting. Major General Simonovich with Prince Orbelianov went to suppress them and soon, calmed them down⁸⁴⁷.

At that time, in 1812/1228⁸⁴⁸ Ja'far-qoli Aqa the grandson of Ibrahim Khan of Karabagh ran away to the Qizilbash State⁸⁴⁹. Afterwards, the Crown Prince 'Abbas Mirza attacked and crushed [the Russian] detachment (battalion) at Qorchi⁸⁵⁰. (117b) The detailed description of the events is the following:

Ja'far-qoli Aqa, the son of Muhammad Hasan Aqa, was always on bad terms with his uncle Mahdi-qoli Khan. On account of the inducement of the aforementioned Khan the Russian Government summoned him to Tiflis, then to Russia. When he was arrested and led away, reaching to the river Tartar, he asked an officers of his guard to allow him cross the river on horse, because he feared from passing it in a carriage. Then he mounted a horse and made his escape. He gathered around some of his subjects and left for Qizilbashs' State. At that time, 'Abbas Mirza had come with his army and stopped at a place called Aslanduz, by the bank of the Arax. In the winter of the same year [Ja'far-qoli Aqa] led Prince 'Abbas Mirza with his soldiers and artillery to fight against Mahdi-qoli Khan. The latter, at that time, had come to the place called Qorchi and was engaged in quietening the Tarakeme tribes⁸⁵¹. A severe battle continued two days, a great number of Qizilbashs were murdered there. At last the Tarakeme and other Moslem tribes, under the threat of Qizilbashs' plunder, were persuaded to come to the [Russian] camp. But when the women of the tribes, got in the rows of Russian troops, they put them

⁸⁴⁴ For details about the liberation of Javad Khan's family and the permission on their leaving for Iran, see AKAK, Vol. 5, doc. 167, p. 119, doc. 169, p. 119.

⁸⁴⁵ Marquis Paulucci was in Baku in the February of 1812 (AKAK, Vol. 5, doc. 88, p. 59).

⁸⁴⁶ According to a document of 19th century Kakheti was divided from Kartli by the Aragvi River and was contiguous to the territory of Circassians, the khanates of Avaria and Shaki. Qisiq was one of its three regions divided from the other two by the mountain range of Kalaur (AKAK, Vol. 1, doc. 151, 193).

⁸⁴⁷ For details about the rebellion in Kakhet, see AKAK, Vol. 5, doc. 97, pp. 81-82.

⁸⁴⁸ 1228:1813.

⁸⁴⁹ For details about the escape of Ja'far-qoli Aqa and the battle at Soltanbud-Qorchi see AKAK, Vol. 5, doc. 88, p. 59.

⁸⁵⁰ Qorchi is one of the right tributaries of Hagari River (Alishan, *Sisakan*, p. 4).

⁸⁵¹ Tarakeme is the plural of Turkmen, one of the Turkish Qizilbash tribes (Petrushevskii, *Ocherki*, pp. 91, 92). There were several settlements of Tarakeme in Karabagh (*Opisanie Karabagskoi provintsii*, p. 11).

into confusion. The enemy, in front of the army and the tribes behind it, smashed the Russians⁸⁵². Some of them yielded, the rest were murdered. Mahdi-qoli Khan, thence, escaped to the Shushi fortress.

In the same winter Ja'far-qoli Aqa with many of his tribes and subjects, moved (118a) to the Qizilbash [country]. He also stayed there until the year the peace treaty was signed. Then, again, returned to Karabagh.

When the news about the Qorchi got to General Marquis, he made for Karabagh and soon arrived at Shushi. He reproached some of his men for that, then getting a letter from his wife about the revolt risen by the Georgians in Kakhet and Qisiq, hastened to Tiflis. Although he had apprehensions from the Qazakh tribes, they met him on his way and conveyed with honor to Tiflis. He attacked the rebelled Georgians many times and robbed them. At that time word spread about the campaign of the French against Russia. General Marquis was relieved of his post and called back to Russia.

LIEUTENANT GENERAL RTISHCHEV'S RULE IN THE CAUCASIAN PROVINCES AND THE PEACE TREATY SIGNED WITH QIZILBASHS

In February of 1812/1228 Lieutenant General Rtishchev was appointed to the post of Administrator-in-Chief of Caucasus and Georgia⁸⁵³. Arriving in Tiflis he started regulating its affairs. In October of the same year Major General Kotliarevskii, named Aghzi pare⁸⁵⁴ General, made a night attack from Amaras upon 'Abbas Mirza, who was at Aslanduz, and crushed his army. The details of that event are as follows:

The General advanced with a blood-thirsty regiment, Qazakh cavalry (118b) and a group of brave warriors of Karabagh. With the guidance of Murad Khan Delaqarde (Deraghorde)⁸⁵⁵ they crossed the Arax by the light of a lamp and got to the

⁸⁵² In the February of 1812 a Russian regiment 500 strong was defeated at Soltanbud in a battle against the troops of Abbas Mirza 18000 strong (Potto, *Kavkazskaya voyna*, Vol. 1, part 3, p. 480).

⁸⁵³ Marquis Paulucci was recalled to Russia due to the Emperor Alexander I's decree of February 16th, 1812 and the General of infantry Nicolas Feodorovich Rtishchev was appointed instead (1812-1816) (AKAK, Vol. 5, doc. 269, p. 201), who received his post not earlier than the April of 1812 (AKAK, Vol. 5, doc. 40, p. 23).

⁸⁵⁴ "Aghzi Pare" in Turkish "A mouth piece".

⁸⁵⁵ Delaqarde was a Turkish tribe living in Karabagh and Talish in 18th-19th centuries. Being on hostile terms with Persia, this tribe assisted Russian troops in its war against Persia. They were renowned as good spies and thieves (*Obozrenie Rossiiskikh vladenii*, Part 3, pp. 244-245, 274).

camp of 'Abbas Mirza. At sunrise they attacked him at Aslanduz⁸⁵⁶. When the artillery fired from a side upon his camp, the Qizilbashs leaped out from sleep, threw their tents and things aside and ran to the fortifications constructed on the Aslanduz hill. General occupied the camp and stopped there. In the next night they started the attack upon the fortifications. At dawn the soldiers made an assault from two sides. It was still dark and all the soldiers stayed at their places in a row. The [Qizilbash] warriors thinking that the [Russian] soldiers had already penetrated into the fortress, were confused and started fighting one against another. They killed their friends without recognizing them, and left the fortress continuing the fight. Many of them were captured by the Russians or killed. 'Abbas Mirza fell in a pit and remained there with dead bodies until one of his servants noticed him and brought a horse for him. ['Abbas] mounted the horse and escaped to Tabriz.

General Kotliarevskii returned with triumph and spoils of war to Karabagh. He stayed there for a while, then in January of 1813/1228 recruited an army again and marched on Lenkoran⁸⁵⁷ and Talish. The winter of that year was so cold that even the warm waters of the [Caspian] Sea were covered with ice. The General left the fortress Shushi to attack the Argevan fortress with no fear and doubt: he fought fierce battles there⁸⁵⁸. Although many people died there because of both the frost and the fight, and the General himself got several wounds, the fortress was captured. Later, after conquering the seat of the Talish Khan, General [Kotliarevskii] was back⁸⁵⁹.

In October, 1813/1229 General Rtishchev started peace negotiations. Mirza Abul Hasan came with a group of people to the enemy land for parley. The peace treaty of Gulistan was signed⁸⁶⁰. Soon afterwards, the alarmed world calmed down a little. After some time General Rtishchev was relieved of his post and instead of him Ermolov was appointed to the post of Administrator-in-Chief.

---

⁸⁵⁶ For details about the battle at Aslanduz on October 19th-20th, 1812, see (*Utverzhenie*, Vol. 2, p. 463-466; AKAK, Vol. 5, doc. 841, p. 683; doc. 844, pp. 689-690)).

⁸⁵⁷ Lenkoran was the seat of the khans of Talish. The Talish Khanate was formed in the mid-18th century on the southwestern shore of the Caspian Sea. In 1802 the Talish Khanate was under Russian protection and in 1828 it was annexed to Russian State.

⁸⁵⁸ The army of Kotliarevskii conquered the Argevan fortress, fortified by the assistance of English engineers, on December 22nd, 1812 (*Utverzhenie*, Vol. 2, pp. 479-480).

⁸⁵⁹ Kotliarevskii conquered the fortress of Lenkoran on January 1, 1813 (*Utverzhenie*, Vol. 2, p. 487; AKAK, Vol. 5, doc. 853, p. 699).

⁸⁶⁰ The treaty of Gulistan was signed on October 1st, 1813 (AKAK, Vol. 5, doc. 877, doc. 734).

THE RULE OF LIEUTENANT GENERAL ERMOLOV AND THE PERIOD OF PEACE WITH QIZILBASHS

In October, 1816/1231 H. Ex. Lieutenant General Ermolov was appointed as Commander-in-Chief of the Caucasian provinces and Georgia and soon arrived in Tiflis⁸⁶¹. After regulating his affairs there, he made preparations, and in 1817/1232, with some of his well-known generals went to Soltanie⁸⁶². There he met with Fath 'Ali Shah and some Qizilbash high-rank officials. By the will of [Russian] Emperor, the Capan Mountain was designated as the frontier [of Persia and Russia] due to the peace treaty, signed by Rtishchev⁸⁶³. Ermolov found it appropriate to change it for the Arax River.

(119b) Then he started regulating the affairs in [the Caucasian] regions and organizing its government according to the new rules created by him. In case of need he established new order in some places. In that period the khans of Karabagh and Shirvan ran away to Qizilbashs' country. The first was Mustoufi Khan, who made his escape in 1822/1234⁸⁶⁴ and then Mahdi-qoli Khan - in 1823/1238⁸⁶⁵. The khan of Shaki died the same year⁸⁶⁶. These three Khanates were incorporated into the Russian State⁸⁶⁷. H. Ex. Ermolov opened courts and appointed Commandants, who

⁸⁶¹ General of Infantry Alexei Petrovich Ermolov was appointed Administrator-in-Chief and came to Tiflis on October 10th, of 1816 (AKAK, Vol. 6, Part 1, p. II).

⁸⁶² Soltanie 30 miles southeast of Zenjan, later on one of the most favored summer resorts of the Qajar rulers down to the middle of 19th century (History of Persia under Qajar Rule, Translated from Persian of Hasan-e Fasa'is Farsnama-ye Naseri, by Herbert Busse. New York-London 1972, p. 15). The town of Soltanie, founded by Muhammad Khudabanda (1304-1316), was the capital of Ilkhanid Persia (History of Persia, by Sir Percy Sykes, London 1921, p. 115).

⁸⁶³ The Russian historians confirm the fact that the Russian Emperor was inclined to compromise (Potto, *Kavkazskaya voyna*, Vol. 2, part 1, St. Petersburg p. 29). The boundaries were kept unchanged owing to the resoluteness of Ermolov (*Uverzhenie*, Vol. 4, part 1, p. 7).

⁸⁶⁴ 1236:1820/1821. Mustoufi Khan of Shirvan escaped to Persia on August 19th, 1820 (AKAK, Vol. 6, part 1, doc. 1212, p. 810).

⁸⁶⁵ 1238:1822/1823. Mahdi-qoli Khan of Karabagh ran away to Iran on November 21st, 1822 (AKAK, Vol. 6, part 1, doc. 1293, p. 848).

⁸⁶⁶ Isma'il Khan of Shaki died on July 24th, 1819 (AKAK, Vol. 6, part 1, doc. 1096, p. 738).

⁸⁶⁷ Potto mentions that "the far-sighted politicians realized that the first of all the sovereignty of the Khanates were to be abolished in order to establish a real predominance of the Russians in Transcaucasia". Thus the escape of khans was the

had at their head the Administrator-in-Chief (Okruzhnoi Nachalnik), having his seat in Shushi. Its government was set up by the order created by him. In 1818/1234 he gathered all experts and registered them. In 1819/1235 H. Ex. moved to Daghestan, where fought hard battles and won great victories. The encounters lasted for several years, which are described in detail in the other book on the events happened there. After the escape of the Karabagh and Shirvan khans, in 1823/1237⁸⁶⁸ the governor of Ghazi Qumuq⁸⁶⁹ with his son Nuh Khan and grandson Muhammad Khan ran away from Daghestan to Qizilbashs. Since the forthcoming years were the period of the stable peace with Qizilbashs, and neither of the rivals violated it, H. Ex. Ermolov regulated the affairs establishing order in [Caucasian] districts.

Major General Prince Madatov was the Administrator-in-Chief of the Moslem provinces and the Talish Khanate. Madatov's courage was acknowledged everywhere. According to the concord and peace relations established between the rivals, correspondence and friendly ties were maintained by him [Madatov] and the Qizilbash high officials.

THE MEETING OF GENERAL MADATOV WITH 'ABBAS MIRZA

H. Ex. General Madatov, being very haughty and proud, treated equally with everybody apart from his immediate chief. In winter season the Crown prince 'Abbas Mirza came to the bank of the Arax for hunting and outing in the Mughan Plain. General Madatov, with the permission of [Russian] government, asked the prince to meet with him. With some eminent officials and noblemen of his provinces, Cossack cavalymen he went to the other side of the Arax, near to the bridge Khoda-Aferin to be admitted to the presence of the prince⁸⁷⁰. The prince received him with great honor. The general asked the prince to allow him organize [in his camp] a festival and fireworks. Therefore, with prince's permission he arranged

---

result of a purposeful policy of Russia (Potto, *Kavkazskaia voina*, Vol. 2, part 4, St. Petersburg 1888, p. 669).

⁸⁶⁸ 1237:1821/1822.

⁸⁶⁹ In 19th Ghazi Qumuq Khanate century had within its borders the territory between the sources of the Koisu River. According to a legend the Laks living there didn't offer any resistance to the Arabs, who invaded their land. They adopted Islam and joined the Arabs, who fought against other tribes. Therefore, they got the name of a *Ghazi* (Potto, *Kavkazskaia voina*, Vol. 2, part 1, p. 153).

⁸⁷⁰ About the results of Madatov's meeting with 'Abbas Mirza, see in AKAK, Vol. 6, part 2, Tiflis, 1875, doc. 504, p. 272.

such fireworks at night that most of army horses cut their bridles, rushed into the camp and scattered, so that many were not found until morning. All Qizilbashs were amazed at the firework and praised the fete.

During one of his talks with the prince, the general said to him, "You must relinquish from Giokcha and Sadarak in our favor, to have the tribes of Tiflis and Georgia had areas for their (120b) summer quarters".⁸⁷¹

The prince was astonished and grew angry upon his impudence and lack of culture. On the next day, when the general's Uncle Petros Beg Madatov had audience with the prince, the latter complained of him:

—Your sister's son is very ignorant and arrogant, he doesn't know his place. He is just a general and the Russian Emperor has thousands of the men like him, nevertheless, no one dares to speak of such matters, especially of problems like that. Although my father shah in Tehran and the Russian Emperor - in Petersburg, can present each other territories exceeding the mentioned one three times, we shouldn't talk of matters like that. You are an old and experienced man, you must teach him"...

THE VIOLATION OF THE PEACE, ESTABLISHED BETWEEN THE QIZILBASHS AND THE RUSSIANS, 'ABBAS MIRZA'S INVASION OF KARABAGH AND HIS DEFEAT

More than eleven years had passed since the signing of peace treaty between Russia and Qizilbash State. During the period the population and army of Iran lived in tranquility. Not a single strong enemy troubled its parts and the little insurrections and skirmishes, which occurred (121a) in that country were settled down with the help of small regiments. Thus [Qizilbashs] feeling themselves strengthened and more powerful, broke their friendly ties with Russia, violated the peace treaty and started war against them. The causes of the war were:

First – the aid of the English: they sent guns, cannons, and other arms to Iran annually, to strengthen the country and prevent the passage of the Russians through its territory towards their estates [in India]. 'Abbas Mirza, Fath 'Ali Shah's eldest son and heir-at-law, had reorganized the infantry *sarbaz* army and artillery in Azerbaijan under the control of an English military officer⁸⁷². During these few years

⁸⁷¹ In the period of peace 1813-1826 there were disagreements between Russia and Persia on account of the territories of Giokcha and Sadarak (For details, see *Kavkazskii sbornik*, Vol. 21, Tiflis 1900, pp. 1-2, 12, 14-42).

⁸⁷² Since the period of the Russo-Persian war of 1804-1813 Abbas Mirza began to reform the Persian Army with the help of European specialists. The influence of England in Iran increased from 1809 (N. A. Kuznetsova, *Iran v pervoi polovine 19-ogo*

a war and several battles were waged at various places against the Turkomans, Ottoman Turkey and other rivals, and victories were achieved. They thought that the fights against Russia would be the same and foolishly unleashed war against them...

Second - the existence of discords between the two states on account of the boundaries passing through Gegharkunik and Sadarak: both sides were intransigent and bided their time to solve the problems by armed forces.

Third - the rebellion risen by Ghazi Molla under the banner of *Ghazavat* in Daghestan, who incited encounters between the people of Daghestan and the Russian army. With this purpose the *mojtaheds* and *mullahs* wrote essays and proclamations about *Ghazavat* and *Jehad* in refined style inducing people to fight against the Russians⁸⁷³. Aqa Seid Mojtahed, living a life of an anchorite, wrote a letter to Fath 'Ali Shah, stating that:

—The war against the Russians should be considered a *Ghazavat*. I dreamt, that if His Majesty starts the campaign now, He will win victory in a month⁸⁷⁴.

People said as if Aqa has also told:

—I'll take the shell of the Russians' cannon and throw it back to their side.

People in those days and, especially the people of Iran believed in tales like that.

Fourth - for several years Alexander Mirza, the heir of Georgian *Vali* lived in the Iran State, entitled "*Vali* of honor". Some of the [Transcaucasian] khans, for example, Mustoufi Khan of Shirvan, Mahdi-qoli Khan of Karabagh, Oghurlu Khan Ziadoghli of Ganje and the sons of Selim Khan of Shaki had escaped from the powerful Russian State to Iran. [All of them] were biding their time to return to their countries and assume their power.

According to the mentioned circumstances in 1826/1242 Fath 'Ali Shah summoned his son, the Crown prince 'Abbas Mirza to Tehran, had a talk with him

---

veka (Iran in the First Half of 19th Century), Moscow-Leningrad 1983, p. 37). The European travellers as well as the Russian government were informed about military changes in the army of Iran (H. Hakopyan, *Ughegrutyunner* (Travel Notes), Vol. 6, Erevan 1934, p. 374; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 341, p. 178).

⁸⁷³ Ghazi Molla was one of the propagators of the *Ghazavat* against the Russian rule of Daghestan (For more details, see *Kavkazskii sbornik*, Vol. 23, Tiflis 1902, *Istoricheskaja zapiska o nachale i razvitiu dukhovnogo uchenia o npravstvennom elemente cheloveka v Dagestane* (A Historical Report about the Beginning and the Development of the Doctrines about Human Morals in Daghestan). pp. 1-73).

⁸⁷⁴ The Moslem propagators played a major role in the enkindlement of the war. According to a Persian historian, Aqa Seid Muhammad addressed letters to the *mojtaheds* of Transcaucasia summoning them to the Holy War against the Russians. "Shah assigned the sum of 300000 *tomans* to be spent on the Holy War" (History of Persia under Qajar rule, p. 174).

about (122a) the matter and gave him the task of waging a war against Russia. So 'Abbas Mirza, by his father's will, returned from Tehran. Arriving in Azerbaijan he recruited an army and made war preparations.

At that time the Russian Emperor, H. M. Alexander Pavlovich I, died and H. M. the celebrated Emperor Nicolas Pavlovich ascended the throne. This circumstance became one of the causes to violate the peaceful and friendly relations.

The Crown prince held counsel with his officials and experienced noblemen on the matter. Some of his wise retainers did not approve the war against the Russians: it would not bring any good to his state. They attempted to make shah give up his military intentions. Therefore, under the pretext of bringing money and making some preparations [they] sent *sandugdar* Heidar 'Ali Khan, an eloquent high-rank official and eminent khan.

After arriving in Tehran Heidar 'Ali Khan was honored with shah's reception. When talking, shah asked him about the state of the army, he said: "According to the decree of the Ka'abe⁸⁷⁵ of the world the Crown prince is recruiting the troops and making war preparations. He tries whole-heartedly to fulfil shah's will (122b). But when a thankful servant of shah knows something and conceals that, he acts like a traitor, so whenever, the World's Ka'abe allows I'll present Him some of my ideas".

So with shah's permission he told:

Although nobody can afford a resistance to shah's glorious army now and the victory will accompany all its enterprises, the breach of peace [treaty] and the war against Russia are not desirable and useful for the state now. Russia is an old country, hard in war and gentle in friendship. It harms nobody because of his faith. The war is especially inauspicious now, when they have given no ground for unfriendly deeds and besides their ruler has just died and a new sovereign ascended the throne. Let's keep an eye upon his actions and behavior, then conduct accordingly, or else, if we show our enmity now, the people will consider us harsh and cruel, which contradicts to His Royal favor.

Fath 'Ali Shah at once flared into a rage and commanded his little son named Mucheli Khan, who always stood nearby, armed with his decorated sword, to strike off the Heidar 'Ali (123a) Khan's head, because he was a traitor and had thoughts different from shah's. A wise man has told on such an occasion: "Its just a suicide expressing ideas against to shah".

When Mucheli Khan was going to strike off his head, shah, a very greedy man, ordered to Heidar 'Ali Khan to pay ransom and save his life. So, the latter immediately gave the hundred golden *ashrafi bajaghis*, which he had kept ready beforehand knowing shah's nature. Afterwards, he started talking in compliance with

---

⁸⁷⁵ Moslem sanctuary, the honorable title of Shah.

shah's opinion, approving all his suppositions. Shah assigned the prince 'Abbas Mirza to quicken the military preparations in the infantry, cavalry troops, and artillery to start the campaign against the Russians in Karabagh:

—We have lingered enough! In those days of idleness and rest we'd have occupied the most part of Caucasian regions down to its [upper] frontiers...

THE CAMPAIGN OF THE [QIZILBASH] ARMY IN KARABAGH AND OTHER DISTRICTS

The infantry troops of Azerbaijan, that were under the Crown prince 'Abbas Mirza's command, were termed *sarbaz*, whereas the infantry troops of Araq, serving to the shah - *janbaz*.

(123b) In short, after Heidar 'Ali Khan's return from Tehran and the reception of the urgent news with [shah's] decree, 'Abbas Mirza finished the military preparations, arranged the troops and sent them to the borders of Caucasian province to invade it from several sides.

First of all, 'Abbas Mirza himself took the foot and mounted regiments of Azerbaijan and moved with an army 60000 strong through Karadagh and the *yaylaqs* of Mushkambar and Golambar⁸⁷⁶ towards Karabagh⁸⁷⁷.

Another regiment of the infantry and cavalry troops of Khoy, Salmas, and Afshar of Urmia was led by Amir Khan *Sardar* and Mahdi-qoli Khan of Karabagh to the Shushi fortress through Nakhichevan and the Sisian mountains.

The infantry of Araq and the Chaharduli⁸⁷⁸ cavalry under the command of Qajar high nobleman Ibrahim Khan *Sardar* and Mustoufi Khan of Shirvan, advanced towards Shirvan.

Hoseyn Khan *Sardar* of Erevan and his brother Hasan Khan called Saru Aslan⁸⁷⁹ were sent to Georgia with Alexander Mirza - son of the *Vali* of Georgia, and waged war against Prince Sevarzamidze at Qara Kilisa in the region of Pambak and Shoragial.

Mir Hasan Khan of Talish moved with his troops to Lenkoran and Argevan, Hoseyn Khan the son of Shaki's Selim Khan, moved to Ganje with his brother Haji

---

⁸⁷⁶ The plain of Golambar is 9000giaz far from the Varzeghan settlement and 10000 giuz-from Tabriz on the way to Ahar (Dehkhoda, *Loghat-name*, Vol. 22).

⁸⁷⁷ See in *Utverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 100).

⁸⁷⁸ The southeastern region of Maragha district (Dehkhoda, *Loghat-name*, Vol. 9). The Kurdish tribe, living in Kurdistan of Iran goes under this name (Makhmudov, *Kurd Zhoghovurde*, p. 47).

⁸⁷⁹ "Saru Aslan" in Turkish "light brown lion".

Khan. Thus, the sons of khans with their troops of ten-fifteen thousand soldiers stretched the banner of war and set out to conquer the regions.

In spite of (124a) the rumors, the Russian government believed in no way that Qizilbashs would violate the peace and start war without any real cause. At that time, the ambassador Prince Menshikov (Meshchikov) had been sent to Tehran with his interpreter Shahamir Beglarov⁸⁸⁰ to proclaim about the accession of the new sovereign and to strengthen friendly relations⁸⁸¹. He brought to Fath 'Ali Shah a crystal throne as a present from His Imperial Majesty⁸⁸².

When the ambassador arrived at Ujan⁸⁸³, he saw the innumerable troops and military preparations and could not inform the Russian State about that. Meanwhile, the Russians sighed with relief by ambassador's diplomatic mission: they were engaged in their affairs without making any military preparation. The ambassador was not given any distinct answer and arrested.

First Amir Khan *Sardar*, with Mahdi-qoli Khan, advanced from Khoy to Nakhichevan and stopped on the bank of the Arax⁸⁸⁴. They had consultation with one another and concluded that if they, according to the given order, proceed straightly to the Shushi fortress, its inhabitants, most likely, would not open the gates and join them. Then they would suffer a major set-back and the army would disperse. Therefore, they decided to write an application to 'Abbas Mirza and ask him to send two infantry *sarbaz* regiments and two cannons, so that they could defend themselves in case of need. 'Abbas Mirza answered them following:

"There are no infantry and cannons for you. The begs of Karabagh have written to me, that they will open the Khalifalu gates and swear loyalty to our state as soon as our troops reach to the fortress. We order you to hurry straightly to the fortress of Shushi through Nakhichevan and Sisian Mountains without lingering at any place, because they are waiting for our arrival ready to serve us. If you take infantry troops and cannons you won't be able to move quickly, and, besides, it is too difficult to transport the cannons through mountains. I've to fight a great battle

---

⁸⁸⁰ Shahamir Khan Beglarov, the junior-officer of the Russian army was one of the skillful interpreters of his time, by whose translation often passed the Russo-Persian negotiations (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, *Materialy k istorii persidskoi voyny 1826-1828*, (Documents about the History of the Persian War 1826-1828), Tiflis 1901, p. 28).

⁸⁸¹ *Kavkazskii sbornik*, *Materialy*, Vol. 22, p. 51-52).

⁸⁸² The embassy of Menshikov reached the Khoda-Aferin Bridge on May 23rd, 1826 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 620, p. 344).

⁸⁸³ Ujan is a district in Azerbaijan.

⁸⁸⁴ The documental facts recorded in the Russian sources confirm Nersesov's information about the directions in which the invaded Persian troops moved (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, *Opisanie vtorzheniia persian v Gruziiu* (A Description of the Persian Invasion into Georgia), p. 132).

against the Russian troops, and if I give the infantry and artillery to you I will be unable to overcome them".

He also wrote:

"Sardar, we have undertaken a great venture. As there are seas of fire in front, we have to strike and advance. If we strike them a hard blow, we'll rest for long, or else we'll suffer hardships and losses...

Willed by God, on Thursday we'll march accompanied with Shah's good fortune, pass the Khoda-Aferin Bridge and stop in the gardens of Jebrail. On Friday we'll be at Amaras, and on Saturday - attack the Russian army (125a) in Avetara-nots. We'll fight against them and do away with both the affairs of the fortress and the Russians".

The khans, who had experienced the fight of the Russians frequently after acquaintance with the letter, lost hope of receiving infantry troops and cannons. They grew anxious with 'Abbas Mirza's thoughts and ideas.

At that time word spread about the existence of a battalion of yegerski sal-dats⁸⁸⁵, renowned for their courage, in the village of Goris to defend the Capan and Zangezur districts. Therefore, contrary to 'Abbas Mirza's intentions and commands, Amir Khan Sardar and Mahdi-qoli Khan moved very slowly, passing a day distance from Nakhichevan to Sarkoduk⁸⁸⁶ of Sisian in three-four days⁸⁸⁷. There they were informed that fifty Cossacks, who had come to the Bazar-chay River to fish and wash, were captured. This encouraged them a little and they began to move more bravely. They passed the mountain and stopped in the village Qara Kilisa⁸⁸⁸ at the bank of the Bazar-chay. In the night a messenger arrived from Haji Aqalar Beg of Karabagh, who had traitorously joined the Qizilbashes, with the news that the Russians of Goris had left the village at night and moved in an unknown direction. The Qizilbash army became panic stricken and in the same night marched to the nearby Parsang hill. There, they made fortifications and got ready to fight and flee. In the morning they got the news that the Russians had wended

---

⁸⁸⁵ The light infantry regiment of egers was formed of the cavalry Semionovskii and Izmailovskii detachments and of Gatchina's eger detachment in 1796 (*Entsiklopedicheskii slovar'*, published by F. A. Brokgauz and I. A. Efron, St. Petersburg 1893, Vol. XI ², P. 511).

⁸⁸⁶ Sarkoduk or Sarkoghovk, a settlement in the valley of Gayledzor between Mogh and the deep ravine of Eghegeats (see, Alishan, *Sisakan*, p. 129).

⁸⁸⁷ The first Persian groups invaded the Russian territory from several points on July 15th, 1826 (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, St. Petersburg 1888, p. 617).

⁸⁸⁸ The Qara-Kilisa village of Siwnik province must not be confused with the Qara-Kilisa, which was located in the northern region of Erevan Khanate. This Qara-Kilisa was a settlement near to Brnakot in the Tsghuk district belonging to Tatev eparchy (Alishan, *Sisakan*, p. 243).

their way to the Shushi fortress (125b) with the aim of joining the other [Russian] regiment. At midnight Amir Khan *Sardar* sent his nephew Muhammad Zaman Khan with a thousand cavalymen to pursue the Russians and attack them, before he could reach them with Mahdi-qoli Khan. Muhammad Zaman Khan, a drunkard, put the battle aside, stopped at a place and sent a man to the nearby village Shnher⁸⁸⁹ for some wine and getting the wine he arranged a feast.

At that time Haji Aqalar sent the news to 'Abbas Mirza, having stopped with his forces near to the Khoda-Aferin bridge. Thence, Kazem Khan Qollar aqasi was sent with the troops called *Ghulam-e Tofangchi* and two cannons through Qara-Aghach⁸⁹⁰. [The latter] reached the Russian regiment at the river Hagari and attacked it from every side. One side was the Qizilbash regiment, the other- the Haji-Samlu Kurds and Turkish tribes, the third - the heat and the difficulties of the lane hindered the [Russian] regiment reach the fortress and they scattered before getting to the river. Some of them were killed, some captured, and the rest escaped to the neighboring woods. There, with the help of the Armenian villagers, they saved their lives⁸⁹¹. 'Abbas Mirza learning of the cheerful news, left his camp and on the next day arrived at the vicinity of village Kornidzor (Korunzur)⁸⁹². There, the heads of the murdered Russian soldiers and prisoners, several high-rank officers among them, were brought to his presence (126a). After that ['Abbas Mirza], with the group [of prisoners], visited Haji Aqalar in Kornidzor. There Amir Khan *Sardar* and Mahdi-qoli Khan turned up before his presence, expressed their delight and enthusiasm about the success, praised and congratulated him.

Amir Khan was 'Abbas Mirza's uncle, and Mahdi-qoli, the brother of Aqa Bike, one of Fath 'Ali Shah's wives, was also his uncle. 'Abbas Mirza grew angry and reproached them:

—Why did you behave yourself so weakly. All these chasing and pursuing were because of your fault. If these soldiers reached the fortress of Shushi safe and sound, joined their friends, even if the whole world took up arms against them, they would not be overcome.

Amir Khan made excuses explaining:

—As it was the beginning of the war and no victory was gained anywhere, we feared that, God forbid, we would cause an ill omen to appear on the fate of the

---

⁸⁸⁹ Shnher or Shinuhayr was one of the settlements in the Haband district of Siwnik, which belonged to Tatev eparchy (Alishan, *Sisakan*, p. 243).

⁸⁹⁰ A settlement to the northwest of Karaziaddin see in *Dorozhnaia karta kavkazskogo kraia*.

⁸⁹¹ For details about the defeat of the Russian regiment of Goris, see in AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 651, p. 357; *Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, *Materialy k istorii persidskoi voiny*, Tiflis 1903, d. 76, p. 154, 131.

⁸⁹² A settlement of Siwnik, that belonged to Tatev eparchy (Alishan, *Sisakan*, p. 243).

glorious army. Thank God! The troops won a victory, so hence the triumph will be our leader and the success- our guide.

The words made the prince furious...

The prince took the troops being at their disposal and deprived them of their commissions. He said [to Amir Khan], "You are already old and cannot serve well, so You must retire and start teaching young men how to serve me and fulfill my will.

Then the heads of the murdered Russians and prisoners were sent (126b) to Fath 'Ali Shah who had at that time arrived in Karabagh and stopped at Tavila Sham⁸⁹³. As soon as 'Abbas Mirza conquered the Shushi fortress, he would come and settle there.

Qizilbashs, thence, advanced with their army and artillery through Amaras towards Shushi. 'Abbas Mirza himself picked the way to Avetaranots through the Kirs mountain with the purpose of fighting with the Russians. Meanwhile Colonel Reut, the Commander of the Russian troops hurriedly took his forces to the Shushi fortress. Their transport and carriages were left there and plundered by the Zargar, Delaqarde, and Jevanshir⁸⁹⁴ tribes.

Prince 'Abbas Mirza came and stopped at the place called Nabat-Khan, which was at a *farsakh* distance from Shushi. Once it was Aqa Muhammad Khan's camp. Afterwards, he put his troops in order and arranged its quarters at three places. Its biggest detachment was placed at Nabat-Khan. The troops of Amir Khan, Mahdi-qoli Khan, and Karabagh inhabitants, who had joined them were set in the woods of the slope of the Snaq mountain⁸⁹⁵, above the first camp. The regiment of Sheikh 'Ali Khan, the brother of 'Abbas Mirza encamped in Khojalu near to Askeran⁸⁹⁶.

THE BEGINNING OF THE WAR AND VICTORIES

Crown Prince solemnly besieged the Shushi fortress⁸⁹⁷. As some *begs* and *meliks* of Karabagh, lived far from the fortress and could not take refuge there, they humbly came to swear loyalty and serve to 'Abbas Mirza and Mahdi-qoli Khan.

⁸⁹³ Tavila Sham is a southern tributary of the Arax.

⁸⁹⁴ The nomadic tribes of Karabagh. In 19th century Zargar and Deraghorde settlements are recorded in the Jevanshir-Dizak district of Karabagh (A.C.M., folder 241, file 206, pp. 154-156).

⁸⁹⁵ Mountain to the south of Shushi.

⁸⁹⁶ The short information of the Russian sources about the positions of the Persian troops, besieging Shushi, confirm Nersesov's evidences (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, *Opisanie*, pp. 138-141).

Vani Atabegov of Jraberd⁸⁹⁸, Melik Aslan of Dizak, Sarkis Catholicos (Khalifa) of Gandzasar and the Tekellu⁸⁹⁹, Mughanlu⁹⁰⁰ tribes were among them. A great crowd of Karabagh inhabitants gathered there. When 'Abbas Mirza saw such a throng and multitude of subjects, which he never had dreamed of, called Amir Khan *Sardar* and Mahdi-qoli Khan, then told them:

—From this day on no one dares to argue with me and have ideas differing from those of mine. Thanks to God, this year we'll drive the Russians away from the Caucasian borders, spend the winter in Qizliar and go thence to conquer Russia.

And they had to agree and confirm:

—Undoubtedly we'll invade the Russian Empire and the poor men still in Caucasus will have to leave it.

When Melik [Vani] was honored with ['Abbas Mirza] reception, the latter appealed to him saying:

—Melik Vani, previously, when I had almost beaten the Russians in the battles of Askeran and Tarnakiut, You lent them a hand and saved them. So, I swore to punish you severely. But when you came by your will and swore an oath of loyalty, I pardon you.

Although 'Abbas Mirza spoke such pompous words he was uneasy that Russians of Shushi might attack at night and throw their army in confusion. Once he wrote to Amir Khan and asked him:

—*Sardar*, I need an advice, keep the transport and supplies near us, or send them to Avetaranots, and stay in our camps without them?

Sardar wrote him in answer:

—His Majesty better knows the Qizilbashs. They do not fight at night, but they fight bravely at daytime. If the carts stay in Avetaranots, whenever the Russians make a night attack, everybody will run to the loads, but if they have it with them, they will show fortitude and defend their possessions.

---

⁸⁹⁷ Shushi was besieged on July 25th, 1826 (*Utverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 105).

⁸⁹⁸ Vani Atabegov had assisted greatly the Russian regiment of Colonel Kariagin during its fights in Karabagh in 1805. The Persian soldiers captured him and brought to their station (V. A. Potto, *Pervye dobrovol'tsy Karabaga v epokhu vodvorenii russkogo vladychestva* (The First Volunteers of Karabagh in the era of the Establishment of the Russian Rule), Tiflis 1902, p. 65).

⁸⁹⁹ Tekellu tribe was a branch of the Turkoman Tekke tribe, one of the seven Qizilbash tribes, which because of its frequent revolts was annihilated by Shah Abbas I's decree, but some groups of it survived in various places of Azerbaijan (Petrushevskii, *Ocherki*, p. 90).

⁹⁰⁰ Mughanlu tribe was of Mongol origin. Its name comes from the area, where they lived, that is the Mughan plain. Some groups of this tribe lived in the provinces of Karabagh (*Svod statisticheskikh dannikh o naselenii Zakavkazskogo kraia*, the district of Jevanshir, sector 2) and Erevan (Shopen, *Istoricheskii pamiatnik*, p. 536).

Thus by *Sardar's* counsel ['Abbas Mirza] ordered to keep the loads nearby. [Qizilbashs] started raiding the country and plundering those, who had not joined them. After having robbed the things left by the Russians at Avetaranots, the crowd of [Qizilbash] army due to Mahdi-qoli Khan's instructions, set fire to the General [Madatov's] house and the buildings of Russian staff on the bank Chanakhchi. They destroyed it and outraged the graves of General's ancestors.

THE AMBUSH MADE BY QIZILBASH TROOPS AND THEIR FAILURE

A few days later, when the rival sides calmed down a little, groups of [Qizilbashs'] cavalry and infantry troops were sent to raid the districts of Karabagh and its Russian subject neighboring regions. They caused severe harms and destructions to the regions, set on fire many villages revenging for the misfortunes they suffered because of Karabagh and its inhabitants previously. At that time, word spread that the inhabitants of Shushi were coming out of the fortress with the aim of getting food from various places and bringing the harvest there.

(128a) Therefore, Mahdi-qoli Khan and Amir Khan *Sardar* took counsel together and decided: "Since we committed an error and lingered in the affairs of Goris, we were worthy of reproaches, now the time has come to take advantage and serve. Let's take a regiment of the glorious army and make an ambush at night near the river Khalifalu, which is the passage from the impenetrable fortress. Thus, we'll try in a way to capture those, who are going to bring food as well as attack and capture the fortress".

They told 'Abbas Mirza about their intentions and decided that after their departure for the ambush, the prince would draw the cannons nearer to the fortress, and in the morning they will attack and conquer it.

Afterwards, Amir Khan and Mahdi-qoli Khan went with four infantry *sarbaz* regiments and a Karabagh cavalry of two thousand men and laid an ambush nearby the Khalifalu river on the side of the Khachen gate⁹⁰¹.

Some of 'Abbas Mirza's retainers, who were on hostile terms with these khans, took advantage to bring false ideas home after their departure. They told him that there were a few Russians in the fortress and if he assisted them a little, by sending cannons and arms, they would undoubtedly occupy the fortress and the soldiers would rob Aqa Muhammad Khan's treasures and the wealth of fortress inhabitants. In addition, they would be praised and glorified by Shah.

The words made an impression upon 'Abbas Mirza. He changed his mind and refused to send infantry and cannons. The khans, according to their yesterday's counsel made an assault in the same morning from the ambush (128b) upon the famishing men who went out for getting food. They made great noise, captured and killed some of them, then they attacked the fortress. Gianjom Agh Khandamirov⁹⁰², who at that time was *qalabeg* opened the fortified gate and came out to fight with two groups of Russian soldiers. Those in search of food took the occasion to enter the fortress. Then Gianjom Aqa returned to the fortress, fortified the gate and began to fight from above its walls and towers. Although the *sarbazs* tried to ascend the fortress, they were prevented and shot down.

The Armenians of the fortress also fought severely being unanimous with the Russians. They were given arms and sent to protect the fortress walls.

Since no aid was received from 'Abbas Mirza and the battle continued from sunrise until midday, 'Abbas Mirza sent a messenger ordering them to stop the battle and the attacks on the fortress and return back. The khans, unable to attain any result returned to their camp.

THE SUCCESSES, VICTORIES, AND GLORY

During the events some cheerful news was received about the victories and successes of the khans in various parts of the Caucasian province, which increased the pride and arrogance of Qizilbashs. One of them Mir Hasan Khan of Talish went and occupied Talish and Lenkoran easily driving the Russians out of the fortress of Argevan⁹⁰³. Ibrahim Khan *Sardar* with Mustoufi Khan conquered Shirvan down to Salian and Baku⁹⁰⁴. General Grabbe (Qrabbi), the commander of the Russian troops, which defended those regions left for Quba. Hoseyn Khan *Sardar* [conquered the territory] down to Pambak and Shoragial, destroyed the Russian constructions there. His brother Hasan Khan made raids and completely devastated the district of Borchallu, captured a great number of people. The [Russian] troops of those districts made for Tiflis⁹⁰⁵.

⁹⁰¹ For details about the events, which happened on June 30th, 1826, see in *Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, Tiflis 1903, *Opisanie* p. 8; *Utverzhenie*, Vol. 4, part 1, Tiflis 1906, p. 108.

⁹⁰² Gianjom Aqa was one the wealthy Armenians of Shushi, who played a significant role in the defence of the fortress of Shushi (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, p. 109).

⁹⁰³ The khan of Talish attacked the guard posts of Caspian navy and caused great losses to them (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 681, p. 375).

⁹⁰⁴ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 661, p. 362; doc. 681, p. 375.

⁹⁰⁵ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 681, p. 375.

The Russian troops at Zurnabad⁹⁰⁶, wanted to enter the fortress of Ganje and then move to Tiflis, but they were interdicted by the inhabitants and they fled straight to Tiflis leaving their loads, cannons, and transport⁹⁰⁷.

'Abbas Mirza wrote in answer to the letter of Hoseyn Khan Sardar:

Here is the copy of His Majesty's *raqam*:

"To the illustrious Prince, amir of amirs Hoseyn Khan Sardar, the beglarbegi of Erevan and Chokhur Sa'ad, accompanied with God's benevolence and success.

Be aware that H. Ex.'s sincere letter with the news about His and His brother Hasan Khan Saru Aslan's victorious deeds was brought to Our gracious attention and honored with Our favor. There was written that His celebrated Excellency with glorious troops has conquered [the territory] down to Pambak and Shoragial. Prince Sevarzamidze, with all his vainglory, was put to flight and then besieged at Qara Kilisa (129b) by them.

By God's will, now the day upon our enemy is turned dark, he is too weak and Khosrov's royal fortune is glorious. Our rivals in Talish are beaten by the victorious troops. The whole area of Shirvan to Salian has come under our rule. The voice of the Qajar drums is heard in Shaki and Jar. The keys of the fate have opened the gates of Ganje. The inhabitants of Shushi are weakened and suffer from gun and cannon bullets. Thanks to Almighty, who has given all these successes and victories...

May His celebrated Excellency [Hoseyn Khan] and H. Ex. Hasan Khan Saru Aslan, being in shah's good grace and accompanied with all Royal glory and Fortune, make great efforts in the war against the enemy. Blessed by God we'll soon complete our encounters and capture the Shushi fortress and invade Tiflis".

THE EVENTS HAPPENED DURING THE SIEGE OF SHUSHI

The events at Shushi developed like this: No gates were being opened. The fortress and its people remained besieged by the army mobs. 'Abbas Mirza persisted and called them to surrender the fortress, but in vain. The inhabitants suffered a great deal and became weak because of lack of food and other supplies. There was a rumor that the Commander-in-Chief had ordered the Russians to leave the country [of Karabagh]. (130a) Therefore, Qizilbashs sent Bejan Khan to the fortress to meet Colonel Reut to solve the problem in peaceful way⁹⁰⁸.

⁹⁰⁶ An Armenian settlement near to the town of Ganje, where the Russian Garrison of Ganje spent the hot summer spell (Evetskii, *Statisticheskoe opisanie*, p. 149).

⁹⁰⁷ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 661, p. 362.

⁹⁰⁸ For more details about the negotiations between 'Abbas Mirza and Colonel Reut, see in Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, pp. 637-639.

The people of the fortress, due to colonel's command, covered up khan's eyes and led him into the fortress to the colonel. They had a talk and agreed to give the fortress commandant Major Cheliaev and Captain Mirza Adigiozal⁹⁰⁹ as hostages and conclude a fortnight truce. At the meantime a representative of each side would go to Tiflis to meet with Ermolov and bring his orders. Thus Major Kliugenau (Funklughin) from the Russian side and a *yasavul* from its rival side were sent to Tiflis. There they described the situation and asked him whether he allows them to surrender the fortress or not. *Sardar's* answer was the following: "There isn't a word "capitulation" in Russian". The meaning of this foreign word is "to surrender".

At that time, General Madatov had returned from the [mineral] warm waters to Tiflis. When the *yasavul* appeared, the latter grew angry with him:

_Why have you come to me with a stick?

Then he threatened him:

_I'll beat 'Abbas Mirza with the same wooden stick.

The Crown prince hoped that the people of Shushi would submit to him and surrender the fortress, so that he could take possession of its whole wealth and not his warriors. Meanwhile the others wished to capture the fortress by force so that everyone would get his share of the booty.

Once 'Abbas Mirza (130b) said to his servants:

_All of you are expecting me to take the fortress of Shushi by force, so that you could plunder its wealth. But I'll go on besieging it until its inhabitants and surrender their fortress. Then, whoever possesses Father Shah's⁹¹⁰ treasures and wealth I'll seize them.

Although things about Shushi were not still completed, and the fortress was not taken, they had already decided who would own the possessions of its wealthy men. 'Abbas Mirza intended to seize the wealth of Zohrab Tarumian (Sohrab Aqa Tarimov) and Sheikhiyovs', and Mahdi-qoli Khan – Agha Baba Hakhumian's (Mughdusi Baba Hakhimov)⁹¹¹ and Khandamirovs⁹¹².

Dear God! Don't cross the bridges before you come to them!

⁹⁰⁹ *Kavkazskii sbornik*, Vol 26, Tiflis 1907, *Materialy k istorii persidsko voyny*, p. 18.

⁹¹⁰ Abbas Mirza has in view his Uncle Aqa Muhammad shah, killed in Shushi in 1797.

⁹¹¹ M. Taghiadian has recorded some information about the fortune and commercial activities of Shushi's wealthy merchant houses of Tarumians and Hakhumians (M. Taghiadians, *Janaparhordutyun i Hays* (A Journey to Armenia), Vol. 1, Calcutta 1847, pp. 289-290, 292-293).

⁹¹² These were the rich men of Shushi, whose names were recorded in the list of the leaders, who headed the fights of town's Armenian population (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, Tiflis 1903, p. 108).

Amir Khan *Sardar* persisted more than anyone in attacking and capturing the fortress by force. He gave no rest to 'Abbas Mirza. Therefore, 'Abbas Mirza sent him to Ganje with his son Muhammad Mirza.

'Abbas Mirza realized that the affairs at Shushi were long drawn out with useless negotiations. Therefore he started sending secret messengers from his people to the fortress walls with the aim of enticing the Armenians to his side and convincing them of the need of stopping to defend the fortress and assist the Russians. Still, all was in vain.

Once he sent Sarukhan *Yuzbashi*, an Armenian village elder to the fortress to advise the people and impel them to submit to Iran. After reporting his message, *Yuzbashi* said in Armenian, "My sons, hold firmly, because they are weakening".

A Karabagh Turk, who knew Armenian, denounced this to Mahdi-qoli Khan. The latter grew angry with *Yuzbashi* and ordered to cut his tongue. Yet, another beg, who was on friendly terms with *Yuzbashi*, mediated and saved him from losing his tongue.

Mahdi-qoli Khan went to the foot of the fortress with other Qizilbash khans and called Aqabeg Kalantarov⁹¹³, a respectable man in the fortress. At first Aqabeg refused to come, since having once been one of the khans close retainers he feared from being upbraided. Finally, however by Colonel's command, he went to meet Mahdi-qoli Khan and Qizilbash khans with two officers knowing Turkish and dressed in the clothes of a servant. After greeting Mahdi-qoli Khan asked him, "Aqabeg, aren't you ashamed of being ungrateful and fire on me?"

Kalantarov answered:

"I never forget your grace and I don't fire on you. If you come to us, all of us will go barefooted to the Emperor and beg Him to pardon your sins. But you should be ashamed of leading here your old enemy, who has a blood lust for seizing our wealth, wives and lives in revenge.

(131b) Mahdi Khan was impressed and touched with the words. When he was back, he persisted no more on capturing the fortress. Hence, 'Abbas Mirza didn't take him into consideration and consulted every problem with Haji Aqalar.

The officials of the Russian State had prudently collected the arms from Moslem inhabitants [of Shushi]⁹¹⁴. But the Armenian part was always with Russians and devotedly served them. Especially, the Armenians of Shushikend and Karintak (Dash-alti-lu), who with their chief Safar *Yuzbashi* had fortified against Qizilbash

⁹¹³ Aqabeg Kalantarov was the governor of Shushi during the reign of Mahdi-qoli Khan. He led the fights of the Armenian inhabitants against the Persian troops besieging the town in 1826 (*Utverzhdenie*, Vol. 4, Tiflis 1906, p. 107).

⁹¹⁴ For details, see in *Kavakzskii sbornik*, Vol. 24, doc. 21, p. 51.

troops in Khaznadarasi ravine, not far from the fortress, troubled them non-stop⁹¹⁵. This filled 'Abbas Mirza with such fury with the Armenians, that he issued a decree: whoever brought a head of an Armenian, he would be recompensed with ten *ashrafis*⁹¹⁶.

In consequence, great number of Armenians were captured and killed. In the end 'Abbas Mirza attacked the fortress several times and fought heavy battles incurring much losses and damages to his troops. They stayed there for a month and besieged it until 'Abbas Mirza received the news about General Madatov's arrival and his battle against Qizilbash troops at Shamkhor and the defeat of Amir Khan *Sardar*. With this news he moved to Ganje. The events went as follows:

"A month had passed since the siege of Shushi. Amir Khan *Sardar* continued persisting that the fortress (132a) had to be conquered by attack and a fight. Therefore, 'Abbas Mirza appointed him to go with the Chaharduli and other cavalry troops of 4000 warriors and settle together with Oghurlu Khan Ziadoghli in Ganje fortress. Whenever an army arrived from Tiflis they had to defend themselves and send the news to Him.

As Amir Khan *Sardar* was old and often pondered with much hesitation, 'Abbas Mirza made Muhammad Mirza, his eldest son his companion, to prevent him from being late and irresolute.

Amir Khan *Sardar* advanced towards Ganje with Muhammad Mirza and the army at their disposal. Oghurlu Khan, who had been sent earlier, joined them on the way. When they reached the river Kurak, they caught a messenger who carried a letter from Tiflis. It was General Madatov's address to Karabagh inhabitants with the intention to quieten them. Here is the copy of that letter.

The copy of Madatov's letter to the people of Karabagh written in Turkish

"I heard, that the ungrateful Qizilbashes have violated the peace and decided to wage a war against our Russian State. They invaded our countries with innumerable troops and besieged Shushi fortress...They deserve to be hurled with heavy reproaches. The black stigma of perfidy is on their fate.

Blessed by God, we'll march from Tiflis, attack and crash them. Then we'll destruct their troops and put them in flight.

Be ready and calm down, don't pay any tribute to the enemy. Don't bend down before them and don't obey their orders because of troubles and hardships. I swear, soon we'll wage a bloody war and punish them, so that they'll have no

---

⁹¹⁵ For details, see Ibid, p. 93

⁹¹⁶ Ar. Kostaneants also has recorded about the facts of cruel actions with respect to the Armenian inhabitants of Karabagh during the siege of Shushi (M.M., Manuscript 7823, p. 74).

more desire to fight. They will remember it for many years, tell stories about it and fall in despair".

(132b) Everywhere the letter stirred up great fear among Qizilbashs. The name of Madatov was enough to frighten the Qizilbash troops.

[Amir Khan and his troops] moved making stops and finally arrived in Ganje. Its inhabitants went out into the gardens below the city to welcome prince Muhammad Mirza and the *Sardar* and to swear an oath of loyalty⁹¹⁷. Oghurlu Khan went and settled in the citadel of Ganje. [He] quieted its people and reassured them. The army of the prince and *Sardar* stopped on the bank of the river and began settling the matters in the city and its vicinity. The leaders of all Airumlu⁹¹⁸ and Shamshaddinlu tribes, the high officials submitted and started serving to them. As the tribes of Ganje had a Qajar origin, they called Amir Khan and Muhammad Mirza "Uncle" and were on kindred terms with them. The Armenians of the Kilisakend district⁹¹⁹ of Ganje also submitted and served to them⁹²⁰. Amir Khan *Sardar* (133a) sent his nephew Muhammad Zaman Khan with a thousand Chaharduli cavalymen as a guardian regiment to the Hasan-su and Zagam rivers, being a boundary between Ganje and Tiflis. They had to stay there and get news about the events and affairs of Tiflis.

Two weeks later, suddenly, news came, that General Madatov had come from Tiflis to Akhstafa and was making military preparations in the army, artillery, and arms. Amir Khan *Sardar* informed 'Abbas Mirza about that and asked him:

"During the engagement at Shushi I volunteered to take the rule of the army and conquer the fortress, You refused to agree. My request again is that you could give me five or six sarbaz regiments and five cannons so that I could fight against Madatov. If I defeat him I'll march to Tiflis, otherwise I'll be murdered".

'Abbas Mirza didn't accept his appeal because he was given to understand that Madatov's army wasn't numerous. So, whenever he gave the *sarbaz* troops and cannons to Amir Khan *Sardar*, he would shatter Madatov and march until Tiflis and conquer it. At that time his name will be praised before shah.

---

⁹¹⁷ The Moslem inhabitants of Ganje had rebelled, massacred partially and driven the Russian soldiers out of the Town before the arrival of the Persian troops (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, pp. 655-656).

⁹¹⁸ Ayrumlu tribe is supposed to be a group of Armenian apostates (For more details, see Karapetian, *Ayrumner*, p. 5).

⁹¹⁹ Kilisakend was an Armenian district in the upper part of the town of Ganje, divided from the Moslem district with Ganje River (Barkhudariants, *Artsakh*, p. 35).

⁹²⁰ The Armenian population of Ganje wisely submitted to Amir Khan *Sardar*, made fortifications around their block and did not allow any Persian soldier enter it. Thus escaped a massacre (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, Tiflis 1901, *Materialy*, p. 150).

'Abbas Mirza was deceived with those words and refused to send the infantry and cannons, answering:

"I haven't sent you to fight against Madatov. You just settle in the fortress and fortify yourself there for defence. Take all cannons of the Russians left there, into the fortress, prepare bullets and gunpowder. (133b) Whenever Madatov arrives, sit there and defend it. I'll come and give Madatov the answer".

Then he wrote:

"Send some cavalry groups of your army to plunder the horses and the cannons of Madatov".

After receiving the commands, Amir Khan rejected to obey 'Abbas Mirza and to enter the citadel [of Ganje]. He wrote without concealing:

"I'm a sardar and my duty is to go and fight against the enemy, not sit in the fortress like a woman to let others come and block it up, then either imprison or kill me. I'll never go to the fortress.

Muhammad Mirza wrote to his father and described him the situation in detail, telling about Sardar's refuse to enter the fortress. 'Abbas Mirza got very excited with Sardar's disobedience. [He] wrote a letter bitter than the juice of aloe to his heir prince Muhammad Mirza, where he noted:

"My son had written that all preparations of artillery, gunpowder and food-stuffs needed for the defence are taken to Ganje, but Amir Khan refuses to enter the fortress. It doesn't matter. I'll send Nazar 'Ali Khan of Marand to settle down in the fortress and protect it with two infantry detachments. The defence of the fortress is not your task. I've imposed it upon Nazar 'Ali Khan.

Whenever I come I'll teach them, those females with beards, who are appointed to serve my son, a good lesson".

Besides, he wrote an upbraiding letter bearing the stamped with sarkhatt (134a) to Amir Khan, which goes like this:

"Amir Khan, I swear on shah's honor, I'll expose you to the fate of Amir Khan Jahanbeglu. Hey Man, Petros Beg is Madatov's uncle and you are mine. See how he, with the Armenians, defends the Shushi fortress, whereas you with such an army and artillery, don't protect [Ganje]. Hey man, its unworthy to run away because of a villager from Avetaranots. If you are afraid that your children will stay hungry after your death, don't worry. I'll not leave them hungry. If you fear from being captured, be quiet, I'll sell an earring of my wife and ransom you. Think of all this, be diligent and stay in peace."

The words made no impression on Amir Khan. On the contrary, they provoked his indignation⁹²¹. He stayed in the vicinity of the fortress until Nazar 'Ali Khan of Marand arrived with *sarbaz* infantry and settled there.

At that time a messenger came from Muhammad Zaman Khan. He wrote, that on the previous night General Madatov attacked him with his army. They fought and being unable to resist he fled away and took refuge in woody impenetrable places. He spent the night there. The next day he withdrew down to a *manzel* distance from Madatov. There he stopped, with the intentions to advance further.

Amir Khan took counsel with his officials and Qizilbash chiefs, because he considered Madatov to be a celebrated general known with the Russians for courage. Whenever he gave a battle with his Russian troops, they were unable to win with their small army and cavalry.

Some of his officials told:

—The Russians are like a locust. (134b) We may seek asylum on a mountain, defend ourselves there until 'Abbas Mirza comes with his infantry *sarbaz* and cavalry troops and gives an answering attack to him.

Others offered:

—Let's go to the bank of the Kur and stay in its bushes.

A few persons counseled to yield, the rest - to advance. However Muhammad Mirza said:

—I haven't yet seen how the Russians fight and I wish to see how they do that. Let's advance and give a battle. Whenever they win we can return to the Ganje fortress.

Amir Khan told:

—This is the war with the Russians, but not a game or a joke. When they win, they'll stop no more until they bring things to an end.

At that time, a detachment of four thousand *janbazy* of Araq and four cannons sent by 'Abbas Mirza were received. This encouraged them a little. [They] wrote a letter to Hoseyn Khan *Sardar* of Erevan, who at that time was at Giokcha near to Ganje:

—We intend to fight against Madatov. You, too, take your army and hasten here from beyond the mountain to assist us, since we could attack him from both sides.

Hoseyn Khan wrote in answer:

---

⁹²¹ Some circumstances are to be taken into consideration while appraising Amir Khan's behaviour. Cavalry formed a major part of his army, which was not useful during the defence of a fortress. Apart from this, the army besieging the fortress of Ganje could easily deprive it of water flowing through it, which would arouse great difficulties for the defenders of the fortress. They had not enough food-supplies, too (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, p. 664).

_I also face a strong enemy, a celebrated commander like the prince [Sevarzamidze]. That is why I can't come.

Amir Khan *Sardar* summoned the author of this book, who was a clerk in his *divan* then and asked:

_You know better the number of the winner and the loser. Who will gain victory, Madatov or me?

The obedient servant told:

_The first name of Madatov is Rostam. This name is more outstanding than that of 'Abbas, Hoseyn, Ibrahim, etc. Your first name is Amir, which is equal to his name. So, if you attack him (135a) you'll win, if he attacks you, then he'll be the winner.

After this council Amir Khan took his troops and artillery and set out from Ganje to Shamkhor with great fear and doubts. Nazar 'Ali Khan was suggested to take another two *sarbaz* regiments and join them with the purpose of advancing and fighting against Madatov. If they won, so much the better, and if not, they'd return with the same *sarbaz* troops to Ganje to defend the fortress.

Nazar 'Ali Khan refused to give the *sarbaz* troops answering, "I am here to protect the fortress, not to support you with my forces, which would weaken me and make me unable to counteract in case of need".

Amir Khan and Muhammad Mirza moved with the same cavalry, *janbaz* troops, and four cannons, stopped at the bank of the Shamkhor River. A night later the news was received about Madatov's arrival with his army. In the second night Amir Khan sent his transport to Ganje, whereas he stayed with his army and artillery on this side of the Shamkhor. In the morning of the third day Muhammad Zaman fled to Amir Khan's camp with his guardian regiment. Soon afterwards, Madatov and his Russian forces turned up from behind the minaret on the other side of the river. The rivals were getting ready to fight⁹²². *Sardar's topchi* asked, who was the first to start - the enemy or they?

Sardar said: "Let's wait for the enemy to be the first".

At that time a Russian cannon fired, and, from the opposite, another cannon shot in answer to them (135b). Gradually the fire of the Russians increased to eighteen cannons at a time and, thus, the Qizilbashs were at a loss. The most astonishing was the fact that Qizilbashs had sent their transport to Ganje the previous night, whereas the Russians were both fighting and putting up their tents.

Amir Khan *Sardar* had dismounted by the river and watched the Russian army and its battle with a spyglass. Muhammad Mirza also stood on the bank at a place

---

⁹²² The battle at Shamkhor took place on September 3rd, 1826 (For details, see AKAK, Vol. 6, par 2, doc. 677, pp. 373-374).

higher than the battlefield and gazed at it. However, General Madatov whirled in his army on horseback and guided the fight.

When the Russian cannon bullets flew over Qizilbash troops and fell on it, killing many of the warriors, its rear-guard troops started yielding. Russian Cossacks and the cavalry began crossing the river from its shallow areas.

Sardar's ishikaqasi came and said:

_Why are you sitting, when the whole army is fleeing?

He answered:

_Where shall I go. I cannot look into 'Abbas Mirza's eyes any more. I'd rather be imprisoned or killed by the Russians than be alive and be ashamed.

Then he ordered to bring his horse. *Sardar* mounted it and ordered to ride and save the life of Muhammad Mirza saying, "If something happens with him we can't have an escape from 'Abbas Mirza".

[Amir Khan] himself went to prevent the Russian troops to seize the cannons. At that time his nephew Muhammad Zaman Khan came with two hundred cavalymen, whereas the Cossack regiment crossed the river and arrived from another side. Still the Qizilbashes lost the battle. *Sardar* (136a) was wounded by a Cossack's bullet, fell from the horse and died. The same Cossack took his arms. When General Madatov learnt that it was *Sardar*, he was sorry, not have him alive. He took *Sardar's* horse and pocket Quran. As Madatov and Amir Khan *Sardar* were on friendly terms previously, General found it necessary to render homage to honorable men. He ordered to join his body with his head and bury him there at the edge of the road due to Moslem laws...

Amir Khan was a fat, thickset man. He was the son of Shah-qoli Aqa Qajar, the brother of Jan Muhammad Khan, from the sub-tribe of Yukhari-bash. Qajar shahs are from the sub-tribe of Ashaghe-bash⁹²³. When Muhammad Hasan Khan Qajar ascended the throne, disturbances occurred between the Qajars: they were divided into two groups, killing and imprisoning many people from each other. At last, with the aim of settling the disagreements and establishing blood relationship, the daughter of the same Shah-qoli, the brother of Jan Muhammad Khan, who was one of the respectable nobles of the Qajar Yukhari-bash tribe was given in marriage to Baba Khan, known as Fath 'Ali Shah. She gave birth to 'Abbas Mirza and thus 'Amir Khan became his uncle. He was fifty years old when he was murdered. He was shooting quite well.

---

⁹²³ The Qajars of Mazandaran consisted of two branches: Yukhari-bash and Ashaghe-bash. The former was considered to be the senior branch (Shopen, *Istoricheskii pamiatnik*, p. 532).

On the whole, the Russians pursued the army of Muhammad Mirza up to Ganje, murdered a great number of soldiers⁹²⁴. The vast field was covered with dead bodies, which formed knolls lying one on the other. Many prisoners and war spoils fell in the hands [of the Russians]. The vanguard of the fleeing troops reached their transport, and all of them escaped from Ganje to Karabagh. During the flight they hurried so much, that the panic-stricken people (136b) set a lot of camels and mules free and ran away alone. So big were the wealth, plunder, and booty left in the field that the plain turned into a hill ... and there was no place to step on.

During the night flight, after passing by Ganje, Muhammad Mirza ordered to trumpet for stopping at several places, but nobody stopped from fear. Everyone tried to be the first to flee away. In short, the whole night until sunrise they fled leaving their things. From the fear they did not dare to stop at any place until at sunrise they got to the Tartar River, where they came to a stop and had a rest. They had passed twenty *farsakhs* in a night.

Nazar 'Ali Khan stayed in the fortress of Ganje until midnight, then being unable to overcome the boundless fear, left it and fled to Karabagh with *sarbazs*. He joined the army of Muhammad Mirza by Tartar River.

Muhammad Mirza wrote about the events and described the situation to his father the Crown prince 'Abbas Mirza. Thus, the latter was forced to give in capturing the fortress of Shushi and set out for Ganje empty-handed.

THE BATTLE OF GENERAL MADATOV AGAINST 'ABBAS MIRZA AT GANJE AND THE LATTER'S DEFEAT

On the next day of the battle at Shamkhor General Madatov entered Ganje⁹²⁵ and started settling its affairs, consoling those, who had suffered. He liberated the besieged Armenians of Kilisakend (137a) who, fearing for their lives and possessions, had constructed fortifications in their district. The chiefs, nobles, and elders appeared before his presence to welcome him.

Two days later H. Ex. Count Paskevich arrived with a Russian army of fifteen thousand soldiers, five cannons and joined the forces of General Madatov. On the

⁹²⁴ According to the information of Russian sources, the Persians lost about 1500 warriors in the battle of Shamkhor (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, p. 23).

⁹²⁵ General Madatov entered the town of Ganje with Russian troops on September 4, 1826 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 678, p. 374).

whole, there was a regular army of nineteen thousand, apart from the cavalry, the Cossack troops, and twenty-two cannons.

'Abbas Mirza took the whole of his troops near Shushi and that of Muhammad Mirza. As a result, it became an army of sixty thousand cavalry and *sarbaz* regiments, and twenty-five cannons plus the five cannons of Muhammad Mirza.

'Abbas Mirza ordered to shave Nazar 'Ali Khan of Marand's beard, to mount him on a donkey, facing its back and make a round in the army to be dishonored, because he had disobeyed his order: neither had he maintained the defence of the fortress nor gone to Muhammad Mirza's aid.

Meanwhile, it was announced in the army of Muhammad Mirza, that the troops, which would leave their commander and flee away, would be left between the enemy and their own troops to be massacred from both sides.

Thence, 'Abbas Mirza marched to Zazalu, a place located above Ganje and stayed there overnight. [They] could not sleep until the sunrise from fear and moved here and there. In the morning they did not attack Ganje, but came to the vicinity of Sheikh Nizami's mausoleum and arranged their army there. Major Samson (Samsam) Khan⁹²⁶, who had betrayed the Russian State and was the commander of the group of new Moslem converts, said to 'Abbas Mirza:

—Once I have sworn, that I will never (137b) fight against the Russian Emperor and his army. But your salvation is to send your troops to fight from several points, for, if a side is pressed, an assistance will come from the other and prevent the destruction of your troops, as you have a huge army, and theirs' is small.

'Abbas Mirza refused to accept his counsel:

— Since you have sworn, your advice won't be useful.

The Crown prince arranged his troops in one row, stretching from Imam's grave down to the bank of the Kur. The small and big cannons were placed on an edge of a hillock, in front of the army and *sarbazs*. He himself settled above it to watch the troops and the encounter between the rivals⁹²⁷. The Russian army from the other side also got together and arranged a regiment.

General told:

—If Qizilbashs attack them from two, three points it will be a little hard to overcome them. If they fight from one point, they will be thrown back in an hour. Then,

⁹²⁶ Samson Miakintsev was the commander of the group of Russian prisoners and deserters in the Persian army (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 24, p. 79). Such a group, called "bahadiran" (Mongolian – A hero, a giant) was formed during the Russo-Persian war of 1804-1813 (Donboli, *Ma'aser-e Soltanie*, p. 255).

⁹²⁷ For details about the battle of Ganje on September 13th, 1826, see Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, pp. 676-680; AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 686, p. 378.

the Commander-in-Chief Paskevich set in the heart of the army and put General Madatov in command of the troops⁹²⁸.

General ordered to fill the cannons with chains and gun bullets and hide them in a pit of the battlefield. [He] ordered three soldier regiments to make a firing-line.

From this side the bravest *sarbaz* detachment of Marand and Karadagh were ordered to be engaged in fight. They were immediately arranged in a group and assaulted fearlessly crying, "Ya Ali!" They skirmished with them, made them retreat.

(138a) At that time the Commander-in-Chief Paskevich wanted the drums of retreat to be beaten, until on the other day they could devise something. General Madatov did not agree:

—They are not like the European troops. As soon as you beat the drums of withdrawal, they will immediately mount their horses and scatter our troops.

Afterwards the Commander-in-Chief ordered: "You have your will".

Then general ordered to open a simultaneous fire from the cannons in the camp. The "dragon"[-like cannons] with huge mouths started firing from left and right, rushing like mad gipsies with yell and shouts to every side or circling like a violent lunatic with thousands of chains in the battlefield. A sudden turbulence occurred in 'Abbas Mirza's army and its brave warriors were thrown aback in a complete confusion. Dead bodies fell one after another. The violet sky hung over them, and the death slapped in the face of the fate. The battlefield was dimmed from the cloud of smoke. When the air was cleared from gun and cannon smoke, those, who hid themselves from fear and remained unharmed (138b) looked for their friends, and not finding them, took to flight. Some of them even had no time for using their arms, so they retreated with guns filled with bullets. On seeing this 'Abbas Mirza descended from the knoll, where he stood, mounted his horse and took to flight riding his horse until the bank of the Arax, without stopping at any place. All the [Qizilbash] troops turned off and fled away.

The battle lasted an hour and a half, whereas the fight at Shamkhor went on three - four hours. In the same night the fleeing troops of 'Abbas Mirza covered a distance from Ganje down to the Khoda-Aferin bridge⁹²⁹.

During the battle an army group under the command of Allahyar Khan, an outstanding captain, made fortifications on a hillock and settled down there. After the escape of 'Abbas Mirza's army, they fought until the sunset showing solidity and

⁹²⁸ According to Russian historical sources, the Russian army consisted of 10319 warriors whereas the Persian army had a cavalry 20000 and an infantry 15000 strong (Dubrovin, *Istoriia voyny*, Vol. 6, p. 614). But these sources have no information about the troops of the rebelled Moslems, which had joined the Persian army.

courage. At the close of the day General [Madatov] sent a message to them, offering to stop the useless fight and submit, thus, saving their lives.

After 'Abbas Mirza's retreat his two cannons were left on the bank of the Tarrar River in a rice field. Oghurlu Khan was sent after them, but he could not bring them back⁹²⁹. Therefore, they left it in its place and went away.

The retreating prince crossed the Arax in twenty-four hours, and, there he had Nazar 'Ali Khan of Marand smothered with a cord. Soon afterwards, he went to meet shah, who had then come and stopped at Tavila Sham. He laid the whole blame of defeats and misfortunes on both Amir Khan *Sardar* and Nazar 'Ali Khan (139a) for weakness, treachery and breaking the back of Iran⁹³¹.

Thence, Fath 'Ali Shah made for Araq, while 'Abbas Mirza - for Tabriz...

After this significant victory, the name of General Madatov became very famous. He was called Madatov-Iranedof⁹³² and many verses were made up to praise him...

VARIOUS EVENTS, WHICH HAPPENED AFTER FLIGHT OF QIZILBASHS

After enemy's eradication and the capture of its wealth and booty, Mustoufi Khan of Shirvan ran away to Karadagh with Ibrahim Khan *Sardar*⁹³³. (139b) Mir Hasan Khan left Talish for the Qizilbash country, but Hoseyn Khan of Nukhi stayed longer in Shaki. [He] dispossessed the wealth of the poor and merchants who came from various areas. [He] sent his brother Haji Khan with Lezghin troops to cross the Kur River and to plunder some of nomad camps in Karabagh. When H. Ex. Commander-in-Chief [Paskevich] came with his army to a place at three *far-sakhs*' distance from Nukhi, Hoseyn Khan and Haji Khan left Nukhi for the Qizil-

⁹²⁹ 2000 of the Persian soldiers were killed and 1000 imprisoned in the battle of Ganje (*Utverzhdenie*, Vol. 4, part 1, p. 175).

⁹³⁰ The Russians captured Oghurlu Khan (Potto, *Kavkazskaia voina*, Vol. 3, part 1, p. 173).

⁹³¹ Count Simonovich, a commander of the Russian army, mentions in his memories that Nazar Ali Khan had a considerable military skill and talent to leave the fortress at the right moment and save his soldiers as well as the wealth of the army (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 22, Tiflis, 1901, *Materialy*, p. 25).

⁹³² "Iran-e daf" in Persian "The one who pursues Iran".

⁹³³ Mustoufi Khan of Shirvan departed from Quba on September 24th, 1826 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 694, p. 383).

bashes' country⁹³⁴. The Commander-in-Chief advanced with his forces to a place of Karabagh named Takhte Tovuz (Tavuz)⁹³⁵ and stopped there.

General Madatov entered the fortress of Shushi. Its Armenian and Moslem inhabitants were glad and cheerful to see and serve him. [He] soothed their hearts and gladdened those who had served and assisted the Great Russian State devotedly, who, with Russian warriors, had shown steadfastness and self-sacrifice in their fidelity. In the meantime, [he] reproached and threatened those who foolishly had betrayed them and joined the Qizilbashes. [He] quieted, reassured and had them settled down in the areas they had lived. He ordered to provide the population of Shushi with food-supplies from the royal stores hidden in the places, for they could relax after all sufferings and hardships of the siege time⁹³⁶. [Madatov] took retaliatory measures and got his revenge on Mahdi-qoli Khan for the violence done to his family graves at Avetaranots.

At that time, the Commander-in-Chief Paskevich crossed the Arax River and made raids in the region of Karadagh⁹³⁷. He calmed down its inhabitants, (140a) then took a big detachment and left for Tiflis.

In the winter of the same year H. Ex. General Madatov with the purpose of capturing some booty and wealth in response for the siege [of Shushi] recruited troops in Karabagh and Shirvan and went to raid the regions of Meshkin and Ahar⁹³⁸. He totally destructed the district of Meshkin taking a lot of booty for his people. There, he advised Shahsevan⁹³⁹ khans to submit to the Emperor and made them swear loyalty.

Ata Khan was among them. During the rule of Madatov he was one-eyed, famous for bravery, and scornful to life. He ignored the orders and commands of the Qizilbash officials. Although 'Abbas Mirza summoned him to Tabriz, he refused to go. Once 'Abbas Mirza gave a confidential order to 'Amir Khan *Sardar*, who was in Karadagh, to try to capture Ata Khan and send him to Tabriz. Amir Khan, under the pretext of giving his daughter in marriage to Ata Khan's son and establishing

⁹³⁴ Hoseyn and Haji Khans left Shaki on October 18th, 1826 (Ibid).

⁹³⁵ The author means the valley of Tovuz River in the district of Ganje. Abd-ar-Razzak Donboli also has used this geographical place-name, with an indication that it was 8 *farsakhs* (42km) far from Shushi (Donboli, *Ma'aser-e Soltanie*, p. 148).

⁹³⁶ *Kavkazskii sbornik*, Vol. 26, Tiflis 1907, *Materialy*, pp. 51, 102.

⁹³⁷ General Paskevich invaded Karadagh on 25th and returned on 31st October of 1826 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 698, p. 385).

⁹³⁸ General Madatov's invasion of Karadagh began on December 26th, 1826 and ended on January 16th, 1827 (For details, see AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 703-705, pp. 387-389).

ties of relationship with him, wanted to capture him, but failed. When Mustoufi Khan of Shirvan escaped from Fit [dagh] to the Qizilbashs' State, Ata Khan took him as a guest, and thinking it to be an outstanding service to that country, conveyed him to Tabriz. On reaching there 'Abbas Mirza imprisoned him and bereft him of an eye.

(140b) General Madatov, indeed, forayed the territory from Meshkin to Ahar, the capital of Karadagh and captured much wealth and booty for the people of Karabagh. Then he returned. Meanwhile, the Qizilbashs' country was seized with great fear and alarm, so that if Madatov advanced towards Tabriz and Tehran, nobody would offer resistance⁹⁴⁰. Every district, where the news about Madatov's arrival was received, surrendered. Even Prince 'Abbas Mirza was ready to flee. Every day he ordered to saddle the horses in the courtyard, so that his wives and daughters would learn how to mount and ride a horse. Whenever they heard that Madatov was through Karadagh and approaching Tabriz they were ready to escape with a knapsack on their back. So they were gripped by such a great fear until the news came that Madatov went back from Ahar and they were cheered.

Madatov moved thence, to Tiflis. The Commander-in-Chief Ermolov appointed him to make considerable army preparations for another journey to Iran. Madatov returned with a new intention to cross the Khoda-Aferin Bridge. A crowd of Chelebianlu⁹⁴¹ and the other tribes came from the opposite side ready to fight. Meanwhile, Ermolov was removed and Count Paskevich was appointed instead to the post of the Commander-in-Chief⁹⁴². Paskevich (141a) appointed H. Ex. Prince Abkhazov instead of General Madatov to the post of the Administrator-in-Chief of the Gushtasfi⁹⁴³ provinces and Karabagh. [Paskevich] put the army being under the

---

⁹³⁹ Shahsevan was the name of the Sil-sopiur tribal union, which migrated to Persia during the reign of Safavi shahs, declared themselves loving of the shah (Turk-Shahsevan). But soon they started raiding his territory (Petrushevskii, *Ocherki*, p. 95).

⁹⁴⁰ AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 704, p. 389.

⁹⁴¹ Chelebianlus were a Kurdish tribe, living in Karadagh (P. I. Aver'ianov, *Kurdy v voynakh Rossii s Persiei i Turtsiei v 19-om stoletii* (The Kurds in the Wars of Russia against Persia and Turkey), Tiflis 1900, p. 23).

⁹⁴² General-Field Marshall Count Ivan Feodorovich Paskevich Varshavskii-Erevanskii (1827-1831) was appointed to the post of the Commander-in-Chief of the Caucasian separate corps and administrator of civilian part by Tsar Alexander I's decree of March 28th, 1827 (AKAK, Vol. 6, part 2, doc. 2, p. 1).

⁹⁴³ Gushtasv or Geshtasv was a city founded by Sasanian king Geshtasf, stretching along the Kur, from the place of its junction with Arax, down to the Caspian Sea (Djalalian, *Janaparhordutyun*, Vol. 2, p. 364). It was the earlier name of Salian, (Minorskii, *Istoriia Shirvana i Derbenda*, p. 108). The author means the provinces of Shirvan and Shaki.

command of Madatov in subordination to General Pankratev (Banqrato⁹⁴⁴). Prince Abkhazov also was given the post of the chief of the military stuff. In five days he came from Tiflis to Madatov's army, who had encamped near the Khoda-Aferin Bridge. There Madatov handed him his post and went to Tiflis. He [Abkhazov] drew his troops to Qozlu-chay and started ruling his provinces.

There are several hypotheses about General Madatov's dismissal. Some say Count Paskevich did not introduce himself as Commander-in-Chief when he came, and General [Madatov] objected to him and disobeyed to his commands.

Others say, as if Madatov's invasion of Meshkin and his return from Ahar were autonomous: there was no permission from the authorities. Some others say he was given another task to fulfil.

At anyway General Madatov went to Tiflis and thence was sent to Darshab.

PRINCE PASKEVICH'S INVASION OF IRAN, HIS BATTLE AGAINST 'ABBAS MIRZA AND THE CONQUEST OF THE 'ABASABAD, EREVAN AND OTHER FORTRESSES

In the March of 1827 H. Ex. Count Paskevich Erevanskii was appointed to the post of the Administrator-in-Chief of Caucasian province and the Commander-in-Chief of Caucasian army corps. He settled the affairs in the regions under his rule: put them in good order, dismissed the previous officials and appointed new ones. Soon after that, he advanced towards Iran with his victorious troops. Thus, he picked his way with a numerous army (141b) towards Erevan. Hearing of this Hoseyn Khan *Sardar*, the *beglarbeg* of Erevan ordered all the tribes of his country to migrate. He entrusted his brother Hasan Khan with the task of defending the fortresses of Sardarabad and Erevan and started roaming in his country. Crown prince 'Abbas Mirza also made military preparations and came with his *sarbaz*, cavalry troops, and artillery to assist Hoseyn and Hasan khans. He encamped at Karaziaddin near to the Arax and the Kejlar Mountain.

Meanwhile, Major General Mahdi-qoli Khan of Karabagh was in the valley of Daralagiaz (Dare-al-Gas) in Nakhichevan and sent a messenger to the Commander-in-Chief and expressed his will about rendering his loyalty to the Eternal State of Russia. By Commander-in-Chief's order Prince Abkhazov and General Pankratev with two infantry detachments were sent for the Khan and accompanied him and

---

⁹⁴⁴ In the May of 1827 Major General Pankratev already was the Commander of the Karabagh regiment of the Russian army (AKAK, Vol. 7, doc. 507, p. 542).

his subjects to Karabagh⁹⁴⁵. They were given an area for him and his subjects to settle down. This was the Commander-in-Chief's first venture.

Ehsan Khan of Nakhichevan, who was the Commander-in-Chief of Nakhichevan troops, a far-sighted and enlightened person, was entrusted with the task of defending the fortress of 'Abasabad. Anticipating the signs of decline of Qizilbashs' state, he sent a secret messenger to the Commander-in-Chief and informed him, that (142a) he would surrender the fortress of 'Abasabad⁹⁴⁶ as soon as Paskevich moved with his forces towards his estate⁹⁴⁷. When the Commander-in-Chief received the news he set out with his army to Nakhichevan.

The Qizilbash government learned about [Ehsan Khan's] intentions and sent Muhammad Amin Khan, a high-rank official and an army commander, also, Fath 'Ali Shah's son-in-law, and a few others with a regiment of four thousand and the Bakhtiari infantry troop to defend the fortress of 'Abasabad⁹⁴⁸. H. Ex. Commander-in-Chief Paskevich laid a siege to the fortress of 'Abasabad and attacked it from both sides of the Arax.

THE BATTLE OF KEJLAR AND JEVANBULAGH, THE DEFEAT OF 'ABBAS MIRZA'S ARMY AND THE CAPTURE OF THE BANNER

At that time, 'Abbas Mirza was informed about severe assaults of the Russian army upon 'Abasabad as well as Cossack cavalry's raids crossing the Arax and clashing with the army of Ibrahim Khan *Sardar*. The latter was sent to the bank of the Arax, where he demonstrated great courage and fortitude in the encounters. 'Abbas Mirza decided to take several thousand cavalrymen and at night lay an ambush at the foot of Kejlar Mountain, at a gunshot distance from the Arax. In the morning Ibrahim Khan would take to flight after some fight with the Cossacks,

⁹⁴⁵ For more details about Mahdi-qoli Khan's return see AKAK, Vol. 7, doc. 402, pp. 453, 454; Potto, *Kavkazskaia voyna*, Vol. 3, part 4, St. Petersburg 1887, pp. 407, 412.

⁹⁴⁶ The fortress of Abasabad was built according to the plan of the French architects on the bank of the Arax near to Astapat in 1810 (Reza-qoli Khan Hedayat, *Rousat-as-Safa*, Vol. 9, p. 663, Ad-ar-Razak Donboli, *Ma'aser-e Soltanie*, p. 135). The Persians praised its firmness, whereas J. Morier, an English traveller didn't think, that it was strong enough (H. Hakopyan, *Ughegrutyunner*, Vol. 6, p. 309-311).

⁹⁴⁷ There is information about the betrayal of Ehsan Khan of Nakhichevan to Persia, both in the Russian and Persian historical sources (AKAK, Vol. 7, doc. 510, p. 545; Reza-qoli Khan Hedayat, *Rousat-al-Safa*, p. 664).

⁹⁴⁸ AKAK, Vol. 7, doc. 513, p. 550.

who would cross [the river] as usually, draw them to the ambush, and thus enable 'Abbas Mirza attack them and massacre.

Therefore at night 'Abbas Mirza, with five thousand warriors, (142b) waited in an ambush in the deep ravine of Jevanbulagh for the sunrise. In the morning when, by God's will, the yellow sun rose from the lake of crawfish and the army of stars fled away from its attack, news were received that the Cossack dragoon⁹⁴⁹ troops have crossed the Arax and fought with Ibrahim Khan's forces⁹⁵⁰. Ibrahim Khan, according to the previous night's decision feigned a defeat from Cossacks and escaped in the direction of the ambush. The Cossacks with two - three thousand soldiers, chased them keeping their troops in order and firing upon the enemy rows from huge cannons. 'Abbas Mirza's army came out of the ambush, merged with the running crowd [of Ibrahim Khan]. Qizilbash warriors thought that Cossacks would scatter because of pursuing them, so that they would turn their swords back and overcome them. But, alas, Cossacks kept themselves in order, were not confused: they reached them, fired from the cannons upon their rows crushing necks and heads of numerous horsemen. They chased 'Abbas Mirza and his troops four-five *farsakhs* murdering and imprisoning a lot of his warriors. Finally, 'Abbas Mirza himself rode on horseback to Kejlar Mountain, while his infantry and cavalry dispersed in various directions and were completely destroyed. They wanted to crash the Cossacks, but they themselves (143a) were scattered. Moreover, the Cossacks rode after them on horseback, killed, captured them excessively. [The Russians] seized even one of their banners and its holder and were back to the Commander-in-Chief with much booty and spoils. After this defeat 'Abbas Mirza left Karaziaddin and hurried to Khoy. The Commander-in-Chief sent the banner to show it to the defenders of 'Abasabad and advise them not waste their efforts for holding the fortress, since it was the banner of 'Abbas Mirza who had left it and escaped. The Russian army was ordered to block up the fortress and attack it severely from four sides. They drew near machines used for capturing fortresses and dug trenches. The people of the fortress lost hope in receiving 'Abbas Mirza's aid. In addition, they considered Ehsan Khan a traitor, because he had promised [Passevich] to surrender the fortress. This is why they agreed to submit and apologized for their former faults⁹⁵¹.

⁹⁴⁹The cavalry regiment of Dragoon Egers was formed in 1814 in Versal (*Entsiklopedicheskii slovar'*, publication of F. A. Brokgauz and I. A. Efron, Vol. 11, St. Petersburg 1893, p. 94).

⁹⁵⁰For more details about the battle of Jevanbulagh, see AKAK, Vol. 7, doc. 515, p. 551.

⁹⁵¹The fortress of 'Abasabad surrendered on July 7th, 1827 (AKAK, Vol. 7, doc. 515, p. 552).

The Commander-in-Chief seized the artillery and arms after the occupation of the fortress of 'Abasabad. Then he imprisoned Muhammad Amin Khan with other Qizilbash khans and officials and had them sent across Karabagh towards Tiflis with the prisoners of Kejlar battle.

Ehsan Khan was praised for his good service and honored by the appointment to the post of the governor of Nakhichevan (143b). In addition, he was bestowed with the highest position among the officials equal to him with their ranks.

The victory of 'Abasabad was won in July of 1827/1243. When Muhammad Amin Khan had been taken to Tiflis, he was kept in the fortress of Shushi several days. He was a short and bodily deficient person. He was one of Qajar noblemen. He had a big and solid horse and on it he looked like a child. 'Abbas Mirza removed him from his post and rank for his weakness and surrendering the ['Abasabad] stronghold. He appointed the eldest son of Amir Khan *Sardar* to his post. 'Abbas Mirza's sister, who was his wife, divorced him saying, "The man who surrenders a fortress is not worthy of being my husband".

H. Ex. Commander-in-Chief settled the matters in Nakhichevan and 'Abasabad. As it was summer, and the maddening heat drew in he appointed a commandant and a garrison to defense, moved, thence, to spend the hot spell in the mountainous area of Sisian and Karabagh.

'ABBAS MIRZA'S ADVANCEMENT TOWARDS EREVAN AND HIS BATTLE AGAINST THE RUSSIANS AT ABARAN

After the misfortunes and the loss of 'Abasabad 'Abbas Mirza wanted to do something to alleviate his fault and extirpate the malignant gossip of people. He was informed that the Commander-in-Chief Paskevich's army-brigade and the Russian army were in Abaran and, besides, big cannons were being delivered to destruct fortresses. So he decided (144a) to leave for Erevan to find a solution. He took his troops and artillery and marched by Aghri Dagh, a mount called Ararat, towards Erevan. After his arrival, he met with Hoseyn Khan *Sardar* and had a talk on several issues. Then he introduced proper order in the fortress of Erevan. Hoseyn considered it to be of no use attacking the transport of the Russians as well as their fortifications at Abaran, because their position was impregnable and big cannons would be received by then. 'Abbas Mirza took two hundred of his selected cavalymen and went to survey their fortifications and positions from a slope of the mountain in front of Abaran.

Soon afterwards, he returned, and moved to Echmiadzin (Uch Kilisa) and stopped at two *farsakhs*' distance from Ashtarak (Hashtarak). He sent Zohrab (So-

hrab) Khan Gorji⁹⁵², with two *sarbaz* infantry troops and two cannons, to attack and block up the fortification of Echmiadzin. Five hundred soldiers had been left by Commander-in-Chief Paskevich in order to defend it. Zohrab Khan besieged Echmiadzin and fired from cannons upon it every day. Soon they were short of food. The monks wrote an appeal and sent it with a messenger to Krasovskii, who was at Abaran then. They asked him either to render assistance or recall his soldiers, thus preventing the temple be ruined from cannon fires because of secular matters.

(144b) As a result, General Krasovskii took four thousand soldiers, several cannons and picked the way leading from Abaran to Echmiadzin. In the evening the guards [of Qizilbashs] brought the news, that the Russians had come out from Abaran and were approaching. The Qizilbash army was gripped with an unspeakable fear. The warriors took their belongings, saddled their horses and waited through the whole night, ready to flee immediately after the Russians's arrival, because the Qizilbashs did not fight at night considering the life-saving their primary task. But the Russians delayed a little by repairing the bridge on their way, which the Qizilbashs had destroyed to prevent from the Russians' sudden night attacks. Two hours after the sunrise the news came about Russian army's arrival. 'Abbas Mirza sent all his cavalry to both sides of the road leading to Echmiadzin, placed his cannons and warriors on a hill, and set there. Although he had the fear, that, God forbid, the Russians attack them, nevertheless he ordered not descend from the hill without his permission.

Soon, the four Russian regular troops advancing serenely along the right road to Echmiadzin were in sight. The Qizilbash troops, with the cavalries of the Qazakh, Borchallu, Qarapapakh tribes attacked the Russians from various sides. (145a) They fought a hard battle that day⁹⁵³. The noise of guns and cannons went on from two o'clock until late at night. Both sides made efforts to overcome each other. When the Russians realized that the Qizilbash cavalry was suppressing them, they filled their carriages with clothes and other things, and left them behind while advancing. Thinking that the carriages were full of treasures and wealth, the Qizilbashs, gathered round them and started plundering them. The Russians started firing from the cannons filled with gun-bullets at once. As a result a number of them were killed.

⁹⁵² Zohrab Khan Ghulam *Pishkhedmatbashi* was an Armenian official of the Persian court. For details about his biography, see G. Shermazanyan, *Nyuter azgayin patmutyan hamar, Ereveli haykazunk i Parskistan* (Materials on the National History: The High-Rank Armenians in Persia), Doni Rostov 1890, pp. 132-136.

⁹⁵³ The battle of Ashtarak took place on August 17th, 1827 (AKAK, Vol. 7, doc. 517, p. 560).

At the meantime, when the Russian troops approached Echmiadzin, Zohrab Khan, hearing the voice of cannons, withdrew, thence, and moved his *sarbazs* and artillery towards 'Abbas Mirza's camp. On the way his detachment ran into the Russian vanguard and was attacked. They were forced back and had to withdraw to a hillock on the edge of the road. The Russians murdered most of them. Then the *sarbaz* detachment of Khoy, under the command of Ibrahim Khalil Beg, fortified on a hill nearby, hastened to assist them and saved the rest from the Russians. There Ibrahim Beg got the title of a khan, for having as he had, accomplished a deserving service without wasting time.

Thus, the Russians reached Echmiadzin fighting. The three troops (145b) got inside the fortifications. The fourth, reaching the river, broke its rows and started drinking water, because of the great heat and severe thirst. The Qizilbash cavalry immediately rushed in this direction and started to massacre the Russian soldiers. There, many of the Russians were killed and captured. On the whole, more than five hundred men were murdered and imprisoned in that dreadful battlefield. 'Abbas Mirza was very happy. He sent the prisoners to shah and, thence, moved to Erevan stopping on the way at Tokhmakh⁹⁵⁴ for several days. Suddenly, news was received that the Commander-in-Chief Paskevich had taken a Russian regiment of fifteen thousand men and was coming in great haste. Hearing of this 'Abbas Mirza was alarmed and moved from his station towards Khoy. At midday he passed beyond the fortress of Erevan, beforehand calling upon the inhabitants to show firmness and defend the fortress. Late in the evening he crossed the Arax, moved towards Ararat with his army and ammunition and stopped on the other bank of the river. When the warriors had just dispersed to find hay, suddenly word spread that the Russian army was coming. A bustle fell in the army, its people left their tents and seized their belongings. Then in the night a cannon fired (146a) to summon the dispersed people. However, they thought it was a Russian cannon and they started to fire. Many of them left their things, mounted their horses and fled alone. Some of them were so scared that they mixed their own horses with those of their friends and escaped. They spent in turmoil and flight till dawn. Nobody was aware of what was going on. At dawn they realized that no fight had taken place. Guards had seen a few horsemen and took them for the Russian vanguard and reported as if the Russian troops had arrived...

'Abbas Mirza went, thence, to Nakhichevan hoping to cause damage to the Commander-in-Chief and his men. But there he heard that the Commander-in-Chief had put Prince Eristov in command of the army ordering him to proceed

---

⁹⁵⁴ This toponym and the name of Tokhmakh-giol derives from the name of Muhammad Tokhmakh Khan, the governor of the province (velayet) of Erevan, 16th century (T. Kh. Hakopyan, *Erevani patmutyune 1500-1800tt* (History of Erevan, 1500-1800), Erevan 1971, p. 21).

across Nakhichevan to Tabriz. The courage of the general was known with the Qizilbash troops. 'Abbas Mirza delayed no more. He crossed the Arax River with great speed and hastened towards Khoy. He encamped at hereabouts of Evoghli⁹⁵⁵.

THE VICTORIES OF SARDARABAD AND EREVAN

Paskevich went to Erevan, drew his big cannons to Sardarabad. In September of the same year he began bombarding the fortress: he razed its walls and towers to the ground and conquered it capturing immense booty and food supplies⁹⁵⁶. (146b) Thence, in October of the same year he marched to the fortress of Erevan. Several days he fired on the northern wall of the town from his cannons, destroyed it and reduced to ashes. In spite of the efforts exerted by its inhabitants, the city was captured in the end. Hasan Khan and other officials were imprisoned⁹⁵⁷. After settling the matters there [Paskevich] headed for Khoy and waged war against 'Abbas Mirza.

PRINCE ERISTOV'S ATTACK UPON TABRIZ

When 'Abbas Mirza stopped at Evoghli near Khoy, he learned that Prince Eristov had passed by 'Abasabad and was heading across Marand towards Tabriz⁹⁵⁸. This was the Commander-in-Chief's order. So the prince ['Abbas Mirza] made for Marand, stopped at Harzand⁹⁵⁹, to attract [Eristov's] attention. The prince arrived at Harzand with his guard and found out that Prince Paskevich had already left it appointing soldiers to defend it. Again ['Abbas Mirza] was back to Evoghli. Meanwhile, the rumors reached to them that the Commander-in-Chief had completed his engagement in Sardarabad and Erevan and set out for Khoy.

---

⁹⁵⁵ Evoghli is a big village to the north of Khoy (see in *Dorozhnaia karta Kavkazskogo kraia*). According to Minorskii, its earlier name was Ive, a village mentioned by Muhammad Nasavi in his book "The Life of Jalal-al-din", to the south of the road leading from Ardebil to Tabriz (Minorskii, *Sazeman-e Edari-e hokumat-e Safavi* (The Administrative Rule of Safavis), Tehran 1334, p. 253):

⁹⁵⁶ The fortress of Sardarabad was captured on September 19th, 1827, (AKAK, Vol. 7, doc. 518, p. 561).

⁹⁵⁷ The fortress of Erevan was conquered on October 1st, 1827 (AKAK, Vol. 7, doc. 523, p. 566).

⁹⁵⁸ Prince Eristov's regiment invaded the region of Marand on October 3rd, 1827 (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 28, Tiflis 1908, p. 214).

⁹⁵⁹ Harzand is on the southern bank of the Arax, to the north of Marand (see in *Karta Armenii i pogranichnykh stran*).

One evening a cloud of dust was seen from the other side of the Arax. The alarmed Qizilbash soldiers thought that it was risen by the Commander-in-Chief's army, which had crossed the river and was riding in their direction. All of them took their belongings and took to flight towards Khoy. When the scouts found out that it was the dust raised by a flock, which had come to the river to drink, (147a) 'Abbas Mirza was upset. He said, "Its stupid enough to war against Russians with an army, that takes to flight scared from the dust raised by a flock".

Then he added: "I'm one of the most unfortunate kings, because every king had an enemy equal to him and could either win a victory or escape and save his life. But my enemy is not equal to me. It's a powerful rival like the Russians. I can neither overcome nor escape from it".

Afterwards, ['Abbas Mirza] hurried to Tabriz through Guney and Tasudj⁹⁶⁰ to get there before the Russians' arrival. He aimed at starting peaceful negotiations with them. However, before he arrived at a *manzel* distance from Tabriz, he was informed that Prince Eristov had entered the town accompanied by Nazar 'Ali Khan of Marand's sons⁹⁶¹. The detailed account of the events is as follows: Prince Eristov, by order of Paskevich was assigned to take the troops, cross the Arax and march to Tabriz. Thus, Prince Eristov crossed the Arax with the troops being at his disposal and came to Marand. There the sons of Nazar 'Ali Khan of Marand, who grieved for their father's suffocation, had stepped aside from 'Abbas Mirza and sought an opportunity to avenge, rendered obedience and swore loyalty to the Prince [Eristov]⁹⁶². The Prince, on his behalf, reassured and quietened them. A few days later they incited and persuaded the prince to move to Tabriz. So, (147b) after some preparations H. Ex. Prince Eristov moved from Marand towards Tabriz guided and led by them.

As soon as Russian troops arrived at the neighborhood of Tabriz, its people opened the gates⁹⁶³. They, with the keys of the gates and some bread and salt, an evidence of their obedience, welcomed the Prince's arrival accompanied by high-

⁹⁶⁰ The district of Guney or Quney is in the north of Urmia Lake, Tasudj is one of its settlements (Hakobian, *Ughegrutunner*, Vol. VI, Erevan 1934, p. 257-258), which is recorded in historical sources of 14th century (Hamdallah Qazvini, *Nuzhat-al-qulub*, Tehran 1336, p. 92).

⁹⁶¹ Tabriz was captured on October 13th, 1827 (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 28, Tiflis 1908, *Materialy*, p. 220; For more details see AKAK, Vol. 7, doc. 526, pp. 568-659).

⁹⁶² The khan of Marand had started his war against the troops of 'Abbas Mirza before the arrival of the Russian army (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 29, p. 17).

⁹⁶³ According to the Russian sources 'Abbas Mirza had given Allahyar Khan the task of defending Tabriz with a regiment of 2000 soldiers, but its inhabitants as well as the soldiers refused to defend it. (M. M. Shcherbatov, *General-Field Marshall Kniaz*

rank officials, noblemen, Fath 'Ali *beglarbeg* and Aqa Mir Fateh *mojtahed*. Still, before they met the prince a cannon fired from the gate. The Prince thought that they had the intention to fight, but soon he was explained that it was a fire of salutation. Thus, everybody was honored with the prince's reception, and the latter was taken to town with great respect.

On hearing of the unfortunate events, 'Abbas Mirza held consultation with his retainers and khans in the same night, where he expressed fears:

– I can't go to my father and brothers any more. To expect areas from their districts is worse than death for me. I'd rather go and kneel before the Russian Emperor. He is powerful and gracious. There are many kings and princes under his rule. Sure, he will consider me one of them or his generals and will give a piece of bread, so that I could stay in peace.

Therefore, he decided to go to the Russian Emperor with five hundred persons of his men. In the same night he wrote a letter about the matter and his intentions, sent it with Bejan Khan⁹⁶⁴ *sandugdar* to H. Ex. Commander-in-Chief Paskevich, who had stopped at Marand with his army. The Commander-in-Chief wrote in answer: "Let's put this problem aside now (148a) until I arrive in Tabriz these days. We can have a meeting there and decide what to do".

'Abbas Mirza ashamed and having lost the majority of his subjects and troops, left for Dehkharaqan⁹⁶⁵ with a few of them.

The Commander-in-Chief Paskevich arrived in Tabriz through Salmas and Maraga, and was engaged in settling the affairs in the district. Every governor and official was given a suitable job, rank, and, thus, calmed down. Some of the generals were sent to occupy the important towns. Major General Laptev (Lafetovin) took Urmia⁹⁶⁶, Major General Pankratev (Banqrativ) captured the town of Maraga and Lieutenant General Count Sukhtelen (Sukhdelin)- Ardebil⁹⁶⁷.

Soon afterwards, [Paskevich] and 'Abbas Mirza met at Dehkharaqan and started their negotiations. H. Ex. Commander-in-Chief made efforts to exalt him ['Abbas

---

Paskevich, ego vizn' i deiatel'nost' (Prince Paskevich: His Life and Work), Vol. 3, St. Petersburg 1891, p. 9).

⁹⁶⁴ Bejan or Haji Bejan Khan was an Armenian from the Dmanis village of Somkhети, who was captured by Moslems and presented to 'Abbas Mirza, when he was 14-15 years of age. He was converted to Islam and later he became one of the prince's court administrators (Shermazian, *Niuter*, pp. 172-175).

⁹⁶⁵ A town in the east of Urmia Lake, 54 km off Tabriz, now its renamed as Azarshahr (Mohammad 'Ali Mokhalasi, *Fehrest banahaye Tarikhi-e Azerbaijan-e shargi* (A List of the Historical Monuments of the Eastern Azerbaijan), Tehran 1371, p. 19).

⁹⁶⁶ Major General Laptev entered the town of Urmia on January 15th, 1828 (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 29, *Materialy*, p. 48).

⁹⁶⁷ Shcherbatov, *Kniaz' Paskevich*, Vol. 3, St. Petersburg, 1888, p. 9.

Mirza] and treat him with respect, not ignoring a detail of esteem. Negotiations lasted for a time, consolidating friendly ties and peaceful relations between them. The Commander spoke of the damages to be paid [by the Qizilbashs]. At first Fath 'Ali Shah drag out and refused to agree. Some time later the Commander-in-Chief entered Tabriz while 'Abbas Mirza returned to his districts. Still, friendly relations between them were strong and the Commander-in-Chief was sure that the cause of all the controversies and disagreements was H. M. Shah. Apart from His Royal Majesty nobody could hinder and disregard the peace treaty⁹⁶⁸. Therefore, the Commander-in-Chief decided to fight once more and issued an order (148b) to every district to prepare for an invasion of Tehran and Araq. [He] spread a rumor that he would march on Tehran and capture the capital. At the meantime, 'Abbas Mirza informed his father that soon the Commander-in-Chief Paskevich's visit would be like a sudden disaster. Just then Fath 'Ali Shah was forced to sign the peace treaty. The rival sides met at Turkoman-chay, carried on the negotiations and consolidated peace and friendly ties. The rivals gave guarantees and concluded a treaty. It was arranged to consider the Arax River as boundary of the two states. Iran was claimed seven *korurs*⁹⁶⁹ damages, a sum of money (one *korur* was equal to five hundred thousand *toman-e Babakhani*, one *toman* was less than four units of Russian currency, it was thirteen million). They signed a peace treaty of several paragraphs⁹⁷⁰. The district of Khoy was left as a deposit until the whole damage was paid. This peace was signed in February of 1828/1244, and after receiving the rest of the indemnity, the town *Dar-al-Safa* of Khoy was given to the government of Iran⁹⁷¹. H. Ex. General Count Paskevich Erevani took his army and made for *Dar-al-Sorur* Tiflis...

The description of some events, which happened before or after the peace treaty, would be given in the other book dedicated to the history of Daghestan, because most of the events took place there and, hence, there was no fight with Qizilbashs.

May God be our guardian and help!

⁹⁶⁸ The main cause of the delay in paying the tribute was the stinginess of Fath 'Ali Shah (*Kavkazskii sbornik*, Vol. 29, p. 20).

⁹⁶⁹ Must be 10 *Korurs* (B. P. Balaian, *Diplomaticheskaiia Istoriiia russko-iranskikh boin i prisoedinenia Vostochnoi Armenii k Rossii* (The Diplomatic History of the Joining of the Eastern Armenia to Russia), Erevan 1988, p. 194), when one *Korur* was equal to 1million rubles in silver.

⁹⁷⁰ The peace-treaty of Turkmenchay was signed on February 10th, 1828 (AKAK, Vol. 7, doc. 554, p. 596):

⁹⁷¹ The Russian troops stayed on the territory of Urmia and Khoy district until the whole sum of the tribute was paid (AKAK, Vol. 7, doc. 579, p. 614).

Abbreviated Titles

- M.M. Mesrop Mashtots Matenadaran of Erevan.
A.C.M Archive of the Catholicosate of Matenadaran.
AKAK Berzhe, A. p. et al., eds. *Akty sobrannye Kavkazskoiu Arkheograficheskoiu Kommissiei*. (Acts Collected by the Caucasian Archeographic Commission).
12 vols. Tiflis 1866-1904.
P.B.H. Patma-banasirakan handes (Historical-Philological Quarterly).
Erevan, 1958-1999.

VOCABULARY

Of the Tax, Social and other Terms

Abbasi – عباسی, silver coin, which was put into circulation by Shah Abbas I. One Abbasi was equal to 200 dinars and contained 4,66 grams of silver in 17th century, whereas during the reign of Shah 'Abbas I it had a weight of 7,7 grams.

Akhund- آخوند, mullah, religious teacher.

Amir – امیر, high-rank military leader, commander of feudal troops. This title was given also to the landlords, who filled important posts in the government. Great amirs had also the title of a khan, wore a *khal'at* and gold-brocaded hat granted by shah. Amirs were divided into two groups: "the frontier amirs" (*Vali*, beglarbeg, khan, soltan) and palace amirs (*qorchi-bashi*, *qullaraqasi*, *ishikaqasi*).

Amir-al-umara – امیر الامرا, title given to Commander-in-Chiefs and the governors of provinces. It's literal meaning is "amir of amirs" and it is the Arabic equivalent of the Turkish "beglarbeg".

Ashrafi – اشرفی, gold coin.

Bajaghi – باجافی, gold coin struck in Holland.

Beg – بیک, title given to the low-rank soldiers and small landlords. Often it turned into a part of name. There were two kinds of begs: sovereign landlords and begs in service. The sovereign begs were big landowners, who performed negligible jobs as a service. The court aristocracy and the officials formed the second group of the begs in service.

Beglarbeg – بیکلربیک, khan and amir of frontier province. There were thirteen beglarbegs in Iran in 16th – 17th centuries. The beglarbegs of the provinces of Azerbaijan, Karabagh, Shirvan and Erevan were on northwest of Iran. The

synonym to beglarbeg was amir-al-umara. Beglarbeg was the second high-rank official of the Persian administration in regions.

Charkhchi-bashi - چرخچی باشی, commander of advanced detachment of the Persian army.

Cherik - چریک, were called feudal troops of Safavi Persia recruited from the nomadic tribes.

Dar-al-Khalafe - دارالخلافه, center of Caliphate. Tehran was called so at the times of Qajars' rule.

Dar-al-Marz - دارالمرز, center of a province. This name was used to designate the towns of Khoy, Shiraz and Resht.

Dar-al-Saltane - دارالسلطنة, capital: synonym to Tabriz.

Dar-al-Sorur - دارالسرور, place of pleasure and merriment, paradise. So were called Tiflis, Lahor and Nishapur.

Divan - دیوان, ministry, office of administration. This term had a special meaning of the government and the highest institution of the state.

Farsakh - فرسخ, unit of length = 6 km.

Firman - فرمان, Royal decree.

Ghazavat - غزوات, Holy War of the Moslems against infidels,

Ghazi - غازی, fighter in the Holy War.

Ghulam - غلام, its literal meaning is "serve". "Ghulam" or "Ghul" were called the cavalymen, who had adopted Islam not long ago or whose parents had been Christians converted to the Moslem religion. They formed the personal guardian cavalry of shah, the quantity of which varied from 10000 to 30000.

Ishikaqasi - ایشیکاقاسی, chamberlain of the court of Safavi shahs.

Ishikaqasibashi - ایشیکاقاسی باشی, high-rank official of shah's administration, chief chamberlain.

Janbaz - جانباز, regular infantry of Fath 'Ali Shah reformed by 'Abbas Mirza and English specialists at the beginning of 19th century.

Jehad - جهاد, Holy War of the Moslems against infidels.

Korur - کرور, cardinal number, equal to 500000.

Khal'at - خلعت, robe of honor.

Khan - خان, honorable title of the high-rank military officials, Valis of Georgia and beglarbegs.

Mahal - محال, district, region, an administrative unit of Transcaucasia in 17th-19th centuries, which remained unchanged during the Russian rule.

Maliyye - مالییه, a version of the main income tax of *mal*, which was collected since 15th century and earlier times from every unit having income: orchard, field,

a mill and etc. This tax became more common in 18th century and took the place of *mal* and *malojahat*. In 19th century and it was used in Iran in its plural form *maliyyat*.

Manzel - منزل, the distance between two stations was called "Manzel", which means "station, apartament" in Persian.

Mdivanbegi, Chief Judge, the Georgian variation of divanbegi, Persian official, performing the same functions.

Melik- ملک, its literal meaning is "king", "master". Meliks were district governors, princes, and in some cases even the elders of several villages in the age of Safavis' rule in Iran. In 17th-18th centuries meliks ruled whole districts of Karabagh. They had special privileges, juridical and military power in their domains.

Minbashi - مینباشی, in Turkish "the chief of the thousand". In the past *minbashis* were military leaders, having groups of thousand soldiers, who received areas for their service. Later the title of *he minbashi* passed also over their estates. As the Qizilbash troops consisted mainly of the nomadic tribes, in major cases *minbashis* were the tribe leaders, who attained lands in the Armenian districts and formed separate administrative units. This administrative situation was maintained for a long also under the Russian rule.

Mirza - میرزا, perversion of "amir-zade". When the term is used after the name, it means "prince", and when before – "scribe".

Misqal - مثقال, unit of weight for measuring precious stones and metals, which is equal to 24 nokhods (1 nokhod = 0,193 grammes, 1 misqal = 4,64 grammes).

Mojtahed - مجتهد, theologian issuing decisions on religious matters.

Mullah - مولا, master, a title of Moslem religionist.

Olka - الكا, its literal meaning is "country". It was a kind of estate granted to the chiefs of the nomadic tribes and high-rank officers- *amirs*. The owners of *olkas* had to supply the central government with a definite quantity of troops in case of need. *Amirs* having *olka* had the right to have a banner and special drums during festive marches.

Pishkhedmatbashi - پیشخدمت باشی, chief of the mounted butlers.

Qalabeg - قلعه‌بیک, chief of the fortress.

Qishlagh - قشلاق, winter camp of nomads.

Qollar aqasi - قوللراقاسی, commander of the pages.

Raqam - رقم, royal decree.

Sanduqdar - صندوقدار, treasurer.

Sarbaz- سرپاز, regular infantry troops of 'Abbas Mirza trained according to the European standards at the beginning of 19th century.

Sardar - سردار, Commander-in-Chief of the provincial troops and the whole military forces of Qajar Iran.

Sarkhatt - سرخط, an office, which registered and kept control over the wages and various prizes given to landlords, clergy, high-rank officials and especially to the soldiers.

Seid - سيد, Moslem theologians, who were supposed to be the descendants of Ali,

Sqnaq - سقناق, a fortified place. So were called the centers of the Armenian liberation movements of Artsakh and Siwnik, where fortifications were set up and their military forces concentrated.

Shahi - a monetary unit equal to 50 dinars.

Shiah - a doctrine of Islam, which builds its dogmas on the special authority of the prophet Muhammad's family, whereas the orthodox Sunnis admitted also the evidences of the followers of the prophet. Shiites considered only Ali, the fourth Caliph and his descendant Imams to be lawful leaders of the Moslem society.

Soltan - سلطان, governor of an administrative unit, forming a part of the frontier provinces. Soltans were subordinated to *beglarbeks*, who appointed them to their posts and relieved them of.

Tabin - تابین, subordinate, private soldier, under command of some high-rank officer.

Ta'liq - تعلیق, decree or charter of land-ownership, which freed from taxes and duties.

Tavad- Georgian noblemen.

Tofangchi - تفنگچی, musketeer

Topchi - توپچی, artilleryman

Topchi-bashi - توپچیباشی, Commander-in-Chief of artillery troops.

Toman - تومان, monetary unit, equal to 10000 dinars. The smallest monetary unit in 17th century was 5 dinars, called "Qazbegi". One para made 10 dinars, 20 dinars - "bisti", 50 dinars - "shahi", 100 dinars - "mahmudi" or "sannar", 200 dinars - "abasi", which was the main monetary unit.

Vakil - وکیل, deputy, vice-regent.

Vali - والی, governor of one of the four frontier *velayets* of Iran: Arabistan, Luristan, Georgia and Kurdistan. *Valis* were descendants of the hereditary rulers of the *velayets*. The income of those *velayets* usually did not enter shahs' treasury. *Valis* had to render shahs military assistance and send him *barkhane*. The *Vali* of Georgia received his wages from Iran in the form of the taxes collected in his domain. *Valis* were considered to be the highest noblemen of Persia.

Velayet- ولایت, country, province. This term is used in historical sources and documents with various meanings: sometimes it designates a whole country, sometimes – a large province and sometimes – a large region.

Vars – Versta, unit of distance, used in Russian in 19th century. It was equal to 1066,78 metres or 2/3 a mile, that is 1,067km.

Yasavol - یساؤل, soldier of body-guard, who took part in the ceremonies at the court; herald, messenger.

Yaylaq- ییلاق, summer camp of nomadic tribe.

Yuzbashi – یوزباشی, commander of regiment 100 strong.

Zar- ذرع, is equal to 1.4 metres.

NAMES OF PERSONS

- Abashidze Evg., prince, 232, 254
 'Abbas, shah, 209, 221, 273
 'Abbas Beg 240
 Abbasid Caliphs, 259
 'Abbas Mirza, 188, 200-203, 250-251, 255, 258, 260-262, 264-282, 284-294, 296-300
 Abd-ar-Razzaq Donboli, 200, 209, 289
 Abdu Samed-Beg Bahman Mirza, 187
 Abkhazov I. N., Major-general, 290-291
 Abraham, prophet, 234
 Abul Fath Khan, Ibrahim Khan's son, 237, 242, 253-254
 Adam, 205
 Adel Shah or Ali Shah reigned 1747-1748, 195, 217, 222
 Ahmed Khan of Khoy, 230
 Ahmed-Beg Jevanshir, 187, 197
 Alexander, Nersesov's son, 188
 Alexander Mirza, 251, 266, 268
 Alexander Pavlovich I, 261, 267, 290
 Ali Aqa (the son of Vaqef), 240
 Ali-qoli (Aqa Muhammad khan's brother), 233
 Allahyar Beg Umutlu, 254
 Allahyar Khan, 287, 298
 Amir Aslan khan Qirqillu, 217, 222
 Amir Khan Sardar, 201-202, 205, 268-271, 274, 278-284, 288-289, 294
 Amir Khan Jahanbiglu, 255
 Ana Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Anna, Nersesov's daughter, 188
 Aqa Begum, see Bike Agha
 Aqa Bike (daughter of Ibrahim Khan), 242, 271
 Aqa Kishi beg, the son of Haji Chelebi Khan of Shaki, 226
 Aqa Mir Fateh, 299
 Aqa Muhammad Khan, shah (1796-1797), 190, 198-199, 215, 221, 231-243, 272, 274, 277
 Aqa Seid Mojtahed, 266
 Aqabeg Kalantarov, 278
 Arakel Kostaneants, 186, 210, 219, 279
 Arzuman Yuzbashi, 210
 Ata Allah Meshkini, 238
 Ata Khan, 289-290
 Avan Yuzbashi, 193-194, 208, 214-215
 Azad Khan Afghan, 221, 227
 Badir Khan Shahsevan, 254
 Baghdasar Hasan-Jalalyan, 188
 Barkhudariants, M., 224

Bejan Khan, 276
 Bejan Khan Sanduqdar, 299
 Bike Agha, Ibrahim Khan's wife, 229, 238, 254
 Bournoutian, G. A., 184
 Bulgakov S. A., 257
 Butkov P. G., 217
 Chalaghan Yuzbashi, 220
 Chamchian, M., 190, 193
 Cheliaev, major, 277
 Cheragh Beg, 220
 Dali Mahrassa, 220
 David, 239
 David Mirza, the eldest son of Georgi XII, 242, 255-256
 Davud Beg, 193, 216
 Daria, the queen of Georgia, (Dedavalu), 235, 241, 247
 Dwight, R. G., 214
 Ehsan Khan, 292, 293
 Ekaterina, Nersesov's daughter, 188
 Empress Ekaterina, 236-237
 Eristov G. E., count, Major General 296-298
 Ermolov Alexei Petrovich, General of Infantry, 263-264, 290
 Farzi Beg, 231
 Fath 'Ali Beglarbeg, 299
 Fath 'Ali Khan Afshar, 190, 221, 226-229
 Fath 'Ali Khan of Quba, 257
 Fath 'Ali Shah (Baba Khan, reigned 1798-1834), 193, 241-242, 251, 253, 255, 263, 265-267, 269, 271
 Fazl 'Ali Beg, 216
 Garsevan Beg Chavchavadze, 242
 Gegham, 207
 Dmitri Davidovich Georgadze, 189, 205
 Georgi, vali of Georgia, 241-242, 245
 Geshtasf, Sasanian king, 290
 Ghazi Molla, 266
 Ghevond Alishan, 193, 214
 Gianjom Aqa Khandamirov, 275
 Glazenap G. I., Major General, 257
 Grabbe K. K., Major General, 275
 Gudovich Ivan Vasil'evich, General-Field Marshal, 257-258
 Guliakov V. S., Major General, 243, 247
 Hadije Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Habet 207
 Haji Aqalar Beg, 270-271
 Haji Chelebi of Shaki, 190, 217-219, 225-226
 Haji Khan of Shaki, 268, 288-289
 Hakop Zakareants, 186, 215

Hakhumian Agha Baba, 277
 Hasan 'Ali Karadaghi, 187
 Hasan-Jalalyans, 212
 Hasan Khan Saru Aslan, 268, 275-276, 291, 297
 Heidar 'Ali Khan, 201, 267, 268
 Heidar-qoli Khan of Nakhichevan, 193, 219, 220, 225
 Herakl vali, the king of Georgia, 199, 225, 231, 233-237, 241
 Humshi Zade Selim Pasha, 257
 Hurzad Khanum, Melik Shahnazar's daughter, 212
 Hoseyn Khan sardar of Erevan, 258-259, 268, 275, 276, 282, 291, 294
 Hoseyn-qoli Khan of Baku, 256
 Hoseyn Khan of Shaki, 268, 288-289
 Hovsep Emin, 197
 Hovhannosian R. G., 184
 Ibrahim Khalil Agha, see Ibrahim Khan,
 Ibrahim Khalil Beg of Karabagh, 216
 Ibrahim Khalil Beg 296
 Ibrahim Khan of Karabagh, 196, 198-200, 203, 212, 214, 219, 221, 224, 226-234, 237-238, 240, 242, 253, 254, 260
 Ibrahim Khan (a relative to Huseyn Khan of Baku), 256
 Ibrahim Khan sardar, 266, 275, 288, 292-293
 Iskandar Khan, Kerim Khan's brother, 228-229
 Isma'il Khan of Shaki, 263
 Ivan Karapet, 194
 Ja'far-qoli Aqa the grandson of Ibrahim Khan, 260-261
 Ja'far-qoli Khan of Khoy, 231, 241
 Jan Muhammad Khan, from the subtribe of Yukhari-bash, 284
 Javad Khan of Ganje, 199, 234, 237, 248-249, 260
 Javahir Khanum, 232, 254
 Jesus Christ, 205
 Kialba'li Khan of Nakhichevan, 230, 249
 Kariagin, Colonel, 203, 254, 273
 Kashgari M., 221
 Kavat II, Sasanian king, 206
 Kazem Khan of Karadagh, 225
 Kazem Khan Qullar-Aqasi, 271
 Kerim Khan Wakil, Zend ruler (1750-1779), 221, 224, 228-229, 232
 Khandamirovs, Avedik, Agha Ovanes, 277
 Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Khatam Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Khosrov Parvis, shah, 212
 Khurshid Begum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Kirakos Gandzaketsi, 187
 Kliugenau K., major, 277
 Knorring K. F., Lieutenant General, 242, 245-246
 Kozlovskii, captain, 248

Koprulu Oghli Pasha, 213
 Kotliarevskii P. S., colonel, 259, 261-262
 Krasovskii A. I., Lieutenant General, 295
 Lalayan, E., 193
 Laptev, Major General 299
 Lazarev, Major General, 242-247
 Leo 194
 Lisanevich, Major General, 200, 248, 251-254, 259
 Madatov Petros Beg, 265, 281
 Madatov V. G., Major General, 264, 277, 279-285, 287-292
 Mahdi -qoli Aqa, see Mahdi-qoli Khan
 Mahdi-qoli Khan, 201-202, 240, 253-255, 260-261, 263, 266, 268-274, 277-278, 280, 289, 291
 Melik Abas Eganyan, 198
 Melik Abov, 251
 Melik Allah-qoli Soltan, 213, 219-220
 Melik Allaverdi of Khachen, 198, 219
 Melik Aslan of Dizak, 273
 Melik-Barkhudaryans, 193
 Melik Beglaryans 213
 Melik Egan of Dizak, 211
 Melik-Eganyans, 210
 Melik Esayi of Dizak, 219
 Melik Fridun Beglaryan, 198
 Melik Ghazar of Sisian 193, 215
 Melik Hatam of Gulistan, 220, 227
 Melik Haykaz of Kashatagh, 213, 215
 Melik Hovsep of Gulistan, 213, 220-221, 227
 Melik Huseyn of Varanda, 218
 Melik-Huseynyans 193
 Melik Jumshud Shahnazaryan 198, 212, 238
 Melik Manuchehr Orbelianov, 192
 Melik Mejnun of Jraber, 221, 234, 237
 Melik Mirzakhani of Khachen, 198, 212
 Melik Musi Orbelianov, 192, 214
 Melik Poghos 215
 Melik-Parsadanyans, 214
 Melik Qahraman of Khachen, 212
 Melik Rustam of Jraber, 198
 Melik-Safrazyans, 193
 Melik Shahnazar 212, 218, 223, 238
 Melik Shahnazarians, 211
 Melik-Tangyans, 193, 214
 Menshikov A. S., count, Major General Russian ambassador in Iran, 269
 Minorskii V. F., 297
 Mir Hasan Khan of Talish, 268, 275

Mir Mustoufi Khan of Talish, 237
 Mir Mahdi Khazani, 186
 Mirzabek (from Gegharkuni), 211
 Mirza Abul Hasan, 262
 Mirza Adigiozal Beg, 186, 190, 210, 217, 225, 277
 Mirza Jamal Jevanshir, 186
 Mirza Yusuf Nersesov, 188-205, 208, 212-214, 224, 269, 272
 Molla Panah Vaghef, 231, 238, 240
 Montrezor, Major, 251
 Morier, J., 292
 Movses Kaghanlatvatsi, 187
 Mucheli Khan, Fath 'Ali Shah's son, 267
 Muhammad 'Ali Mirza, 258-259
 Muhammad Amin Khan Qajar, 292, 294
 Muhammad Beg, 240
 Muhammad Hasan Aqa, Ibrahim Khan's eldest son, 238-239, 260
 Muhammad Hasan Khan Qajar, 190, 203, 221-224, 284
 Muhammad Khan of Erevan, 233, 249
 Muhammad Khan of Ghazi Qumukh, 264
 Muhammad Khan Tokhmakh, 296
 Muhammad Khudabanda (1304-1316), 263
 Muhammad Mirza, 'Abbas Mirza's son, 279-281, 283-285
 Muhammad Zaman Khan, 201, 271, 283-284
 Murad Khan Delaqarde, 261
 Mustava Pasha, 219
 Mustoufi Khan Davalu, 235
 Mustoufi Khan of Karadagh, 230
 Mustoufi Khan of Shirvan, 233, 255-256, 263, 266, 268, 288, 290
 Mustoufi Khan of Talish, 233
 Nadir Shah, 194, 209, 211-213, 216-217, 221-222, 226, 248
 Nasavi, Muhammad, 297
 Nasib Beg Shamsaddinlu, 252
 Nasir Khan Shahsevan, 238
 Nazar 'Ali Khan of Marand, 281-283, 285, 288, 298
 Nazimka, Lieutenant Colonel, 201
 Nebolsin, Major General, 258
 Nembrovt, 234
 Nerses, Nersesov's son, 188
 Nesvetaev P. D., Major General, 257
 Nicolas, Nersesov's son, 188
 Nicolas Pavlovich I, 205, 267
 Nizami Ganjevi, 225, 286
 Noah, 207
 Nuh Khan of Ghazi Qumukh, 264
 Nuntsal Khan, Lezghin, 254
 Oghurlu Khan Ziadoghli, 266, 279, 280, 288

Omar Khan of Avaria, 203, 229-231, 238, 243-244
 Orbeliani G., 189, 205
 Orbelians, 193, 214
 Orbelianov, Major General, 259-260
 Panah 'Ali, see Panah Khan
 Panah Khan of Karabagh, 195-198, 212, 216-229
 Pankratev N. P., Major General, 291, 299
 Papazyan, H. D., 191, 215
 Parnavaz Mirza, 241
 Paskevich I. F., General-Field Marshall, 285, 287, 289, 290-292, 294-300
 Paulucci O. P., Lieutenant General, 259-261
 Pavel I Petrovich, Emperor of Russia, 242, 245
 Petros Orbelianov, 193
 Pir-qoli khan Qajar, 251
 Potto V. A., 248, 263
 Raffi, 186, 194, 220
 Rashid-ed-din Fazlallah, 221
 Reza-qoli Beg Jamalovich, 187
 Reut S. A., colonel, 201, 272, 276
 Rostam Beg Orbelianov, 192-193, 214
 Rtishchev N. F., General, 261-263
 Rugham, Ibrahim Khan's wife, 254
 Sadeq Khan Shaqaqi, 239-241
 Safar 'Ali Beg, 239-240
 Safar Yuzbashi, 278
 Safavi shahs of Persia, 192, 195, 207-209, 215, 221, 290
 Samson Khan Miakintsev, 286
 Sarije 'Ali, 216
 Sarkis Catholicos of Gandzasar, 202, 273
 Sarukhan Yuzbashi, 278
 Seid-Zade, 188
 Selim Khan of Shaki, 253, 266, 268
 Sevarzamidze, colonel, 268, 276, 283
 Shahamir Beglarov, 269
 Shah-Nisa Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Shah-qoli Aqa Qajar, from the subtribe of Yukhari-bash, 284
 Shahverdi Khan of Ganje, 225, 254
 Sheikh 'Ali Khan, the brother of 'Abbas Mirza, 272
 Sheikhiyovs, 277
 Shirue, Sasanian king, 212
 Shirvanshahs, 217
 Shoghakat, Nersesov's wife, 188
 Simonovich, count, 260, 288
 Sisak, 207
 Smith, R. E., 214
 Solomon Khan, the vali of Bash Achogh, 234-235

Sona Khanum, Ibrahim Khan's wife, 254
 Soleyman Pasha, 232
 Soleyman, shah, 257
 Sukhtelen P. P., general, 299
 Taghiadian, M., 277
 Ter-Mkrtychyan, K., 211
 Tormasov A. P., General of cavalry, 258
 Tsitsianov, Prince P. D. General, 204, 246-252, 254-256
 Tyuli Arzuman, 220
 Ulubab, melik of Khachen, 246
 Vakhtang Mirza, prince of Georgia, 246
 Vani Atabegov, 255, 273
 Vardan Odznetsi, 186
 Vorontsov M. S., the viceroy of Caucasian Province, 187
 Yesayi Hasan-Jalalian, 187
 Yulon Mirza, the son of Herakl, 241, 245
 Yusuf Pasha, 257
 Yuzbashi Allaverdi of Jraberdi, 198
 Zohrab Aqa Tarumian, 277
 Zohrab Khan Georgi, 294-296
 Zubov, V., General, 199, 204, 236-237

NAMES OF PLACES

- Abaran, 294-295
- Abasabad, 292-294
- Afghanistan, 221
- Agh Dagħ mountain, 208
- Aghdam, 216, 219, 229
- Aghjabedi, 217
- Aghvank or Aghvanestan, 192, 206-207
- Agulis, 224
- Ahar 188, 194, 208
- Ajanan, 214
- Akhalkalak, 232, 257, 259
- Akhaltshkha, 232, 257, 258
- Akhstafa, 280
- Akhtala (Giumushkhane), 232
- Akusha, 230
- Alazan River, 190, 207, 247
- Aleksandropol, see Giumri
- Aleksandrovsk, 246
- 'Ali Bali plain, 195, 211
- Amaghu, 193
- Amaras (Agh Oghlan), 220, 261
- Angeghakot, 193, 214
- Antsukh, 230
- Aq Korpi, 227
- Aradjadzor, 219
- Aragvi river, 232, 236, 241, 260
- Araq, 207, 221-224, 228-229, 232, 233, 236, 255, 268, 282, 288, 300
- Ararat (Aghri Dagħ), 191, 208, 294, 296
- Arasbar 216
- Arax, 190-192, 195, 206-207, 216, 230, 232, 237, 255, 260-261, 263-264, 269, 272, 287-279, 291-293, 296-298, 300
- Ardebil, 195, 222, 229, 299
- Argevan, 262, 268, 275
- Armenia, 191, 192, 207, 209, 213, 214
- Armenian kingdom, 206
- Armenian Plateau, 190, 206
- Arpa-chay River, 258
- Arran, 206-207
- Artsakh, 186, 190-194, 206-207, 211-212
- Ashtarak, 294-295
- Asia Minor, 214
- Askeran, 227, 255, 272, 273
- Aslanduz, 200, 260-262

Astapat, 292
 Astarabad, 221
 Astrakhan, 208, 256
 Autonomous Republic of Mountainous Karabagh, 194
 Avaria, 203, 229-231, 238, 243
 Avetaranots (Chanakhchi), 201, 211, 218, 233, 260, 270, 273-274, 281, 289
 Ayri Dagh mountain 208
 Ayrum mountains, 206
 Azad-Jiran, 214
 Azerbaijan, Republic, of Transcaucasia, 186
 Azerbaijan (of Iran), 190, 198, 207, 208, 216-217, 221-223, 226-229, 232-233, 235, 255, 265, 268-269, 273
 Bab-al-Abvab, see Derbend
 Babi, 191-192, 195, 206-207, 212
 Baghk, 214
 Baku, 195, 255-257, 259-260, 275
 Balluje Qaya, 227
 Balluqaya, 219
 Barda', 191-192, 195, 206-207, 212
 Bargushat, 214, 221, 242
 Bash Achogh, 226, 234-235, 245, 251, 253
 Bayat, 204, 212, 216-217, 219
 Baydar, 226
 Baylakan, 217-218, 230, 238, 244, 247, 254
 Baylakan, in the Mil steppe, 218
 Bazar-chay River, 270
 Bazarduz, 215
 Bekh, 214
 Belaya River, 226
 Bijnagh, 212
 Black Sea, 255
 Borchallu, 241, 259, 275
 Brnakot, 193, 214, 270
 Capan, 192, 193, 196, 198, 207, 213-215, 221, 270
 Capan mountain 263
 Caspian Sea, 205-207, 255, 262, 290
 Caucasian Line, 242, 245-246, 256-257
 Caucasus, 207, 237, 257, 261
 Chavndur, 193, 214, 215
 Chavndur River, 214
 Chehel, 214, 237
 Chelder mountains, 214
 Chelder lake, 214
 Dad monastery, 192
 Daghestan, 189, 205, 225, 229-231, 236, 241-244, 264-266, 300
 Darakend Parchenis, district of Erevan Province, 259

Daralagiaz, 213, 291
 Darga, 230
 Darshab, 291
 Davalu, 251
 Dehkharaqan, 299
 Demir-Khan-Shura, 189
 Derbend 217, 236-237
 Dido, 230
 Dizak, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 200, 207, 209-210, 219, 253, 273
 Dizak-Jevanshir district of Karabagh, 272
 Dmanis, 299
 Dsar, 191, 213
 Dushet, 235
 Dzork, 214
 Echmiadsin monastery, 249-250, 294-296
 Eghegeats ravine, 270
 Elisu, 230
 England, 265
 Eremes River, 215
 Erevan, the town, 193, 195, 258, 294, 297
 Erevan, the province 196-197, 203, 208-209, 214-215, 229-230, 233, 237, 249-251, 258-259, 268-, 270, 273, 276, 282, 291, 296
 Evoghli, 297
 Fars, 221, 228, 231-233
 Fath 'Ali Khan sangiar, 227
 Fit dagh, 255, 290
 Gandzasar, monastery, 273
 Ganje (Elizavetpol), 192-193, 195, 199, 201-203, 206-209, 215-216, 220-223, 225-226, 229, 234-235, 237, 244, 248-249, 251, 253-255, 259, 266-267, 276, 279-283, 285-289
 Ganje River, 280
 Gargar River, 195, 211-212, 216-217, 227
 Gayledzor, 270
 Geghama mountain range, 252
 Gegharkuni, 211, 241, 266
 Georgia, 189, 195-196, 199, 203, 209, 214-215, 217, 222, 225-226, 231-237, 241-243, 246-247, 251-253, 255, 257-259, 261, 263, 268
 Georgievsk, 246
 Geran river, 195, 213
 Ghazi Qumuq, 230, 264
 Ghiz-kala, 212
 Ghorchi-Chay River, 215
 Gigolesht river, 243
 Giokcha, district of the Erevan province, 208, 265, 282
 Giul-tape, 210
 Giumri, 257
 Goghtn region of Siwnik, 214

Golambar, 268
 Goris, 193, 201-213-215, 270-271, 274
 Great Armenia, 190
 Gulistan, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 213, 262
 Guney, 298
 Gushtasv, 290
 Haband, district of Siwnik, 214-215, 271
 Hadrut, 188
 Hagari river, 195, 210, 212, 215, 260, 271
 Harzand, 297
 Hasanris, 221
 Hasan-su river, 280
 Haterk, 212
 Havlabar, 236
 Hilis, 213
 Imeretia, 259
 Inja-chay, 235
 Iori river, 243
 Irabad, see Kioroghli
 Iran, 188, 190, 192, 199, 207, 234, 250, 254, 256, 259-260, 263, 265-266, 278, 288, 290, 292, 300
 Isfahan, 228
 Ive, 297
 Jar, 217-218, 230-231, 238, 244, 247-248, 276
 Javad, 206
 Javakhk, 232
 Jebrail, 216, 270
 Jermuk, 209, 213, 220, 255
 Jevanbulagh, 203, 292-293
 Jinikh, 218
 Jraberd, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 209, 212, 219-220, 223-224, 227, 234, 237, 255, 273
 Jugha, 207
 Kabardia, 226, 257
 Kabardian plateau, 226
 Kakhavan, 217
 Kakhet, 241, 259-261
 Kalaur mountain range, 260
 Kanaker, 250
 Karababa, 230, 258
 Karabagh, 186-203, 205-209, 214-224, 226-234, 237, 240, 242, 244, 252- 255, 260-266, 268-270, 272-274, 279, 285, 289-292, 294
 Karabagh mountain range, 195, 212
 Karabagh plain, 195
 Karadagh, 195-196, 203, 208, 222, 225, 230-231, 272, 287-290
 Karaziaddin, 271, 293

Karintak, 278
 Kars, 257
 Kartli, 235, 245, 260
 Karvajar, 213
 Kashatagh, 192, 213, 215
 Kazanchi, 224
 Kejlar mountain, 291-293
 Kelmechura, 245
 Kerman, 232
 Kesaman, 241
 Khachen, district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 209, 212-213, 219, 227
 Khachen river, 195, 206, 212, 219
 Khalifalu river, 211, 274
 Khamsa melikdoms, 194-196, 206, 208-209
 Khanazak, 215
 Khanzirak, 193, 213, 215
 Khatun Arkh, 224
 Khaznadarasi, 215, 279
 Khnzirstan, 212-213
 Khoda-Aferin bridge, 206, 209, 222, 226, 253, 264, 269, 270, 271, 287, 290-291
 Khojalu, 227, 272
 Khopis-tsqali river, 255
 Khorasan, 209, 217, 233
 Khorhat mountain, 210-211
 Khoy, 191, 193, 198, 203, 229-231, 241, 242, 268, 269, 293, 296-298, 300
 Khram River, 209, 226, 252
 Khudat, 257
 Khutavan, 192
 Kilisakend, an Armenian district of Ganje, 203, 280, 285
 Kiondalan river, 195, 210
 Kioroghli, 259
 Kirs mountain, 195, 207, 210
 Koisu river, 264
 Komidzor, 201, 271
 Korusht, 230
 Kovsakan district of Siwnik, 214
 Kuban river, 226, 245
 Kubansk, 259
 Kubench, 230
 Kur river, 192, 195, 206, 207, 213, 225-226, 235, 237, 238, 241, 245, 282, 286, 288, 290
 Kurak river, 206, 222, 279
 Kurdistan of Iran, 268
 Laba river, 226
 Lalvar ravine, 232
 Lenkoran, 232, 262, 268, 275

Lori, 210, 216, 232
 Lurestan, 221
 Maghavuz district of Siwnik, 213
 Maku, 191, 195
 Malka river, 226, 245, 157
 Mal-tape, 210
 Maragha 195, 229, 268, 299
 Marand, 231, 281, 282, 287, 288, 297-299
 Mardanes river, 235
 Mar Khatun, 224
 Martuni District of Karabagh, 195, 211
 Mashaveri, a tributary of the Khram, 252
 Mazandaran 221-222, 233, 284
 Meghri, Guney (Arevik), a district of Siwnik, 196, 214, 221, 224
 Meshkin, 289-291
 Miane, 229
 Mihravan, 192
 Mikhtukian mountain, 212
 Mil, 191-192, 207-208
 Mil Steppe, 218
 Mingeaur, 225
 Mingrelia, 255
 Minkend, 215
 Mogh, 270
 Moscow, 188
 Mozdok, 246
 Mrav mountain, 195
 Mtskhet, 232
 Mughan, steppe, 218
 Mushkambar, 268
 Nabat-khan or Yurt-shah, 199, 233, 272
 Nakhichevan, district, 191, 193, 195-198, 203, 214, 219, 222, 224-225, 229-231, 237, 249, 268-270, 291-292, 296
 Nakhichevan river, 230
 New Jugha, 208
 Noravank, 193
 Nukhi, 253, 288
 Oghrucha, 214, 224
 Ordubad, 214, 224
 Ottoman Turkey, 193, 210, 242, 257-258, 266
 Paitakaran, 190, 206, 208
 Pambak, 252, 268, 275-276
 Parsang, 270
 Persia, 195, 199, 203, 210-212, 214, 217, 221, 232, 257, 261, 263, 265, 290, 292
 Poti, 259
 Qabartu river, 195, 212-213

Qafiankuh mountain, 229
 Qalaq-tapa, 216
 Qara-Aghach, 271
 Qara-Kilisa, 251-252, 268, 270, 276
 Qara Kilisa, at the bank of Bazar-chay, 270
 Qaraqalhan mountain, 236
 Qazakh, district of Erevan Khanate, 235, 241
 Qirkhqiz mountain range, 195, 212
 Qizil-Qaye, 225-226
 Qisiq, 260-261
 Qizliar, 208, 237, 246, 273
 Qorchi, 260-261
 Qozlu-chay river, 291
 Quba 195, 257, 275, 288
 Quluqubi, 248
 Qushe Dagh, 208
 Redut-Kale, 255
 Russia, Russian State, 187, 190, 199-201, 205-206, 208, 212, 224, 235-237, 241-242, 245-249, 251-254, 256, 258-263, 265-266, 269, 273, 278-279, 289, 291
 Rutul, 230
 Sabalan mountain, 208
 Sadaqlu, 252
 Sadara, 259
 Sadarak, 265-266
 Salian, 237, 275
 Salmas, 191, 268, 299
 Sangiar Khan, 254
 Saqarejo, 243
 Sarab, 239
 Sardarabad, 297
 Sarkoduk, 270
 Sevan (Giokcha), 206, 221
 Shahapunik district of Siwnik, 213, 230
 Shahbulagh, see Tarnakiut
 Shaki, 190, 195, 207, 226, 229, 253, 260, 263, 268, 276, 288-290
 Shamakhi, 207, 255
 Shamkhor, 203, 221, 279, 283, 285, 287
 Shamshaddin, 241
 Sharur, 191
 Shiraz, 228, 229, 231
 Shirvan, 190, 195, 213, 216-217, 225, 229, 233, 255-256, 263-264, 266, 268, 288-290
 Shnher, 201, 271
 Shoragial, 268, 275-276
 Shushi, 189, 197-198, 201-203, 211, 215, 220, 222-224, 227, 230-234, 238-240, 254, 261-262, 264, 268-269, 271-281, 285, 289, 294
 Shushikend, 211, 233, 238, 278

Siniq, 209
 Sisian, 192-193, 196, 198, 207, 214, 268-270, 294
 Siwnik, 190, 192-195, 198, 206, 213-215, 230, 270-271
 Soghanluq, 235
 Sokmanabad, 241
 Soltanbud, 200, 260-261
 Soltanie, 263
 Somkhети, 299
 Soviet Union, 195
 Sovuj-bulaq, 195
 Sqnaq mountain, 272
 Stavropol, 246
 St. Petersburg, 245-246
 Surgin, 230
 Tabriz, 193-194, 203, 208, 221, 224, 229, 262, 267, 288-290, 297-300
 Takhte Qapu, 208, 223
 Tale, 218
 Talish, village in Karabagh, 195, 209, 213, 227
 Talish Khanate, 208, 232, 261-262, 264, 268, 275-276, 288
 Tarnakiut (Shahbulagh), 219, 222-223, 255, 273
 Tartar river, 192, 195, 206, 212-213, 221, 238, 260, 285, 288
 Tasudj 298
 Tatev, 192, 196, 214, 215, 270-271
 Tavila Sham river, 272, 288
 Teberda river, 226
 Togh, 193, 215
 Tehran, 189, 232, 242, 265-268, , 290, 300
 Terek river, 226, 245
 Tiflis, 193, 209, 215, 226, 234, 235-237, 241-246, 248, 251-255, 257-261, 263, 275-277, 279-280, 289-291, 294, 300
 Tmogvi or Tmkaberd fortress, 232
 Togh, 253
 Tokhmakh, 296
 Tokhmakh giol, 296
 Tovuz river, 226, 289
 Tpel, 191
 Transcaucasia, 187, 193-194, 196-201, 206, 223, 235, 2653, 266
 Tsghuk, district of Siwnik, 214, 270
 Turkestan, 217
 Turkoman-chay, 188, 300
 Ujan, 269
 Ulu, 252
 Urmia, 190, 195, 210, 221, 226, 228, 268, 299
 Urmia lake, 298-299
 Uruk river, 257
 Ushachogh river, 221

Utik, 190, 206, 207
Vahan, 232
Vankasar MOUNTAIN, 219
Varanda district of Karabagh, 192, 194-195, 198, 209, 211-212, 218, 224, 233
Varzeghan, 268
Zagam river, 255, 280
Zakatala, 217-218
Zangezur, 195-196, 206-207, 213-214, 221, 270
Zaruzibil, 191, 208
Zazalu, 286
Zeiva, 211
Zenjan, 263
Zurnabad, 276

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

FL0066674

میرزا یوسف نرسسوف

تاریخ صافی

ایروان ۲۰۰۰